

Міністерство освіти та науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка

Андрій БАЙЦАР

УКРАЇНА ТА УКРАЇНЦІ
НА ЄВРОПЕЙСЬКИХ
ЕТНОГРАФІЧНИХ КАРТАХ

Монографія

Львів
2022

УДК 908(477.83-25-2)

ББК Т3(4УКР3-2ЛЬВ)

Б-18

Рецензенти:

д-р геогр. наук, проф. **М. С. Дністрянський**
(Львівський національний університет імені Івана Франка)

д-р геогр. наук, проф. **І. І. Ровенчак**
(Львівський національний університет імені Івана Франка)

канд. техн. наук **С. С. Коваленко**
(Генеральний директор видавництва «Стікс», м. Київ)

Байцар А. Л.

Б 18 УКРАЇНА ТА УКРАЇНЦІ НА ЄВРОПЕЙСЬКИХ ЕТНОГРАФІЧНИХ КАРТАХ. Монографія / А. Л. Байцар. – Львів : ЗУКЦ, 2022. – 328 с.

У монографії розглядається розвиток уявлень про межі розселення українського етносу у зв'язку з початком складання етнографічних карт території Австрійської та Російської монархій. Детально проаналізовано картографічний матеріал з етногеографії України. Окремі розділи присвячено Русі, Русинам, Новгородцям, а також Білим хорватам та Білій Хорватії (праукраїнській державі). Розглянуто походження термінів Україна та окраїна. Охарактеризовано карти Клавдія Птолемея, де зображені українські етнічні землі.

Подано опис карт по Винниківщині (історико-географічна місцевість на Львівщині).

Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів географічних та історичних факультетів, усіх, хто цікавиться географічним українознавством.

УДК 908(477.83-25-2)

ББК Т3(4УКР3-2ЛЬВ)

ВСТУПНЕ СЛОВО

**Моїй сім'ї – дружині Ірині,
доцці Наталі та сину Олегу,
присвячую**

Одним із найдавніших картографічних зображень всієї території України є так звана Таблиця Певтінгера (Tabula Peutingeriana) – пізніша копія римської дорожньої карти, що була укладена космографом Касторієм приблизно у другій половині IV ст. У географічній та картографічній традиції українські землі часто називали Кімерією, Сарматією Європейською, або Скіфією. Для географів та істориків існували ще й «Азійські» Скіфія та Сарматія. Що ж до античних часів, то частіше вживалося Scythia inferior (Скіфія нижня), у значенні «ближча». На більшості географічних карт XIV–XVI ст. українське Наддніпров'я позначалося як Cimmeria, Scythia Europaea, Parva Scythia, Sarmatia, Ruthenia, Russia, Cumania, Commania та ін.

В рукописі «Географія» К. Птолемея 1420 р. (автор не відомий), на карті «Сарматія» (Sarmatias) (назва карти умовна) вперше міститься напис «Сарматія». Назва «Сарматія Європейська» (Sarmatia Europae) вперше поміщена на рукописній карті 1467 р. Ніколауса Германуса. Уперше українська етнічна територія у друкованому вигляді була зображена у другому (1477) Болонському (перше з картами) виданні «Географії» К. Птолемея.

Топонім Русь уперше міститься на карті світу (1154) арабського географа Абу-Абдаллага Мухаммеда аль-Ідрісі. Поряд із загальною назвою “Русь” західноєвропейські картографи вживали й регіональні варіанти Русі: Червона Русь, Чорна Русь та Біла Русь.

Топонім Україна або Вкраїна вперше згадується в Київському літописі під 1187 р., у зв'язку із смертю переяславського князя Володимира Глібовича. Згідно з версією, поширеною в російській, радянській та українській історіографії, так називали «пограничну територію» (М. Грушевський, О. О. Потебня, Ю. О. Карпенко, В. А. Никонов, П. П. Толочко, В. А. Смолій). За другою версією «україна» має значення «рідний край, країна, земля» (С. Шелухін, І. Огієнко, Ф. П. Шевченко, В. Г. Склярєнко, М. Г. Андрусак, В. М. Русанівський, Г. П. Півторак, М. С. Дністрянський, А. Л. Байцар та ін.).

На географічних картах топонім Україна появився у 1570-х рр. Вперше на офіційному рівні назва «Україна» була вжита польським королем Стефаном Баторієм у 1580 р. Етнонім «українці» вперше фіксується наприкінці XVI ст. у документах, присвячених козацькому повстанню Наливайка.

В першій половині XVII ст. назва Україна, починаючи з Карти Радзивілла (1613), міститься: 1631 р. (Віллем Янсон Блау); 1638 р., 1650 р. (Маттеус Меріан старший); 1639 р. (рукописна карта Боплана);

1640 р. (Ян Віллем Блау та Корнеліс Віллем Блау); 1641 р. (Нікола Сансон); з 1648 р. – друковані карти Боплана та в інших картографів.

Починаючи з карт Нікола Сансона (1641) і аж до кінця XIX ст. Україна ототожнюється з козаками, як держава або країна козаків.

Назва “Ukraine Pays des Cosaques” (Україна Земля (Країна) Козаків) проіснувала у французьких джерелах аж до кінця XVIII ст. Надалі відбулася ситуативна трансформація географічного позначення цього регіону просто слово “Cosaques” (Козаки), або “Cosaques Zaporoski” (Козаки Запорозькі).

На європейських мапах назва «Україна» не завжди була (філологічно) однаковою. На картах латинською мовою писалося Uscraina або Ukraina, але були і форми написання, як Ucrainia чи Ukrainia. Форма написання Ucrania залишилася й досі в деяких європейських мовах (іспанська, португальська, фламандська). В інших мовах «націоналізовано» закінчення відповідно до мовних звичок, так французькою L’Ukraine (у вимові «Люкрен»); в англійській – Ukraine (інколи Uscraine – у вимові «Юкрейн»); в німецькій подвійна форма: давніша Uckraina, новіша – Ukraine, Uckrajina.

В етнічній історії українців можна виділити ключові етнооб’єднуючі назви за останні 2000 років:

- Анти, Склавіни (IV–VII ст.);
- Дуліби (VI–VII ст.);
- Слов’яни VII–XI ст.: поляни, білі хорвати, волиняни, деревляни, уличі, тиверці, дреговичі, сіверяни;
- Білі хорвати; державне утворення – Велика Хорватія, або Біла Хорватія (VII–X ст.);
- Русини (руси, русь), державні утворення – Русь (Київська Русь), Руське Королівство, ВКЛ, Руське воєводство (IX–XX ст.);
- Козаки, гайдамаки (державне утворення – Гетьманщина) XVI–XVIII ст.;
- Українці (державні утворення – Гетьманщина, УНР, Українська Держава, ЗУНР, Карпатська Україна, УРСР, Україна) XVI–XXI ст.

Раннім етнонімом українців була назва «русь». Одним з історичних етнонімів українців було слово «русини». Ця назва українців проіснувала до кінця XVIII ст., а на західноукраїнських землях до поч. XX ст. Дотепер частково збережена в Закарпатській Україні. Як самоназва слово «русин» виникло в Україні та Білорусі, на відміну від Росії, де самоназвою стала прикметникова форма «русский». Попри всі потуги московитів, штучні назви українців «малороси» та «малоруси» в Україні не прижилася й ніколи не жила серед простого народу.

Етнографічне картографування території України було започатковане словацьким етнографом та письменником Яном Чапловичем. Починаючи з його етнографічної карти (Етнографічна карта Королівства Угорщини разом з Хорватією, Славонією, угорським

військовим кордоном і Примор'ям) назву Рутени (стосовно українців) почали вживали у своїх картографічних працях й інші вчені. Термін Рутени вживається вже в хроніках XI–XII ст. («Rex Ruthenorum в Annales Augustani», 1089; «Mare Rutenum» у Гельмольда з Босау; «Ruteni» у Саксона Граматика та ін.). З 1596 р. назва Рутени була прийнята в документах римських Пап і Римської Курії для унійних українців і білорусів. Наприкінці XVIII ст. – на початку XX ст. термін Рутени використовувався в Габсбурзькій монархії як етнонім українців.

На географічних картах Європи екзотоніми «малороси», «малоруси» та «рутени» збереглися до поч. XX ст.

На етнографічних картах іноземних авторів етнонім «УКРАЇНЦІ» з'являється лише в 1880-х рр. Одна із перших українських етнографічних карт (1896) де УКРАЇНСЬКИЙ етнос названо УКРАЇНЦЯМИ (українці русини) це – «Народописна карта українсько-руського народу» Григорія Величка.

Імперські історики (Пруської та Російської імперій), які у XVIII ст. писали світову історію, і на думці не мали, що скіфсько-сарматська (1500 р. до н. е. – III ст. н. е.) спадщина належить українцям (русичам), загнаним у рабство в Російській імперії. Тим більше, що царі Московщини платили шалені гроші своїм першим найманцям – історикам, таким як Г. З. Байер (1694–1738), Г. Ф. Міллер (1705–1783), С. Г. Шелін (1745–1774), А. Л. Шльоцер (1735–1809), А. Й. Гільденштедт (1745–1781) та десяткам інших, які фальшували все, чого царі бажали. В ті часи про Трипілля (5400 до 2250 рр. до н. е.) ще не знали. На їхню думку, європейську історію саме вони – германці й творили. Тому й вигадували разом із Катериною II для Московії ось такий – проницький історичний науковий напрямок. Згодом з тої німецької вигадки утворився еталон історії Європи. Історія українського народу стала жертвою найбільшого культурного грабунку та обману так, як жодна інша історія європейських народів, в першу чергу завдяки німецьким історикам. На жаль пора переосмислення німецько-московської історичної та археологічної доктрин для України ще не відбулася.

Висловлюю щирю вдячність меценату та депутату Львівської обласної ради Григорію Козловському, власнику й директору ТЗОВ «Аура» Володимирі Галушчаку та винниківським ветеранам українсько-московської війни за фінансову допомогу у виданні цієї книги.

Автор

РОЗДІЛ І. КАРПИ, БАСТАРНИ, ПЕВКІНИ – РАНЬНОІСТОРИЧНІ СЛОВ'ЯНСЬКІ НАРОДИ (ПРАУКРАЇНЦІ). КАРТИ XV–XIX ст.

Карпи (лат. *Carpi*, грец. Καρλιανοί, Карлоі) – ранньоісторичний слов'янський народ, що мешкав в горах Карпатах в останніх сторіччях до нашої ери й принаймні до 318 р. н. е. над горішнім Прутом та Дністром. З Велесової книги: «Літ за 1500 до Діра дійшли наші прадіди до гір Карпатських і там оселилися. Тоді йменувався наш рід карпенами». Вчений Сергій Лісний (1894–1967), котрий жив в Австралії, вважав, що карпи й руси були одним народом. **Уперше про народ карпів згадує Ефор з Кіме (Еоліда), учень Ісократа, автор всесвітньої історії (бл. 360 р. до н. е.),** локалізуючи його на території Карпат, над горішнім Прутом і Дністром та на північ. **Імовірно, від назви народу “карпи” пізніше названо гори Карпати.**

В основі назви “Карпати” може лежати доіндоєвропейський термін “кар” – камінь. Аналогічного походження такі назви: Альпи – від кельтського “alpes” – високі гори; Піреней – від баскського “пірен” – гора; Хібіни – від фінського та саамського “хібен” – невеликий горб, гора, височина та ін. Ще Е. Мурзаєв (1984) знайшов багато паралелей на рівні ностратичних мов. Він наводить ряд лексем: вірменське Քար (Qar) – камінь, Պար (Pat) – стіна; урартське “qarbi” (qarbe) – скеля; афганське “кар” (-ка) – скеля, гора; грецьке “карі”, “карін” – вершина; древньоіндійське “каркара” – гравій, галька; хінді “канка” – галька; албанське “кагре” – скеля, що відобразилося в болгарському діалекті, як “карпа”, “карпі”, “карпіца” – скеля, стрімчак; словенське “кар” – висота; сомалійське “кар” – скеля; “карка” – камінь в даргинській мові (Дагестан); фінське і каральське “кагі” – стрімчак; ваханське “гар” (кгар) – камінь (Таджикистан), індоіранське “гар” – гора.

Такого ж походження і назва племені “карпи” – “ті, хто живуть у горах”, які населяли Карпати за часів Римської імперії.

Назву “Карпати” вперше навів Геродот у V ст. до н. е. Батько історії згадував річку “Κάρλις” (Карпій), що впадає в Дунай [9, с. 191]. У 105 р. імператор Траян приєднав Південні Карпати (Дакію) до Риму. Римське панування в регіоні тривало до 271 р. Отже, Карпати були «відкриті» для цивілізованого світу. Тоді ж цю гірську систему, просторово дуже аморфну, вперше виокремив Птолемей (90–168).

За Птолемеєм (його твір “Керівництво з географії”) в Сарматії лежали такі гори: Сарматські, Певка (Тейки), Амадока, Гора Водін (Бодін), Гора Алан (Алаун), *Гора Карпат*, Венедські гори, Ріпейські гори. Під сучасними Карпатами Птолемей розумів Сарматські, Карпатські, Венедські та Певкінські гори. Заслугою Птолемея є також те, що він уперше виділив і локалізував плем'я “карпів” між верхньою течією Дністра і Карпатами.

У Птолемея від назви племені **бастарнів**, які тут проживали, гори Карпати мали ще назву Бастарнські Альпи (лат. *Alpes Bastarnidae*).

Етнічна приналежність Карпів залишається спірною, оскільки прямих доказів у збережених античних літературних джерелах немає. Сучасна наукова думка переважно вважає, що Карпи були відгалуженням племені дакійців. Інші вчені пов'язують Карпів з різними етнічними групами, включаючи сарматів, фракійців, германців, кельтів та слов'ян.

Російський вчений А. Д. Удальцов (1946) відносив КАРПІВ до слов'янської групи. Український науковець Святослав Семенюк (2011) вважає карпів давньоруським племенем, від якого походять – хорвати – руси – руги (на території Паннонії).

Згідно з римськими хроніками I ст. нашої ери, у горах Карпатах жив народ *карпів*, споріднених з албанцями. У II ст. нашої ери *карпи* розселилися на долішньому Дунаї, де воювали проти Римської імперії; у кінці III ст. н. е. переможені *карпи* змушені були переселитися у південну Панонію.

Карпи (карпіани, Карπαιοι) згадані александрійським географом Птолемеем в середині II ст. як народ, що проживає «між певкінами та бастарнами». За часів Птолемея це плем'я ще не розглядалося як могутнє. Використання Птолемеєм прив'язки до географічних координат і об'єктів дозволяє локалізувати карпів на схід від Карпат в басейні річки Дністер на території суч. Західної України, східної Румунії, Молдавії.

Карпи набули значення в III ст. як одне з найсильніших і вайовничих варварських племен за Дунаєм. У фрагменті письменника VI ст. Петра Магістра міститься розповідь про те, що у 230 р. карпи просили у римського намісника Мезії данину подібно до тієї, яку вже отримували готи. В данини їм було відмовлено, але налякані приготуваннями римських військ карпи не здійснювали набігів принаймі протягом декількох років після того.

Йордан (*пізньоантичний вчений і візантійсько-готський історик VI ст.*) відгукнувся про карпів як «надзвичайно досвідчених у війні людей, які часто бували ворожі римлянам». За словами Йордана близько 248 р. 3 тисячі карпів в складі готського війська взяли участь у набігу на Мезію (*антична область на території теперішньої Болгарії, на південному березі річки Дунай, а також провінція Римської імперії*). У 251 р. в битві при Абрітте (в суч. Болгарії) загинув імператор Децій. Хоча більшість джерел називає готів в якості супротивника римлян в цій битві, письменник IV ст. Лактанцій вказав на карпів як на переможців Деція.

За словами афінського історика Публія Дексіппа, Скіфська війна почалася за часів імператора Бальбіна нападком карпів у 238 р. на римську провінцію Мезію, прилеглу до південного берега Дунаю в його нижній течії. Незабаром почесний титул «Карпійського» (Carpicus) отримали римські імператори Філіп і його син у 245 і 247 роках. Візантійський історик Зосима (460–520) втім повідомляє, що Філіпу не вдалося розбити карпів, що засіли в укріпленій фортеці, і він був змушений укласти з ними мир.

Святослав Семенюк. УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИКО-ЕТНІЧНІ ЗЕМЛІ, 2011 р.:

«Уперше про карпів згадує в сер. II ст. александрійський географ Птолемей у своїй «Географії» як про народ, що мешкає між певкінами й бастардами (Ptoī, III, 5, 10). Протягом II ст. карпи ще не наважувалися вступати в конфлікт з могутнім Римом і разом з уличами спрямовували свою експансію на схід. У двох кам'яних написах грецькою мовою орієнтовно 200 р., що були знайдені в місті Танаїс на Азовському морі, є перша в історії згадка про Horovathos (тепер в Археологічному музеї в Санкт-Петербурзі). Це не означає, що карпи подалися аж до Криму (хіба що якась окрема група разом з уличами), а лише засвідчує той факт, що саме з кін. II – поч. III ст. почалося розселення давньоруських племен з-над Дунаю на територію сучасної України (причому на півдні воно йшло більш прискореними темпами, ніж на півночі), а також те, що карпи поступово почали змінювати свою назву на хорвати (Костянтин Багрянородний згодом визначив басейн річок Прут і Дністер як кордон Великої Хорватії).

Інакше склалася ситуація для тих карпів, які залишилися на території Семигороддя. Рим не тільки перекрив їм усі шляхи для територіального розвитку на захід, а й намагався остаточно витіснити на протилежний бік Карпат (є припущення, що римляни таки перейшли перевал Ойтуз, і так звані Траянові вали були навіть на території Чернівецької області). Перші битви римлян з Карпами відбулися при Северах. Імператор Каракала (211–217 рр.), вирушивши на війну з Парфією, у 214 р. побував на Дунаї, бо саме тоді на Тіру напали карпи. Для оборони від них вздовж лівого берега Дунаю, по лінії Карнунт-Аквінк були збудовані численні укріплення. Карпів-хорватів тоді відігнали від Дунаю, але у 238 р. разом з готами вони напали на Істрію, і Рим був змушений заплатити готам грошову винагороду. Подібної винагороди вимагали і карпи, але їм відмовили. (Петр Магистр, фр. 7 // «Византийские историки». СПб., 1860 г.).

Більш серйозні війни з Карпами розпочалися за часів Філіпа Араба (247–249 рр.) на території Дакії, в результаті чого Рим втратив усі свої землі за річкою Олта, і в полон до карпів потрапила значна частина місцевого населення романського походження (Eutop., IX, 25, 2). Імператор Децій, якого навіть прозвали Відновлювачем Дакії, спробував відновити становище, але невдовзі готи і Карпи напали на Нижню Мезію та Фракію, і в битві при Абрітто римська армія у 251 р. зазнала нищівної поразки, а імператор та його син загинули (див. Луцій Лактанцій «О смерті гонителей», 4.3).

У 270 р. Рим був змушений визнати втрату Дакії, і імператор наказав евакуювати усе лагитомовне населення з цієї території. Щоб послабити тиск на Рим шляхом протиставлення одних «варварських» племен іншим, Рим почав приймати деякі з них до складу своєї імперії. Зі свідчень Євсевія відомо, що у 305 р. імператор Галерій прийняв рішення переселити частину карпів-хорватів до Паннонії (Euseb. Hist. eccl., VIII, 17,3; Eutop. IX. 8.15). Євсевій Кесарійський у своїй

«Церковній історії» (8.17.3.) називає Галерія «великим переможцем карпатів», тобто **їх етнічне ім'я трансформувалося в карпатів, потім у хорватів і ще більш загальне – ругів (у Веронському документі ці римські переселенці протягом 307–314 рр. згадуються як руги).**

Такою є еволюція Дунайської Русі від VII ст. до н. е. аж до 305 р.: від часу виникнення в Букових горах на північному сході Угорщині протоукраїнців (оросів), колонізації ними теренів Закарпаття, Семигороддя, Волощини і частково Молдови до появи давньоруського племені карпів – хорватів – русів – ругів на території Паннонії. Саме Паннонія була батьківщиною і вихідною точкою завоювань Отка (Одоакра), і розуміння того, як руги опинилися на цій території, є ключовим для усвідомлення феномена цього першого давньоруського князя».

БАСТАРНИ (лат. *Basternei, Bastarni*, грец. Βαστάρνας, Βαστάρσαι, Βαστέρναι), **пєвкіни** – ранньоісторичний слов'янський народ, відомий протягом останніх століть до н. е. і перших століть н. е. Звідки й назва гір Карпат у Птолемея – лат. *Alpes Bastarnidae*. Згідно з письмовими джерелами бастарни мешкали на схід від Карпат в басейні верхнього і середнього Дністра, в лісостеповій смузі Північного Причорномор'я, можливо аж до Дніпра (ареал Зарубинецької культури). Їх володіння на півдні досягали дельти Дунаю (в цілому область між Дунаєм і бастарнами займали дако-гетські й сарматські племена, зокрема роксолани), північні межі ареалу їх проживання були невідомі античним авторам.

Пейтингерова таблиця (оригінал карти був створений в період між I ст. до н. е. та V ст. н. е.) називає Карпати Бастарнськими Альпами (*Alpes Bastarnicae*), локалізуючи власне бастарнів на схід від них.

Вперше ім'я цього народу згадав Помпей Трог у 233–229 рр. до н. е. З його тексту, правда, не ясно, де відбувалися відмічені їм «пересування» бастарнів. Повідомлення, залишені Деметрієм із Каллатіса, Тітом Лівієм, Павлом Орозієм, Аппіаном і Страбоном, дозволяють точніше локалізувати різні групи бастарнів в Північному Причорномор'ї в II–I ст. до н. е.: від гирла Дунаю і Східного Прикарпаття до Дніпра. Тіт Лівій (64 / 59 до н. е. – 12 / 17 н. е.) локалізував їх місця проживання за Дунаєм навпроти Фракії.

Згідно з письмовими джерелами, їх локалізація певною мірою змінюється на рубежі ер. Тацит (римський історик; I ст. до н. е.), Пліній, а пізніше Птолемей та інші розміщували бастарнів в Північному Прикарпатті. **Плем'я зникає зі сторінок історії в кінці IV ст.** (частина його у 280 р. переселилася на територію Римської імперії у Фракію; інша – згідно з археологічними свідченнями, розсіялася під натиском сарматів в басейні Дніпра і взяла участь в етногенезі слов'ян, зокрема українців).

Етнічне походження бастарнів залишається дискусійним. Археологічно бастарни, можливо, пасують до Зарубинецької культури, яка мала сильний сарматський вплив.

Російський вчений А. Д. Удальцов (1946) вважає бастарнів іллірійцями, які на поч. нової ери сильно зблизилися зі слов'янами (як покаже загальна їм культура полів поховальних урн).

З мови бастарнів дійшло 5 слів, з яких два мають чітку німецьку етимологію, інші ж не мають відомих паралелей. М. Щукін (Рождение славян. Из истории вопроса. Два пути ретроспективного поиска. В кн.: Стратум. Структуры и катастрофы. СПб.: Нестор, 1997) вважає, що бастарни були близьким до германців мовою, але при цьому окремим етносом, з-поміж тих давньоєвропейських племен, що перебували «між германцями й кельтами» і потім зникли, асимілювавшись з германцями або з іншими народами, в орбіту яких вони були втягнуті.

Римський консул та історик грецького походження **Діон Кассій** (155 – бл. 235 р.) відносить бастарнів, які проживають за Дунаєм, до скіфського племені.

Римський історик Тацит (*Tacitus*; близько 56 – бл. 117) чітко відносить бастарнів до германців, але говорить, що це плем'я було погіршене шлюбами з сарматами. Більшість учених, слідом за Тацитом, вважають їх теж германцями. Деякі дослідники, спираючись на Полібія та Тіта Лівія, називають їх галлами (кельтами). Страбон не знав їхнього походження. За Страбоном: «В глибині країни живуть бастарни, які межують з тирегетами й германцями; вони також, можливо, германська народність і діляться на кілька племен. Дійсно, одні з них називаються атмонами, інші – сидонами; ті, хто володіють Певкою, островом на Істрі [Дунаї], зветься певкіни, а найпівнічні, що мешкають на рівнинах між Танаїсом і Борисфеном – роксолани.

Античні автори відчували очевидні труднощі в етнічній ідентифікації бастарнів, викликані, зокрема, расовим змішуванням бастарнів із сусідніми племенами. Страбон зауважив, що бастарни змішувалися з фракційцями. У «Германії» римський історик Корнелій Тацит заявив про змішування бастарнів з сарматами, хоча асоціював перших з германцями.

Найбільш впевнено ототожнив бастарнів з германцями в середині I ст. Пліній Старший, класифікуючи перших як 5-у групу германських племен: «...п'ята група – певкіни, які також бастарни й межують з вищезгаданими даками».

За Плутархом, бастарни – це войовничий народ, який не вмів ні орати землю, ні пасти худобу.

Відома археологічна пам'ятка *бастарнів* в Мукачеві для масового виробу зняряддя й зброї з заліза.

У 230 р. до н. е. *бастарни* (разом зі скирами) осаджували Ольвію. Жили у Південній Україні, де довго воювали з грецькими колоніями та римськими легіонами.

На Нижньому Дунаї вони з'явилися близько 200 р. до н. е. Бастарни очевидно відрізнялися від представників місцевих племен на Балканах своєю великою статурою. Згідно Полібію римляни в 170-х рр. до н. е. вперше дізналися про існування цього племені за повідомленнями фракційців-дарданів: «Посольство від дарданів

прибуло [в Рим] з розповіддю про бастарнів, їх кількості, величезній статурі та доблесті їх воїнів».

Тіт Лівій досить докладно розповів про спроби македонських царів використовувати войовничий народ, що проживає десь за нижнім Дунаєм, в боротьбі проти Римської республіки.

Цар Філіп V після розгрому римлянами в 197 р. до н. е. при Кіноскефалах готувався відновити війну, для чого близько 180 р. до н. е. вступив в союз з *бастарнами* й навіть збирався скріпити його династичним шлюбом. У 179 р. до н. е. Філіп помер в розпал приготувань, проте *бастарни* вже виступили в похід на допомогу Філіпу і з великим військом переправилися через Нижній Дунай. За планом вони повинні були пройти через Фракію (суч. Південна Болгарія) в землі дарданів (суч. Сербія), де Філіп розраховував поселити їх після винищення ворожих йому дарданів. Більш віддалені плани Філіпа передбачали набіг бастарнів на Римську республіку.

Зі смертю Філіпа його колишні домовленості пропустити бастарнів через фракійські землі втратили силу, і почалася війна бастарнів з фракійцями. Спочатку успіх був на боці бастарнів, але після поразки вони розділилися. 30 тисяч бастарнів на чолі з вождем Клондиком продовжили похід в Дарданію, інші повернулися в пониззя Дунаю. Бастарни Клондика воювали з дарданами до 175 р. до н. е., проте, в результаті змушені були відступити. Коли вони в зимовий час поверталися через замерзлий Дунай, лід проломився, і багато бастарнів загинуло. Коли наступник Філіпа македонський цар Персей почав чергову війну з Римом, як найманців він в 168 р. до н. е. запросив військо бастарнів з вождем Клондиком – 10 тис. вершників і стільки ж піхоти. Однак, цар Персей не захотів видати бастарнам запитувану ними суму, обмежившись обіцянками. Розчаровані бастарни повернулися додому, після чого повідомлення про них зникли майже на століття.

У 80-і роки до н. е. цар Понту Мітрідат створив потужну причорноморську державу, що призвело до затяжних воєн з Римом в Малій Азії та Греції. Серед союзників Мітрідата відзначені бастарни, сильне плем'я за словами римського історика грецького походження Аппія: «Коли він перейшов до Європи, то приєдналися із савроматів так звані царські, язиги, корали, а з фракійців ті племена, які живуть по Істру, по горах Родону та Гему, а також ще бастарни, найсильніше із них плем'я». У Третій Мітрідатовій війні бастарни проявили себе в 74 р. до н. е. при штурмі Халкедону у Віфінії. Вони першими увірвалися в гавань міста, забезпечивши захоплення 60 римських кораблів.

За правління першого римського імператора Октавіана Августа, коли володіння Риму впритул підійшли до Дунаю, набіги бастарнів стали зачіпати інтереси Римської імперії. У 29 р. до н. е. намісник Македонії Марк Ліциній Красс відбив набіг бастарнів на Фракію. Про це зіткненні розповів Тіт Лівій в кн. 134, зміст якої дійшов у викладі Діона Кассія.

Бастарни перетнули Дунай і захопили частину Мезії (суч. Північна частина Болгарії). Потім вони через перевал Гема вторглися у Фракію у володіння царя дентелетів Сита. Дентелети були в союзі з

Римом, тому війська Красса Молодшого з Македонії рушили на бастарнів. Не приймаючи бою, ті поспішно відступили. Переслідуючи їх, Красс увійшов в Мезію, де загруз в боях з мезами (місцеві племена фрако-дакійського походження). Бастарни прислали Крассу послів з проханням про мир, але виявивши розвідувальний загін римлян, атакували його. Римляни відступили в ліс, де їх переслідувачі натрапили на основне римське військо. В ході бою багато бастарнів було вбито, ще більше полягло їх у втечі до Дунаю. Відступ варварів затримав обоз з возами, в яких пересувалися їх сім'ї. Частина бастарнів спробувала сховатися в гаю, але згоріла в пожежі, влаштованому римлянами. Інші потонули в Дунаї. До побиття бастарнів приєдналися гети. Марк Красс власноруч убив вождя бастарнів Делдона.

На початку нашої ери *бастарни* локалізуються в гирлі Дунаю під ім'ям «**певкіни**» (від назви дунайського острова Пеўκη).

На карті Птолемея **певкіни** показані два рази й поміщені на широкому просторі. За свідченням Страбона, так називалася частина племені бастарнів, яка проникла в гирло Дунаю й отримала це ім'я від назви місцевості Певка. Птолемеєм знає певкінів в долині Дунаю, але він же називає їх самостійним народом на далекій півночі.

У середині I ст. бастарни перебували в союзі з даками проти сарматських племен, які загрожували їм зі сходу. У 62 р. намісник Мезії (62–67) Тиберій Плавтій Сільван Еліан почав похід вздовж узбережжя Чорного моря від нижнього Дунаю до Херсонеса в Криму проти сарматів. У збереженій його епітафії згадуються і бастарни: «царям бастарнів і роксоланів синів, [царю] даків брата, взятих в полон або вивраних у ворогів, повернув, від інших з них взяв заручників».

Александрійський географ Клавдій Птолемеєм в середині II ст. відзначає бастарнів і певкінів серед народів «Європейської Сарматії», хоча в інших джерелах ці племена стали рідко згадуватися. Ймовірно, відомості Птолемея, що являли собою компіляцію з різних джерел, відносилися до більш ранньої епохи. У період Маркоманських воєн (167–180) певкіни й бастарни з германцями та сарматами здійснювали набіги на землі Римської імперії.

У роки Скіфської (Готської) війни в середині III ст. **певкіни** згадуються в складі коаліції варварських племен, які здійснювали походи на Фракію й Мезію під керівництвом готів [за *Йорданом*]. Імператори Клавдій і Авреліан зуміли зупинити натиск варварів на балканські володіння Римської імперії, розгромивши готів. Проте в «Європейській Сарматії» тривали варварські війни за володіння кращими землями, і бастарни виявилися поміж найслабших народів, вимушених шукати захисту в Римській імперії. **У 280 р. імператор Проб переселив на територію Фракії 100 тисяч бастарнів**, які влилися в число підданих імперії [Зосима]. З того часу *бастарни* зникають з описів значущих подій історії.

Однак, ім'я бастарнів продовжує епізодично зустрічатися аж до кінця IV ст. Римський поет Клавдіан називає бастарнів винуватцями загибелі в 391 р. римського полководця Промота. Римський полководець

Флавій Стіліхон, мабуть за це піддав різанині бастарнів. Клавдіан в панеґеріку Стіліхону виголошує: «Хто крім нього міг би загнати диких везеготов [Visos] назад в їх вози або розтрити в одній величезній бійні бастарнів [Bastarnas], згорділих вбивством Промота?». З «Історії» Зосими відомо, що Промот був убитий із засідки десь у Фракії якимись варварами, яких найняв для цього фаворит імператора Феодосія префект Руфін. Можливо ці бастарни являли собою залишки племені, розселені у Фракії імператором Пробом. Клавдіан також згадує ім'я бастарнів при описі упокорення Стіліхоном германських племен на Рейні.

Цит. за оригіналом (Юліан Кулаковський. Карта Європейської Сарматії по Птолемею (Приветствие XI Археологическому съезду.):

«Что касается до Певкинских гор, то это имя стоит в очевидной связи с народом певкины. Этот этнический термин был издавна в ученом обороте древних, и народ этого имени древние географы и историки помещали в области, прилегающие к нижнему течению Дуная. Птолемея на своей карте раздвоил певкинов: они занимают устье Дуная и являются затем глубоко внутри Сарматии, выше верхнего течения Днестра. По народности певкины были частью большого племени бастарнов, которые у Птолемея, в согласии с показаниями предшественников, занимает восточный склон Карпатского хребта. Почему певкины раздвоились у Птолемея и часть их отодвинута далеко на север вместе с одноименными им горами, это остается, по необходимости, неясным; но принадлежность их к бастарнам и раздвоение их на северных и южных позволяет нам сблизить Певкинские горы с Карпатским хребтом и, таким образом, как бы сжать карту Птолемея Сарматии в ее юго-западном конце».

Цит. за оригіналом (А. Д. Удацьков. Племена європейської Сарматії II в. н. е. 1946 р.): «Так, например, в § 8 гл. 5 (кн. III) Птолемея перечисляет венеков (у Балтийского побережья), гутонов (т. е. готов), финнов (вероятно, ошибочно, – они жили севернее), булонов (или сулонов других рукописей), фругундионов т. е. бургундов (очевидно, ошибочно, – они жили западнее) и аваринов (у истоков Вислы), а далее к югу – омброннов, анартофрактнов, вургисиново, арсиетов, сабоков, пиенгитов и биессов (вдоль Карпат). Далее к востоку (§ 9) идет у Птолемея перечень племен также полосой с севера на юг, от Балтийского моря к Нижнему Дунаю: венеды, галинды, судины, ставаны, игиллионы, койстобеки, трансмонтаны (до Певкинских гор – Бабадагские горы в устье Дуная). Однако следующий § 10 (Сарматия между Зап. Бугом и Доном) представляет по сравнению с предыдущими настоящий хаос; отдельные племена явно перемешаны здесь в самом причудливом беспорядке. Постараемся найти здесь, за внешним беспорядком, первоначальный порядок в действительном размещении племен Восточной Европы эпохи Птолемея, как оно может быть восстановлено по первичным материалам того же Птолемея.

Прежде всего отметим, что Птолемей, кроме современных этнографических данных, использует также явно устаревшие сведения о древнейших племенах, заимствованные из древних авторов (Геродот и др.); таковы – гелоны, гиппододы, меланхлены, агатирсы, бодины. Встречаются и повторения: роксоланы повторяются в ревканалах, гелоны в гевинах, карпианы в харпиях (гл. 10, § 7), амадоки в мадоках (кн. V, гл. 8, § 16) и т.д. Часть племен, как аорсы и пагириты с Задонья, попали ошибочно в § 10, описывающий восточную часть Европейской Сарматии, доходившей только до Дона.

В результате этого предварительного анализа остаются племена, которые нам и следует теперь разместить на современной нам карте Европы. Это прежде всего:

- вельты, оссии, кареоты и салы; затем
- карбоны, савары и боруски, а также акибы и наски; далее
- вибионы, идры и стурны (до аланов-скифов).

В Прибалтике указываются Птолемеем вельты, оссии, кареоты и салы. Вельтов (Ουέλται) Птолемей помещает на побережье Балтийского моря (побережье Океана, у Венедского залива); выше их, очевидно на реке Оссе, притоке Лаукне, впадающей в Куришгаф (южнее Немана), – оссии (Όσιοι) (может быть оксионы «Германии» Тацита, гл. 46); кареоты (Καρεοται) – возможно, куры или куроны, севернее оссиев, а салы (Σάλοι), самые северные – на реке Салице, нынче отделяющей латвийцев от эстонцев.

Кареоты и салы показаны Птолемеем восточнее карбонов (карвонов, Κάρβωνες); однако положение первых непосредственно на самом морском побережье исключает для карбонов более западное положение. Приходится заключить, что Птолемей здесь допустил ошибку: карбоны (или карвоны) могли жить, очевидно, лишь восточнее кареотов и салов, на территории позднейших кривичей, а ниже их (если исключить архаических гелонов, гиппододов, меланхленов и агатирсов, а также ошибочно отнесенных сюда с Задонья аорсов и пагеритов) жили савары (Σαῦροι – на территории будущих северян) и боруски (Βορούχοι – на среднем Днепре, на территории будущих полян, где в III в. жили бораны или борады).

Менее ясно положение акибов (акивы – Ἀκιβοι) – их иногда связывают с территорией древнего Оковского леса в верховьях Зап. Двины, Волги и Днепра (где шли волоки, соединяющие верховья этих рек) – и насков (Νάσκοι – может быть, от реки Начи в Оковском лесу), а также вибионов (Ουίβιονες, – разночтения: вивионы, ивионы – ср. селение Ивьё, над Неманом в бывшем Ошмянском уезде у Новогрудка) и идров (Σδροι – ср. реку Идрицу или Индрицу с озером Индрии в Витебской области).

Наконец, стурны (Στοῦρνοι) явно связываются с рекою Стырью. Мы и здесь (в § 10), таким образом, имеем два перемешанных параллельных ряда племен, идущих с севера на юг; ряд вельты – стурны и ряд карбоны – боруски (вдоль Днепра). Остальные племена § 10 размещаются Птолемеем на его карте по их положению между

основными его племенами (вернее, народностями): венетами (по всему Венедскому заливу), бастернами (выше Дакии) и певкинами (в дельте Дуная), {44} роксоланами и языгами (по всему берегу Мэотиды – Азовского моря), амаксобиями (сарматы Задонья) и аланами-скифами (в причерноморских степях, между Дунаем и Днестром).

Так, между аланами и амаксобиями (очевидно, по Донцу) указаны карионы (Καρίωνες) и саргати, (Σαργῆτιοι); у поворота реки Танаиса (Дона) – офлоны и танаиты, ниже их осилы до роксолан. Между амаксобиями и роксоланами Птолемей указывает эксобигитов (Ἐξωβυγῖται), а между певкинами и бастернами – карпианов (Καρπιανοί) и, наконец, между бастернами и роксоланами – хунов (Χούνοι). Отдельно в конце § 10 Птолемей называет амадоков и наваров (у соименных гор); одноименные города, Амадока и Наварон, указаны Птолемеем: первый на реке Бористене (Днестре) у Амадоковского озера (может быть, у Белозерского озера, против Никополя), а второй – в верховьях реки Каркинитис (древний Гипарикис – Каланчак), т. е. вблизи той же Амадоки; таким образом, оба этих соседних племена окажутся на левобережье нижнего Днестра, вблизи роксолан. Тут же, очевидно, следует поместить и тореккадов (Τορρεχάδοι – § 11), так как одноименный им город Торокка указывается Птолемеем на той же реке Каркинитис, что и Наварон (кн. III, гл. 5, § 13). По Птолемее, тореккады живут около озера Бика, т. е. у Сиваша. Западнее их, вдоль «Ахиллова бега» (Тендровская коса), помещает Птолемей своих тавро-скифов (§ 11), еще западнее, около Дакии (ниже бастернов), – тагров, а ниже их – тирагетов.

Так, повидимому, распутывается тот клубок племен и народностей, который дан Птолемеем в его § 10, гл. 5 кн. III.

Обратимся теперь к племенам древних славян, как они рисуются нам по данным Птолемея. Мы уже указывали, что они были известны Птолемеему под двумя названиями на севере – **венедов** (Ουενεδοί) на юге – **словен** (Σλοβηνοι).

Это были две близко родственные группы племен, с течением времени сближавшиеся друг с другом, до в древнейшие времена отличавшиеся друг от друга и уровнем культуры (южные сколоты-словене стояли на более высокой ступени культурного развития), и своими этническими связями: в то время как протовенеды явились предками и северных венедских славян и племен балтйской языковой группы (древние пруссы, современные литовцы и латвийцы), будучи сами этнически близки с племенами лугиев на Западе, – южные сколото-словене поддерживали более тесные этнические и культурные связи со своими западными и южными соседями, придунайскими иллирийцами и фракийцами (дако-гетами). В частности, древние пришельцы (с конца III в. до н. э.), **иллирийские бастерны ко времени Птолемея сильно сблизились в этническом отношении со словенами (как показывает общая их культура полей погребальных урн)**, подобно соседним им севернодакийским племенам. Из северных венедских славян Птолемей знает только

наиболее западных – вельтов (§ 10) и, быть может, булонов (или сулонов, § 8, по Средней Висле); возможно, что сюда же относятся и карбоны или карвоны, заселяющие территорию будущих кривичей. Неизвестны Птолемею остальные славяно-венедские племена, уже складывавшиеся к этому времени, судя по археологическим данным, в том числе и вятичи (дериват имени венеты или венты).

К сколото-словенской группе племен могут быть отнесены: ставаны и стурны (к югу от Припяти, вероятно, по Зап. Бугу и Стыри), савары (будущие северяне) и боруски (в III в. они именуется боранами и бородами – по Днепру-Бористену); возможно, что и булоны, которых мы предположительно отнесли к первой (венедской) группе, относятся сюда же.

К той же сколото-словенской группе относятся, по всем данным, и прикарпатские племена: арсиетов, сабоков, койстобоков, **карпиан и харпиев**, пиенгитов и биессов. Все эти племена живут вдоль Карпатских гор. Арсиетов (Αρσιήται) правильно поместил еще Браун в той части северо-западных склонов Лесных Карпат, между Свицей и Ломницей, правыми притоками верхнего Днестра, которая сохранила имя Arszyka. Сабоки и койстобоки увязываются с соседней с арсиетами Буковиной. **Карпианы, как опять-таки правильно считал Браун, обитали юго-восточнее Буковины, вдоль Прута (почти до его впадения в Дунай), тогда как харпии (Ἄρπιοι) с селением (Ἄρπις) у лимана Сасик составляли продолжение этой словенской полосы вплоть до побережья Черного моря.** К той же прикарпатской группе словенских племен следует, вероятно, отнести пиенгитов и биессов (южнее Буковины, вдоль Серета).

Можно думать, что эта прикарпатская словенская полоса через посредство славянизированных бастернов была однородна в культурном отношении со сколото-словенской группой племен, находясь подобно последней в постоянных сношениях с соседними алано-сарматскими племенами степного Причерноморья.

Подведем итоги.

Время Птолемея характеризуется для известной ему части Восточной Европы или Европейской Сарматии сложением из различных древних племен и их группировок новых крупных народностей:

- славян – в виде еще двух ветвей: венедской и словенской;
- племен балтийской языковой группы, уже отмежевавшейся от прочих венедов;
- наконец, алано-сармато-скифской группы племен, заливавших своими ордами степи Северного Причерноморья, Придодья и Поволжья.

Намечаются постоянные пути сообщения, связывающие отдельные племена и народности: пути от Прибалтики к верховьям Днестра и далее к югу; путь вдоль Днепра, связывающий верхнеднепровских карвонов через саваров со среднеднепровскими борусками, и далее к югу; путь из Дакии через побережье Черного моря

і амадоков с наварами к Средней Волге и Каме и другой путь – через степи северного Причерноморья на восток, в Среднюю Азию, вдоль которого складывался затем обширный военный союз «аланских» племен. Вдоль этих путей имелись более крупные поселения местных племен («города» Птолемея), способствовавшие вместе со старинными античными городами Причерноморья торговым и культурным сношениям на обширных просторах Европейской Сарматии».

Карта стародавньої Германії, складена 1645 р картографами Блау на основі даних Тацита і Плінія.

1482 р. Клавдій Птолемей. Ніколаус Германус (Nicolaus Germanus; 1420–1490), німецький картограф, гравер, ілюстратор, друкар, який працював у Флоренції. «Восьма карта Європи» (Octava Europe tabula continet Sarmatiam). Між Дністром та Дніпром позначено давньоруські племена: CARPIANI (карпи), PEUCINI (певкіни) та BASTERNAE (бастарни).

1540 р. Себастьян Мюнстер. (Sebastian Münster; 1488–1552), німецький вчений, гуманіст, космограф, монах францисканець. Карта «TABLA EUROPAE VIII» (Восьма карта Європи). Українські землі на карті позначено як Сарматія Європейська (Sarmatia Europaea). Між Дністром та Дніпром позначено давньоруські племена: CARPIANI (карпи); PEUCINI (певкіни) та BASTERNAE (бастарни).

1544 р. Себастьян Мюнстер Карта «TABLA Sarmatia». Українські землі на карті позначено як Сарматія Європейська (Sarmatia Europaea). Між Дністром та Дніпром позначено давньоруські племена: CARPIANI (карпи); PEUCINI (певкіни) та BASTERNAE (бастарни).

1548 р. Джакомо Гастальді (Giacomo Gastaldi; 1500–1566), венеціанський картограф і географ. Карта «Europae Tabvla VIII» (венеціанське видання «Географії» Птолемея»). Територія на північ і схід від Карпат (**Sarmatice montes**) – Сарматія Європейська (**Sarmatiae Europae Pars**). Між Дністром та Дніпром позначено давньоруські племена: CARPINI (карпи); PENCINI (певкіни) та BASTARNAE (бастарни).

1578 р. Герард Меркатор (Gerhardus Mercator; 1512–1594), математик, філософ, теолог, географ та картограф; вніс надзвичайно вагомий вклад у розвиток картографії. Його сучасники назвали «Птолемеєм свого часу». Карта – «Tab. VIII. EUROPAE, in qua SARMATIA, MAEOTIS palus, ac GERMANIAE, DACIAEQ3 pars. Medium Meridianus 57, reliqui descriptisunt ex ratione parallelorum 50 et 58.I» (Восьма карта Європи). Українські землі на карті позначено як частину Сарматії Європейської (Sarmatia Europaea). Сарматія Європейська – від Вісли до Дону. Між Дністром та Дніпром позначено давньоруські племена: CARPIANI (карпи); PEUCINI (певкіни) та BASTARNAE (бастарни).

1596 р. Джованні Антоніо Маджіні (Giovanni Antonio Magini; 1555–1617), італійський картограф, астроном і математик. Карта «TABVLA EVROPAE VIII» (Восьма карта Європи). Українські землі на карті позначено як Сарматія Європейська (Sarmatia Europaea). Між Дністром та Дніпром позначено давньоруські племена: CARPINI (карпи); PEUCINI (певкіни), BASTARNE (бастарни).

1649 р. Карта «Sarmatiae Europae aedelineatio» французького картографа та історика **Філіппа Бріта** (Philippe Briet; 1601–1668). Видавництво Париж. Між Дністром та Дніпром позначено давньоруські племена: CARPINI (карпи); PENCINI (певкіни) та BASTARNAE (бастарни).

1655 р., 1700 р., 1703 р. Нікола Сансон (Nicolas Sanson; 1600–1667), французький історик та географ. Карта «**Germano-sarmatia; Kartenmaterial; in qua populi maiores Venedi, et Aestiae; Peucini, et Bastarnae in minores populos divisi ad hodiernam locorum...**». Видавництво Париж, формат – 38.7 × 55.5 см. У Карпатах та Прикарпатті позначено CARPINI (карпи); Карпати та Закарпаття – PEUCINI (певкіни), на Поділлі та в Причорномор'ї – BASTARNE (бастарни).

1700 р. Едвард Уеллс (Edward Wells; 1667–1727), англійський математик, географ, картограф та богослов. Карта «A NEW MAP OF SARMATIA EUROPAEA PANNONIA and DACIA Shewing their Principal Divisions, People, Cities, Towns, Mountains &c. Dedicated to His Highness WILLIAM Duke of Gloucester». Карта поміщена в атласі (A New Sett Of Mapps Of Ancient And Present Geography...), що видавався протягом

1700–1738 pp. (Оксфорд). Формат мапи 51 × 36,8 см. Українські землі – Сарматія Європейська (SARMATIA EUROPAEA). На Прикарпатті позначено CARPINI (карпи), у Причорномор'ї – PEUCINI (певкіни), на Поділлі – BASTARNE (бастарни).

1710 р. Карта «Germano-Sarmatia in qua Populi maiores Venedi et Aetiaei Peucini et Bastarnae in minores Populos divisi ad hodiernam locorum» **Нікола Сансона та** нідерландського картографа та гравера **Пітера Морт'є** (Pieter Mortier; 1661–1711). Видавництво Амстердам. Між Дністром та Дніпром позначено давньоруські племена: CARPINI (карпи), PENCINI (певкіни) та BASTARNAE (бастарни).

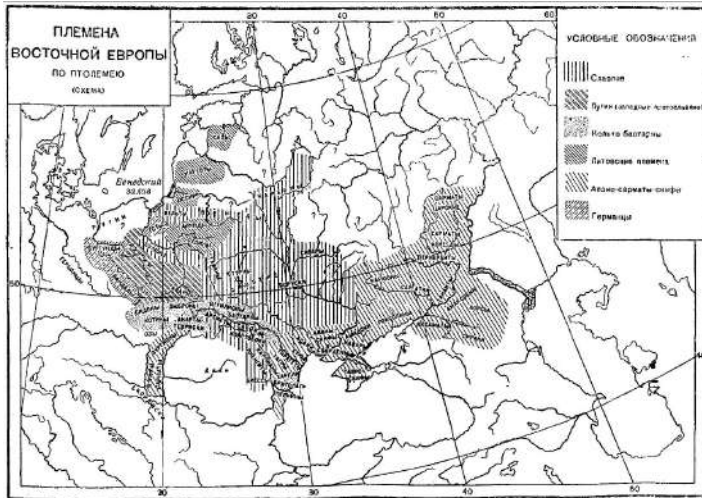
1790 р. **Чарльза Франсуа Деламарче** (Charles Francois Delamarche; 1740–1817), французький картограф та географ. Карта – «Germano-Sarmatia; Kartenmaterial; ex mente Ptolomæi et N. Sanson descripta, nec non im majores minores que populos distincta...». Видавництво Париж. Між Дністром та Дніпром позначено давньоруські племена: CARPINI (карпи), PENCINI (певкіни) та BASTARNAE (бастарни).

1846 р. **Карл фон Шпрунер** (Karl von Spruner; 1803–1892), німецький географ та картограф. Карті: «Die Welt der Alten». Мапа опублікована в атласі «Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europa's vom Anfang des Mittelalters bis auf die Neueste Zeit von Dr. Karl von Spruner, königlich bayerischem Ober-Lieutenant, correspondirendem Mitgliede der königlich bayerischen Academie der Wissenschaften zu München. Drei und Siebzig colorirte Karten nebst Vorbemerkungen. Gotha: bei Justus Perthes. 1846.». Друге видання атласу – 1853–1854 pp., третє – 1880 р. Між Дністром та Дніпром позначено давньоруські племена: CARPINI (карпи); PENCINI (певкіни) та BASTARNAE (бастарни).

1865 р. **Карл фон Шпрунер**. Карті: «Imperium Romanum inde a bello Actiaco usque ad Diocletiani tempus», «Imperium Romanorum inde a Constantini Magni tempore», «Pontus Euxinus et quae ei adiacent». Карті опубліковані в атласі «Dr. K. von Spruner's Historisch-Geographischer Schul-Atlas» (1-е видання – 1856 р., 2-е – 1860 р., 3-є – 1865 р.). Позначено лише Бастарнів (Захід України). На першій карті – між річками Дністер та Південний Буг, на другій карті – між річками Дністер та Сянок (Прикарпаття), на третій карті – між р. Дністер та Дніпро (Галичина, Поділля). Між Дністром та Дніпром позначено давньоруські племена: CARPINI (карпи), PENCINI (певкіни) та BASTARNAE (бастарни).

1877 р. **Фрідріх Вільгельм Путцгер** (Friedrich Wilhelm Putzger; 1849–1913), німецький історик видав атлас «F. W. Putzger. Historischer Schul-Atlas». Він з'явився в квітні 1877 р. як історичний шкільний атлас і складався з 27 основних та 48 додаткових карт. З 1877 р. по 1922 р. відбулося 43 видання атласу під назвою «F.W. Putzgers Historischer Schul-Atlas»; 44–62 видання з 1923 р. по 1942 р. під назвою «F.W. Putzgers Historischer Schul-Atlas. Große Ausgabe»; 63–79 видання з 1954 р. по 1960 р. під назвою «F.W. Putzger

Historischer Schul-Atlas»; 80–104 видання з 1961 р. по 2011 р. під назвою «Putzger Historischer Weltatlas». Карта «Das Römerreich in seiner weitesten Ausdehnung». Між Дністром та Дніпром позначено давньоруські племена: CARPINI (карпи), PENCINI (певкіни) та BASTARNAE (бастарни).

Племена Східної Європи за Птолемеєм. (А. Д. Удальцов. Племена европейской Сарматии II в. н. э.).

1578 р. Герард Меркатор

Римська імперія 125 р.

Римська провінція ДАКІЯ (106–271 рр.)

РОЗДІЛ II. БІЛІ ХОРВАТИ (РУСИНИ) ТА БІЛА ХОРВАТІЯ (ПРАУКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА) НА КАРТАХ XVIIІ–XX ст.

Велика Хорватія, або Біла Хорватія (хорв. *Bijela Hrvatska, Velika Hrvatska, Stara Hrvatska*, лат. *Chrobatia*) – прадавня батьківщина українців. Одним із найбільш ранніх державних утворень, яке виникло після смерті Аттіли, була праукраїнська держава західних горян (карпів – білих хорватів). **Утворилася вона у середині V ст. н. е. Проіснувала праукраїнська держава до кінця X ст.** Засновником держави був **Отко** (433 р. н.), котрого латиномовні хроністи іменують Одоакром і котрий правив Римською імперією у 476–493 рр.

Векослав Клаїч (Vjekoslav Klaić; 1849–1928; хорватський історик, найвідоміший своєю монументальною працею «Історія хорватів») й М. Кос (Kos) ототожнюють Велику (Білу) Хорватію з державою Самослава (державою Само).

627 р. (631 р.) – 658/659 р. – праукраїнська держава (державою Само). Засновник нітранський князь Самослав. Ця держава охоплювала території Західної України (Галичина, Закарпаття, Буковина, Волинь, частина Поділля), Чехії, Північної Румунії, Словаччини, Південної Польщі, Північної Угорщини, частково Німеччини, Австрії та Словенії. З «Хроніки Фредегара» (Фредегар; ? – близько 660 р.; франкський літописець) відомо, що у 623 р. Самослав об'єднав навколо себе усі найближчі слов'янські племена, розбив аварів, а потім і франків; у 627 р. був обраний королем (Rex Sclavorum) і правив 35 років, тобто до 658 р.

Після смерті Самослава (658/659) створена ним держава розпалася на п'ять князівств: Нетранське (нинішня Словаччина), Краківське (нинішня Польща), Стільське (Західна Україна), Білехорватське (територія сучасної Чехії) й Хорутанське (на території сучасної Австрії).

Франьо Рачки (*Franjo Rački*; 1828–1894; хорватський історик) і Л. Гауптман (Hauptmann) вважають, що столицею Білої Хорватії аж до XI ст. був Краків.

Серед усіх українських племен провідне значення набувають білі хорвати та поляни (з центром у Києві, на яких у VII ст. вперше поширюється назва «Русь»). Крім Київської Русі в Європі існувала ще одна праукраїнська держава, а саме Велика Хорватія. Різні народи й країни прагнуть привласнити собі історію цього державного утворення. Зокрема, чехи і частково словаки вважають, що держава Самослава є частиною їхньої ранньої історії. І що вона заклала фундамент майбутньої державності цих народів. Претендують на спадок Самослава й германці. Фредегар назвав його франкським купцем Само, який очолив повстання слов'ян проти Аварського каганату. А перемігши аварів, він, нібито, заснував першу слов'янську державу у Європі. Ця помилкова думка Фредегара настільки прижилась в історичній науці, що, на жаль, є панівною й тепер.

955 р.–999 р. – праукраїнська держава Велика Хорватія (засновник хорватський князь **Славник** (?–981).

Славниковичі (чеськ. *Slavňkovci*, польск. *Slawnikowice*) – хорватські племінні князі, які очолювали в X ст. Злічанское князівство з центром у м. Лібіце, розташованому в місці впадіння р. Цідліни в Лабу (Ельбу). Засновником роду вважається князь Славник. Окрім злічан, династія Славників теж правила дулібами, містами Старий Коуржим (м. Коуржим, Чехія) та ймовірно Свідницею (м. Свідниця, Польща). Виступали суперниками чеської королівської династії Пржемысловичів і врешті-решт були переможені нею. 28 жовтня 995 р. злічани були підкорені династією Пржемысловичів, коли місцева владна династія Славників була перерізана Пржемысловичами.

Правителі з династії Пржемысловичів (Пржемысловичі, або Перемысловичі; чеськ. *Přemyslovci* – чеська князівська й королівська династія в IX–XIV століттях) використовували німецьке союзництво для зміцнення своєї влади у боротьбі з незмінно бунтівною місцевою знаттю та одночасно з усіх сил намагалися зберегти свою автономію від Священної Римської імперії. Чеське князівство вдалося остаточно згуртувати в 995 році, коли Пржемысловичі розгромили своїх суперників із династії Славниковичів, об'єднали чеські й хорватські племена і встановили форму централізованого правління, яку, однак, стрясли внутрішні династичні чвари.

Кордони Білої Хорватії

«Костянтин, що окреслив її кордони лише в найзагальніших рисах. А саме в XXX розділі свого знаменитого трактату «Про управління імперією» він повідомляє, що «хорвати жили тоді (до свого переселення до Далмації) з другого боку Багіварії, де тепер знаходяться білохорвати». Далі, повідомивши, що частина хорватів виселилась до Далмації, Костянтин продовжує: «Інші хорвати надалі перебувають поблизу Франгії, а називаються тепер білохорватами або білими хорватами та керує ними власний князь. Вони ще язичники і підтримують дружні стосунки з Туркією». До цих двох повідомлень мало нового додає те, що ми читаємо в XXXI розділі: «Хорвати, які зараз живуть в далматських землях, походять від нехрещених хорватів, яких називають білими; вони живуть за Туркією, у близькому сусідстві з Франгією і межують зі слов'янськими язичниками – сербами». Це ж треба сказати про четверте повідомлення (в тому ж розділі): «Велика Хорватія, яку називають також «Білою», до цього часу залишається язичницькою, як і сусідні з нею серби; кінноти, а також піхоти вони мають менше, ніж хрещена Хорватія, бо вони постійно зазнають нападів франків, турків та печенігів». Абсолютно нічого нового не дає останнє, п'яте, повідомлення в розділі XXXII. Звідси ми дізнаємось тільки, що «серби походять від язичницьких сербів, яких називають «білими», що живуть за Туркією в місцевості, названій ними Бойки; з ними межують Фрагія та Велика Хорватія, яку називають також «Білою». Oton Ivekovic Krunidba kralja Tomislava Ось і все, що

повідомляє багрянородний історик про кордони Білої Хорватії. На основі його мізерної інформації ми можемо стверджувати лише те, що на півдні ця країна межувала з Угрією (Туркією), на сході вона не була захищена від набігів печенігів, на півночі (чи південному заході) її кордони підходили близько до Саксонії, а на заході – до Баварії. Десь посеред цих країн і була колиска хорватського племені» [Григорій Льїнський. Біла Хорватія за даними Багрянородного].

Процеси етногенезу праслов'ян відбувалися в II тис. до н. е. на території Центральної Європи й лісостепу Східної Європи. Автор **VI ст. н. е. Йордан** писав, що слов'яни походять від одного кореня і відомі під трьома назвами – **венедів, антів і склавинів**. Так визначаються вони і в працях інших авторів VI ст., зокрема Прокопія Кесарійського, Псевдомаврикія й Менандра Протектора.

Версії походження народу (білих хорватів)

У сучасній хорватській історичній науці популярною є «сарматська» версія походження народу.

В українській історіографії «білих хорватів» часто ототожнюють із мешканцями Білої Великої Хорватії, також їм відводять вагоме місце в етногенезі українців [М. Брайчевський. 2009] та ін.

У VII ст. частина білих хорватів мігрувала з Білої Хорватії на територію сучасної Хорватії. Племена котрі проживали у Моравії та Словаччині – «чорні хорвати».

За різними теоріями, частина білих хорватів склала основу чеського та словацького етносів.

Дослідники вважають, що племена антів, склавинів, венедів та карпів зінтегрувалися в регіоні Верхнього та Середнього Подністров'я та Нижньої і Середньої Вісли, стали відомими як «хорвати» (регіональний комплекс Придністров'я та Попруття празько-корчацької культури, V–VII ст.) [Тимошук Б. О. 1995]. Вони усвідомлювали свою єдність з іншими племенами празько-корчацької, пенківської та суково-дзедзиської археологічних культур [Баран В. Д. 1995], але виключно на «супер-етнічному» рівні/ Зіткнувшись із Римом, як вважає С. В. Назін, самоозначилися саме як «нероманізовані» (на відміну від кельтів та даків-волохів), – «слов'яни» – «ті, що зрозуміло говорять», аналогічно до «шкиптарет» – «ті, що зрозуміло говорять» (самоназва албанців), «еускалдунак» – «ті, що зрозуміло говорять» (самоназва басків), «квади» – «ті, що (зрозуміло) говорять» (дв.-ісл. кведа «говорити»; ранньогерманські племена, відомі ще як «Свевський союз»).

За польською Вікіпедією: «Біла Хорватія (*Chrobacya*, *Chrobacia*), *Chrobatia*) – історична територія з спірною ситуацією, розташована в Центральній Європі. Найчастіше ототожнюється з Малопольщею (Малопольща або Мала Польща – історична область в Польщі вздовж верхньої Вісли. Головне місто – Краків. – А. Б.)».

За українською Вікіпедією: «Дослідник хорватського етногенезу Степан Крізі-Сакач крім Галичини включає в терени Білої Хорватії Чехію, Моравію, Шлезію й Словаччину. Відомий хорватський історик В'єкослав Клаіч ототожнював Білу Хорватію приблизно з територією Королівства Галичини й Володимирії, наголошуючи, що міста Перемишль, Бужеськ, Велинь, Червен, Пліснеськ і Радече – міста білих хорватів. Той самий Клаіч, посилаючись на московські архіви, вказує, що ще в ХІХ ст. жителі сіл довкола волинського міста Дубно називали себе білими хорватами. М. М. Чуріч, покликаючись на архівні дані, наводить точну цифру тих, хто себе ідентифікував, як білі хорвати – 17 228. Що більше, інший хорватський історик Мірко Відовіч твердить, що ще в ХІХ ст. жителі сіл довкола Володимира Волинського називали себе хорватами. Клаіч твердить, що русини Галичини, Закарпаття, Буковини, а також Волині й Поділля є прямими нащадками білехорватського племені. Покликаючись на візантійського царя Константина VII Багрянородного, Клаіч підкріплює своє твердження, ідентифікуючи порфорогенетових Бойків з бойками в Карпатах, що надає йому можливість точніше встановити місце знаходження Білої Хорватії власне в Галичині. Таким же ж шляхом йде і Домінік Мандіч, визнаючи порфорогенетових Бойків українською етнічною групою. І старіші хорватські історики, як, наприклад Фердо Шішіч ототожнював русинів Галичини з білими хорватами. Цікаво відзначити, що і російські історики, яких видавали в Хорватії, так само ідентифікують русинів Галичини і Волині з білими хорватами. Так Б. Д. Греков твердить, що сучасне українське населення Галичини і Волині, не є прихідцями на цій території, але автохтонними потомками білих хорватів. Що більше, цей автор наголошує на тому, що союзництво білих хорватів і Київської Русі тривало, принаймні, від часів Київського кагана Олега до Володимира, який завоював східну частину Білої Хорватії. З іншого боку, пояснюючи виникнення і відносно стабільність Галицько-Волинської держави, М. Бранд пише, що ще в доруський період ці терени мали сильну традицію державотворення, будучи хребтом Білої Хорватії».

Біла Хорватія згадується в *Літописі попа Дуклянина* (хорв. *Ljetopis popa Dukljanina*) і творах інших письменників, які іноді використовують цю назву і для Приморської Хорватії.

За Леонтьєм Войтовичем: «...у VIII–Х ст. до приєднання до Київської Русі у басейнах Сяну та Верхнього Дністра, напевно, існували хорватські племінні князівства посян, теребовлян і поборан; на Середньому Дністрі і Верхньому Пруті – Східнотеребовлянське чи Галицьке хорватське князівство (а, напевно, і обидва); за Карпатами – Боржавське, Верхньотисянське, Земплинсько-Ужанське і Нижньотисянське хорватські князівства. Укріплення городищ, які збереглися, їх планування і забудова, ремісничі комплекси, як згадуваний металургійний комплекс у Рудниках, рівень технології виробництва дозволяють говорити про диференціацію суспільства в обох регіонах і його політичну організованість».

Автор *«Повісті віремених літ»* називає такі племена, від яких походять українці: поляни – жили на правому березі Дніпра, біля Києва; сіверяни – над Десною і Сеймом; древляни – між Тетеревом і Прип'яттю; дуліби або бужани – вздовж Бугу (їх називали також волинянами); уличі – над Дністром і Бугом; тиверці – між Бугом і Прутом; білі хорвати – на Підкарпатті.

Повість Минулих Літ згадує один раз Білих Хорватів і тричі Хорватів: "...По довгих же часах сіли слов'яни по Дунаю, де є нині Угорська земля і Болгарська. Від тих слов'ян розійшлися вони по землі і прозвалися іменами своїми, – де сіли, на котрому місці. Ті, що, прийшовши, сіли по ріці на ймення Морава, і прозвалися моравами, а інші чехами називалися. А се – ті самі слов'яни: Білі Хорвати, Серби і Хорутани. ...І жили в мирі Поляни, і Древляни, і Сіверяни, і Радимичі, і В'ятичі, і Хорвати. Дуліби тоді жили по Бугу, де нині Волиняни, а Уличі і Тиверці сиділи по Бугу і по Дніпру; сиділи вони також поблизу Дунаю. І було багато їх, бо сиділи вони по Бугові і по Дніпру аж до моря, і є гради їх і до сьогодні. Через те називали їх греки "Велика Скфія". ...У рік 6415 [907]. Пішов Олег на Греків, Ігоря залишивши в Києві. Узаяв же він багато Варягів, і Словен, і Чуді, і Кривичів, і Мері, і Полян, і Сіверян, і Древлян, і Радимичів, і Хорватів, і Дулібів, і Тиверців... У рік 6501 [993]. Пішов Володимир на Хорватів. А коли вернувся він з війни хорватської, то Печеніги прийшли по тій стороні од Сули. Володимир тоді пішов супроти них і стрів їх на Рубежі коло броду, де нині Переяслав." (Цит. за Леонтій Войтович *«БІЛІ ХОРВАТИ ЧИ «КАРПАТСЬКІ» ХОРВАТИ? ПРОДОВЖЕННЯ ДИСКУСІЇ»*).

З тексту цих фрагментів зрозуміло, що згадка про Білих Хорватів відноситься до земель, які в часи Нестора входили до складу Чеської держави (тобто, до справжніх осередків Білих Хорватів біля витоків Одри, Ниси та в басейні Білої Ельстер. З інших фрагментів можна зробити висновок, що якась група Хорватів (не названих Білими) жила в межах пізнішої Київської Русі, правдоподібно, десь в басейні Дністра (звідки вони взяли участь у виправі Олега чи Аскольда проти Візантії і звідки Володимир встиг повернутися до Києва, якому загрожували Печеніги, можливо, союзники Хорватів) [Леонтій Войтович. *«БІЛІ ХОРВАТИ ЧИ «КАРПАТСЬКІ» ХОРВАТИ? ПРОДОВЖЕННЯ ДИСКУСІЇ»*].

Праукраїнські держави

Одним із найбільш раних державних утворень, яке виникло після смерті Аттіли, була праукраїнська держава західних горян (карпів – білих хорватів). *Утворилася вона у середині V ст. н. е.* Проіснувала праукраїнська держава до кінця X ст. Засновником держави був **Отко (433 р. н.)**, котрого латиномовні хроністи йменують Одоакром і котрий правив Римською імперією у 476–493 рр., подарувавши їй, як пишуть історики, мир і спокій на весь період свого правління.

4 вересня 476 р. вождь Русів Одоакр змусив зректися імператора Ромула Августа та проголосив себе королем рутенів, гепідів, готів, унгар та герулів. Західна Римська імперія припинила своє існування, і з цього моменту, як прийнято вважати, в історії Європи почалася нова епоха – Середньовіччя.

Одоакр (Одоацер) (435–493) – імператор Риму. 476 р. усунув останнього західноримського імператора Ромула Августула і проголосив себе королем. 14 років володів Римом. Підступно вбитий готами разом із дружиною і сином. Походив із ругіїв, предків русинів (українців).

Плита з латинським написом, яку знайшли в катакомбах перших християн при костелі св. Петра під Зальцбургом повідомляє:

«ANNO DOMINI CCC LXXVII ODOACER REX RHUTHENORUM GEPPIDI GOTHI UNGARI ET HERULI CONTRA ECCLESIAM DEI SEVIENTES BEATUM MAXIMUCUM SOCIIS SUIS QUINQUA GINTA IN HOC SPELEO LATITANTIBUS OB CONFENSIONEM FIDEI TRUCIDATOS PRECIPITARUNT NORICORUM QUOQUE PROVINCIAM FERRO ET IGNE DEMOLITI SUNT» (Року Божого 477 Одоацер, король рутенів, а також гепідів, готів, унгарів і герулів, виступаючи проти церкви Божої, благочестивого Максима з його 50 учнями, що молилися з ним в цій печері, за сповідання віри жорстоко мучено та скинуто вниз, а провінцію Норікум мечем і вогнем спустошивши) (Літопис Готфріда Вінтерберського XII ст.)

Цей напис вигравіюваний на мармуровій плиті, встановлений у катакомбах «Монашої Гори» колишнього міста Ювавума – фортеці в провінції Норік, яка за своє багатство і величні палаци була названа «Північним Римом» (нині Зальцбург). Фортеця межувала зі слов'янами, з якими Рим вів нескінченні війни.

ЛІТОПИС Самійла Величка: «НАШІ ПРЕДКИ РУСИЧІ В П'ЯТОМУ СТОЛІТТІ ПІД ПРОВОДОМ КОРОЛЯ ОДОАЦЕРА НЕ ТІЛЬКИ ПЕРЕМОГЛИ ЧИСЛЕННІШІ РИМСЬКІ ЛЕГІОНИ, АЛЕ Й РИМ ЗДОБУЛИ Й 14 РОКІВ ПАНУВАЛИ В ТІЙ СТОЛИЦІ СВІТУ».

Величка був освіченою людиною свого часу і добре обізнаний з працями польських істориків. Не виключено, що він був знайомий і з працею польського історика-літописця, автора «Історії Польщі» («Хроніка Длугоша») в 12 томах Яна Длугоша (1415–1480 р.), який вважає Одоакра русином. «Від того Руса, першого (прабатька) і насельника Русі, веде коріння й рід русин Одоакр. В рік від Різдва Христового п'ятсот дев'ятий, за папи Лева Першого та імператора Лева Першого, він з'явився до Італії з руським військом, узяв Тициній, зруйнував його вогнем і мечем, узяв у полон та відрубав голову Оресту, а Августула, що наслідився захопити імператорську владу, вигнав. Увійшовши зі своїми (воїнами) переможцем до Риму, він володів королівством усієї Італії, і ніхто не наважувався йому опиратися. Після його чотирнадцятирічного надзвичайно мирного

та спокійного правління Теодоріх, король готів, з величезними зусиллями пробився в Італію через Болгарію і Панонію... Змучений трирічною облогою Равени та змушений здатися, він (Одоакр) потрапив у полон до Теодоріха, та був убитий, а захоплене руське королівство Італії Теодоріх передав собі і готам». (Шавелева Н. И. Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (Книги I–VI). М., 2004 – с. 220). Длугош був поляком, а не русином, отже його оповідь можна вважати незаангажованою.

Літопис Биховця 1429 р. згадує про з'їзд шляхти в Луцьку. Там Великий князь Вітовт запропонував прийняти українську й литовську шляхти до польських гербів. Українська делегація у відповідь заявила: "МИ ПОХОДИМО ОД ДРЕВНІХ РУСОВ, ЩО РИМ УЗЯЛИ".

1648 р. гетьман Богдан Хмельницький з приводу війни України з Річчю Посполитою звернувся до українського народу у своєму «Білоцерківському універсалі»:

Навіть Стародавній Рим (що може називатися матір'ю всіх європейських міст), який володів багатьма державами й монархіями і пишався колись своїми шістьмастами сорока п'ятьма тисячами війська, в давні віки взяла й чотирнадцять літ тримала далеко менша проти згаданої збірної бойова сила русів із Ругії від Балтицького, або Німецького помор'я, на чолі яких стояв тоді князь Одоацер, – сталося це в році 470 після Різдва Господнього. Отож ми йдемо за прикладом наших давніх предків, отих старобутніх русів, і хто може заборонити нам бути воїнами і зменшити нашу лицарську відвагу.

Ця традиція була тоді ще настільки сильною, що коли у 1657 р. гетьман помер, генеральний писар Запорізького війська Самійло Зорка, стоячи над його труною, виголосив промову, в якій зокрема були такі слова: «Милій воздю! Древній руський Одоацер!».

Про Одоакра (Одоацер) – імператора Риму та короля Русів (за С. Семенюком, 2011):

«Достеменно невідомо, до якого давньоруського племені належав Отко (Одоакр). Він був русином і народився в Паннонії. Докладно зупинившись на історії карпів-хорватів, ми мали на думці довести, що хоча деякі історичні джерела називають Одоакра то скіром, то герулом, але найвірогідніше, він був таки хорватом, а скіри, герули і карпи – це окремі племена хорватського союзу племен (див. Сюсько К. Готи на території України. Ужгород, 2008), власне ім'я яких поступово розчинилося в спільній для усіх русинів назві – руги, або – ще більш загальному для усіх слов'ян – скловени (скорочений варіант – вени, венеди). Крім них з усіх давньоруських племен в Паннонії простежується лише присутність дулібів (аж до X ст. тут існувала так звана Дулібська жупа), але слід мати на увазі, що до появи гунів Рим був настільки сильним, що без

його згоди оселитися на території цієї провінції було неможливо (тобто дуліби могли з'явитися тут лише після народження Одоакра). Менандр оповідаючи про дулібського князя Добренту, також підтверджує паннонське походження його попередника князя Одоакра: «ці скловени були багаті і вже віддавна пустошили Рим, коли на то ще не наважувався жоден інший народ»). Из «Житія св. Северина» (Евгипий. Житие св. Северина. М., 2007) відомо, що Отко набрав воїнів для походу на Рим і Зальцбург на території Паннонії, а це могло бути лише в тому випадку, якщо він був своєю людиною в цьому регіоні і його рід посідав високе становище, тобто був князівським. **Йордан свідчить, що у II пол. IV ст. готи підкорили тут венедії, але плем'я росомонів все ж таки вийшло з-під влади Германаріха, а у 434 р. готи билися з ругами на р. Саві біля м. Новістуна** (Йордан, с. 84, 85, 87).

Таким чином, починаючи з моменту переселення імператором Галерієм у 305 р. карпів на територію Паннонії ми можемо говорити вже не тільки про Семигородську, але й Паннонську Русь. М. Орбіні на основі римських джерел зробив вибірку слів, які вживали так звані «варвари» у захопленому Одоакром Римі, там присутні українські фонemi (вода, пшти, гора, зима, птах, брат, вітер та ін.). З цього випливає, що в його армії переважали не германські вандали, а давньоруські племена, але через свою брутальність у пам'яті місцевих жителів залишилися тільки германські вандали. (М. Орбіні, с. 14). **Варто також згадати, що після призначення Мефодія паннонським єпископом він створив тут Руську церкву і залишився в пам'яті сусідніх народів як «руський єпископ»** (про це свідчить зокрема чеський хроніст Даліміл). Плита з латинським написом, яку знайшли в катакомбах перших християн під костелом св. Петра під Зальцбургом, повідомляє: **«Року Божого 477 Одоакер, король рутенів,** а також гепіди, готи, угари і герули, лютуючи проти церкви Бога, блаженного Максима, разом з його 50 товаришами, що в тій печері ховалися, з огляду на їхню віру замордували, зі скелі кинули, а провінцію Нориків шаблею і вогнем знищили», що доводить: Одоакр за своїм етнічним походженням був русином (ругом), а не германцем (Йордан чітко відокремлює ругів від германців, повідомляючи, що руги в усьому переважають германців і, на відміну від них, б'ються з неймовірною лютістю (Йордан, с. 23–24, с. 65). Нагадаємо, що **«Житіє Отгона Бамберзького» також твердить, що руги і руси – це одне і те саме, а княгиню Ольгу візантійські джерела у X ст. називали «королевою ругів»** («Чтения в Импер. Общ. Истории и Древностей Российских». 1872, кн. 4).

Відомості про Одоакра як руського князя наводять такі видатні історики середньовіччя, як Длугош та Мартин Бельський. Прикметно, що Длугош користувався історичними документами з часів імператора Льва I, які до нас не дійшли (тому **він датує початок панування Одоакра в Італії не 477 р., а 506 р.**).

Судячи з давньоруських топонімів та гідронімів (Болотон, Тихани, Лела, Острий Холм, Крес, Батяри, Руський Лан, Паннонський Холм, Руський Замок та ін.), імператор **Галерій оселив карпів-хорватів на півночі від озера Болотон, в Баконських горах (дуже сумнівно, що хорвати погодилися жити в болотах на півдні від озера), тобто недалеко від кордонів сучасної Австрії (тоді вона ще називалася Норік)**. Не виключено, що вони зайняли також північно-східну частину провінції Норік: новітні дослідження М. Бора виявили багато фактів на підтвердження тези Несторалітописця про те, що «Нориці – суть слов'яни» (Літопис Руський, с.2). Донині місцеве населення займається не землеробством, а ремеслами (різьбою по дереву та вишивкою), що більш характерно для горян, ніж для мешканців рівнин. Етнографи, зокрема, В. Гошовський, вже давно звернули увагу на те, що тутешні весняні обряди подібні до обрядів русинів Пряшівщини та Закарпаття (Кузмік. з. 225–270).

Саме тут у 433 р. і народився майбутній підкорювач Риму, який здійснив те, чого не вдалося зробити навіть Аттілі. Як твердять історичні джерела, перші 16 років свого життя він провів у Паннонії. Роки його юності припали на період найбільшої потуги і величчя гунського вождя Аттіли, який у 445 р. після вбивства свого брата Бледа «соединил под своей властью все племя целиком и, собрав множество других племен, которые он держал тогда в своем подчинении, задумал покорить первенствующие народы мира – римлян и везеготов. Говорили, что войско его достигало пятисот тысяч» (Йордан, с. 96). Певно, серед цих (причому не підкорених, а союзних) племен були й паннонські карпи-хорвати, адже **у Паннонію гунни прийшли ще у 377 р.** Про це, наприклад, твердить Саксонський Граматик («війна датчан з гунським царем, союзниками якого були руси»), а також патріарх Прокл (434–447 рр.), описуючи напади гуннів на Візантію (А. Кузьмін). **Із Семундової саги та праці Йордана відомо, що серед найвідоміших воїнів Аттіли були люди з руськими іменами (Ярослав, Валамир, Горд, Блед, Боярикс, Данчич, Радо, Вдила), а батько Одоакра, князь Едекон, очолював його гвардію, тобто особисту охорону.**

На основі цих фактів, а також відомих нотаток Пріска Понійського (Приск Понийский. ВДИ. 1948. №4, с. 244–267) про свою подорож до столиці Аттіли міста Бич (Вількінг-сага твердить, що вона називалася Велета), де, судячи з занотованих мандрівником слів (просо, мед, квас, страва, тризна), розмовляли давньоруською мовою, та й стиль життя був не характерним для кочівників (не юрти, а дерев'яна архітектура і типово давньоруські городища), деякі дослідники, і особливо письменники-романтики дійшли висновку, що гунни не мають до Аттіли жодного стосунку, Аттіла – це давньоукраїнський князь Гатило, який підкорив сусідні племена, в т. ч. гунів, а сучасники за інерцією продовжували називати цей величезний етнічний конгломерат гунами.

Безумовно, стародавні автори спотворювали імена та назви племен, латинізуючи чи романізуючи їх, в тому числі імена Одоакра та його батька Едекона. **Аттіла також цілком міг бути Гатилом (ймовірно, саме так і називали його місцеві русини), але те, що за своїм етнічним походженням він був гуном, не підлягає жодному сумніву. Русини належали до наймолодшого індоєвропейського етносу, за законами демографії, Дунайська Русь в ті часи була ще не надто чисельною і в жодному разі, принаймні за кількісними показниками, не могла протистояти старшим, а отже і чисельнішим ордам кочівників-гунів. Звідки ж тоді дивна прихильність Аттіли до русинів та усього руського? На нашу думку, або його мати була русинкою і виховала сина в шані до Русі, її мови і культури, або ж русинкою була його кохана дружина та її син.** Останній варіант є найбільш ймовірний, оскільки за повідомленням Пріска з-посеред безлічі дружин Аттіли лише одна жила разом з ним в столиці, мала на нього величезний вплив, свій окремий палац, і усі іноземні посли за протоколом відвідували і обдаровували не тільки Аттілу, а й царицю Креку. Її ім'я, що має типове для хорватів звукосполучення «крк» (карпи, Краків, Карпати, острів Крк в Хорватії), а особливо ім'я її третьої наймолодшої дитини (Ярень) виказують в ній хорватку, тобто русинку. Йордан зі зневагою згадує синів Аттіли, «коих, по распущенности его похоти, [насчитывалось] чуть ли не целые народы», а тим часом Пріск пише, що його вразила увага та любов вождя гунів до наймолодшого сина Креки: «Когда я выразил удивление тому, что он не обращает внимания на других детей, а к отому относится ласково, сидевший рядом со мной варвар, понимавший по авсонски и предупредивший, чтобы я никому не передавал его слов, объяснил, что кудесники предсказали Атиле, что его род падет, но будет восстановлен именно отим сыном» (Приск, с. 250–259).

З розповіді Пріска випливає, що його столиця була розташована в районі Сегедина (Сегеда) та Оросхазі (Угорщина), тобто на землях давніх тиверців (у перекладі з угорської Оросхазі означає Руська Хата), а основна маса гунських племен жила в степу між Тисою та Дунаєм (історики вважають, що саме там закінчувався великий азійський Степ, де кочували азійські племена). Така гіпотеза пояснює, чому давньоруські племена у складі війська Аттіли були не «гарматним м'ясом», а шанованими союзниками, чому свою охорону Аттіла довірив батькові Одоакра і чому так раптово, за загадкових обставин, завершилося життя цього «бича усіх країн та народів».

Ймовірно, Крека була старшою сестрою Одоакра, і коли Аттіла охолов до неї і задумав одружитися з дівчиною з іншого племені на ім'я Гльдіка, що поставило під загрозу майбутнє не тільки Яреня, а й цілої династії, Едкон прийняв рішення, свідком реалізації якого стали інформатори Пріска: «На следующий день (після весілля), когда миновала уже большая его часть, королевские прислужники, подозревая что-то печальное, после самого громкого зова взламывают

двери и обнаруживают Аттилу, умершего без какого бы то ни было раненая, но от излияния крови, а также плачущую девушку с опущенным лицом под покривалом... После того как был он оплакан такими стенаннями, они (тобто особиста охорона на чолі з Едеконом) справляють на его кургане «страву» (так називають ото они сами), сопровождаая ее громадним пиршеством. Сочетая противоположные [чувства], выражают они похоронную скорбь, сметашанную с ликованием» (Приск, с. 260–267).

Чому охорона так довго не була на сполох? Чому нова дружина не зчинила галас, а настрашена мовчки плакала з покритою головою (а може, й з зав'язаним очима, щоб не побачила вбивць?).

Тіло Аттіли поклали у три труни (золота, срібна і залізна одна в одну) і вночі таємно поховали десь у степу (за іншою версією, втопили в тому місці, де Марос впадає в Тису). Одоакр на той час мав 20 років, тож напевне разом з батьком брав участь у змові. Проте Ярень так і не став єдиним спадкоємцем величезної імперії Аттіли...

Перебування у війську Аттіли, тим більше у гвардії, поруч з великим полководцем, який навіть за визначенням його ворогів був «надзвичайно талановитим у військовій справі», допомогло Одоакру досконало оволодіти мистецтвом керування величезними масами озброєних людей, стратегічним і тактичним мисленням, прийомами ведення бойових дій. **Отко міг брати участь у походах Аттіли на захід, на Данію і Швейцарію (у Валлійському кантоні донині називають місцевих жителів гунами, а місцеве озеро і місто поруськи називається Лагуна (Лугано). Ймовірно, у 451 р. русини, і разом з ними Одоакр, взяли участь у грандіозній битві на Каталаунських полях біля міста Труа (на заході від нього), про що, зокрема, повідомляє німецька «Кайзерхронік».**

Це була найбільша битва часів Стародавнього Світу та Середньовіччя. Найбільша цифра її учасників, яку називають джерела, – 500 тис. чол., хоча сучасні історики вважають її завищеною, оскільки зібрати таку величезну кількість війська у ті часи було неможливо. Вірогідно, йшлося про 200–300 тис. чол., причому їх більшу частину (мало не у два рази) складали противники Аттіли (вестготи, франки, сармати (певно, це були алани), бургунди, саксони, бріони, літиціани, ріпаріоли та інші місцеві та сусідні народи), яких очолював **король вестготів Теодорід**, хоча військове керівництво доручили римському полководцю Аецію, котрий як заручник певний час перебував у гунів і досконало вивчив їхню тактику ведення бою. Аттіла не міг за тисячу кілометрів, до того ж після тривалої облоги Ворса, Майна, Тріра та Орлеана, привести рівноцінні сили, і тому обрав таку тактику: позбавити противника керівництва, внести в його лави хаос і завдати максимальних втрат у живій силі. Аттіла спорудив табір, оточив його з усіх боків возами і розпочав бій о третій годині дня, тобто мало не ввечері. Основний удар він спрямував на короля вестготів Теодоріда, сам залишився у таборі під захистом гвардії. Вестготи не подбали про надійний захист свого короля, його було вбито, настала ніч, і у війську, позбавленому керівництва, почалася

паніка (за свідченням Йордана, франки замість ворогів перебили один одного). Битва була «лютая, переменная, зверская, упорная. О подобном бое никогда до сих пор не рассказывала никакая древность, хотя она и повествует о таких деяниях, величественнее какових нет ничего, что можно было бы наблюдать в жизни, если только не быть самому свидетелем этого самого чуда. Если верить старикам, то ручей на упомянутом поле, протекавший в низких берегах, сильно разлился от крови из ран убитых...».

Про білих хорватів у Галичині писали неодноразово і українські історики, зокрема, М. Грушевський і Д. Дорошенко.

Про засновника Великої Хорватії, другої після Одоакра Давньоруської імперії, Самослава (за С. Семенюком):

«Засновником Великої Хорватії був хорватський князь Самослав (якщо вірити Аль Масуду, це був волинський або дулібський князь на ім'я Маджак), який переміг у кривавому протистоянні аварів і франків, розширив кордони своєї держави до Кадан та Веймара на заході і Стільська на сході. У 662 р. він помер, держава розпалася, утворилося багато князівств, п'ять з них були хорватськими: **Нетранське**, де правили прямі нащадки Славника (нам відомі лише імена Прибини і Коцеля), **Краківське**, де панували нащадки Крака), **Стільське** (правителі невідомі), **Хорутанське** на території сучасної Австрії і **Білохорватське** в Богемії (Чехії), правителю якого, князю Славнику, в середині X ст. вдалося знову об'єднати Велику Хорватію в одну державу, яка, хоч і на короткий час (тому про неї так мало відомостей), стала однією з найбільших країн у Європі. Отже, Велика Хорватія існувала не тільки в сер. X ст., коли її описав Багрянородний, а в тому чи іншому вигляді мало не чотири століття (631–995 рр.), і процеси, що в ній відбувалися, кардинально вплинули на подальший розвиток не тільки руського світу, а й усього слов'янства» [*Семенюк. С. Українські історико-етнічні землі (Польща, Угорщина, Румунія, Словаччина, Чехія, Австрія, Саксонія). 2011. С. 101–102.*].

«Покінчивши з дулібами, авари почали винищувати інші слов'янські племена: насамперед хорватів. Стало зрозуміло, що якщо слов'яни не об'єднуються і спільними силами не виступлять проти Аварського каганату, доля дулібів спіткає кожного з них. Місію об'єднання усіх слов'янських сил взяв на себе давньоруський князь Самослав.

Франкські джерела, намагаючись приховати ганьбу поразки від «варвара» твердять, що за етнічним походженням Самослав був франком, який як купець проходив через землі слов'ян і погодився на їх прохання очолити боротьбу з аварами. Слов'янське ім'я князя Самослав, яке франки спростили до Само, спростовує це твердження. Скоріше за все, ця своєрідна версія «норманської теорії» була вигадана для того, щоб зберегти обличчя, адже цей «варвар» після перемоги над аварами боровся із франками і завдав їх королю Дагоберту стільки ганебних поразок, що останній помер від розпачу у 638 р. Не виключено також,

що первинний текст погано зрозуміли перекладачі та переписувачі, і розповідь про захоплення Самославом франкських купців у них перетворилася на розповідь про Самослава як франка і купця.

Самослав не міг бути франком, що випливає зі слів Дагоберта, який назвав себе і франків християнами, а Самослава та його народ «псами», причому князь не заперечує того факту, що він не християнином, і гордо заявляє: «Так, ми пси, які призначені для того, щоб усіх вас роздерти» (The fourth book of the Chronicle of Fredegar. Greenwood Press, 1981. § 68).

Те, що Самослав не був франком, а отже і християнином, засвідчує й те, і він як поганин мав аж 12 дружин, 22 сина та 15 дочок. Крім того, на переговори з ним франки послали слов'янина (Фредегар пише, що той мав слов'янськ одяг) Сихарія (певно захарія), у чому не було би жодної потреби, якби Самослав володів мовою франків. Врешті-решт, баварські джерела (Conversio Bagoanorum), яким, на відміну від франків, не було сенсу приписувати Самославу франкське походження, називають нашого князя слов'янином з Каринтії.

До якого ж слов'янського племені належав Самослав? У центрі його імперії опинилася Моравія, тож виходячи з факту існування в IX ст. Великої Моравії, більшість вчених воліє називати його чехом.

Насправді, Самослав міг бути лише давньоруським, а не просто слов'янським чи чеським князем, оскільки його завоюваннями найбільше скористалися білі хорвати та дуліби, і на момент появи тут угорців не тільки топоніми, але й номенклатура назв, пов'язаних із функціонуванням держави (в тому числі і Великої Моравії), була виключно руською...» [Семенюк. С. *Українські історико-етнічні землі (Польща, Угорщина, Румунія, Словаччина, Чехія, Австрія, Саксонія). 2011. С. 48–49.*].

За українською Вікіпедією: «Само або Самослав (600–658) – князь і засновник першої писемно засвідченої слов'янської держави Само у 627–658 роках, що утворилася після перемоги над Аварським каганатом. В літописі франків називається як король слов'ян. За одними джерелами франкський купець (ім'я скоріш за все кельтського походження), що вірогідно походив із території теперішнього Сану (Франція – А. Б.). Проте, фінський філолог Й. Міккола вважає, що він був галло-римлянином. На противагу йому німецькі та українські спеціалісти стверджують, що беручи до уваги поліетнічність держави франків він міг бути слов'янином з Білої Хорватії і його справжнє ім'я Самослав (той, що сам покрити себе славою)».

Велика Хорватія на середньому та верхньому Дністрі, в Закарпатті, на Сяні і вдовж гір до верхів'їв Одри, Лаби, Заале і Білої Ельстер процвітала певний час, позбувшись аварського впливу. Рух на південь лехітських племен, одне з яких – вісляни – вклинилося в хорватський масив у районі Кракова і розділило його на дві частини, призвів до поділу Великої Хорватії на дві частини [Войтович Л. *Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. н.: найдавніші князівства // Вісник Львівського університету. 2010*].

«Отже, крім так званого східного вектора розвитку українства, був ще й західний, не менш важливий, а то й більш значущий для нас, – стверджує історик Святослав Семенюк. – Але про нього в нас чомусь «забули». Тим часом археологів вражає дивовижна ідентичність пам'яток матеріальної культури VII–IX ст. на всьому величезному просторі від Влтави до Дніпра і від Дунаю до середньої течії Вісли. І то не дарма. Адже, крім Київської Русі, існували й Наддунайська, Краківська, Угорська, Моравська, Сілезька, Полабська Русі, які Костянтин Багрянородний об'єднав під назвою Велика Хорватія... ***Впродовж 2007–2008 рр. учені Харківської криміналістичної лабораторії дослідили геном чи не всіх слов'янських народностей і з'ясували, що найдужче збігаються генетичні коди українців і хорватів.*** Отже, наші народи найближчі один до одного, фізично й ментально споріднені. І, мабуть, не лише тому, що походять з однієї й тієї самої землі, а й через те, що мали тривалий період спільної історії.» [Василь Мороз. *Українці й хорвати колись були карпами, або як був забутий західний вектор розвитку українства*].

Цит. за: Борис ЯВІР ІСКРА. «Галицькі хорвати. Перша частина тексту "Хорватське питання: до проблематики слов'янських племінних союзів на території Галичини»:

«Наразі відомо, що знані під етнонімом хорвати племена довгий час співвідносилися передусім із регіоном на північ від Карпат, тобто з Галичиною. Досліджуючи це питання, Джош Маршал натрапив у Новій Британії на такий текст: *«Хорвати мігрували в VI столітті з Білої Хорватії, регіону, який зараз є в Україні»*, а у *«Hrvatski leksikon»* є такі слова: *«Ім'я сьогодинішнього хорватського народу до XI століття носили це два племені: Хорвати в Польщі й у Чехії»*. Руський літопис *«Повість минулих літ»* також згадує існування хорватських племен на території сучасної України, але це, ймовірно, ті самі Білі Хорвати».

Багато ниток пов'язують хорватів саме з Галичиною. Алемко Ґлухак твердить, що Біла Хорватія в часах свого найбільшого розквіту охоплювала терени від джерел Південного Бугу до півночі теперішньої Чехії, дністровський басейн в Україні, басейни рік Сяну та Вепру, верхів'я Вісли в Польщі, північну Словаччину, Закарпаття.

Своєю чергою, дослідник хорватського етногенезу Степан Крізі-Сакач, крім Галичини, включає в терени Білої Хорватії Чехію, Моравію, Шлезію та Словаччину. Відомий хорватський історик Векослав Клаїч ідентифікував Білу Хорватію приблизно з територією Королівства Галичини і Володимирії, наголошуючи, що міста Перемишль, Бужеськ, Велинь, Червен, Плісенск і Радече – міста білих хорватів.

Цікаво зазначити, що той самий Клаїч, покликаючись на московські архіви, вказує, що ще в XIX століття жителі сіл довкола волинського міста Дубно називали себе білими хорватами. А мешканці околиць Володимира Волинського (за твердженням іншого хорватського історика, Мірко Відовіча) – просто хорватами. Клаїч вважає, що русини Галичини, Закарпаття, Буковини, а також Волині й Поділля є прямими нащадками білохорватського племені.

Покладаючись на візантійського цесаря Костянтина VII Порфорогенета (Багрянородного), Клаїч підкріплює своє твердження, ідентифікуючи Костянтинових Бойків зі сучасними карпатськими Бойками, що надає йому можливість точніше встановити місцезнаходження Білої Хорватії власне в Галичині. Таким же шляхом йде і Домінік Мандіч, визнаючи Костянтинових Бойків українською етнічною групою. І старіші хорватські історики, як наприклад, Фердо Шішч, ідентифікував русинів Галичини з білими хорватами.

Цікаво зазначити, що і російські історики, яких видавали в Хорватії, так само ідентифікують русинів Галичини і Волині з білими хорватами. Так Б. Д. Греков твердить, що сучасне українське населення Галичини та Волині не є приходнями на цій території, але автохтонними потомками білих хорватів, і наголошує на тому, що союзництво білих хорватів і Київської Русі тривало принаймні від часів Київського кагана Олега до Володимира, який завоював частину Білої Хорватії.

З іншого боку, пояснюючи виникнення і відносну стабільність Галицько-Волинської держави, М. Бранд пише, що ще в доруський період ці терени мали сильну традицію державотворення, будучи хребтом Білої Хорватії.

Цікавий казус відзначає історик М. М. Чуріч: 1836 р. у Відні вийшла збірка пісень галицьких русинів, укладена К. В. Войціцьким «*Pieśni ludu bielo-chorwatów albo rusinów*».

Але чи хорвати в Галичині були білими? Чи була галицька Хорватія – Хорватією Білою? Хорватський учений С. Сакач, використовуючи висновки швейцарського лінгвіста Фердинанда де Соссюра, встановив, що назва «білі хорвати» за іранською термінологією, прийнятою у слов'ян, означає «західні хорвати».

Найповніші відомості про цей хорватський масив збереглися у трактаті «Про управління імперією» вже згаданого візантійського василевса Костянтина VII. З трактату випливає, що після того, як *угри* розгромили державу Святоплука Моравського, вони межували з *хорватами* біля Карпат, тобто в Закарпатті. Сам автор трактату, користуючись окремими різночасовими джерелами і не маючи змоги їх перевірити й узгодити, ймовірно, плував поняття Білої та Великої Хорватії.

Інших писемних джерел, де також згадано хорватів (ПМЛ, польська хроніка Вінцентія Кадлубка, “Орозія” англосаксонського короля Альфреда Великого, легенди про чеського князя св. Вацлава), небагато. Із них випливає, що у середині X ст., коли Костянтин Багрянородний завершив писати свій трактат, Велика Хорватія як єдина держава вже не існувала. У її західній частині була держава Біла Хорватія, яка, можливо, теж мала назву Великої. Східні землі Великої Хорватії продовжували називатися Великою Хорватією – що і зафіксували інформатори Костянтина Багрянородного. Між Білою Хорватією та східними землями Великої Хорватії під кінець I тисячоліття вклинилися сілезькі та лехітські племена. Головними з яких були вісляни – вони зайняли Краків, що став їхньою столицею.

Починаючи від перших дослідників текстів Костянтина Багрянородного (А. Бандурі, І. Х. Гаттерера, Ф. Геркена), більшість учених (зокрема, М. Карамзін, Я. Головацький, М. Лебедкін, С. Соловйов, М. Барсов, Ф. Рачкі, О. Шахматов, С. Середонін, Л. Нідерле, Я. Пастернак, М. Смішко, Б. Рібаков, П. Третьяков, В. Седов тощо) розміщували початкові поселення хорватів і Велику Хорватію в Галичині. Накопичені археологічні матеріали не суперечать цим висновкам. У VI–IX століттях весь хорватський ареал здебільшого мав спільний обряд поховання, пам'ятки якого виявлено у Прикарпатті, Закарпатті, Східній Словаччині та нинішній Хорватії (пам'ятки VII століття), уздовж течії Ельби та у низов'ях Мульди, між нижньою Заале й Ельбою (кінець VI – початок VIII ст.) – ареал поширення празької культури та її пізніших варіантів. Виходячи зі сказаного, закарпатських, придністровських і присянських хорватів правильніше було би називати *карпатськими хорватами*, як першим пропонував Я. Ісаєвич, а не *бішими хорватами*, які були їх відгалуженням та, ймовірно, розміщались у верхів'ях Вісли та Одри та в басейні Білої Ельстер.

Же було коротко згадано про іранські впливи на розвиток європейських етнонімів. Узагальнюючи попередні результати наукових пошуків і власні дослідження, О. В. Майоров простежує, як іранський етнонім «хорват» трансформувався в слов'янське середовище. Він вважає, що під час гунської навали іраномовні хорвати рушили зі східних районів Донщини на північний захід – до Карпат, де зіткнулися зі слов'янами й передали їм свою назву.

Прабатьківщиною хорватів-слов'ян, яка отримала назву «Велика Хорватія», варто вважати територію Верхнього й частково Середнього Подністров'я, Пруто-Дністровського межиріччя та верхньої течії Тиси. Період створення прадавнього племінного об'єднання хорватів Прикарпаття О. В. Майоров визначає останньою чвертю IV – першою половиною V століття.

Продовжуючи мову про іранське коріння хорватів, слід згадати, що вишукуючи власне коріння, хорватські антропологи зауважили, що в Хорватії, Словаччині, Волині та Галичині існує специфічна раса – савідна (названа від річки Сава в Хорватії). Ця раса майже ідентична динарській, але характеризується світлими комплексіями (очі, волосся, шкіра – на відміну від темних динарських). Зороастрійці Ірану та пуштуни Гіндікушу як окрема расова група є чи не чистими савідами. Це й було однією з підвалин у встановленні іранського походження хорватів. Хорватські антропологи також наголошували ідентичність у співвідношенні груп крові між хорватами, галичанами та зороастрійцями Ірану. На погляд хорватських енциклопедистів, динарська раса є іранського походження, її присутність на Європейському континенті вказує на шляхи розселення іранських племен в Європі. Пояс динарської раси охоплює межі від Дону, через Центральну Україну, Південну Польщу, Словаччину, Австрію, сягає Тіролю та Баварії на заході, охоплює Хорватію, Боснію й Герцеговину, Чорногорію та північну Албанію, досягаючи значної концентрації

власне в Галичині, Закарпатті, Словаччині та між балкансько-адриатичними хорватами. Водночас савіди, хоч і зустрічаються на всій території розселення динарської раси, особливої концентрації сягають власне в Хорватії, північній Боснії та Галичині. Етнограф і антрополог Від Баленовіч наголошував як на расовій ідентичності хорватів і галичан, так і на ідентичності орнаментів вишивки рівнинних хорватів та рівнинних галичан, як рівно ж гірських хорватів і галицьких гуцулів.

Між усіма слов'яномовними народами тільки хорвати й українці у своїх мовах мають *ікання*, тобто старослов'янське «Ъ» перейшло в українській (під впливом мовних процесів у Галичині) та в ікавських говірках хорватської не в загальнослов'янське «є» чи «е», а в «і»: свіча = *suića*, діва = *diva*, вітер = *vitár*. Цю фонетичну зміну лінгвісти вважають характерною для іранських, а не слов'янських мов. Хорватська (конкретно кайкавське наріччя) та українська мають спосіб утворення зменшувальних форм в типово іранський спосіб – через додавання суфіксів -ек, -ак, -ук, -ик (-ік).

Власне хорватські та галицькі говори зберегли іранські топоніми та й деякі слова: з хорватської *vatra*, *hiža*, *zet*, *stric*, *čjak*, *kut*, *torba*, *lemiš*, *tasap* і їхні галицькі відповідники ватра, хижа, зеть (зять), стрик (стрий, стрійко), вуй (вуйко), кут, торба, леміш, мацько. Топоніми виразно іранського походження спільні для Хорватії і Галичини: Sana, Dora, Samobor, Sombor, Bistrica, Jamnica – Сян, Дора, Самбір, Бистриця, Ямниця. Саме походження назви Галичина є доволі цікавим: біля Галича є Галчина могила, одним з шляхетних племен хорватів були Галчі, а між народами старого Ірану є Галичі, і не лише Галичі, але й Сани (річка Сян в Галичині та ріка Сана в Хорватії), а також і Росани (ріка Рось в Україні, чи не саме ім'я Русь іранського походження). Можливо, саме при злитті галлів та хорватсько-іранського племені Галичів (знаком яких, до речі, був ворон, та й галльські народи шанують цього птаха) походить назва галицького краю.

Як і для хорватів, навіть після кількох віків християнізації для галичан суттєвою компонентою їхньої релігійності є певне дуалістичне розуміння світобудови духовного світу. Бог і Чорт у свідомості пересічного хорвата та пересічного галичанина приблизно однаково сильні. Священик і ворожбит (точніше ворожка) користуються в селі однаковою повагою і сприймаються як представники рівнозначних сил. В Галичині можна простежити цей певний дуалізм, відображений у топонімах: Вороняцький хребет на Львівщині починається Білою горою, а завершується в Підкамені Чортовим каменем, під Львовом Чортові скелі сусідять з Великою Білкою, а на Тернопільщині Чортків відразу коло Білобожиці. На іранські корені цього дуалізму вказують також два випадки, коли Зарваниця (Зарван одне з імен злого бога) сусідить одна зі Золотниками, а інша з Золочевом (ім'я Заратустра, іранське Зердашт, спільнокореневе із словом «золото»).

Цікавою паралеллю є клановий уклад польської та руської шляхти і шляхти хорватської. В русько-польському шляхетстві існував звичай, що кілька родів, часами дуже багато, користувалися одним гербом і

вважалися потомками одного ж таки роду. Між хорватською шляхтою точнісінько така сама картина – один герб на кільканадцять прізвищ, але всі вважалися приналежними до одного племені. Слід відзначити, що ядро формування польської держави майже точно співпадає з західною частиною Хорватії. Власне у сарматизмі (сармати – також іраномовний народ) шляхти Річі Посполитої можна вбачати натяк на іранське походження (якщо не по крові, то за приналежністю до традиції) цього суспільного прошарку, а в цьому випадку – хорватське».

ВЕЛИКА ХОРВАТІЯ

Святослав Семенюк. ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ. 2010 р.:

«Зважаючи на той факт, що аж до 955 р. кордон розселення русинів у Австрії тягнувся від Дахштейна через Мундзее по руслу Травни до Кремса і мало не до річки Інн, то ситуація для руського етносу тоді склалася не найгіршим чином, **себто насправді у 905 р. при Банхиді була розгромлена Велика Моравія, а не Угорська Русь, яка під назвою Велика Хорватія проіснувала ще ціле століття.** Фактично, за допомогою династичних угод з мадярами руські князі реанімували імперію Самослава і, **за аналогією з Великою Моравією, назвали її Великою Хорватією.** Зі свідчення Костянтина Багрянородного: «Хорвати є сусідами турків біля гір» (візантійці усіх кочівників зі сходу називали турками, в т.ч. і мадяр), а також з того факту, що Гонти і Пазмани у 921 р. очолили похід угорців на Італію, випливає висновок про те, що йдеться не про «підкорення», а про сусідство двох самостійних держав, верхівка яких була пов'язана між собою родинними з'язками [Багрянородній, 1989, с. 33]. Підкореним, і то досить умовно, був лише регіон Паннонії, Волощини та Семигороддя, де мадяри посадили своїх намісників, але оскільки в кін. X ст. ці землі їм довелося завойовувати наново, намісниками в кінцевому підсумку стали не мадяри чи болгари, а нащадки руських князів, які правили тут раніше.

Безумовно, Гонти і Пазмани володіли не усією Великою Хорватією, яка виникла на руїнах Великої Моравії і включала у себе величезну територію, заселену білими хорватами, в т.ч. Прикарпаття, Сілезію і схід Богемії, а лише її південну частину від Закарпаття до Моравії, тобто мало не усі землі сучасної Словаччини та Північної Угорщини (до 955 р. можна говорити про так звану Східну Марку в Австрії, адже Костянтин Багрянородний писав про кордони Великої Хорватії аж до Баварії) [Багрянородній, 1989, с. 131].

Таким чином, у X ст. мадяри оволоділи лише центральною частиною сучасної Угорщини від східного берега Болотону до басейну річки Тиси, а до Карпатського хребта вони вийшли лише у 1200 р. А що відбувалося протягом

300 років на території Словаччини та Північної Угорщини, достеменно не відомо або свідомо замовчується.

З тих 300 років найбільш загадковим є X століття – перші сто років, які пов'язані з найважливішою проблемою в історії не тільки Угорської Русі, а й Західної Русі загалом – проблемою **Великої Хорватії (905–999 рр.)**.

Є підстави вважати, що князівство Гонти в той час було абсолютно самостійним у виборі і до 955 р. входило до складу Київської Русі, про що, зокрема, свідчить участь білих хорватів у поході київського князя Олега на Константинополь у 907 р.

Безумовно, це могли бути білі хорвати зі Стільська і навіть з Богемії, але вірогідно, що все-таки йдеться про хорватів з Угорської Русі, адже вона розташована найближче до Візантії, а події 921 р., своєю чергою, свідчать про те, що Гонти на той час практикували далекі походи на південь.

Крім того, відомості з Никаноровського літопису про князя Олега, який представив себе у Києві як «гость землі подугорської», також підтверджують гіпотезу про те, що Гонти були його близькими родичами і тому, щойно звільнившись від морав'ян, негайно увійшли до складу Київської Русі або, щонайменше визнали себе її васалами [ПСРЛ. – Т. XXVII. – М., 1962, с. 19].

Нині неможливо відновити в усій повноті русько-угорські взаємини кін. IX – поч. X ст., однак те, що **саме угорці допомогли Олегу захопити князівський трон у Києві, свідчить, що традиції руського-угорського союзу сягають 882 р. і трикутник Гонта–угорці–Олег виглядає досить правдоподібним** [Маргер Г. Русько-угорський союз IX ст. у світлі літописів // Український історичний журнал. – 1969. – № 7. – С. 76–87].

Візантійський імператор отримав відомості про Велику Хорватію від самих білих хорватів, які були у складі посольства київського князя Ігоря під час переговорів 944 р. про підписання мирної угоди. **Отже протягом 907–949 рр. (час написання трактату) Велика Хорватія, а отже і значна частина Угорської Русі входила до складу Київської Русі.**

У 955 р. ситуація дещо змінилася, але знову ж таки на користь Великої Хорватії. **Хорватський князь Славник, який правив у крайній західній частині Великої Хорватії – Богемії, поставив собі за мету об'єднати усі князівства і у 955 р. у союзі з німцями розбив угорців і зайняв не тільки всю Моравію, а й князівство Гонтів-Пазманів та князівство Крака на протележному боці Карпат.**

З того часу Велика Хорватія стає повноцінним державним утворенням об'єднаним під владою одного князя і таким потужним, що син Славника Собібор навіть почав карбувати у Любечі (Лібіце) власну монету (на той час це було досить рідкісним явищем навіть серед розвинених держав Європи).

Київ у 955 р. втратив свій контроль над територією мало не усієї Великої Хорватії, за винятком хіба що Стільська, оскільки Святослав був дитиною і у київської династії вже не доходили руки до своїх найзахідніших земель.

Таким чином, і після 955 р. Велика Хорватія продовжувала існувати не під контролем Києва, а під контролем Любеча (Лібіце). Це тривало близько 40 років, і, зрозуміло, що такий стан речей не влаштував ні Київ, ні Прагу, ні Гнезно.

Першим спробував повернути білих хорватів до Київської Русі Володимир Великий, який у 992–993 р. вогнем і мечем пройшов східну Хорватію мало не до Кракова [ПСРЛ. – Т. II, с. 82].

У 995 р., скориставшись розгромом хорватів на сході, західним хорватам завдали удару чехи. Вони зруйнували Лібіце (Любеч) і разом із Києвом поділили між собою усю територію Великої Хорватії (ось чому, за Нестором кордони Київської Русі сягали Чехії – Київ знову повернув у своє кування Угорську Хорватію Гонтів) [Там само].

Однак, спільний з чехами кордон по Вагу протримався не більш 7 років. І киян, і чехів переграв **Болеслав Хоробрий**, який одружився спочатку з роду Гонтів, а потім ще й на доньці хорватського князя на Прикарпатті Добромира і у **999 р. зайняв Краків** і на цій підставі висунув претензії на усі хорватські землі, які тоді належали Чехії, Київській Русі та Угорщині. Прикметно, що ніхто не наважився відкинути ці вимоги, тож **Болеслав Хоробрий зайняв величезну територію від Лаби до Дунаю і Тиси, і Велика Хорватія припинила своє існування чи, точніше, у 1000 р. перейшла як спадок від його хорватських дружин у руки Болеслава Хороброго.** І Галл Анонім, і Польсько-угорська хроніка XIII ст. однастижно стверджують, що кордон між Угорщиною і Польщею проходив по лінії Дунай–Вац–Тисафюред, і це, власне, був тоді етнічний кордон між угорцями і русинами [Лемківщина, 1988. Карта; Kuzmík, з. 270–282].

Якщо династія хорватського князя Крака припинила своє існування в силу природних причин (у Добромира не було синів, а лише одна дочка), рід Славників повністю винищили чехи, то Гонти мали численну родину та безліч відгалужень, тож не дивно, що політична історія південної частини Українських Карпат протривала аж до 1321 р. І ця історія була бурхливою і не менш цікавою, ніж історія Київської Русі».

Виходячи зі сказаного вище, закарпатських, придністровських і присянських Хорватів правильніше було би називати **КАРПАТСЬКИМИ ХОРВАТАМИ**, як першим пропонував Я. Ісаєвич, а не **БІЛИМИ ХОРВАТАМИ**, які розміщались у верхів'ях Вісли та Одри і басейні Білої Ельстер. Археологічні дослідження останніх літ територій Карпатських Хорватів, в тому числі велетенських городищ типу Плісеська, Стільська, Солонська та інших, які були у десятки разів більшими за

сучасні їм міста Київської Русі, виробничі комплекси з високим рівнем технології типу Рудниківського металургійного, відзначення економічного піднесення, що почалося на початку IX ст. і спричинило різке розшарування суспільства, в першу чергу за професійною ознакою, дозволяють припускати, що на землях Прикарпаття до кінця X ст., коли ці території ввійшли до складу Київської Русі, функціонувало розвинене диференційоване суспільство, здатне до створення державних організмів [Леонтій Войтович. “БЛІ” ХОРВАТИ ЧИ “КАРПАТСЬКІ” ХОРВАТИ? ПРОДОВЖЕННЯ ДИСКУСІЇ].

1742 р. Гійом Деліль. «Imperii Orientalis et Circumjacentium Regionum» (Східна Імперія за творами Константина Багрянородного, X ст.)

1715 р. Гійом Деліль (*Guillaume Delisle*; 1675–1726), французький географ та картограф. Карта «Imperii Orientalis et Circumjacentium Regionum» (Східна Імперія за творами Константина Багрянородного, X ст.). На карті Західна Україна та частина Поділля – **MAGNA ALBA CHROVATIA** (Велика Біла Хорватія), яка на сході межує з Руссю (RUSSIA). **MAGNA ALBA CHROVATIA** (Велика Біла Хорватія) є частиною **SCLAVONIA** (Склавонії). Карта поміщена також в атласі «Atlas nouveau» **1742 р.**

1831 р. Марія Регіна Корженьовська (*Maria Regina Korzeniowska*; 1793–1874), поміщиця Подільської губернії Російської імперії, картограф. Карта «POLSKA nabytki od roku 860–1333». Поміщена в атласі «Atlas historyczny, genealogiczny, chronologiczny i geograficzny Polski». Атлас виданий у співпраці з Лелевелем і С. Шавашкевичем. Видавництво Варшава. М. Корженьовська також опублікувала «Genealogija Królów polskich» (Вільно, 1839) і «Genealogiczny obraz monarchów polskich» (1845).

На карті позначені з межами: **Хорватія Велика** (територія включала теперішню Східну Польщу, частину Словаччини, закерзонські українські землі, теперішнє м. Краків, північна межа – р. Західний Буг), **Хорватія Червона** (територія теперішніх міст Перемишль та Галич, на

сході межувала з Волинню, південна межа – р. Прут), **Хорватія Закарпатська** (територія Придунайської низовини, південна межа доходила до р. Дунай, північна межа – Татри та Карпати).

1831 р. Карта «POLSKA nabytki od roku 860–1333»

1836 р. Ходзько Борејко Леонард (пол. Leonard Chodźko; 1800–1871), білоруський і польський історик, географ, картограф, видавець, архіваріус і громадський діяч. Карта “POLOGNE 1055–1066”. На карті Польща показана як країна без фіксованої межі. Хорватія (**КНХРОВАТІЕ**) – від Дунаю на Півдні до Вісли на Півночі (включаючи теперішній Люблін), від теперішнього Кракова на Сході до Перемишля на Заході.

1861 р. Ходзько Борејко Леонард видав книгу «Histoire de la Lithuanie et de la Ruthénie» в якій міститься карта "SLAVO-POLO NAISE aux VIII et IV Siecles...Rurik 862». Карта показує політичну ситуацію на 862 р.

Велика Біла Хорватія (**GRANDE КНХРОВАТІЕ ВЛАННЕ**) – від Дунаю на Півдні до Вісли на Півночі (включаючи теперішній Люблін), від теперішнього Кракова на Сході до Перемишля на Заході. На Схід від Перемишля – **Червона Хорватія**.

1844 р. Хоуз Антуан Філіп (Houze Antoine Philippe), французький вчений. Карта «La Russie, la Suede, la Norwege et le Danemarck a la fin du IXe. siecle. Dressés sous la direction de A. Houze» (Росія, Швеція, Норвегія та Данія в кінці IX. ст.). Опублікована мапа в «Atlas historique et géographique de la Russie, la Suede, la Norwege et le Danemarck. Carte II. (Paris, Chez P. Dumenil, editeur, rue des Beaux-Arts, 10. 1844)».

Білі хорвати (**Belohrobates**) – від верхів'я р. Вісли, р. Сяну, р. Дністра, р. Прута до р. Зх. Буг. Південна межа – Карпати та Татри (кінець IX ст).

1846 р. Карл фон Шпрунер (Karl von Spruner; 1803–1892), німецький картограф та географ, вчений. Карта «Die Länder an der untern Donau vom V ten. bis in das X te Jahrhundert» (Країни нижнього Дунаю з 5 до 10 століття). Мапа опублікована в атласі «Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europa's vom Anfang des Mittelalters bis auf die Neueste Zeit von Dr. Karl von Spruner, königlich bayerischem Ober-Lieutenant, correspondirendem Mitgliede der königlich bayerischen Academie der Wissenschaften zu München. Drei und Siebzig colorirte Karten nebst Vorbemerkungen. Gotha: bei Justus Perthes. 1846».

Друге видання атласу – 1853–1854 рр., третє – 1880 р.

Країна Хорватія (**Chrobatia**) – від верхів'я р. Вісли до р. Зх. Буг. Південна межа – Карпати та Татри (період з V до X ст.).

1846 р. Карл фон Шпрунер. Карта «Europa im Anfange des VI. Jahrhundert's» (Європа на початку VI ст.). Мапа опублікована в атласі «Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europa's vom Anfang des Mittelalters bis auf die Neueste Zeit von Dr. Karl von Spruner, königlich bayerischem Ober-Lieutenant, correspondirendem Mitgliede der königlich bayerischen Academie der Wissenschaften zu München. Drei und Siebzig colorirte Karten nebst Vorbemerkungen. Gotha: bei Justus Perthes. 1846».

Ареал проживання Хорватів (**CHROWATEN**) – Верхів'я Вісли, Карпати, до верхів'я р. Прут (початок VI ст.).

1846 р. Карл фон Шпрунер. Карта «Europa zur Zeit Carl's des Grossen» (Європа під час Карла Великого). Мапа опублікована в атласі «Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europa's vom Anfang des Mittelalters bis auf die Neueste Zeit von Dr. Karl von Spruner, königlich bayerischem Ober-Lieutenant, correspondirendem Mitgliede der königlich bayerischen Academie der Wissenschaften zu München. Drei und Siebzig colorirte Karten nebst Vorbemerkungen. Gotha: bei Justus Perthes. 1846.».

Ареал поширення Білих Хорватів (**Belochrobaten**) – від витоків р. Одер до витоків р. Дністер (Карпати, Закарпаття, Прикарпаття) (768–814 рр.).

1846 р. Карл фон Шпрунер. Карта «Europa in der zweiten Haelfte des Xten Jahrhundert's» (Європа у другій половині X ст.). Мапа опублікована в атласі «Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europa's vom Anfang des Mittelalters bis auf die Neueste Zeit von Dr. Karl von Spruner, königlich bayerischem Ober-Lieutenant, correspondirendem Mitgliede der königlich bayerischen Academie der Wissenschaften zu München. Drei und Siebzig colorirte Karten nebst Vorbemerkungen. Gotha: bei Justus Perthes. 1846.».

Ареал поширення Білих Хорватів (**Belochrobaten**) – від витоків р. Сян (теперішнє м. Перемишль) до теперішньої Молдови (Карпати, Прикарпаття, Буковина) (друга половина X ст.).

1846 р. Карл фон Шпрунер. Карта «Die Volker und Reiche der Slaven zwischen Elbe und Don bis 1125» (Народи та імперії слов'ян між Ельбою і Доном до 1125 р.). Масштаб 1 : 5 000 000. Мапа опублікована

в атласі «Historisch-geographischer Hand-Atlas zur Geschichte der Staaten Europa's vom Anfang des Mittelalters bis auf die Neueste Zeit von Dr. Karl von Spruner, königlich bayerischem Ober-Lieutenant, correspondirendem Mitgliede der königlich bayerischen Academie der Wissenschaften zu München. Drei und Siebzig colorirte Karten nebst Vorbemerkungen. Gotha: bei Justus Perthes. 1846.».

Хорватія (**Chrobacia**) – від верхів'я р. Одер до Лисої гори (Сандомирщина) (період до 1125 р.).

1880 р. Карл фон Шпрунер. Карта «Europa zur Zeit der Herstellung des abendländischen Kaiserthums durch Otto I. (962)» (Європа на час встановлення західної імперії Оттон I. (962)). Мапа опублікована в атласі «SPRUNER-MENKE HAND-ATLAS FÜR DIE GESCHICHTE DES MITTELALTERS UND DER NEUEREN ZEIT. DRITTE AUFLAGE VON DR. K. v. SPRUNER'S HAND-ATLAS, NEU BEARBEITET VON DR. TH. MENKE. 90 colorirte Karten in Kupferstich mit 376 Nebenkarten.

Ареал поширення Хорватів (**Chrobaten**) – верхів'я р. Вісли, Надсяння.

1880 р. Карл фон Шпрунер. Карти: «Russland» на одному аркуші: 1. Slawen nördlich der Donau, 850–900. – 2. Russland in den Jahren 900 bis 966. – 3. Porogen des Dnjepr. – 4. Russland in den Jahren 966 bis 1114. – 5. Russland von der Besiegung der Petschenegen durch die Polowzer und der Erweiterung der Nowgorodischen Republik nach Nordosten um 1114 bis zur Zerstörung Kiew's durch die Tataren 1240. – 6. Kiew. – 7. Kiew und Höhlenkloster. – 8. Esthland, Livland, Kurland zur Zeit des Schwertordens, 1201–1237. Von Th. Menke. Опубліковані в атласі «SPRUNER-MENKE HAND-ATLAS FÜR DIE GESCHICHTE DES MITTELALTERS UND DER NEUEREN ZEIT. DRITTE AUFLAGE VON DR. K. v. SPRUNER'S HAND-ATLAS, NEU BEARBEITET VON DR. TH. MENKE. 90 colorirte Karten in Kupferstich mit 376 Nebenkarten».

Карта «Slawen nördlich der Donau, 850–900» (Слов'яни. 850–900 рр.). Ареал поширення Червоних Хорватів (**Rothe Chrobaten**) – верхів'я р. Вісли, Карпати, Надсяння – до Зх. Бугу; Білих Хорватів (**Weisse Chrobaten**) – від Дунаю до середньої Вісли.

Карта «Russland in den Jahren 900 bis 966» (Русь. 900–960 рр.). Ареал поширення Хорватів (**Chrobaten**) – верхів'я р. Тиса, верхів'я р. Вісли, Надсяння.

Карта «Russland in den Jahren 966 bis 1114» (Русь. 966–1114 рр.). Ареал поширення Хорватів (**Chrobaten**) – верхів'я р. Тиси, верхів'я р. Вісли, Надсяння.

1856 р. Луї-Етьєн Дюсьє (Louis Dussieux; 1815–1894), французький історик, географ). Карта «Carte Ethnographique de L'Europe» (Етнографічна карта Європи). Серед українців (малоросів) Луї-Етьєн Дюсьє розрізняє: Запорозьких Козаків (Cozaques Zарогоушес, нижня течія р. Дніпро), **білих хорватів** (на північ від Львова), древлян (на південь від р. Прип'ять, між написами Волинь та Полісся), бужан (середня течія р. Зх. Буг), дулібів (на Поділлі, у верхів'ї

Пд. Бугу), сіверян (на північ від р. Десна), тиверців (Одещина, між ріками Дністер та Пд. Буг) та ін.

1863 р. Жорж Ерхард (Georges Erhard; 1821–1880), французький картограф. Карта «Carte Ethnographique des Pays Slaves au IX Siècle» (Етнографічна карта слов'янських країн у IX столітті). На південь від Кракова (верхів'я Вісли) – Білі хорвати (**KHROBATES BLANCES**); у верхів'ї Сяну та у Придністров'ї (Галичина) – Червоні хорвати (**KHROBATES ROUGES**).

У період **1879–1901 рр.** німецький вчений **Дітріх Реймер** (Dietrich Reimer; 1818–1899) опублікував історичний шкільний атлас. Карта «Süd- und West-Europa nach der Theilung des fränkischen Kaiserreiches im Vertrage zu Virodunum im Jahre 843» (Південна та Західна Європа. 843 р.). Масштаб 1 : 8 000 000.

Ареал поширення Білих Хорватів (**Belochrobaten**) – верхів'я Вісли, верхів'я Тиси (Закарпаття). На сході межа – з Бужанами та Тиверцями, на Півдні – з Моравією та Болгарією, на Півночі – з Мазовшанами та Дулібами. (843 р.).

1877 р. Карл Вольф (Carl Wolff), німецький вчений. Атлас «Historischer Atlas». Перше видання 1875 р. (18 карт), друге – 1877 р. (19 карт та текст). Карта «Mittel-Europa im Jahre 1000» (Центральна Європа. 1000 р.). Масштаб 1 : 5 000 000.

Країна Хорватія (**Chrobatia**) в складі Польщі. Територія – від верхів'я р. Вісли до р. Зх. Буг (1000 р.).

1886 р. Густав Фердинанд Дройсен (Gustav Droysen; 1838–1908), німецький історик. Атлас «Allgemeiner historischer Handatlas». В атласі розміщена карта «Deutschland um das Jahr 1000» (Німеччина близько 1000 р.).

Хорватія (**Chrobatia**) – від верхів'їв р. Вісли та р. Просни (басейн р. Одер) до р. Сян. (період з V до X ст.).

1900 р. Карта «Слов'янські народи в кінці X століття». Ілюстрація до статті «Слов'яни» з енциклопедії Брокгауза й Ефрона (1890–1907). На мапі показані: Хорватія (територія русинів – верхів'я р. Вісли); на Балканах – народ Хорвати. У північній частині Західної Померанії (на лівобережжі річки Одра) позначено західнослов'янське плем'я (чи племінний союз) – УКРАНИ (**укряни** або **у кри**).

З історичних джерел відомо, що західнослов'янське плем'я (чи племінний союз) **укряни**, **укряни** або **укри** (нім. *Ukranen, Ukker, Vukraner*; пол. *Wkrzanie, Wkrzanowie*) заселяло у VI–XII ст. землі навколо річки Укер (нім. *Ucker*), в регіоні, й до сьогодні зветься Укермарк (нім. *Uckermark*) в Німеччині. Також на польсько-німецькому кордоні розташоване місто Уккермунде.

Плем'я **Укряни** згадується 934 р. сакським істориком Відукіндом Корвейським. (Vucrani, Ucrani). Також письмово згадується єпископом Бранденбурга в 947 р.

954 р. маркграф Східної Саксонської марки Геро I у союзі з зятем імператора Священної Римської імперії Оттона I Великого Конрадом I розпочав кампанію з захоплення земель укрянів (ратари), які після

битви під містом Лучин (929 р.) увійшли до складу Північної Саксонської марки Священної Римської імперії. Німецький історик Відукінд Корвейський (925–980) у хроніці «Діяння саксів» зазначав, що Uchri – це частина племені ротарів (вони ж – родарії), що входило до Велетської держави, яка охоплювала межиріччя Лаби (Ельби) та Одри (III, 42). В 954 р. укри – ротари підняли повстання проти германських поневолювачів і приступом визволили місто Воліслав (Валелебен) у Старій марці, між Вербеном та Аренбургом, і перебили величезну кількість саксів (Відукінд Корвейський, «Діяння саксів», I, 36).

Цей виступ став сигналом до всезагальної визвольної війни полабів на чолі з Нако і Стоїгнівом. До повсталих приєдналися знатні саксонські лицарі Віхман і Екберт. Перший був проголошений королем і під його проводом полаби вторглися у Саксонію і заволоділи замком Кокаресцемя. На допомогу слов'янам поспішили угорські війська, але в 955 р. вони були розбиті саксами. Незабаром і полаби зазнали поразки на річці Раксі, а їх вождь Стоїгнів і 700 полонених були страчені. Але повстання вибухали і в 958, 959, 960 роках. В 963 році саксами були захоплені і союзники полабів лужицькі серби.

У 983 р., після повстань ободритів та лютичів, території українів знов стали відносно незалежними, хоча вони перебували під постійним жорстким військовим тиском, особливо з боку саксів та Священної Римської імперії.

Укра або **Укер** (пол. *Wkra*, нім. *Ucker*) – річка довжиною 103 км на північному сході Німеччини, недалеко від польського кордону, протікає в землі Бранденбург (де називається як «Укер», нім. *Ucker*) і Мекленбург – Передня Померанія (де вже називається «Ікер», нім. *Uecker*). Назва річки походить від історичного слов'янського племені укри, що мешкало тут у VI–XII століттях, яку вони іменували відповідно своєї назви племені Укри [*Таранець В. Г. Українці: етнос і мова. 2013*].

1885 р. Олександр Рітгіх (дійсний член Російського географічного товариства і Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії) опублікував у Варшаві працю «Славянский мир: Историко-географическое и этнографическое исследование». У цій праці серед західних слов'ян згадує племена **укрів** (рос. – укров, украинов), що проживали біля річки Укри. Річка «Укра» позначена на карті (стор. 134). На стор. 49 цитата: «Украине сидѣли на Укрѣ, Гавольѣ и но Финнову протоку, но Одрѣ, къ югу отъ Ратарѣ. Ихъ города бѣли: Пустоволкъ, тенерь Пасевалкъ и Пренцлавъ, тотъ и другой на р. Укрѣ».

Нижче на тій же сторінці Олександр Рітгіх називає укрів «українцями» (до їх складу входило плем'я «Речане» – проживали по річці Одрі). Цитата: «...Рѣчане жили, вѣроятно, по Одрѣ, занимались гонкой плотовъ и составляли только отдѣлъ [т.е. составляющую часть] Украинцевъ, Укровъ». На карті на стор. 45 ми бачимо племена Украинов і поруч – плем'я Речан, що входило до їх складу. На стор. 86, автор відзначає існування населеної слов'янами області «Крайна» – на території Австрії, Словенії та Північної Італії. Цитата: «Крайна это часть Каринтии, которая граничила съ Фриулемъ. Ее иначе зовутъ

Українською мархією. Тянулась она по Савѣ и по границѣ Фріуля. Съ V ст. мѣстность эта назвалась Крайною, т. е. такою же, какою мы встрѣчаемъ у Галичанъ въ Карпатахъ и подобною же на Руси».

Сучасна **Крайна** або **Країна** (словен. *Krajina, vojvodstvo Kranjsko*; нім. *Krain*, лат. *Carnia, Carniolia*) – область в Словенії, що займає велику частину країни, з центром в столиці цієї країни – Люблянї. У минулому – герцогство і коронна земля (Kronland) Австро-Угорщини. Вперше згадується в 973 р. як частина герцогства Каринтія.

1903 р. Едуард Фріман (Freeman Edward Augustus; 1823–1892), англійський історик, професор нової історії в Оксфордському університеті. Атлас «Atlas to the Historical geography of Europe». Видавництво: «London; New York: Longmans, Green». В атласі містяться дві карти «Western Empire 843» (Західна імперія 843 р.) та «Western Empire 870» (Західна імперія 870 р.) на яких зображено дві Хорватії.

На мапі – дві Хорватії (**Chrobatia**): Адриатична та Хорватія русинів (територія між верхів'ями р. Одер та р. Вісли (на півночі) та вірхів'ям р. Дунаю (на півдні).

1905 р. Чарльз Кольбек (Charles Colbeck; 1847–1903). Карта «Europe 912» (Європа 1912 р.). Мапа опублікована в «The Public Schools Historical Atlas by Charles Colbeck. Longmans, Green; New York; London; Bombay. 1905» (Історичний атлас Чарльза Кольбека).

На мапі – дві Хорватії: Адриатична та Закарпатська Біла Хорватія з центром у Кракові.

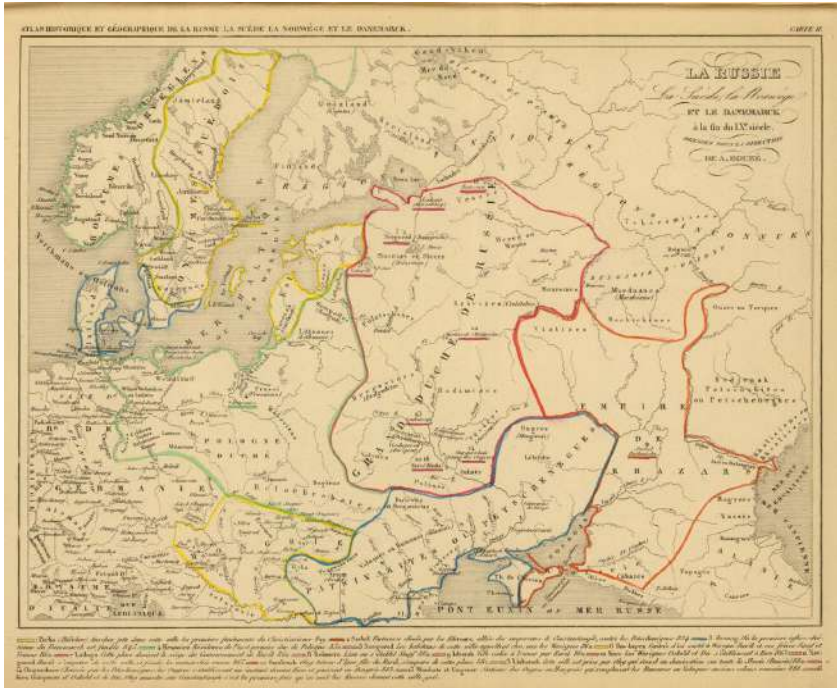
1908 р. 1920 р. Елігіуш Невядомський (Eligiusz Niewiadomski; 1869–1923), польський художник, вчений і художній критик, борець за незалежність Польщі, убивця першого президента Польщі Габрієля Нарутовича. Карта «Polska za Mieczysława I-ego r. 992» (Польща за Мечислава I. 992 р.). Мешко I (Мечислав I; близько 935–992) – перший історично вірогідний польський князь з династії П'ястів; батько короля Болеслава I Хороброго.

Хорватія (**CHROBATORWIE**) займає простори від Кракова до Західного Бугу. Версія карти 1920 р. – суттєво збільшені кордони Польщі (шляхом українських і литовських земель). Країна Хорватія на карті відсутня.

1911 р. Вільям Роберт Шеферд (William Robert Shepherd; 1871–1934), американський історик та картограф. Атлас «Historical Atlas».

Кarti: «Europe and the Byzantine Empire about 1000» (Європа 1000 р.) та «Central Europe, 919–1125» (Центральна Європа 919–1125 рр.). На картах назва Хорватія (**Chrobatia**) міститься північніше Кракова.

1918 р. Юзеф Міхал Базевич (Józef Michał Bazewicz; 1867–1929), польський картограф та публіцист. Карта «Polska oraz narody i plemiona słowiańskie za Mieczysława Igo (koniec X wieku)» (Польща та слов'янські нації й племена за Мечислава I (кінець X ст.)). Мапа поміщена в його «Atlas historyczny Polski, wydanie II». На карті на місці білих хорватів – вісляни, а хорвати – за Дунаєм. Червенські городи показані в складі Польщі.

1844 p. «La Russie, la Suede, la Norwege et le Danemarck a la fin du IXe. siecle. Dressés sous la direction de A. Houze»

1846 p. Карл фон Шпрунер. «Die Länder an der untern Donau vom V ten. bis in das X te Jahrhundert»
(Країни нижнього Дунаю з 5 до 10 ст.)

1846 p. Карл фон Шпрунер. «Еуропа im Anfange des VI. Jahrhundert's» (Європа на початку VI ст.)

1861 p. Ходзько Борейко Леонард. «SLAVO-POLO NAISE aux VIII et IV Siecles...Rurik 862...»

1911 р. Вільям Роберт Шеферд

1918 р. Юзеф Міхал Базевич

РОЗДІЛ III. РУСЬ – СПОКОНВІЧНА УКРАЇНЬСЬКА ЗЕМЛЯ: ІСТОРИЧНІ ДОКУМЕНТИ ТА ГЕОГРАФІЧНІ КАРТИ

Русь (дав.-рус. Рѹсь, *роусьская земля*, ср.-грец. Ρωσία, лат. *Russia, Ruthenia*) – багатозначний термін, що використовувався у різні часи для позначення соціальної групи (корпорації, верстви або стану), етносу (групи родів, племені чи народу), території та держави у Східній Європі з центром у середньому Подніпров'ї.

Русь (однина **русин**) – етнонім, який зазвичай вживають для позначення населення Київської Русі. У ранні часи (до кінця XII – початку XIII ст.) ним позначали лише мешканців Києва та близьких до нього земель: Київського й Переяславського князівств Середньої Наддніпрянщини, а згодом – усе населення держави.

За твердженням Нестора Літописця точною визначеною датою проголошення держави Русі є **852 рік**. Нестор Літописець у «Повісті минулих літ» запитав: «Откуда есть і пошла Руськая земля»? І сам відповів: «В літо 852 начаша ся прозивати Руськая земля». У «Повісті...» під 852 роком зафіксоване таке повідомлення: «В літо 6360 [852], індикта 15, коли почав царювати Михайло, почала прозиватися Руська земля». Тут же довідемося, що при цьому цареві «приходила Русь на Царгород, про що пишеться в грецькому літописанні; так от від цієї дати почнемо і відлік зробимо...» Далі дається детальна хронологія – скільки літ минуло від Адама до потопу, від потопу до Авраама, від Авраама до Мойсея, від Мойсея до Давида, від Давида до єрусалимського полону, від цього полону до Олександра Македонського, від Олександра Македонського до Різдва Христового, від Різдва Христового до імператора Костянтина, від імператора Костянтина до імператора Михайла.

Назва «Руська земля» виникла подібно до інших літописних назв (Лядська земля, Болгарська земля, Угорська земля) від спільної назви народів, що заселяли цю територію, згодом етнонім (назва народу) перетворився в політонім (назва політичного утворення). У середньовічних джерелах територія Русі здебільшого обмежувалася Київською, Чернігівською та Переяславською землями й не вживалася на означення Галичини чи Новгородської землі. Після монгольської навали назва поширилась на інші східнослов'янські землі де існували приходи християнської церкви візантійського обряду (так звана – руська віра): з'явилися Біла, Чорна, Червона або Галицька, Мала Русь.

Територія Поділля, яка входила до складу Галицько-Волинської держави, в літописі XIII ст. зустрічається під назвою «Русь Дольная, Понизье».

Походження назви «Русь», а також її етимологія не з'ясовані й лишаються предметом тривалої дискусії. Труднощі локалізації початкової Русі обумовлені характером джерел, вітчизняних та іноземних. У своїй більшості вони містять відомості недостатньо конкретні, а часто й суперечливі.

Етнонім **рус** (*hrus*) уперше згадується в сирійській хроніці **VI ст. н. е.** стосовно якогось населення в Північному Причорномор'ї

(можливо, окремого племені), етнічна атрибуція якого невідома. Паралельне вживання термінів з коренями *рос* і *рус* засвідчене в давніх історичних документах. У східних джерелах переважає термін *руси*, у візантійських – *роси*, у західноєвропейських – *руси* (але іноді й *рос*, *роси*), а в давньоруській писемності переважають назви *Русь*, *руський*, хоч зрідка трапляється й *росьський* («Правда Росьская»). Однак, край, у якому жили руси (чи роси), мав назву лише *Русь*.

Про «народ росів» (Ρῶς) у Візантії знали давно, і власне таку форму іменування, причому як самоназву, фіксують під **839 р.** «Бертинські аннали», де оповідається, що з Константинополя до двору Людвика Благочестивого прибули люди, які «сказали, що вони, себто їхній народ, зветься рос» [se, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant].

Ще один латинський варіант іменування «росів» (**rusii**), похідний від грецького **ρουσιοι**, вживає у **середині X ст. (958–962)** єпископ Кремони Лудпранд: згідно з його твором «Antapodosis», до візантійського найманого війська входить «якийсь народ... що його греки за міцність тіла називають... русії» [gens quaedam... quam a qualitate corporis Graeci vocant... Rusios] [Мельникова Е. А. *Комментарий з 3 главе 9*] // *Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарии, под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосильцева. – Москва: Наука, 1991. – С. 308*].

Вперше поняття **Rosia** [Ρωσία] на позначення «землі росів» було вжите в творі «Про церемонії» (**близько 956–959 рр.**) візантійського імператора Константина VII Порфирогенета (908–959). На відміну від оригінального слов'янського кореня «*рус*», використовувався співзвучний йому корінь «*рос*». Таке заміщення відбулось у зв'язку із поширенням з IX ст. у Візантії ототожненням народу «Русь» із біблійним «князем Росом», таким чином термін отримав вигляд «**Росія**» замість «**Русія**».

Прийнято вважати, що найдавніша згадка про русів в арабській літературі належить географу та історику Ібн Хордадбеху (2-га пол. 9 ст.).

В українських документах грецький топонім «Россія» був уже широко використовуваним, як мінімум з XI ст. На сьогодні відоме використання цього титулу в печатках митрополитів: Феопемпта (згод. 1039 р.), Єфрема (згод. 1055 р.), Георгія (1062 – бл. 1075), Миколая (згод. під 1102 р.) та Михаїла (1131–1147), а також деяких князів: Володимира Мономаха, Андрія-Мстислава, дружини князя Олега-Михаїла Святославича († 1115 р.) грекині Феофано. [Грина Жиленко. *До історії використання топоніму «Русь», «Россія» в українській історіографії до XVIII ст. та, зокрема, автором «Синописа»*].

1299 р. київський митрополит Максим, за походженням грек, перебирається на Суздальщину, в улус Золотої Орди. До цього прихильно поставився і золотоординський хан. Переселившись на Залісся, київські митрополити і там називалися «руськими». Одні з них іменували себе «митрополитами всія Русі», інші – «митрополитами Київськими і всія Русі».

У 1354–56, 1356 і 1378–1380 роках литовський митрополит теж мав титул митрополита «всія Русі».

У 1448 р. Собор православних єпископів, «по повеленію государя», без погодження з Константинопольським патріархом, поставив на митрополита «Київського» – Іону. Ця подія вважається початком окремішності Московської церкви. 1453 р., Московська церква, що канонічно перебувала в складі Київської митрополії, самовільно відокремилася. На відміну від Москви, в Києві Флорентійську унію сприйняли нейтрально, й Ісидор пробув митрополитом Київським до 1458 р. 15 жовтня 1458 р. Константинопольський патріарх Григорій III (Мамма), який був вигнаний своєю православною паствою і кліром в Римі, надав новому уніатському митрополиту Григорію II титул – «**Митрополит Київський, Галицький і вся Русі**». Цей титул глави православної Київської митрополії носили до анексії Київської православної митрополії Московським патріархатом 1686 р., а греко-католицькі Київські митрополити – до 1806 р. Митрополит Іона (†1461), був останнім митрополитом у Москві, що мав титул «Київського і вся Русі». Його наступники на кафедрі вже називалися «**Московський і вся Русі**».

Перші (після відокремлення московської митрополії) митрополити Київські, Галицькі та всієї Русі – Григорій II, Мисаїл Пструч, Іона, Йосиф Болгаринович були прихильниками Флорентійської унії (унія 1439 р. між східною та західною (Римською) церквами), але підтримували зв'язки з Константинопольським патріархом, й всі (окрім Мисаїла) були затверджені патріархом на митрополитів.

Термін “Русія” у літописах Русі (Київської) не зустрічається. Вперше дане слово **кирилицею** зустрічається лише у **1387 р.** у назві титулу митрополита Київського і “всія Русія” (Рwсіа) Кипріяна (*В літо 6895 [1387], априля 24, соврошилася ця книга в Студійській обители Кіпріаном смеренним митрополитом Киевским і вся Русія*).

Західноєвропейська картографія лише у XII ст. “прописує” Русь на карті світу. Назва стосувалася переважно Середнього Придніпров'я. З часом назва “Русь” починає приживатися по периферії – на заході, а потім на півночі. З'являється вона, в цей період, лише на північноєвропейських картах – в Англії, Ісландії та Нижній Саксонії. На картах XII–XIV ст. містяться форми терміну “Русія” (Русь) з одною літерою і з двома літерами “с” (“**Rusia**”, “**Rucia**”, “**Russia**”). Форма з двома літерами “с” у грецьких текстах зустрічається лише з XIV ст.

Топоніму *Rossia* міститься на ряді карт XIV–XV століть, в тому числі в Каталонському атласі (1375).

Отже, форма *Rosia* (*Rossia*), перейнята з Візантії, зустрічається поряд з формами *Russia*, *Ruscia*, *Ruzzia*, рідше *Ruthenia*. Форма *Rossia* міститься в латиномовних текстах Марко Поло, Гільома де Рубрука. Існував ще ряд варіацій назви Русі з буквою «о» в корені (наприклад, *Rosie* у Андреа Б'янко).

«**Всея Русия**» – приставка до титулу руських Великих князів Київських. У джерелах вона зустрічається стосовно **Всеволода**

Ярославовича (дав.-рус. Всеволодь Ярославичь; 1030–1093; Великий князь київський (1076–1077, 1078–1093); **Володимира Мономаха** (дав.-рус. Володимерь Всеволодовичь; в хрещенні – Василь; 1053–1125; Великий князь київський (1113–1125); **Юрія Довгорукого** (1090–1157, дав.-рус. Гюрги Володи мирович, Дюрги Володи мирович, син Володимира Мономаха; Великий князь київський (1149–1151, 1155–1157); **Ростислава Мстиславича** (або **Мстислава Ізяславича**, ім'я правлячого на той момент в Києві князя не названо); **Романа Мстиславича** (бл.1152–1205, Великий князь Київський (1201, 1204) і **Мстислава Романовича** (відомий як Мстисла в Стари й, 1156–1223, Великий князь Київський (1212–1223) [*Горский А. А. Князь «всёя Руси» до XIV века // Восточная Европа в древности и средневековье: политические институты и верховная власть. 2007*].

У Іпатіївському літописі під 6709 (1201) роком Роман Мстиславович (батько короля Данила) вперше названий "Великим князем Романом" і «Самодержцем усієї Руси».

На Синоді константинопольського патріарха в **1303 р.** під час розгляду питання про утворення Галицько-Волинської церковної митрополії було ухвалено називати тодішні Київське і Галицько-Волинське князівства *Мікра Росія* (грец. Μικρά Ῥωσία – Mikrá Rhōsia; Мала Росія), тобто «Русь старша, початкова, основна, давніша»), а Залісся й Новгородщину – *Мегале Росія* (грец. Μεγάλη Ῥωσία – Megálē Rhōsia; Велика Росія), що означало «Русь пізніша, похідна, новостворена». Список єпархій Великої і Малої Русі, датований 1347 р., відносить до Великої Русі 12 єпархій, які перебували під владою київського митрополита, а до Малої Русі – 6 єпархій, які з 1303 р. перебували під владою галицького митрополита (Галицько-Волинська держава), і 1 єпархію, що входить в сферу впливу Литви в 1339–1351 роках. Оскільки у Візантії здавна закріпилася назва наддніпрянських слов'ян з коренем *рос* («народ Рос»), вона відбилася і в терміні *Росія*, який остаточно утвердився на кінець XV ст.

Монархи Галицько-Волинської держави в XIII–XIV ст. крім княжого титулу стали носити подарований Папою Римським титул королів Русі. На думку Я.Ісаєвича, вони мали на увазі під «Руссю» територію свого князівства. На думку Л. Войтовича, титул був претензійний і поширювався на всю Русь. З приставкою «всёя» він відзначений в листі братів Андрія і Льва Юрієвичів до магістра Тевтонського ордену (1316) – *duces totius terrae Russiae, Galiciae et Lademiriae* («князі всієї землі Русі, Галича і Володимира») і в грамоті князя Юрія Тройденевича (1335) – *dux totius Russiae Minoris* («князь всієї Малої Русі»).

Формулу «всёя Руси / Русии / России» великі князі московські вживали з середини 14 ст., починаючи від Семена Гордого (1317–1353; князь московський і великий князь володимирський (1340–1353)). На його печатці напис: **«печать князя великого Всея Руси»**. Треба розуміти, що у середньовіччя і ранній модерний час не існувало офіційних назв держав, натомість існували офіційні титули монархів.

Іван III теж додав до свого великокнязівського домену приставку – «всія Русі». Уперше «государем и самодержцем всея Руси» Іван III був названий в «Извещении о пасхалии» митрополита Зосими (1492). А 1497 р. на великокнязівській печатці вперше з'являється двоголовий орел – візантійський і імперський державний герб. Цей титул зберігся і в його наступників, але до назви країни він не був причетний. «Проте вони, – пише про наступників знаний дослідник історії російського права В. Сергеевич, – не обмежуються титулом «государя всея Руси», а додають до нього старий титул «великого князя Володимирського, Московського, Новгородського і проч.

В 1490-х роках, через два з половиною сторіччя по тому, як зникли всі сліди єдиної Київської Русі, цей титул мав такий самий ступінь вірогідності, яким тішився б і король Франції, якби, воюючи з Німецькою імперією, проголосив себе «володарем усіх франків». Під ту добу цей титул суперечив окремій ідентичності, якої набули «русини» Литви, відрізняючись від «росіян» Московії. І справді, цей титул видався литовцям таким нереальним, що вони погодились його визнати як мізерну ціну за Іванову прихильність. Тоді вони ні про що й не здогадувались, хоча відступили ідеологічний наріжний камінь територіальних амбіцій, які росіяни потім утверджуватимуть півтисячоліття». Титул «всія Русі» став незабаром для правителів Московії підставою для виношування анексіоністських планів. Загарбницьку політику середньовічної Московії у російській історіографії часто маскують поняттям «собиранія русских земель». Коли на престол вступив Іван III, Велике князівство Московське було порівняно невеликою державою. Її територія не перевищувала 430 тис. кв. км». Після загарбання просторих земель Великого Новгороду, які доходили аж до Білого моря та Уралу, територія Московії зросла до понад 2 млн кв. км, тобто збільшилася відразу в шість разів! Це стратегічно зміцнило Московську державу, розпалило її агресивні апетити до інших слов'янських земель.

У XV–XVII ст. українські книжники й високі церковні ієрархи стали вживати термін «Росія» і плутати його з назвою «Русь». В офіційних документах того часу засвідчені такі титули: «Митрополит Київського престола и всея Росіи» (митрополит Мисаїл, 1476 р.), «митрополит Киевский, Галицкий и всея России» (митрополит Іпатій Потій, 1605 р.) та ін., а русини (українці та білоруси) іноді називали себе «російським» або «роським» народом, підкреслюючи тим самим свою національну відмінність від московських «русских».

У самій Московщині терміни «Росія», «Россия» на позначення країни почали вживатися в XVI ст.: назва «Россия» вперше засвідчена в московській грамоті 1517 р.

Великий князь московський Іван IV Грозний у 1547 році проголосив себе царем і був вінчаний на царстві, став вживати титул: «Государ, Цар і Великий князь всієї Русії (всєа` русіи)». Беззастережно титул «імператора» вже з 1554 р.

визнавався за Іваном IV протестантською Англією (королева Єлизавета). З особливою наполегливістю Іван Грозний домагався визнання його царського титулу Польською та Литовською державами, однак ні ВКЛ, ні Польське королівство, ні об'єднана Річ Посполита ніколи так і не погодилися з цією вимогою.

Наприкінці XVI ст. – поч. XVII ст. **слово «Русія» було змінено на «Росія» під впливом церковно-книжної традиції.**

З-поміж раних прикладів його сумлінного вживання варто згадати привітальні вірші 1591 р. учнів Львівської братської школи на честь її відвідин київським митрополитом Михайлом Рогозою. Школярська муза тут вочевидь перестаралася – в короткому тексті Росія та російський народ згадуються аж сім разів, а митрополита названо «єдиним оком Росії». Зі спалахом у 1620-х рр. активності вченого осередку при Києво-Печерському монастирі, а з 1632 р. – при новоствореному Києво-Могилянському колегіумі Росія взагалі перетворилася на бренд православного інтелектуала. Байдуже, по-руськи, по-польськи чи по-латині він писав, і байдуже, якою була міра його терпимості до всього польського, – над цим горює мода на «справжнє», «питомо православне» іменування Русі. Відтак, на сторінках київських текстів у цілком мирному сусідстві уживаються «латинська» Роксоланія з «антилатинською» Росією – ідеологія ідеологією, а бренд брендом. Ось лише декілька прикладів такої «непослідовності позицій»: у одного з найвищих авторитетів київської ученості, Захари Копистенського, «правовірну Росію» населяють то «народ роксоланський», то «народ російський», причому останній «живе в любові й згоді з народом польським та литовським» (1621 р.); у жалобній поемі 1622 р. ректора Київської братської школи Касіяна Саковича на смерть козацького гетьмана Петра Сагайдачного «Росія» вшановує героя, що вірно служив королю; у трактаті 1638 р. про чудотворення в Києво-Печерському монастирі Афанасій Кальнофойський поміщає віршований надгробок (ясно, власного авторства) герою київського прикордоння Семенові Лику, якого «сплодила Роксоланська та Польська земля» [Roxolańska z Polska ziemią, z której spiodzon]; у шкільній декламації 1646 р. на честь одного з опікунів Києво-Могилянської колегії, Адама Киселя, саму колегію названо «лицеєм Роксоланської Паллади» [Roxolanae Palladis Lycaeum], а публічну значущість мецената підкреслено тим, що його «Росія називає батьком і Польща батьком» [Rossia te patrem canit atque Polonia patrem] [Яковенко Н. Вибір імені VERSUS вибір шляху (Назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.). 2009].

Термін “Великороссы” вперше використано в 1627 р. в українському словнику «Лексикон словеноросський» (Лезіконъ словеноросскій альбо Имень тлъкованіє) видатного діяча української культури Памва Беринда (між 1550 та 1570–1632).

Концепцію триєдиного словеноросського народу, згідно з якою Україні зветься малоросами, ймовірно висунув український філософ Інокентій Гізель у праці Синопис

Київський у 1674 р. Далі цю ідею розвив інший український філософ, сподвижник російського царя Петра Першого Феофан Прокопович. Завершили розробку концепції триєдиного російського народу російський історик Татищев та вчений Ломоносов.

На карті італійця А. Біанки 1436 р. над територією північно-східної Русі є напис лат. «Imperio Rosie Magna» (Імперія Велика Росія). Назва «В. Р.» міститься: на карті «Moscovie dite autrement Grande et Blanche Russie» (Московія або Велика й Біла Руссія) 1677 р. П. Дюваля (Pierre Du Val); Ніколаса Віспера молодшого (1649–1702) – Піскатор, «Карта Московії чи Великої Руссі» (лат. *MOSCOVIAE seu RUSSIAE MAGNAE Generalis Tabula*), 1681 р.

У Московії назву «Велика Росія» вперше вжито в «Апостолі», надрукованому 1565 р. в Москві І.Федоровим та П.Мстиславцем. У надрукованому 1577 р. у Московській Слободі «Псалтирі» теж вжито назву «Великія Росіи». До титулу московських царів термін «Велика Росія» увійшов у 16 ст., зокрема, 1584 р. цар Федір Іванович титулувався як самодержець "всея Великія Россия".

Після Переяславської угоди (1654), а також завоювання білоруських земель Речі Посполитої цар Олексій Михайлович (1655) іменувався в титулі: «Божою милістю Великий Государ, Цар і Великий князь, всієї Великої й Малої, й Білої Росії самодержець... (*Божиею милостью Великий Государь Царь и Великий князь, всея Великия и Малыя и Белья Росии самодержець...*)».

Назва «Московія» на географічних картах з'являється в кінці XV ст.

1525 р. (жовтень). Венеція. Перша рукописна карта Московії була створена італійським картографом Баттіста Агнесе (*Battista Agnese*; бл. 1500–1564).

1525 р. Перша друкована карта Московії.

Перша друкована карта Московії була виявлена порівняно недавно і в 1993 р. придбана Російським державним архівом стародавніх актів. За змістом вона дуже близька карті Московії Баттіста Агнесе. Б. А. Рибаків вважає цю опубліковану карту «первинним, чорновим начерком, зробленим після від'їзду Дмитра Герасимова з Італії між липнем і жовтнем 1525 г.» (Рибаків Б. А., 1994). Однак, напевно чи доречно називати її «чорновим начерком»; вона цілком закінчена і підготовлена до друку. І вона не може вважатися первинною щодо карти Баттіста Агнесе, бо в такому разі в цій останній географічна інформація друкованої карти відобразилася б повніше (Кудрявцев О. Ф., 2020).

У другій пол. XVII ст. продовжував використовуватися і варіант «Русія». В обох варіантах, в умовах характерної для допетровського часу відсутності стандартизації, варіювалися написання з однією і з двома буквами «с». Остаточне затвердження написання через «о» і з двома «с» відбулося в епоху Петра I, який проголосив в 1721 р. Російську імперію.

В західних джерелах, зокрема і в картографічних, XV–XVI ст. Україна здебільшого виступала під назвою “Русі”, а народ називався “русами”, «рутенами», або “рутенцями”, включаючи й українських (запорозьких козаків). Європейці фіксували в цей період, що “руси” й “московити” говорять різними мовами та називали ці мови відповідно “руською” і “московитською”. Разом з тим, особливо у XVIII ст. у дипломатичних документах та картографічних джерелах Московію все частіше починають називати “Росією”. Оскільки в західних мовах відсутні історично диференційовані етноніми “Русь” і “Росія”, то це породжувало плутанину, яка запанувала в Західній Європі і призвела, зрештою, до наслідків, негативних для України. Якщо європейці картографи XV–XVII ст. досить чітко розрізняли “Русь” і “Московію”, тобто Україну і Росію, то в пізніші часи на Заході про це забули, ідентифікувавши “Русь” (Україну) з “Росією” (Московією).

Матвій Меховський, польський історик та географ, (*Tractatus de duabus Sarmatiis*, 1517 р.): “Після того як ми сказали про Сарматію Азійську, звану Скіфією, залишається сказати про Сарматію Європейську, і в ній перш за все зустрічається (occurit) **Руссія**, що колись називалася **Роксоланією**. Її східний кордон (latus) пролягає по ріці Танаїс (Tanais) і болотах Меотійським, що відокремлює Азію від Європи. ...поблизу гір Сарматських мешкає плем'я **Рутенів (Rutenorum)**... Руссія ж на півдні обмежена Сарматськими горами і р. Тірасом, яку жителі називають Нестром (Niestr). На сході закінчується Танаїсом і Меотидією (Meotidibus), і островом Таврськими (Taurica). На півночі (межує) Литвою (Lithuania), на заході з Польщею”.

У Гадяцькій угоді (укладена 16 вересня 1658 р. між Річчю Посполитою і Гетьманщиною; передбачала входження останньої до складу Речі Посполитої під назвою «Великого Князівства Руського»): “наскрізним політонімом нашої держави та етноатрибутивом виступають лише найдавніші самоідентифікаційні назви: *стародавня Русь* (“starożytna Ruś”), *мова руського народу* (“język narodu ruskiego”), *князя руського* (“w. xcia litgo, ruskiego”), *гетьман руських військ* (“hetman wojsk ruskich”), *уряди руського народу* (“narodu ruskiego urzędy”), *гетьман князівства Руського* (“hetman księstwa Ruskjego”), *обивателів Руської землі* (“obywateli Ruskiej ziemie”), *війська руські запорозькі* (“wojska ruskie zaporoskie”), *до великої руської булави* (“do bulawy wielkiej ruskiej”) та ін. Лише раз ужито хоронім Україна: “*знайдуємся на Україні позволилисмо въ містахъ [...] торговать...*” [Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). Київ–Львів. 2004].

Поза сумнівом, що “Московщина” (Росія) вкрала (загарбала) нашу (українську) назву Русь, яка своїм питомим змістом – етнічним, географічним, геополітичним – цілком відповідає сучасному термінові Україна. Назва великої могутньої країни була свідомо перенесена у XV–XVI ст. на невелику частину цієї держави й це дало Московщині, привласнити хоча й підроблену, але,

все ж таки, давно історичну спадщину Київської Русі. Розв'язувати проблему зміни назви імперії (і то не повною мірою) зміг аж Петро I, який у 1713 і 1721 роках видав укази про офіційне перейменування. Він розсилав по дворах і посольствах держав депеші, у яких вимагав називати Московію в офіційному листуванні Росією, інакше листи від них він просто не прийматиме. 1721 р. в Москві після перейменування постала нагальна потреба написати нову версію історії з обґрунтуванням спадкоємності назви «российская» від княжої Русі. Але у царя **Петра I** до цього руки не дійшли.

На багатьох європейських картах навіть другої половини XVIII ст. Росія ще позначена як Московія.

Ідею створення нової історії Російської імперії «блискуче» втілила в життя імператриця **Катерина II**. Вона видала письмові вказівки з вимогою перестати населенню Московії називатися москвитами під страхом смертної кари. 4 грудня 1783 р. за наказом Катерини створили «Комісію для составления записок о древней истории, преимущественно российской». Комісія під командуванням цариці працювала 9 років і нахимерила новий каркас історії Російської імперії, прикривши її походження до княжої Русі. Усупереч історичній правді, комісія утверджувала право росіян на політичну та культурну спадщину Русі, і все її населення оголосила «єдиним народом». «Велика історикія» Катерина II ретельно вичитувала матеріали комісії і особисто уклала родовід київських і московських князів. Тоді ж за вказівкою імператриці провели ревізію усіх стародавніх першоджерел – одні виправляли, другі переписували, треті – найбільш небезпечні для імперії – знищили. **Новоспечену версію російської історії опублікували 1792 р.** Вона стала еталоном для майбутніх істориків XIX ст. і лягла в основу «Истории государства Российского» Миколи **Карамзіна** Ця 12-томна праця вийшла друком у **1816–1829 роках**. Цей твір відкрив історію Росії для широкої публіки. Микола Карамзін почав писати «Історію держави Російської» у 1806 р., однак не закінчив через смерть у 1826 р. Інші два історики – **Сергій Соловйов** та **Василь Ключевський** – лише розширили, поглибили й удосконалили раніше написане.

Отже, історики царської Росії справно взялися тиражувати міфи про колиску трьох братніх народів і про те, що «Київська Русь» була першою російською державою.

Імперська схема історії була непорушною до 1904 р., коли її блискуче спростував видатний історик Михайло Грушевський. У свої знаменитій статті **«Звичайна схема «руської» історії...»** він науково довів, що творцем тисячолітньої княжої держави Русь був український етнос і що твердження про «общерусскую» історію та колиску трьох братніх народів – це повна фікція: «Общерусской» історії не може бути, як немає «общерусской» народності, – писав Грушевський. – Ми знаємо, що Київська держава, право, культура були утвором одної народності, українсько-руської, Володимиро-Московська – другої, великоруської».

В латинських, західноєвропейських джерелах “Русь” мала декілька назв, що відрізнялись своїм написанням: **“Ruthenia”** (Рутенія), **“Russia”**, **“Rusia”**, **“Rosia”**, **“Rossia”**, **“Ruscia”**, **“Roxolania”** (Роксоланія). Латинська назва Русі – “Рутенія” не використовувалась стосовно Північно-Східної Русі (Московії), а вживалась до українських етнічних земель та частково білоруських.

Для географа чи історика існує суттєва проблема: як перекладати одне й те саме слово у французькій, німецькій, англійській чи будь-якій іншій європейській мові, яке позначає і Русь (в розумінні середньовічної держави Київської Русі чи українських земель в складі Польського королівства чи Великого князівства Литовського) і Росію тобто Московію (в сенсі російської держави)? Для регіонів які знаходяться в Західній Європі й мають таку ж саму назву “Русь”, тут ми просто подавали транслітерацію (Русія, Руссія). Якщо на карті існує у якійсь формі “Московія” паралельно із “Руссія”, “Россія”, то “Руссію” чи “Россію” ми тлумачимо як “Русь”, без обов’язкової прив’язки до Московської держави. Якщо ж “Московія” зникає, і залишається лише “Руссія” або “Руссія” з прив’язкою до Російської держави, то ми перекладаємо як “Росія”.

Назва «Русія» (Russia) блукає географічними картами XII – поч. XVIII ст. від Карпат до Білого моря. Властивою для західноєвропейських карт є наявність двох Русей (Галицької та Новгородської) та окремої від них Московії. **Що цікаво, що назва “Rossia” міститься і на карті Британських островів 1546 р. Георга Лілі.**

1154 р. Мухаммеда аль-Ідрісі. Карта світу. Карта аль-Ідрісі подає не тільки територіальне розміщення України, а й уперше на карті міститься назва **“Rusia”** (Русія, тобто Русь). На карті написи – **“Ard al Rusia”** – земля Русі (територія Правобережної та Лівобережної України), **“muttasil ard al Rusia”** – з’єднана земля Русі, **“minal Rusia al tuani”** – від Русі залежні. Позначено та підписано річки – Дніпро, Дністер, Дунай, а також Київ (Kiau) та ін. українські міста.

1190 р. Гоноріус Аугустодуненсіс. Карта світу **“The Sawley Map”**. Українські землі на карті позначені як **“Ruffia”** (Руссія, тобто Русь). Топонім “Руссія” розташований на річці біля Карпат (можливо це р. Дністер, або р. Прут). Сучасна Росія позначена іншими назвами.

Межа XII–XIII ст. Солійська карта. Назва **“Russia”** (**Dascia et Russia**) міститься біля гирла Дунаю на англійській Солійській карті (Карті Генріха Майнцького).

На **Ісландській карті сер. XIII ст.** теж вже фігурує назва **“Rusia”** (Русія). На цій мапі позначені лише три міста у Європі: Рим, Константинополь і **Kiuv (Kio)**.

На карті **Джона Воллінгфордського сер. XIII ст.** написи – **“Russia”** (Руссія), **“Somannia”** (Куманія – “Половецька земля”).

На німецькій **Ебсторфській карті XIII ст.** показано державу Русь (**Rucia regio**), позначено **Kiuv (Kiuwen)**, **Karpatu**. У легенді

карти вказано античні народи (скіфи, алани, даки, сармати, гети, калліпиди).

На англійській **Герефордській карті**, яка датується межею **XIII і XIV ст.**, зафіксовані слов'яни (Scavi) і Русь ("**Нec et Rusia**" – "тут є Русія"). На карті нанесені річки Дон та Дніпро, Азовське море.

1325–1339 р.р. Ангеліно Дульсерт (Dulcert Angelino, Angellino de Dalorto) – картограф другої чверті XIV ст. До нашого часу збереглися три карти-портолани Дульсєрта Ангеліно.

1. Портолан Середземного та Чорного морів. Датується **1325–1330 рр.** Приписується Ангеліно. Легенда: «Нос opus fecit Agellinus de da lorto ano dni m ccc xxy, de mense martii, camposuit hoc» (має нечітку римську дату, яку було прочитано як МСССXXII, МСССXXV та МСССXXX). Зберігається: Італія, Флоренція, бібліотека Томазо Корзіні.

2. Портолан Середземного та Чорного морів. Дана карта портолан не датована. Дослідники портоланів відносять його виготовлення до **1327–1340 рр.**: А. Ю. Гордєєв – до 1327 р., Н. Winter – 1327–1330 рр., М. Destombes – 1335 р., Т. Campbell (Тоні Кемпбелл) – 1339 р., R. Pujades (Рамон Пуядєс) – 1340 р. Зберігається: Велика Британія, Лондон, Британська бібліотека, Additional MS 25691.

3. Портолан Середземного та Чорного морів. Датується серпнем **1339 р.** Виготовлений на о. Мальорка. Всього 176 топонімів. Легенда: "Нос opus fecit angelino Dulcert ano МСССXXXVIII de mense augusti in ciuitate maioricarum" (Цю роботу було виконано Ангеліно Дульсєртом у місяці серпні 1339 року в місті Мальорка). Зберігається: Франція, Париж, Національна бібліотека, відділ карт та планів, GE В 696. [А. Гордєєв. АНАЛІЗ ТОПОНІМІВ РЕГІОНУ ЧОРНОГО МОРЯ НА КАРТАХ-ПОРТОЛАНАХ ДУЛЬСЄРТА АНГЕЛІНО 1325–1339 рр. 2013].

Всі три портолани Середземного і Чорного морів мають приблизно однакові формати: перший – 1070 × 660 мм, другий – 1025 × 540 мм, третій – 1020 × 750 мм.

На його першому портолані (1325–1330 рр.) Середземного та Чорного морів є напис "**RUTENIAM**" (біля витоків Дніпра).

На другому портолані (**1327**) Середземного та Чорного морів є напис "**Civit de Leo**" (Львів). Це одне із перших зображень Львова. На інших українських землях більше ніяких міст не позначено, навіть Києва, виняток – густа мережа ойконімів на узбережжі Чорного моря. Це, швидше за все, тому, що друга половина XIII перша половина XIV ст. – постмонгольсько-золотоординський період спустошення і занепаду цього простору. Київ було вперше звільнено з під золотоординського панування литовсько-руськими військами після битви на ріці Ірпінь у 1321 р.

Між написами «Civit de Leo» та «mont de Lusom /rossie» (гори Русі) на карті нанесено лінії румбів і напрям вітру – «Grecho» (Греко) – північно західний. Лінії румбів відходять також і від Львова.

Значок міста Львова увінчує прапор, де на зеленому полі зображено червоний хрест, який "виростає" з півмісяця. Цей прапор згадується також у творі іспанського подорожника, ченця ордену

Францісканців середини XIV ст. «Книга знань про всі королівства...» (Libro del conocimiento de todos los reynos y tierras y señoríos que son por el mundo, et de las señales et armas que han cada tierra y señorío por sy y de los reyes y señores que los proueen).

У «Книзі знань про всі королівства, землі й володіння, що є у світі, а також герби і знаки кожної землі й володіння, або королів й володарів, що керують ними» згадується Руське королівство. Воно розташоване на схід від Польщі й називається королівством Львівським (Leon). Німці звуть його Люнбреком (Lunbrec). Це королівство має 5 великих міст: Львів (Leon), Київ (China / Chiva), Володимир (Basadino), Турів (Trues) і Сівер (Çever). Королівство межує із Romania (Візантією) та Швабським королівством (Suava / Suana). Львівський король має за прапор зелений стяг із червоним хрестом. На окремих таблицях вказано львівський герб – червоний хрест-якір. Цей самий герб зустрічається в «Каталанському атласі» 1375 року як герб Польщі. Зелені прапори із цим гербом стоять на карті у Львові й Кракові, позначаючи межі Польського королівства [Book of the Knowledge of All the Kingdoms, Lands, and Lordships that are in the World / translated by C. Markham. – London, 1912; Marino, Nancy F. El libro del conocimiento de todos los reinos = The book of knowledge of all kingdoms. – Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 1999].

Львів та регіон названо «Леон» через подібність назви з іспанським королівством Леон, поглинутим у XIII ст. Кастилією і трансформованим пізніше у Кастилію Леон. Щодо кольорів, то у XIX ст., наприклад, всі тодішні п'ять дільниць міста Львова мали власні барви. Червоний і зелений були закріплені за середмістям та Краківським (західним) передмістям відповідно [І. Ровенчак, 2013].

На третьому портолані (1339 р., зі збірок Паризької Національної бібліотеки, складеного на Мальорці) Середземного та Чорного морів підписано назви країн: на схід від Львова – Русь (RUTENIA – великими літерами; біля витоків Дніпра) та на захід від нього – Польща (Polonia). Ліворуч напис montes Rossie (гори Русі) і малюнок гір, з яких у бік Чорного моря витікає Дніпро. Нижче "гір Русі" ще кілька дрібних написів **Rossia**.

На карті зображено **Львів (Civita de Leo)** як європейське місто і теж з прапором. Під значком міста напис латинською мовою: «До цього міста прибувають купці із прянощами, які пізніше вирушають через Готландське море до Фландрії, здебільшого у Брюґге". Готландське – це колишня назва Балтійського моря».

Києва на цій карті немає. Натомість в українських причорноморських степах на Лівобережжі є країна ALLANIA (Аланія), на Правобережжі – країна BURGARIA, на схід від Аланії – країна Куманія (QVMANIA). Під написами ALLANIA та QVMANIA зображені символи влади Золотої орди (тамга Бату (Батия) з півмісяцем). На краю карти на схід від Причорномор'я, зображений хан Узбек і ті ж символи.

1375 р. Авраам Крескес (Cresques Abraham; 1325–1387) та його син **Ігуда Крескес**, єврейські картографи. В їхньому Каталонському

атласі поміщена мапа “Panel 4 – Eastern Europe” (Східна Європа), що має червоно-синій напис “**ROSSIA**” (на правому березі Дніпра). Ліворуч зображені гори, підписані: “**munt lussom de rossia**”. Належність міст позначена прапорами. На карті зображено **Львів (civitat de Leo)**, **Київ (Chiva)**. Львів позначено як європейське місто із прапором, герб якого зустрічається в кастильському гербовнику “Книга знань про всі королівства”. Київ розміщено в середній течії Дніпра. В українських причорноморських степах, на Лівобережжі – країна “**CCUMANIA**”, на Правобережжі – країна “**BURGARIA**”, на схід від Куманії (CCUMANIA) – країна “**ALLANIA**” (Аланія).

1380 р. (близько). **Гульєм Солер** (Guillem Soler), каталонський картограф. На його карті-порталані на північ від Чорного моря, поблизу витоку Дніпра, напис “**Rossia**” (Русь, **Россія**).

1457 р. **Паоло Тосканеллі** (Paolo dal Pozzo Toscanelli; 1397–1482), флорентійський вчений. На його карті світу (перевидана 1912 р.), що виконана в птолемейському стилі, вздовж Дніпра з півночі на південь нанесено надпис “**Rovia**” (Русь, **Росія**). Також є напис **Ronia** (права сторона слова, в цьому випадку, згладжена і більше нагадує літеру “П”) поблизу Дністра (в Галичині).

1457 р.

Карта Світу 1459 р. венеціанського монаха **Фра Мауро** або **Мавро** (Fra Mauro) – одне з перших історичних джерел, в якому згадуються і виділяються три «кольорові» частини Русі: **Червона Русь (Rossia Rossa)**, Чорна Русь (**Rossia Negra**), Біла Русь (**Rossia Biancha**).

Русь, Київ та Львів в Каталонському атласі 1375 р.

РОЗДІЛ IV. ЕТНОГРАФІЧНІ КАРТИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАКОРДОННИХ ВЧЕНИХ

У розділі розглядається розвиток уявлень про межі розселення українського етносу у зв'язку з початком складання етнографічних карт території Австрійської та Російської монархій, починаючи із 20-их років XIX ст.

Етнографічна карта – карта, що показує географічне розміщення й просторові взаємини явищ й об'єктів. Це карта розміщення етносів, елементів їх традиційної матеріальної й духовної культури. На карті відображають чисельність етносів, їх приналежність до тієї чи іншої раси, походження (етногенез), розвиток і розселення. Крім того, показують поширення мов (мовних груп), діалектів, релігій, вірувань і релігійних обрядів, характер ведення господарства, ремесла, особливості жител, одягу, харчування, і т. п. У ряді випадків карти передають взаємодію етносів з навколишнім середовищем і міжетнічні відносини.

Основні види етнографічних карт: **етнічні**, **історико-етнічні** (характеризують розселення народів в минулому) та **історико-етнографічні** (зображають різні сторони життя народів, характерні риси їх традиційної матеріальної й духовної культури).

Етнічна карта – географічна карта на якій зображено особливості розселення різних етнічних груп на певній території. На ній зображуються як суцільні етнічні території певних народів (території, що характеризується певною однорідністю етнічного складу постійних мешканців), так й етнічні анклавні (порівняно невеликі частини етнічної території певного етносу, оточені іншою етнічною територією). На карті також зображають чисельність етносів, їх приналежність до тієї чи іншої раси, походження (етногенез). Крім того, показують поширення мов (мовних груп), діалектів, релігій та вірувань.

Одним із найдавніших картографічних зображень всієї території України є так звана Таблиця Певтінгера (*Tabula Peutingeriana*) – пізніша копія римської дорожньої карти, що була укладена космографом Касторієм приблизно у другій половині IV ст.

На карті зображені Чорне й Азовське моря, гирла Дунаю, Дніпра та Дону, Карпати (*Alpes Bastarrice*), а також розселення різних племен (роксолани-сармати, бастарни, савріки, меоти, венеди) [*Лодосинов А. В. Восточная Европа в римской картографической традиции: тексты, перевод, комментарий. 2002*].

В рукописі «Географія» Птолемея 1420 р. (автор не відомий), на карті «Сарматія» (Sarmatias) (назва карти умовна) вперше на карті міститься напис «Сарматія». В цьому рукописі на карті «Сарматія Азійська» (назва карти умовна) – напис «SARMATIA ACIA» (Сарматія Азійська).

Назва «Європейська Сарматія» (Sarmatia Europe) вперше поміщена на рукописній карті 1467 р. Ніколауса Германуса, який ще раз переробив зміст «Географії» Клавдія Птолемея (Cosmographia Claudii

Ptolomaei Alexandrini. Manuscript, 1467). Рукопис знаходиться в «Biblioteka Narodowa» у Варшаві. У рукописі Ніколауса Германуса міститься карта «Сарматія Азійська» (*Sarmatia Asiatica*) на якій показано частину східноукраїнських земель (*Sarmatie in Evropa pars*).

Уперше українська етнічна територія у друкованому вигляді була зображена у другому (1477) Болонському (перше з картами) виданні «Географії» К. Птолемея. До кінця XV ст. карти розмножувались рукописним способом. Перші друковані карти були ксилографіями, тобто гравіювались на дереві (1472 р., Аугсбург; 1475 р., Любек). Наприкінці XV ст. в Італії виникло гравіювання на міді. Центрами картодрукування були відомі друкарські міста (Аугсбург, Нюрнберг, Базель, Флоренція, Болонья, Рим, Венеція, Страсбург, Амстердам, Антверпен). У 1466 р. Н. Германус відновив карти К. Птолемея. 1477 р. за кресленнями Н. Германуса карти були гравіювані й видані в Болоньї («Географія» Птолемея, Болонья, тираж 500 примірників). 1477 р. Болонья, карта «Сарматія Європейська». На карті написи – *Sarmacie in Europa*, *Sarmacia in Asia Pars*. 1477 р. Болонья, карта «Сарматія Азійська». На карті написи – *Sarmatiae Pars in Europa*, *Sarmatia in Asia*, *Scythie Pars*.

У другому Болонському виданні (26 карт) «Географії» Клавдія Птолемея поміщені карти «Європейська Сарматія» та «Сарматія Азійська».

У наступному, Римському виданні (1478) поміщені «Восьма карта Європи» (*Octava Europe Tabula*) та «Друга карта Азії» (*Secunda Asiae Tabula*). «Восьма карта Європи» входила до всіх видань «Географії» аж до 1730 р. включно.

З приводу етнічних меж і досі точаться наукові дискусії. Започатковані вони ще у XX ст. А. Петровим і пізніше продовжені Ф. Максименком, С. Рудницьким, П. Кушніром. У більшості концепцій превалюють, як правило, суто формальні характеристики міжетнічності – кількісні, зокрема такі, як компактність етнічного масиву. При цьому одні дослідники вважають, що компактним етнічним масивом є території, заселені представниками одного етносу на 30% (В. Кологий, М. Кордуба), інші – на 50% (А. Білімович), треті визнають лише абсолютну більшість (О. Русов).

На початку XIX ст. в багатьох країнах Європи було запроваджено регулярні переписи населення, а також значно активізувалися етнографічні дослідження, пов'язані з українським національним відродженням. Це створило об'єктивні передумови для започаткування у 1820-х рр. етнічного картографування. Стало можливим детально, буквально за населеними пунктами, картографувати склад людності, визначати абсолютну і відносну вагу окремої національності на певній території.

В цей період активізувався процес формування слов'янських націй. Слов'янознавство почало розвиватись як окремий напрям науки. На основі результатів етнографічних досліджень вчені отримали можливість картографувати території розселення окремих народів.

Першими етнічними мапами слов'ян були карти чеських вчених Яна Чапловича (1829), Павла Шафарика (1842), француза К. Дежардена (1837) та англійця Г. Комбста (1841), які довший час залишались основою знань про розселення слов'янських народів. У першій половині ХІХ ст. на них опирались інші картографи при укладанні власних етнічних мап (Карл Крістіан Франц Радефельд (1844), І. Гауфер (1846), Г. Берггаус (1848), Й. В. Гойфлер (1849), Ф. Раффельшпергер (1849), Р. Фрьоліх (1849).

На етнографічних картах іноземних авторів напис «УКРАЇНЦІ» з'являється лише в 1880-х рр. Одна із перших українських етнографічних карт (1896) де УКРАЇНСЬКИЙ етнос названо УКРАЇНЦЯМИ це – «Народописна карта українсько-руського народу» Григорія Величка. Українці названі – «українці русини».

Сьогодні дослідження питань української та закордонної етнокартографії щодо формування етнічного складу населення України загалом і окремих її регіонів займає вагоме місце в науці. Оскільки етнографічні карти є своєрідним джерелом знань, що потрібні нам для кращого розуміння своєї історії та культури.

Активно працюють сьогодні на ниві української етнокартографії Н. Падюка, Р. Сосса, І. Ровенчак, О Шаблій та ін.

Питанню зображення території України на західноєвропейських, російських та українських картографічних виданнях присвячені публікації В. Кордта, Я. Дашкевича, М. Вавричин, Р. Сосси, Т. Паславського, І. Ровенчака, Н. Падюки, У. Кришталович, К. Галушко та ін., проте воно ще чекає поглибленого вивчення. Оскільки українські землі в різні періоди часу входили до складу різних держав (Польщі, Угорщини, Великого Князівства Литовського, Російської імперії, Австро-Угорської монархії, Румунії), необхідним є дослідження різноманітних картографічних джерел на територію України.

ІV. 1. ЕТНОГРАФІЧНІ КАРТИ ХVІІІ–ХІХ ст.

1775 р. Перша австрійська карта Галичини та Людомерії. Назва карти "Lubomeriae et Galliciae Regni Tabula Geographica". Автор Франц Людвіг Гюсефельд (1744–1808). Формат 59 × 45 см. Видавництво: Impensis Homannianorum Haeredum. На карті позначені Земля Перемишльська, Земля Саноцька які належать до української частини Галичини (Червоної Русі). Українська етнічна територія – 100 км на захід від р. Сян. Протягом багатьох століть аж до середини ХІХ ст. **польсько-українська етнічна межа** була доволі стабільною і збігалась із західним кордоном Київської Русі та Руського королівства (Галицько-Волинського князівства), пізніше – з західною межею Руського, Берестейського і Підляського воєводств. Збігалася з північною межею Західної Лемківщини (від Щавниці до Дуклі),

західними межами Надсяння (західний край річкових долин Віслока і Сяну до Ниська), Холмщини та Підляшшя. За наступні 100 років просунулася на схід за рахунок лівобережного Надсяння і західної Холмщини.

Польсько-українська етнічна межа (за: Сергійчук В. І. *Етнічні межі і державний кордон України*. – Вид. 3-є. – К. : ПП Сергійчук М. І, 2008. – 560 с.) та Макарчук С. А. *Етнічна історія України*. – К. : Знання, 2008. – С. 222–223).

Після Першої світової війни українсько-польська етнічна межа згідно з даними польського перепису населення 1931 року починалася від міста Шавниця над річкою Дунаєць і проходила до Верховлі Великої, далі – на північ і від Грибова через Горлиці, Ясло, Новий Змигород, Дуклю, Романів, Динів і тяглася на північний схід до міста Ярослава і далі по річці Сян аж до гирла річки Танва. У східному напрямку ця межа по річці Танві продовжувалася на південь від Білгорая. Потім круто повертала на північ паралельно Західного Бугу до Дорогичина і Лісної над Нарвою.

За Михайлом Грушевським початково східнослов'янська колонізація на заході обіймала басейн Західного Бугу та Сяну, місцями наближаючись до річки Вісли, й зустрічалася з польською колонізацією на вододілах Вепра та Сяну, утворюючи мішані території понад Віслоком і між Вепром і Віслою. З часом польська колонізація цих країв посилювалась й межа зміщувалась на схід. Виняток становили гірські території, що залишались за українцями.

За Іоакимовим літописом у 990 р. Володимир Великий розбив польського князя Мечислава й повернув до складу Київської Русі 5 західних міст. За Борисом Грековим, етнічний склад червенських міст був українським. За часів Київської Русі західна українська (руська) межа майже збігалася з тогочасним політичним кордоном, який за словами Оди Дітріхівни, вдови Мечислава, простягався до самого Кракова. На думку А. Лонгинова польсько-руська етнічна межа в XI–XII століттях проходила по річці Вепр. Найзахідніші удільні князівства (зокрема, Перемишльське, Тереховлянське, Галицьке) та пізніше утворене Галицько-Волинське князівство також зберігали свій руський національний характер. У XIII–XIV століттях етнічна межа майже збігалася з державною, яка проходила нижньою течією річки Нурець на півночі та західніше міст Дорогичин, Межиріччя, Верещин, Красностав, Туробін, Щебрешин, Крешів, Рясів, Тичин, Березів, Коросно. Виняток ставили південні українські поселення, розташовані в гірській місцевості західніше від русько-польського державного кордону.

Перші згадки про проникнення католицизму та початок польської колонізації на Русі з'являються в XIII столітті. Після включення Галицької Русі до складу Польського королівства на Галичині з'являються перші польські поселення, польська влада починає здійснювати активні заходи з окатоличення та спольщення завойованих теренів.

Попри постійне посунення етнічної межі на схід, у середині XVII століття вважалося, що західна межа українського народу проходить по Віслі й сягає Кракова та Любліна. Межу по Віслі, зокрема, неодноразово проводив у перемовинах з іноземними державами Богдан Хмельницький, вона також згадується у договорі гетьмана Петра Дорошенка з Туреччиною. Крайні західні поселення з православними церквами за даними польських податкових реєстрів: Межиріч, Вогинь, Парчів, Красностав, Щебрешин, Крепшів, Лежайськ, Дубно, Блажова, Ясенів, Дошно, Брунари, Королева Руська, Верхомля Велика, Шляхтова.

З часом західна українська етнічна межа змістилася на схід і замість Вісли нею стала річка Вепр, а на початку XX століття ще східніше – від Дорогичина на півночі на Сідлець, Луків, Радинь, від Коцька по Вепру до Красностава, через Щебрешин, Білгорай, Лежайськ. Сильно на зміну етнічних меж вплинула проведена в 1915 році й мотивована наступом австрійської армії російська евакуація українського населення, яке проживало на захід від Західного Бугу, у внутрішні райони Російської імперії.

1804 р. був опублікований «Atlas Regni Hungariae portatilis: Neue und vollständige Darstellung des Königreichs Ungarn auf LX Tafeln im Taschenformat : ein geographisches Noth- und Hülfsbüchlein fürs gemeine Leben. Wien: In Commission bey Schaumburg und Compagnie» (Переносний атлас Угорського королівства: нове і повне зображення Королівства Угорщини) на 60 аркушах в кишеньковому форматі, який є першим атласом Королівства Угорщини кишенькового розміру. Його творцем був словак **Ян Матей Корабінскій**, що народився в Пряшеві в 1740 р. і помер в Братиславі в 1811 р. М. Корабінскій був професором кількох вищих навчальних закладів, викладав богослов'я, філософію й математику. Атлас містить видруковані з мідних гравірувальних пластин карти 58 комітатів (жуп) тодішньої Угорщини. На всіх картах також представлені герби комітатів. Масштаб вказано в милях. На кожній карті показані вільні королівські міста, епархії, села, ринкові площі, замки, руїни, маєтки, поштові відділення, церкви (католицькі, протестантські, реформаторські й грецькі православні), а також позначені народності за допомогою різних символів. **Це один з перших випадків, коли подібні спеціальні позначення для різних народностей, включаючи русинів (українців), німців, угорців, словаків і волохів, використовувалися в географічній праці, опублікованій в Австрійській імперії.**

Атлас складений німецькою та угорською мовами, але в деяких випадках географічні назви наводяться українською мовою, наприклад: Nelipino, Szaszovka, Holubine, Hankovicza; словацькою та ін.

На останній сторінці атласу міститься покажчик географічних назв, а також дається розшифровка географічних символів, що були використані на картах. В атласі українські населені пункти розміщені по всій території Угорського королівства (позначені X-подібними хрестиками). Назва українців в легенді атласу **RUSZEN. Угорська Русь (теперішня Угорщина) – батьківщина Українців.**

Історична довідка. 1846 р. в чотирьох комітатах Закарпаття за переписом проживало 468 838 осіб, з яких 235 266 – українців-руси́нів, 119 816 – угорців, 64 917 – румунів, 24 589 – євреїв, 13 857 – словаків, 10 351 – німців. За даними 1913 р., на території Угорщини, не враховуючи Хорватію та Словенію, налічувалось 63 комітати/жупи, з них на території Закарпаття знаходилось 4 комітати/жупи, а саме: комітат/жупа Берег, комітат/жупа Мараморош, комітат/жупа Уточа і комітат/жупа Уж (Унг). Всі зазначені комітати/жупи в XVIII–XIX століттях підпорядковувались Угорському королівському намісництву, що знаходилося спочатку в м. Пожоні (Братиславі), а пізніше – в м. Буді.

Етнографічне картографування території України започатковане словацьким етнографом та письменником **Яном Чапловичем** (Csaplovics J.; 1780–1847) який цікавився українською етнографією.

1825 р. він видав монографію «**Etnographia Ruthenorum**» (Етнографія Рутенів) на 250 стор. з детальним описом побуту, страв, одягу, сільського господарства, промислів, ремесел, торгівлі, моралі, календарних та сімейно-побутових обрядів. Праця Я. Чапловича написана на основі монографії закарпатоукраїнського філолога та етнографа Івана Фогорашія-Федоровича (1786–1834) «Историко-топографическое карпато- или угро-росиян описание» (доля рукопису досі невідома).

Першою етнічною картою, на якій подано географічну характеристику закарпатських українців, була «**Ethnographische Karte des Konigreichs Ungern sammt Croatien, Slavonien, der ungrischen Militargrenze und der Seekuste / Nach Lipszky**» (Етнографічна карта Королівства Угорщини разом з Хорватією, Славонією, угорським військовим кордоном і Примор'ям) **Яна Чапловича**. Карта довгий час залишалась основою знань про розселення слов'янських народів, зокрема й українців.

Мапа видана **1829 р.** у м. Лейпциг. Карта без масштабу. Назва мапи подана німецькою мовою. Українці, що проживають в межах Угорського королівства позначені як **Ruthenen** (Рутени) – світло-зеленим кольором. Крім українців, на Закарпатті, способом ареалів та якісного фону (лініями та кольором) виділено райони проживання угорців та німців.

Починаючи з етнографічної карти Яна Чапловича назву **Рутени** (нім. *Ruthenen*, фр. *Ruthènes* й англ. *Ruthenians*) почали вживали у своїх картографічних працях й інші вчені. Термін **Рутени** вживається вже в хроніках XI–XII ст. («Rex Ruthenorum в Annales Augustani», 1089; «Mare Rutenum» у Гельмольда з Босау; «Ruteni» у Саксона Граматика та ін.). З 1596 р. назва **Рутени** була прийнята в документах римських Пап і Римської Курії для унійних українців і білорусів. Наприкінці XVIII – на початку XX ст. термін **Рутени** використовувався в Габсбурзькій монархії як етнічним українців.

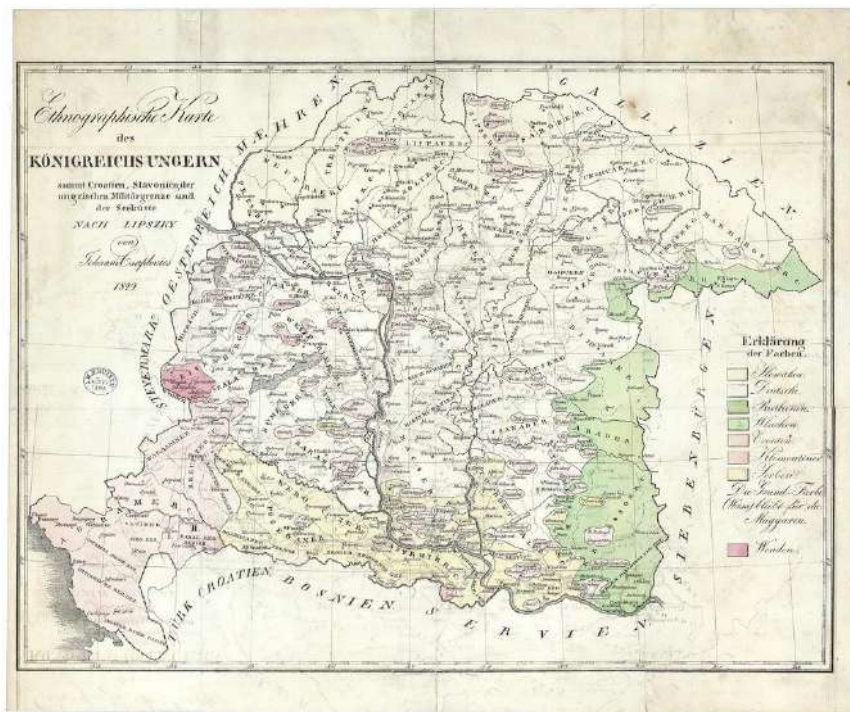
Межа між українцями та угорцями (на південному заході) пролягає лінією на південь від Ужгорода (між Мукачевим та

с. Добронь), через села Існієте (тепер с. Жнетне) та с. Берег, далі на південний схід. На південному сході від Мукачєвого вирізнено ареал, де проживають німці, – Унтер-Шенбор (тепер Нове Село). На карті зображено тодішній адміністративний поділ на Ужанську, Березьку, Угочанську та Мармарошську жупи (всього 17,9 тис. км кв.). Тут більшість становила українці [Ровенчак І., Симутіна А. *Перші етнічні карти українських земель. 1992*].

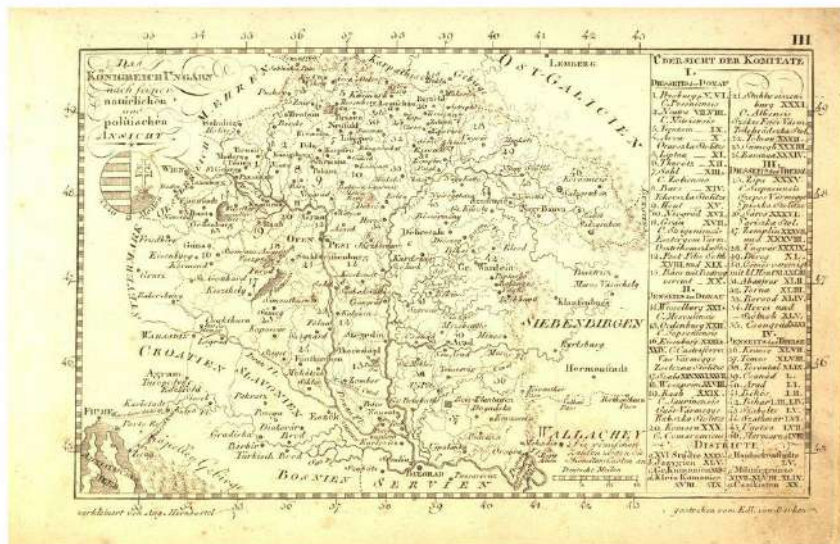
1837 р. французький картограф **Константа Дежардена** (Constant Desjardins; 1787–1876) опублікував, у Відні, в «Фізико-статистичному і політичному атласі Європи» (Physisch-statistisch und politischer Atlas von Europa) «**Ethnographische Karte von Europa**» (Етнографічну карту Європи) (одна із шести карт). **На карті вперше подано етнографічні межі розміщення українців.** Масштаб мапи 1: 12 000 000. Розмальовка від руки. Формат мапи без тексту 33,5 × 42 см (з текстом 50 × 66 см). Літографія.

Констант Дежарден працював в галузі картографії більше 40 років.

На «Етнографічній карті Європи» автор виділив окремо два етноси – **Russen** (русів) та **Kosaken** (козаків), кількість яких разом досягає до 30 000 000 осіб.

1829 р. Ян Чаплович

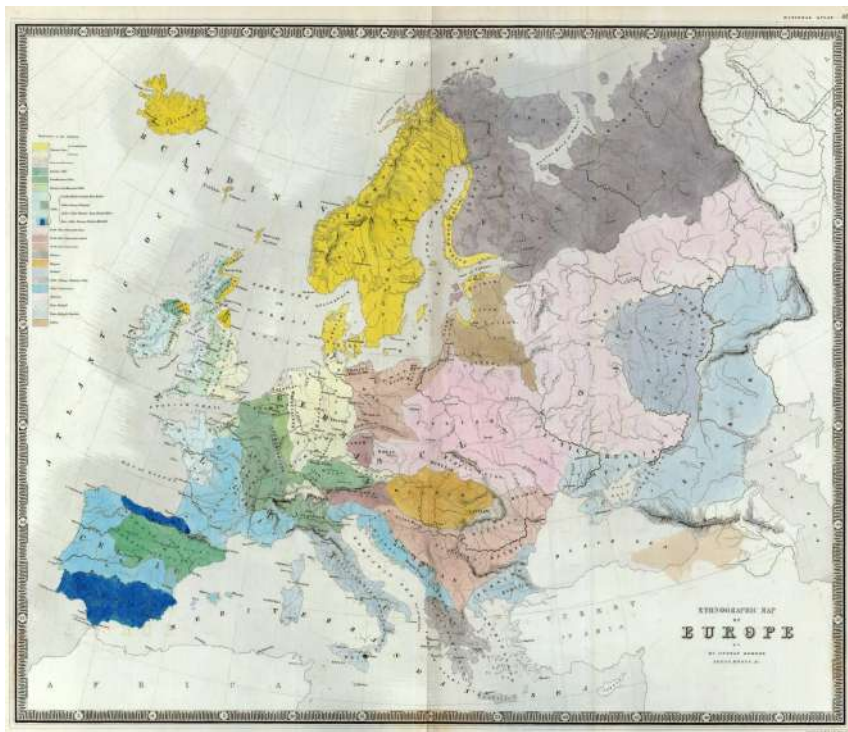
1804 р. Ян Матей Корабінській

До Russen (русів) Констант Дежарден відносив **Gross Russen** (великорусів), **Klein Russen** (малорусів), **Rusniaken** (русняків) на Поділлі та Буковині, **Ruthenen** (рутенів) в Галичині і на Закарпатті. Ареал малорусів – Центральна та Північна Україна. Білоруси на карті не позначені. Kosaken (козаків) автор поділяє на етнічні групи: 1) **Ukrainischen** (українські), 2) **Tshernomoriscen** (чорноморські на Кубані), 3) донські, 4) уральські.

Руснаками й **русняками** дотепер називають себе частина українців Словаччини, Румунії, Польщі, та колишньої Югославії. Закарпатські ж долиняни, починаючи від межиріччя Тересва – Теребля на сході області і кінчаючи басейном річки Уж на її заході, у повсякденному вжитку (ще до 1940-их рр.) називали себе тільки давнім живомовним етнонімом **Руснаки (русняки)**. Корінні жителі гірських районів Закарпаття, тобто власне гуцули і власне боики, які, як відомо, протягом XVII–XVIII століть переселилися на Закарпаття з сусідньої Галичини, називали себе тільки **Русинами**.

1841 р. Густав Комбст

1856 р., вже після смерті Густава Комбста, було видано його карту «Ethnographic map of Europe according to Dr. Gustaf Kombst... by A. K. Johnston, F.R.G.S.». Карта опублікована у «Атласі Джонстона». Це друге видання атласу (перше 1846 р.). Більшість карт є літографовані різними кольорами, але деякі все-таки вигравіювано. 1846 р. карти були повністю вигравіювані. Масштаб мапи 1 : 9 000 000, формат 40 × 33 см.

На картах Густава Комбста українці Закарпаття мають назву **ROSNIAK** (росняк). Автор по Дніпру проводить межу розселення між поляками і росіянами. Українці, білоруси та росіяни об'єднані в один етнос як **Russian**. В центрі України (по обидва боки Дніпра) автор наводить підпис «Little Russia» (Малоросія).

1842 р. Павел Йозеф Шафарик (Pavel Jozef Šafárik; 1795–1861 pp.), видатний словацький та чеський мовознавець, етнограф, просвітник, засновник наукової славістики. Свої твори писав переважно чеською та німецькою мовами. Карта «**Slovanský zeměvid**» була частиною виданої П. Шафариком у 1842 р. книжки «Слов'янський народопис» (*Slovanský Narodopis*), яка заклала основи слов'янської етнографії і мала великий успіх. Мапа була підготовлена уже в 1838 р.,

але на друк не вистачало грошей. Карта та монографія витримали три видання. Друге видання вийшло у тому ж 1842 р., а третє – у 1843 р. Масштаб карти 1 : 4 530 000 (в милях). Розмір мапи 44 × 51 см. Мідерит. Титул розташовано у лівому нижньому куті, легенду – у правому, етнічну карту півночі Росії (9 × 14 см) – у верхньому лівому куті. Мапа видана у Празі. Перше видання мапи мало наклад 600 примірників. Розфарбовані ці примірники були від руки.

На цій карті чи не уперше виділені серед слов'янських народів «малоруси» (українці), які показані як окремий народ із власним етнічним ареалом, котрий вірогідно збігається з українським етномовним простором на першу половину XIX ст. На карті П. Шафарик спробував передати назви в транскрипції мов місцевих народів, і в результаті ми спостерігаємо типово українські назви міст: Lviv, Cernihiv, Charkiv, Mykolajiv і т.д.

Шафарик визначає українсько-польську етнографічну межу від Ракова до Улянова, далі на південь через Лежайськ і біля Городиська під Березів; звідтіля, обійшовши Жизнів, Високу і Братківку, він нагинає її до Будини, через Дуклю, Жмигород, на південь під Горлиці і Грибів до с. Розтоки на Попрадї, поминаючи села Шляхтову, Чорноводу, Біловоду й Явірки, до Пивничної і Лелюхова на південному сході [УКРАЇНЦІ ЗАСЯННЯ. 1962 р.].

Праця П. Шафарика була перекладена російською, польською та німецькою мовами. Переклад російською мовою «Славянское народописание» надрукований в 1843 р. у Москві. Російський переклад здійснив відомий український славіст О. Бортнянський.

Погляди Павла Шафарика були надзвичайно прогресивними. Учений вперше довів неприродність державного роздрібнення українських земель між різними державами (в тому числі Росією і Австрією).

З різними доповненнями етнографічна карта П. Шафарика перевидавалася у західноєвропейських довідкових та навчальних виданнях – спочатку німецькомовних, а згодом французьких та інших. Зокрема, точно за П. Шафариком показані слов'яни на етнографічній карті Європи у німецькому навчальному атласі Генріха Берггауса (1847 р.). Аналогічно виглядають ареали проживання народів і на французькій «Етнографічній карті Росії» (1852).

Поряд з **великорусами, малорусами і білорусами** П. Шафарик, за мовним критерієм, виокремлює і **“новгородців”**. Пізніше вони зникнуть з етнографічних карт. До речі, серед сучасних етнографів і нині побутує думка про значні відмінності між московськими і новгородськими росіянами. Наприклад, Дмитро Зеленін писав: “с полным правом можно говорить о двух русских народах: севернорусском (окающий говор) и южнорусском (акающий говор)”. Отже, мова йде не про три, а чотири східнослов'янські народи.

Павел Шафарик був одним із ініціаторів скликання **Слов'янського конгресу** в Празі у 1848 р. У цьому представницькому заході взяли також участь галицькі та закарпатські українці (русини)

з Австрійської імперії. Під час Конгресу вони заявили про належність русинів з Австрії до “15-мільйонного малоруського народу”, що проживає у Російській імперії. Ними ж було підняте питання про необхідність виокремлення власної адміністративної одиниці в Австрії шляхом поділу коронного краю Галичина на польську та українську (русинську) частини.

Фрагмент тексту російського видавництва книги 1843 р. (за *Александр Клецевский. Павел Шафарик о русском народе и наречиях (диалектах) русского языка*). «§ 8. *Нарѣчіе Малоруское. Объемъ.* ... Это пространство Малорускаго нарѣчія зключаетъ въ себѣ, въ Росіи: губб. Волынскую, Кіевскую, Черниговскую, Полтавскую, Харьковскую, часть Воронежской (около четверти), Екатеринославскую, Херсонскую, Таврическую, землю Черноморскихъ Козаковъ, Подольскую и часть Бесарабіи; въ царствѣ Польскомъ: часть губб. Подляской и Люблинской; въ королевствѣ Галицко-Володимірскомъ округи: Перемышлевскій, Львовскій, Жовковскій, Золочевскій, Тернопольскій, Березинскій, Самборскій, Сяноцкій, Стрыйскій, Станиславскій, Коломійскій, Чортковскій, и части Решовскаго, Ясельскаго, Ново-Сяндецкаго и Черновецкаго или Буковины; въ королевствѣ Угорскомъ: большую часть округовъ Берегскаго, Угварскаго, Угоцкаго и Мармарошскаго, а меньшую Земпенскаго и Шарышскаго, не упоминая уже о поселеніяхъ, разсыянныхъ по другимъ округамъ. Внѣ этого пространства Малоруское нарѣчіе слышно еще въ слободахъ Русиновъ въ Угріи, находящихся въ округахъ передъ и за Тысой (двѣ слободы даже въ Бачкой: Куцура и Керестуръ, и одна, Шидъ, въ округѣ Сремскомъ за Дунаемъ), въ Молдавіи, Валахіи, Бесарабіи и Таврії. ...» (с. 20, 22–23). Областныхъ, особенныхъ, названій въ Росіи – не столько *Украина, Украинцы, Запорожцы* и др., *Постольницы* въ Подлѣсьѣ на лѣвобережьи Бугъ, всѣмъ извѣстны и отчасти уже устарѣли) сколько въ Галиціи и Угріи. Такъ *Лемки* – въ прежней Сяноцкой землѣ и уездѣ Бѣцкомъ, отрасль коихъ, въ сѣверной Угріи, на верхней Ондавѣ, *Крайняки*; *Бойки* – въ Зидачевской и Галицкой землѣ, родина коихъ называется Подгорьемъ (Пидгирье); *Гуцулы* – въ краѣ *Куты* и *Покутье*, вѣтвь коихъ – *Чеваки* подъ горами на Тересвѣ; *Ополье* (Опиле), иначе земля Львовская, гдѣ *Гривняки*, *Долы* около Перемышля и Ярославля и т.д. ... число настоящихъ Малорусовъ простирается до 13,144,000 душъ; изъ нихъ 10,370,000 принадлежатъ Росіи, а 2,774,000 Ракусіи (Австріи), т.е. 2,149,000 въ Галиціи; и 625,000 въ Угріи. Изъ этого числа 10,154,000 христіяне Восточнаго или Греческаго исповѣданія, а 2,990,000 того же самого, только соединеннаго съ Римскою Церковью, отчего они и называются Унитами или, по-Славянски, Уніятами, именно въ Ракусіи 2,774,000, и 216,000 въ царствѣ Польскомъ.» (с. 23–24)».

Історична довідка. Український народ – найстарший. Білоруський, псково-новгородський, московський (російський) етноси фактично постали як відгалуження від українського, і сталося це не

пізніше середини XII ст., тобто майже за сто років до приходу татар. Пізніше псково-новгородці були асимільовані московитами під час експансії Московського князівства на захід за Івана III та Івана IV Грозного. Згідно з офіційним класичним тлумаченням формування східнослов'янських народів, що подається у Росії, російський етнос сформувалася на основі таких слов'янських племен: **кривичі, в'ятичі, словени ільменські**. Видатний російський лінгвіст, академік РАН Андрій Залізняк, вважає, що якби Новгородське князівство продовжувало своє самостійне існування, цей процес у підсумку повинен був би призвести до формування ще однієї східнослов'янської нації, подібної до української або білоруської. Теж російський академік В. Янін довів західне, балтське походження новгородських словенів. 1478 р. московська рать обложила Новгород, після чого відбулося остаточне включення Новгородської республіки (1136–1478) до Московського князівства. Значну частину новгородської політичної знаті (боярства) було вирізано цілими сім'ями, а більш половини купецьких сімей було вивезено до Московії. На їх місце були завезені купецькі сім'ї із підлеглих Московському князівству східних земель. Таким чином новгородську еліту було знекровлено. Серед сучасних етнографів і нині побутує думка про значні відмінності між московськими і новгородськими росіянами. Наприклад, Дмитро Зеленін писав: “с полным правом можно говорить о двух русских народах: севернорусском (окающий говор) и южнорусском (акающий говор)”. **Отже, мова йде не про три, а чотири східнослов'янські народи.**

У першій половині XIX ст. на мапи Яна Чапловича, Константа Дежардена, Густава Комбста, Павела Шафарика опирались інші картографи при укладанні власних етнічних мап.

1846 р. на підставі ревізії 1843 р. **І. Гауфер** опублікував першу в Австрії карту поширення мов на її території, де зокрема позначені своїм мовним ареалом і русини. Потім, за матеріалами наступної ревізії 1846 р. аналогічну роботу здійснив **Р. Фрьоліх** (1849).

Отже, в Австрії, так само як і в Росії, учені зосередилися на вивченні етнічного складу населення у 1840-х рр., але досконаліші статистичні дані дозволили тут швидше та коректніше заповнити етнографічну карту держави.

Мапа **1846 р.** німецького географа **Генріха Берггауса** (Heinrich Berghaus; 1797–1884) (Етнографічна карта Австрійської монархії) «**Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie. / Nach Bernardi, Šafařík, und eigenen Untersuchungen von HBgs**» (Етнографічна карта Австрійської монархії) поміщена у першому виданні (1837–1848) «Фізичного атласу» (1848 р.). Масштаб мапи 1 : 3 800 000 (не підписаний). Титул розташований у лівому верхньому куті, легенду – у правому нижньому куті. Українці, що проживають в межах Австрійської імперії, позначені як **Klein russen** (Малоруси). Автор поділяє їх на етнографічні групи: **Ruthenen** (РУТЕНИ на

Закарпатті), **Russniaken** (РУСНЯКИ – від р. Дністер на схід), **Pokuhenen** (ПОКУТЯНИ – між р. Дністер та Карпатами).

Інша мапа Генріха Берггауса **1847 р.** «**Ethnographische Karte von Europa**» (Етнографічна карта Європи) теж надрукована у «Фізичному атласі» (1848 р.). Повна назва карти – «**Ethnographische Karte von Europa. Auf F.v. Stulpnagel's geogr. Feichnung Zusammengestellt von Potsdam Im Marz 1845; im Stich vollendet November 1846, von Madel II in Weimar. Gotha, bei Justus Perthes. 1847**». Масштаб мапи 1 : 6 000 000. Титул розташовано у правому нижньому куті, легенду – у лівому верхньому куті. Формат мапи 68 × 85 см. Український етнос позначений як **Klein Russen** (Малоруси) і відносяться автором разом білорусами (Weiss Russen), новгородцями (**Nowogroder**), великорусами (Gross Russen) до **Russen**. Українці та інші слов'янські народи точно показані за мапою Павела Шафарика «**Slovanský zeměvid**» (Слов'янські землі) 1842 р.

У цьому ж атласі публікується ще одна «**Uberlicht von Europa mit Ethnograph...**, **1847 р.**» (Етнографічна карта Європи) Генріха Берггауса. Розмір мапи 42 × 31,5 см. Українські етнічні землі показані як **Klein Russland** (Мала Росія).

У «Фізичному атласі» (Berghaus'. Physik. Atlas, **1848**) поміщена етнографічна мапа – «**Das Russische Reich nach seinen ethnographischen Verhältnissen**» (Етнографічна карта Російської імперії). Масштаб карти 1 : 25 720 000. Шкала в німецьких милях. На карті, в легенді, перелічені народи та народності. Як і на «Етнографічній карті Європи», Генріх Берггаус український етнос позначає як **Klein Russen** (Малоруси) і відносить його разом білорусами (Weiss Russen), новгородцями (**Nowogroder**), великорусами (Gross Russen) до Russen. Але етнічні межі між цими народами автор не проводить. Серед слов'ян Берггаус виділив ще поляків.

1846 р. Генріх Берггаус

У верхній частині мапи, в центрі (замість Північного полюса), знаходиться герб Російської імперії (двоголовий орел). У нижньому правому куті – “Таблиця народів”, яка подає слов'ян (великих, білих і малих росіян (українців) та новгородців) як “правлячих людей”. Серед них – список “підпорядкованих народів”.

1845 р. було створене Російське географічне товариство, де діяльність у галузі етнічної картографії отримала великий розвиток. Так, вже у квітні 1846 р. Рада товариства затвердила представлений російським географом та етнографом Петром Кеппеном план видання етнографічного атласу Європейської Росії й виділила на це кошти.

1848 р. російський вчений (німецького походження), академік, один із засновників Російського географічного товариства **П. І. Кеппен (1793–1864) видав перший «Этнографический атлас Европейской России»** (Етнографічний атлас Європейської Росії). Вчений організував систематичний збір статистичних даних про кількість та національний склад населення Росії. У «Етнографічний атлас Європейської Росії» увійшло 77 кольорових карт всіх російських губерній, «Спеціальна карта Західної частини Російської імперії» та два варіанти «Етнографічної карти Європейської Росії» російською та німецькою мовами. Статистична таблиця «Числительные показания об инородцах, обитающих в Европейской России» та зміст атласу написані від руки.

1857 р. П. І. Кеппен

1851 р. у Санкт-Петербурзі «Етнографічна карта Європейської Росії» (Этнографическая карта Европейской России) була видана окремо. **Це перша в Росії карта етнічного складу (за ознакою**

«**пле́мінної приналежності**») населення Європейської частини імперії. Карта була складена в масштабі 75 верст в дюймі (1 : 3 150 000). Над складанням мапи автор працював протягом багатьох років. В основу цієї карти були покладені матеріали статистичної VIII ревізії (1834 р., **перший перепис населення в Росії відбудеться лише у 1897 р.**), а також матеріали адміністративно-поліцейських обчислень і церковного обліку 1840-их рр. Однак тут не наводилися дані про чисельність і розселення українців, росіян, і білорусів. При її складанні використовувалися і дані, зібрані в ході службових поїздок Петра Кешпена.

За цю мапу Географічне товариство присудило П. І. Кешпену премію ім. Жуковського (1852) та Костянтинівську медаль (1853). «Етнографічна карта Європейської Росії» П. І. Кешпена стала найважливішою подією в історії російської етнокартографії. **Вона стала першою етнічною картою опублікованою масовим тиражем.** При складанні карти він використовував метод якісного фону. На карті показано ареали розселення 38 етносів та етнічних груп, кожен з яких виділено відповідним кольором, проте райони зосередження українців, росіян, і білорусів залишено незафарбованими. Сам П. І. Кешпен розумів недосконалість методу якісного фону. Прагнучи поліпшити цей метод, Петро Кешпен наявність інонаціонального населення намагався показати на фоні основного (найпоширенішого) народу номерами і кружками різного кольору. У легенді карти серед слов'янських народів позначено лише росіян, поляків, сербів і болгар. 1853 і 1855 рр. виходять у світ 2-ге і 3-тє видання карти П. І. Кешпена з пояснювальними записками.

Величезний попит в середині країни на карту спричинив до повільного її розповсюдження закордоном. З цієї причини, наприклад, Французьке географічне товариство (Société de Géographie) отримало цю карту лише в 1852 р., а Британське Королівське географічне товариство (British Royal Society Geographical) – тільки в 1857 р.

2008 р. вийшло друком репринтне видання карти, відтвореної на 16 аркушах зі збереженням оригінального масштабу [*Етнографическая карта Европейской России, составленная Петром Кешпеном. – Репринтное издание 1851 г. – СПб.: Альфарет, 2008. – 18 л.: 1 к. (16 л.), цв.; Об этнографической карте Европейской России, составленной Петром Кешпеном. – Репринтное издание 1853 г. – СПб.: Альфарет, 2008. – 46 с., 1 л. табл.*].

Точно за П. Шафариком показані ареали проживання народів, зокрема і українців, на французькій **1852 р. «Russe Carte Ethnographique»** (Етнографічній карті Росії).

1854 р. Карта мов Східної Європи професора Фрідріха Макса Мюллера (1823–1900), створена німецьким географом та картографом **Августом Петерманном** (August Heinrich Petermann; 1822–1878). Карта Фрідріха Макса Мюллера для офіцерів, яка повинна була допомогти у вивченні мов на території, охопленій Кримською війною. Українці позначені як **LITTLE RUSSIAN** (малороси).

1869 р. Карта «*Die Ausdehnung der Slaven in der Türkei und den angrenzenden Gebieten*» (Експансія слов'янського населення в Туреччині та на суміжних територіях). Масштаб мапи 1 : 3 700 000. Українці, що проживають в межах Австро-Угорської імперії позначені як Рутени (*Ruthenen*), а українці Російської імперії – Руси (*Russen*). В межах української етнічної території, що її охоплює карта, автор виділяє наступні історико-географічні області: Київ, Україна (*UKRAINE*), Полтава, Поділля, Галичина, Бессарабія та Херсон. На карті виразно показано орографічні та гідрологічні об'єкти, державні та деякі адміністративні кордони, населені пункти і т. д.

1877 р., у Німеччині, була опублікована ще одна етнографічна карта Августа Петерманна, яка охоплює українські етнічні землі «*ETHNOGRAPHISCHE KARTE DES RUSSISCHEN REICHES (...)* **Hauptsächlich nach Rittich und Venjukoff VON A. PETERMANN**» (Етнографічна карта Російської імперії). Масштаб мапи 1 : 20 000 000, формат – 33 × 42 см. Видавництво C.Hellfarrth in Gotha. У легенді карти серед слов'ян автор виділяє: русів (*Russen*), поляків та болгар. На відміну від «Атласу народонаселення Західно-Руського краю за віросповіданнями» О. Ріттиха (1862, 1864 рр.) де виділені території переважного розміщення малоросів (українців), великоросів і білорусів, на даній карті всі вони об'єднані під спільною назвою Руси (*Russen*).

1891 р. в «Атласі Штілера» (Stielers Hand-Atlas 1891) опубліковано карту «East Europe, no. 5: South-west Russia, Rumania and Bulgaria». На рамці карти напис **Ukraine** (Україна). Карта створена на основі карти 1869 р.

1854 р. німецький географ та картограф **Карл фон Шпрунер** (Karl von Spruner; 1803–1892) видав карту «Європа. Етнічні групи та мовні кордони» (Europe in Relation to its Ethnic Groups and Language Boundaries). Слов'яни об'єднані в одну мовну групу. Ареал проживання слов'ян позначений лінією синього кольору. На карті показано розподіл окремих народів і перераховано серед слов'ян: українців (малоросів; *Klein russen*), великоросів (Gross Russen), новгородців (*Nowogroder*), словаків, хорватів, сербів, болгар та ін. При складанні карти Карл фон Шпрунер користувався мапою відомого на цей час німецького географа і картографа Генріха Берггауса «Етнографічна карта Європи» 1847 р. (Ethnographische Karte von Europa), яка була надрукована у «Фізичному атласі» (1848 р.). Серед малоросів (українців) автор виділів: *Kosaken* (козаків), *Polenen* (полян), *Chrobat* (хорватів), *Derewier* (древлян), *Tiwerier* (тиверців), *Sewerirer* (сіверян) та ін.

1855 р. Національний склад населення Галичини, Закарпаття та Буковини зображено на «*Ethnographische Karte der osterreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von der k.k. Direktion der administrativen Statistik*» (Етнографічний карті Австрійської монархії) австрійського етнографа та історика **Карла Черніга** (Karl Czörnig; 1804–1889). Мапа видана у Відні. Масштаб карти 1 : 864 000,

формат – 61 × 80 см. Карта була опублікована перший раз в 1855 р., друге видання 1856 р., пізніше в монографії Карла Черніга «Етнографія Австрійської монархії» (*Ethnographie der oesterr. Monarchie*) 1857 р. Карта перевидавалася декілька раз, зокрема і в 1868 р. Українців монархії позначено як РУТЕНИ (**RUTHENEN**). Західна межа розселення УКРАЇНСЬКОГО етносу – Пряшівщина (тепер Словаччина) та 15–50 км західніше р. Сян (тепер Польща).

За картою Черніга Сян у загальному творив польсько-українську етнографічну границю. Ця межа проходила майже в цілості лівим берегом Сяну між польськими оселями Грабівниця, Весола, Липник і українськими Пакошівка, Небіцько, Издебки, Лубно, Динів і Бахір; далше по українській стороні залишалися Радимно і Сінява, а по польській Переворськ, Лежайськ і Ярослав. На карті показано теж два польські клини, що втиснулися в суцільну українську етнографічну територію: в сяницькій окрузі і біля Радимна на Перемищині [*УКРАЇНЦІ ЗАСЯННЯ. 1962*].

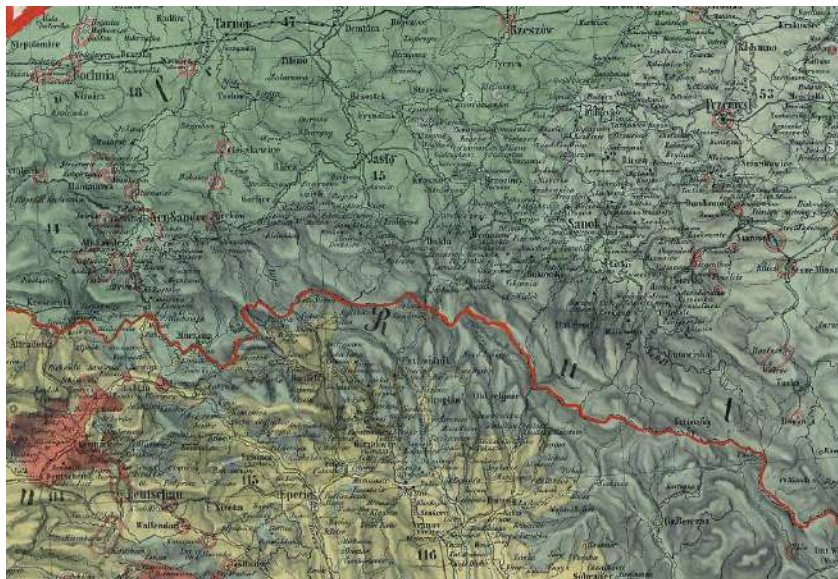
Праця **Карла Черніга** «Етнографія Австрійської монархії» стала фундаментом усіх подальших досліджень етнічного складу Австрійської (з 1867 р. – Австро-Угорської) імперії. Карл Черніг використав найширші дані: церковного обрахунку, адміністративної статистики з етнічним походженням підданих, результатів ревізій 1843 та 1845 рр. та перепису 1850–1851 рр. За даними К. Черніга, українців (рутенів) в Австрійській монархії нараховувалось 2 940,1 тис. (в Галичині – 2 281,8 тис., на Буковині – 145 тис., в Угорщині (Закарпатті) – 440 тис., на Воєводині (теперішній автономний край Сербії) – 6,8 тис. Цікаву статистику помістив К. Черніг, що до етнічного складу австрійської армії. Так за його обрахунками в лавах регулярного війська налічувалося 65,9 тис. осіб рутенської (української) національності. Ці дані відповідали дійсності за виключенням Буковини, де частина українців була помилково віднесена до валахів (румун).

Доля карти Карла Черніга переплететься із долею української держави ЗУНР. Мапа буде згаданою у тимчасовій конституції Західноукраїнської народної республіки. «Тимчасовий основний закон про державну самостійність Українських земель колишньої Австро-Угорської монархії», ухвалений 13 листопада 1918 р., визначав межі ЗУНР так: «А р т и к у л П. ГРАНИЦІ. Простір Західно-Української Народньої Республіки покривається з українською суспільною етнографічною областю в межах бувшої австро-угорської монархії, то є з українською частиною бувших австрійських коронних країв Галичини з Володимирією і Буковини, та з українськими частями бувших угорських столиць (Комітатів): Спиш, Шариш, Земляни, Уг. Берег, Уточа і Марморощ, як вона означена на етнографічній карті австрійської монархії Карла барона Черніга (*Ethnographische Karte der osterreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von der k.k. Direktion der administrativen Statistik, Wien 1855 Masstab 1 : 864 000*)».

У середині XIX ст. широку популярність отримав німецький учений **Генріх Кіперт** (Heinrich Kiepert; 1818–1899, що склав атлас стародавньої Греції, атлас античного світу і ряд інших карт, що були видані Пруською академією наук та Географічним інститутом. Генріх Кіперт упродовж 1860–1865 рр. видав атлас «Hand-Atlas»; друге видання «Hand-Atlas» – 1871–1891 рр.; третє видання – «Kiepert's Grosser Hand-Atlas» – 1892–1900 рр.

Українські етнічні землі, в межах тодішньої Російської імперії, показані на його «**Das Europaeische Russland, entworfen und gezeichnet von C. F. Weiland. Berichtigt von H. Kiepert**» (Карті Європейської Росії). Автори: **Генріх Кіперт** та німецький картограф **Карл Фердинанд Вайланд** (Carl Ferdinand Weiland; 1782–1847). Мапа складена **1847 р.** Опублікована в атласі «Hand Atlas 70 Karten. Weimar Geographischen Institut». Рік видання **1856.**

1855 р. Карл Черніл

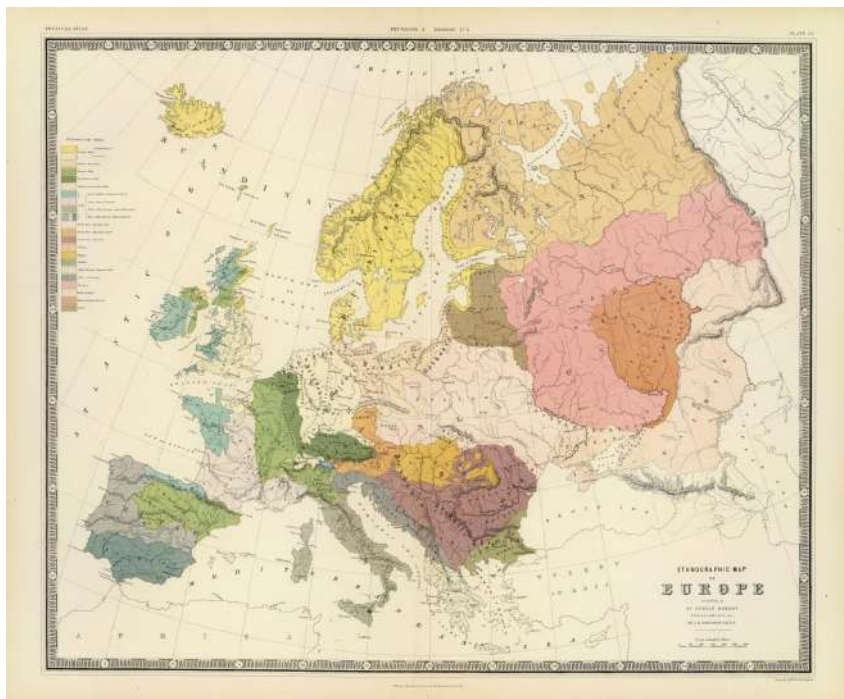

1869 р. Генріх Кіперт

1856 р. Луї-Етьєн Дюсьє

1856 р. Олександр Джонстон

Видана мапа Географічним інститутом (Geographisches Institut) у м. Веймар (Німеччина). Масштаб мапи 1 : 6 588 000. У легенді карти автор перелічує деякі етноси (серед них українці (*Kleinrussische*), козаки, великоруси, білоруси, поляки, фіни та ін.) та мовні групи та сім'ї.

Розселення українців теж було відображено і на його дрібномасштабній «Етнографічній карті Російської імперії» (*Этнографическая карта Российской империи*). Видана в Берліні **1862 р.** Перевидавалася в Парижі, в Росії і т. д. Титул розташовано у верхній частині по центру, легенду – у правому нижньому куті.

На мапі автор виділяє один етнос – *Russes* (русів). До Russes (русів) Генріх Кіперт відносить малорусів, тобто українців (*Petits Russiens*), великорусів (R. de la Grande Russie), білорусів (R. de la Russie Blanche), *субіряків* (*R. de la Siberie*) та козаків (*Kozaks*). Ареал розселення українців проходить значно північніше від сучасного українсько-білоруського кордону. Вся Слобжанщина (майже до Курська), а також рівнинний Крим позначені як райони, що заселені українцями.

У Берліні **1869 р.** вийшла друком ще одна етнографічна карта “Völker und Sprachen Karte von Österreich und den Unter-Donau-Ländern” (Карта народів та мов Австрії та дунайських країн) **Генріха Кіперта**. Масштаб – 1 : 3 000 000. У легенді серед слов'янських народів автор виділив західних слов'ян (чехів, словаків, поляків); східних слов'ян (**Russen** (Русини) та **Russniaken** (Русняки), в дужках позначив **Kleinrussen** (малороси), **Ruthenen** (рутени); південних слов'ян (словенців, сербів та хорватів, болгар). *Russen* та *Russniaken* на карті показані одним світло-зеленим кольором, межа між ними не проведена. На карті виразно показано державні та деякі адміністративні кордони, населені пункти і т. д.

1876 р. Карта Генріха Кіперта «**Ethnographische Übersicht des europäischen Orients**» (Етнографічний огляд Європейського Сходу). Видана в Берліні. Масштаб мапи 1 : 3 000 000. Серед слов'янських народів показано: сербів, болгар, словаків та **Russen**. Автор поділяє Russen на етнографічні групи: **Ruthenen** (рутени) в Галичині та **Russniaken**.

1892 р. Генріх Кіперт. «Етнографічна карта Австро-Угорщини та Румунії». Українці на карті позначені як **Rusi** (Руси). Значну увагу автор приділив ареалу поширення німецького етносу. Зокрема, біля Львова показана німецька колонія Вайнберген (Винники).

1856 р. французький історик та географ **Луї-Етьєн Дюсьє** (Louis Dussieux; 1815–1894) видав у Парижі «**Carte Ethnographique de L'Europe...**» (Етнографічну карту Європи). Формат мапи 31 × 40 см. Мапа була складена 1848 р., але видана лише у 1856 р. Опублікував її Луї-Етьєн Дюсьє у своєму атласі «Atlas General De Geographie Physique, Politique Et Historique». На карті виділено мовні сім'ї та групи. Слов'яни об'єднані в одну мовну групу. Ареал проживання слов'ян позначений лінією синього кольору. Серед слов'ян автор виділяє як окремі етноси – Grands Ruses ou Moscovites (росіяни або московити); **Petit Ruses ou Russniaque, ou Ruthenes** (малороси або русняки, або рутени) та ін. Серед українців (малоросів) Луї-Етьєн Дюсьє розрізняє: **запорізьких козаків, білих хорватів, дреговичів, дулібів, сіверян, тиверців та ін.**

1856 р. в Единбурзі (Шотландія) вийшов у світ географічний атлас шотландського географа **Олександра Джонстона** (Alexander Keith Jhonston; 1804–1871). В атласі поміщена карта «**Distribution of man in Europe according to language**» (Поширення людини в Європі за мовною ознакою). Мапа датується **1854 р.** Надрукована у видавництві «William Blackwood and Sons». Масштаб 1 : 17 000 000. Автор виділяє мовні сім'ї: германську, кельтську, греко-латинську, слов'янську. Кожна мовна сім'я позначена відповідним кольором.

До слов'янської відносяться росіяни, поляки, болгар, латиші, литовці та ін. Українців та білорусів автор на мапі не виділяє. Цікаво, що вся Бессарабія і більша частина сучасної Молдови, на даній мапі позначені як слов'янські землі.

В цьому ж **1856 р. Олександр Джонстон** видав «**Ethnographic map of Europe according to Dr.Gustaf Kombst.**» (Етнографічну карту Європи). Місце видання Единбург. Формат мапи 51 × 62 см. Карта надрукована у атласі «The physical atlas of natural phenomena». В легенді карти ні українців, ні білорусів не виділено, є лише росіяни (**Russian**). Але вздовж Дніпра, починаючи від Києва і в районі Єлисаветграду переходячи на Лівобережжя, подано назву **Little Russia** (Малоросія).

1860 р. картографічний заклад російського географа та картографа **Микити Зуєва** (1823–1890) видав «**Подробный атлас Российской империи**» (Докладний атлас Російської імперії), що складався з 22 карт. Атлас підготовлено за дорученням міністра Народної освіти. Значна кількість карт стосувалися території України. На «Карті губерній Київської, Чернігівської, Полтавської, Волинської та Подільської» способом якісного фону позначені місця компактного проживання німців, євреїв, греків, татар. На «Карті губерній Харківської, Орловської, Тамбовської, Курської, Воронежської та Землі Війська Донського» теж способом якісного фону позначені місця компактного проживання німців та татар. «Карта губерній Херсонської, Таврійської, Катеринославської та Бессарабської Області» містить дані про татар, волохів, болгар, німців, греків, євреїв, вірмен, циган, сербів та поляків.

1860 р. Микита Зуєв

Перші українські етнічні мапи були видані у Львові у Ставропільській друкарні.

1861 р. Найстарішою вважається «Карта етнографічна Малоруси» (24 × 38 см), що додана до статті Михайла Коссака «Русини» у книзі «Львовянинъ: приручний и господарський, місяцеслов на рок 1862» (Львів, 1861). На чорно-білій карті відображено межі території розселення русинів і виділено 12 етнографічних груп українців, тобто фактично дано етнографічне районування [*Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.)*].

Основним джерелом для укладання мапи були праці П. Шафарика “Слов’янська етнографія” (Прага, 1842) та етнічна карта “Слов’янські землі” (Прага, 1842), а також Я. Головацького “Розправа о язиці южно-руським и его наричіях” (Львів, 1849). Про це свідчить опис українських етнічних меж у нарисі “Русини”, який перегукується з тим, що його подає Я. Головацький як переклад з праці П. Шафарика. Очевидно, автор використав також дослідження Карпат В. Поля, оскільки позначив на карті розселення куртаків та чухонців (фактично лемків), яких “відкрив” польський вчений. Карта чорно-біла, форматом 23,5×35 см. На ній зображено українські етнічні межі, губернські кордони, більші міста, гідромережу, Карпатські гори. Методом написів позначено розселення етнографічних груп українського народу: поліщуків, пінчуків (на Волині), українців (у Київській губернії), степовиків (у Херсонській губернії), чорноморців (на Кубані), сотаків, лемків, куртаків, чухонців, тухольців, бойків, гуцулів (у Карпатах), патlachів (на Буковині), за межами української етнічної території – азовців (понад Таганрозькою затокою), бутколів (у дельті Дунаю) і ногайців (понад Азовським морем). Фактично вперше подано етнографічне районування України. Написи на карті русифіковані. Позначення незначної кількості місцевостей утруднює опис етнічних меж, проте в нарисі їх опис більш докладний. Крім того, трапляються помилки у розташуванні міст, наприклад: Радин, Брест, Новгород-Сіверський [*Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.)*].

Українські етнічні межі на карті зображені так [*Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.)*]:

Західна українська етнічна межа з поляками починається біля Дрогичина на р. Буг, іде на південь до Білої, Вепру, Сяну, повертає на захід до Попрада (проходить по сучасних східних теренах Любельського, східних і південних Підкарпатського, південних Малопольського воєводств Польщі). До української етнічної території входить південна частина Підляшшя, Холмщина, Надсяння і Північна Лемківщина.

Південно-західна українська етнічна межа з словаками, угорцями і румунами іде від Попрада на південний схід до Пряшева, Ужгорода, Мукачева, Хуста, Сигота, переходить у

Буковину, з півночі омине Чернівці, охоплює Хотинщину і понад Дністер доходить до Чорного моря.

Північна українська етнічна межа з білорусами і росіянами від Дрогичина на р. Буг проведена по північних кордонах Волинської, Київської, Чернігівської і Харківської губерній та охоплює південну частину Воронежської. Тому поза українськими етнічними межами опинились Берестейщина, Пінщина.

Східна українська етнічна межа проходить східними кордонами Харківської і Катеринославської губерній та охоплює Кубань.

1863 р. у Львові греко-католицький священник, літератор, етнограф Гуцульщини **Софрон Витвицький** (1819–1879) опублікував “Історичний нарис про гуцулів” (**Rys historyczny o Huculach**), перевиданий 1873 р. У цій книзі була вміщена «Карта розселення гуцулів». Розміри мапи 20,2 × 20,6 см. Передувало цій події публікація автором у 1852 р. в «Зорі Галицькій» (ч. 54–56) фольклорно-етнографічного нарису «Статистически-историческое обозрѣние Гуцуловъ въ Коломыйскомъ округѣ со характеристикою ихъ».

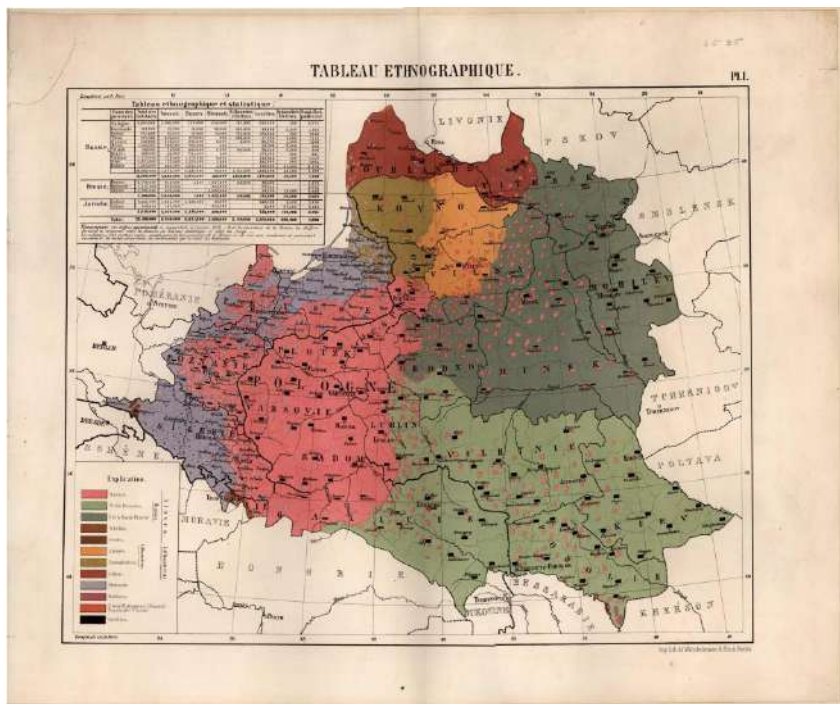
Мапа чорно-біла, скопійована з карти Генерального Квартермейстерства з 1824 р. Ф. Заснчковським. На ній позначено територію розселення гуцулів і населені пункти, в яких вони проживають (на Буковині, в округах Коломийському і Станіславському, в Угорщині на схід від річок Чорна Тиса і Вишова). У тексті усі ці місцевості перераховуються. Значення цієї мапи полягає в тому, що на ній позначено українські назви місцевостей, частина з яких (Мармарощина) зараз перебуває у складі Румунії. Карта ще раз підтверджує українськість цих територій [*Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.)*].

Відомий військовий картограф **Родеріх Федорович Еркерт** (1821–1900), прусський підданий на російській службі й типовий для тієї епохи ерудит в етнографії, лінгвістиці, статистиці та інших суміжних дисциплін, видав у **1863 р.** дві версії етнографічного атласу: французькою мовою (*Atlas Ethnographique des provinces habitées en totalité ou en partie par des Polonais* [Карты] / par R. d'Erkert. – St. Petersburg, 1863) і російською (Этнографический атлас западнорусских губерний и соседних областей [Карты] / составлен Р. Ф. Эркертом. – Санкт-Петербург, 1863), у французькому заголовку – «губернії, населені повністю або частково поляками». Атлас складено за офіційним даними Міністерства внутрішніх справ за 1858 рік. Р. Еркерт у своєму атласі навів чисельний і національний склад населення Російської імперії, Австрії та Пруссії на 1858 рік. На базі Атласу була видана праця Р. Ф. Еркерта «Погляд на історію і етнографію західних губерній Росії» (Взгляд на историю и этнографию западных губерний России, 1864) яка є частково примітна. Автор дотримувався сумнівної точки зору на співвідношення етнічної й конфесійної приналежності населення західних губерній Росії. Р. Еркерт вважав, що все слов'янське католицьке населення там було за національністю поляками.

Він, щоправда, припускав, що його твердження застосовне більшою мірою до Правобережної України, аніж до Білорусії, де етнічна самосвідомість білорусів та українців була виявлена слабкіше. Все ж таки твердження Р. Еркета були помилковими, оскільки на території Росії мова, зрештою, виявилася набагато більш точною і чіткішою етнічною ознакою для виділення українців, ніж конфесійна приналежність.

Українці на карті позначені як *малороси*. Територія теперішньої Білорусії – центр та південь колишньої Гродненської губернії, південь колишньої Мінської губернії заселені українцями, а також – схід Люблінської губернії (тепер Польща).

На погляді Р. Еркета сильний вплив мала стаття М. Лебьодкіна «Про племінний склад народонаселення Західного краю Російської імперії» (1861 р.). Тут на підставі церковнопарафіяльних списків, складених місцевим духовенством з ініціативи П. І. Кеппена в 1857–1858 рр., зроблено спробу визначити національний склад жителів так званого Західного краю (Вітебської, Могилевської, Мінської, Віленської, Ковенської, Гродненської, Київської, Волинської та Подільської губерній). Автор наводить погубернські і поповітові цифри етнічного складу населення. Однак, незважаючи на всю цінність зазначеної роботи, не можна не визнати, що М. Лебьодкін виявився не в змозі критично осмислити й узагальнити відомості церковної статистики. У парафіяльних списках священиків у графі про національність нерідко вказувалися найменування давно зниклих племен: бужани, поляни, ятвяги, кривичі, чорноруси, волиняни, тиверці, навіть уличі і хорвати! Автор лише акуратно підсумував і систематизував результати церковного обчислення 1857–1858 рр., не зробивши жодного критичного аналізу, і зберіг назви всіх перерахованих племен. Такий аналіз не був здійснений і набагато пізніше [Галушко К. Г. *Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до ХХ століття: науково-популярне видання. 2013*].

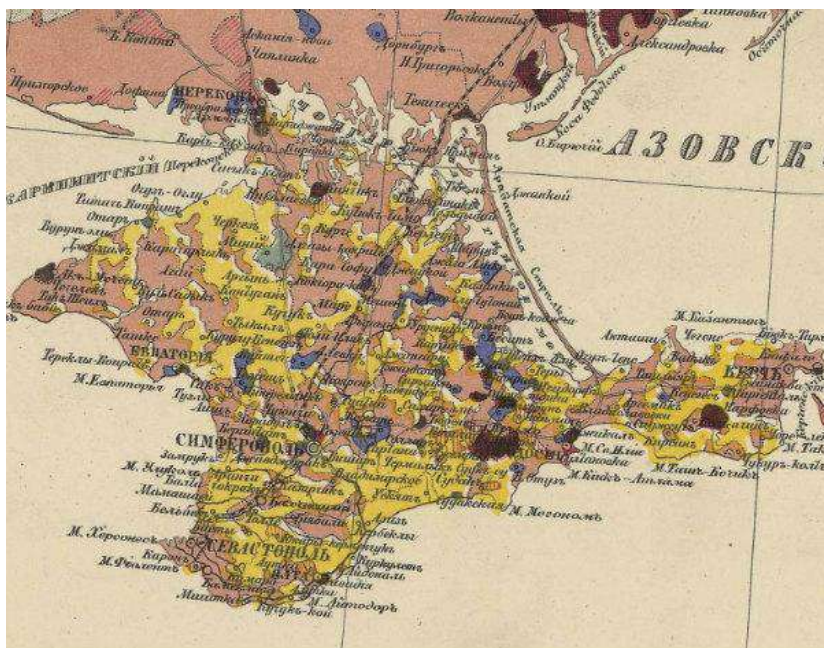

1863 р. Родеріх Федорович Еркерт

У 1860–1870-ті рр. найбільш плідним ученим, який займався вивченням етнічного складу населення Росії був картограф, етнограф, російський генерал **Олександр Рігтіх** (1831–1914). Він продовжив справу, успішно розпочату, але не завершену Петром Кеппеном. В цей період (1864) Олександр Рігтіх опублікував «**Атлас народонаселення Західно-Русского края по исповеданиям**» (Атлас народонаселення Західно-Руського краю за віросповіданнями).

Перше видання «Атласу народонаселення Західно-Руського краю за віросповіданнями» – 1862 р. Але даний атлас не був доступний широкій аудиторії й в основному використовувався офіцерами й чиновниками. Однак, коли дозвіл на публікацію було отримано, атлас був перевиданий у 1864 р. другим, доповненим, виданням.

1875 р. Олександр Рітхі

Українські землі разом з білоруськими включили до складу так званого «Западно-Русского края». До цього ж утворення увійшли і північно-східні польські землі. Масштаб: 15, 20, 40 верст в англійському дюймі. В атласі подана одна загальна «Карта народонаселення Західно-руського краю за віросповіданням» (виконана двома мовами – російською та французькою) і 9 карт народонаселення окремих губерній за віросповіданням (Могилівська, Вітебська, Мінська, Віленська, Гродненська, Ковенська та три українські: Київська, Подільська та Волинська губернії). На кожній з 9 губерньських карт способом якісного фону показану релігійну приналежність населення (православні, католики, лютерани і т. д.). На картах містяться таблиці конфесійного та національного складу населення. Як видно з карт, більшість населення західних околиць імперії були православними. Це переважно білоруси та українці. Православні переважають в Гродненській, Київській, Мінській, Могилівській, Подільській та Вітебській губерніях. У Віленській та Ковенській губерніях більшість населення були католиками.

Тут вперше на етнографічній карті російського виробництва виділені території розміщення українців (малоросів), великоросів і білоросів.

При складанні атласу автор залучив різноманітні джерела. Зокрема були використував матеріали церковного обрахунку, адміністративно-поліцейських обчислень, праці та неопубліковані матеріали Петра Кешпена, а також так звані «огляди» (складені офіцерами Російського генерального штабу).

Хоча О. Ф. Ріттіх неодноразово посилається на матеріали П. І. Кешпена, але явну перевагу все ж віддає даним Генерального штабу і М. Лебьодкіна. Дані М. Лебьодкіна О. Ф. Ріттіх застосував в обробленому вигляді. У нього вже не згадуються поляни, древліани, волиняни і т. п. Проте надмірно довірливе ставлення до такого етнічного маркера, як віросповідання жителів, і недооцінка тих даних П. І. Кешпена, що ґрунтуються на ознаці «народної мови», привели його до неправильних висновків [Галушко К. Г. *Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до ХХ століття: науково-популярне видання. 2013*].

Цей атлас витримав кілька видань, він і сьогодні не втратив свого значення і представляє великий інтерес.

1875 р. Олександр Ріттіх опублікував працю «**Племенной состав контингентов русской армии и мужского населения Европейской России**», в якій подано докладні поповітові дані про етнічний склад населення Росії (крім Сибіру і Середньої Азії) станом на 1867 р.

Український етнос тут вказаний особливою графою. В цьому відношенні праця О.Ф.Ріттіха становить особливий інтерес. **У ній вперше в російській історіографії містяться досить докладні дані про українців.** Однак не можна не відзначити, що в дослідженні міститься чимало неточностей. Так, у Таврійській губернії всі українці віднесені до росіян, хоча перші тут тоді абсолютно переважали. В Костянтиноградському повіті Полтавської губернії, навпаки, не вказані російські селяни-однодворці, хоча їх тут було чимало [Галушко К. Г. *Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до ХХ століття: науково-популярне видання. 2013*].

Тоді ж, у **1875 р.**, за наказом та дорученням Імператорського Російського географічного товариства, О. Ріттіхом була складена «**Этнографическая карта Европейской России**» (Етнографічна карта Європейської Росії). Від карти Петра Кешпена вона відрізняється більшим масштабом і охопленням ширшої території (тут показані західні губернії Росії, Фінляндія і Закавказзя). Крім того, тут **вперше виділені території переважного розміщення українців, росіян, і білорусів.** Масштаб мапи 1 : 2 520 000 (60 верст у дюймі). Видруковано в С. Петербурзі в картографічному закладі Олексія Львіна.

Джерелом інформації для карти послужили матеріали ревізії 1858 р.; матеріали зібрані Петром Кешпеном, зокрема, невикористані ним церковно-приходські списки священників та матеріали місцевих адміністративних обчислень, передані вченим Російському географічному товариству; результати «описів» офіцерів Генерального

штабу 1860-х рр., зокрема описи західних губерній Російської монархії; списки населених пунктів, складені в ті ж роки Центральним статистичним комітетом Міністерства внутрішніх справ. З цього видно, що О. Ріттіх опинився у набагато кращому положенні при складанні етнографічної карти, оскільки зміг залучити найрізноманітніші джерела різного ступеня точності й вірогідності.

Всього на карті показано 46 народів, що населяли теперішні території Європейської Росії, України, Білорусі, Молдови та частин Прибалтійських та Закавказьких країн. Серед слов'ян автор окремо виділяє такі етноси, як **малоруси** (українці), білоруси, великоруси (росіяни), болгары, поляки та ін.

Відразу ж після виходу карти вона була відправлена на Міжнародний географічний конгрес у Францію, де була відзначена найвищою нагородою. Але автору не вдалося уникнути багатьох неточностей. Всупереч даним ревізії українське населення материкової частини Таврійської губернії зараховане до великоросів. Ця так звана «помилка Ріттіха» пізніше потрапила в закордонні картографічні видання, що стало підставою для сумнівів в українському характері Північної Таврії на картах новоутворених держав 1918–1921 рр. На помилку було свого часу вказано класиком радянської та російської етнології В. Кабузаном.

1878 р. німецькомовна «**Ethnographische karte von Russland**» (Етнографічна карта Росії) О. Ріттіха. Росіяни позначені як Gross-Russen, українці (малоруси) – **Klein-Russen**, білоруси – Weiss-Russen.

1885 р. Олександр Ріттіх опублікував у Варшаві працю «Славянский мир: Историко-географическое и этнографическое исследование». До книги ввійшла «Карта західних та південних слов'ян» (КАРТА ЗАПАДНЫХЪ И ЮЖНЫХЪ СЛАВЯНЪ). Масштаб мапи 1 : 2 520 000 (60 верст у дюймі). Автор виділяє серед слов'ян 11 етносів, серед них **малоруси** (українці), білоруси, великоруси, поляки, лужичани (тепер мешкають переважно у східній Німеччині, на кордоні з Польщею та Чехією; в округах Котбус і Дрезден на німецьких землях Саксонія і Бранденбург), кошуби (тепер проживають на північному заході Польщі), чехо-морави та ін. На мапі добре показано (штрихування) північну, західну та південно-західну межу поширення українського етносу.

Монографія 1885 р. дійсного члена Російського географічного товариства і Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії включає 42 карти-схеми та три кольорові вкладки: 1) «Етнографічну карту Слов'янського світу»; 2) детальну карту Західних і 3) Південних слов'ян. В об'ємному тексті узагальнювався досвід слов'янознавства за кількох десятиліть. Олександр Ріттіх був слов'янознавцем правих, консервативно-монархічних переконань. На таких принципах побудована його і монографія. Як пише сам Ріттіх, особливо цінними для нього були: «Слов'янські старожитності» чеського вченого Павела Шафарика (він їх

читує по німецькому виданню «Slavische Alterthruemer», 1844 р., хоча російський переклад О. Бодяньського був опублікований Московським університетом ще в 1847 р.); «Зібрання творів» О. Ф. Гільфердінга (особливо про балтійських слов'ян); атлас старовинних карт Меркатора («Weltbuch», Amsterdam, 1607), «Карпатську Русь» Головацького та ін.

Що стосується західних слов'ян, Олександр Ріттіх у своїй праці серед них згадує племена **укрів** (рос. – укров, укранов), що проживали біля річки Укри. З історичних джерел відомо, що західнослов'янське плем'я (чи племінний союз) **україни, укр'яни** або **укри** (нім. *Ukranen, Ukerer, Vukraner*; пол. *Wkrzanie, Wkrzanowie*) заселяло у VI–XII ст. землі навколо річки Укер (нім. *Ucker*), в регіоні, й до сьогодні зветься Укермарк (нім. *Uckermark*) в Німеччині. Також на польсько-німецькому кордоні розташоване місто Уккермунде.

Річка «Укра» позначена на карті (стор. 134). На стор. 49 цитата: «Украине сидѣли на Укрѣ, Гаволь и но Финнову протоку, но Одрѣ, къ югу отъ Ратарѣ. Ихъ города были: Пустоволкъ, тенерь Пасевалкъ и Пренцлавъ; тотъ и другой на р. Укрѣ».

Укра або **Укер** (пол. *Wkra*, нім. *Ucker*) – річка довжиною 103 км на північному сході Німеччини, недалеко від польського кордону, протікає в землі Бранденбург (де називається як «Укер», нім. *Ucker*) і Мекленбург – Передня Померанія (де вже називається «Ікер», нім. *Uecker*). Назва річки походить від історичного слов'янського племені укри, що мешкало тут у VI–XII століттях, яку вони іменували відповідно своєї назви племені Укри [цит. за Таранець В. Г. «Українці: етнос і мова», 2013].

Нижче на тій же сторінці Олександр Ріттіх називає укрів «українцями» (до їх складу входило плем'я «Речане» – проживали по річці Одрі). Цитата: «...Рѣчане жили, вѣроятно, по Одрѣ, занимались гонкой плотовъ и составляли только отдѣлъ [т.е. составляющую часть] Украинцевъ, Укровъ». На карті на стор. 45 ми бачимо племена Украйнов і поруч – плем'я Речан, що входило до їх складу. На стор. 86, автор відзначає існування населеної слов'янами області «Крайна» – на території Австрії, Словенії та Північної Італії. Цитата: «Крайна это часть Каринтии, которая граничила съ Фриулемъ. Ее иначе зовуть Украинскою мархиейю. Тянулась она по Савѣ и по границѣ Фриуля. Съ V ст. мѣстность эта назвалась Крайною, т. е. такою же, каковую мы встрѣчаемъ у Галичанъ въ Карпатахъ и подобную же на Руси».

Сучасна **Крайна** або **Країна** (словен. *Krajina, vojvodstvo Kranjsko*; нім. *Krain*, лат. *Carnia, Carniolia*) – область в Словенії, що займає велику частину країни, з центром в столиці цієї країни – Люблянї. У минулому – герцогство і коронна земля (Kronland) Австро-Угорщини. Вперше згадується в 973 р. як частина герцогства Каринтія.

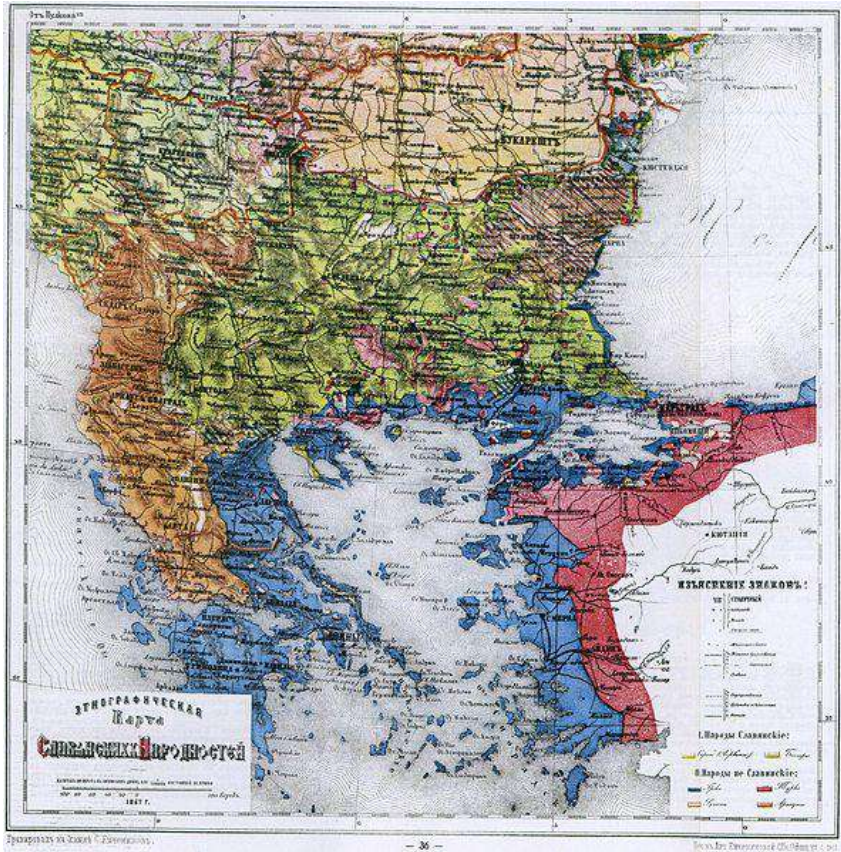
1866 р. в Санкт-Петербурзі була опублікована «**Карта России и племена ее населяющие**» (Карта Росії і племена, що її населяють), складена **Нестором Тербеневим** (видавництво М. Л. Свєшнікова). Літографія. Мапа цікава не тільки географічно, але і графічно. Це твір типографського мистецтва складається з двох карт: «Карта

Європейської Росії» та «Карта Азіатської Росії і Американських володінь». По периметру карти знаходиться 21 клеймо із зображенням 55 основних та малих народів та народностей, що населяли Росію. Народи зображено в традиційних костюмах. Найбільш численні – великороси, **малороси** (українці) і білоруси зображені ліворуч і праворуч від державного герба. Оформлення карти виконано у стилі історизму із зверненням до імперського стилю наполеонівської епохи.

Певну позитивну роль у розвитку етнографії зіграв Слов'янський з'їзд 1867 р., приурочений до Всеросійської етнографічної виставки, який став великою подією в культурному житті слов'янських країн і народів.

1867 р., можливо спеціально підготовлена до з'їзду, вийшла з друку «**Этнографическая карта славянских народностей**» (Етнографічна карта слов'янських народностей) **Михайла Мирковича** (1836–1891; генерал-лейтенант, картограф), що охоплює територію Європейської Росії, Кавказу та європейських держав. Масштаб мапи 1 : 4 200 000. У пояснювальній записці М. Миркович детально описав, якими джерелами користувався при складанні своєї карти. Основним джерелом була карта П. Шафарика. Автор використав і дані карт Петра Кешена. Карта М. Мирковича витримала кілька видань (1874 р., 1877 р. та ін.). Видання 1874 р. було доповнене О. Ріттіхом. До видання 1877 р. було додано статистичні таблиці, які показують розподіл слов'ян по державах і народах, а також за віросповіданням, азбукам і літературним мовам (складені відомим філологом-славістом професором А. С. Будиловичем).

М. Ф. Миркович, як й інші російські етнографи та картографи цього часу, не виділяв окремо українського та білоруського етносів. В легенді карти позначені лише росіяни. Крім росіян, серед слов'янських народів виділено поляків, чехів, словаків, болгар, словенців, хорватів, сербів та лужан.

1867 р. Михайло Миркович

1868 р., в Празі, чеський етнограф та історик **Карел Яромір Ербен** (Karel Jaromír Erben; 1811–1870) видав етнографічну «**Мара Slovanského Světa**» (Карту слов'янського світу). Карта складена на основі власного польового етнографічного матеріалу. Крім того, автор використав вже опубліковані карти Павла Шафарика, французького мандрівника Гійома Лежана і М. Ф. Мирковича. Масштаб мапи 1 : 6 400 000. Українські етнічні території охоплені лише частково. Це, зокрема, Буковина (Чернівці, Хотин), Бессарабія (Одеса), частково Поділля (Бар, Умань). Український етнос у легенді карти позначено як **Rusovi**. Мапу укладено способом якісного фону та етнічних територій. Крім українців, зображено розселення 9 інших народів. Щодо українсько-молдавського (К. Ербан виділяє тільки румунів) прикордоння, то тут автор допускає багато похибок. Українсько-

румунська (молдавська) межа проходить через Хотин, Балту, Чернівці віднесено до румунської етнічної території і т. д.

1868 р. Казимир Делямар (Théodore-Casimir Delamarre; 1797–1870). Карта «*Carte linguistique, ethnographique, et politique actuelle de l'Europe orientale, Russie, Autriche, Turquie*» (Лінгвістична, етнографічна та політична мапа сучасної Східної Європи. Росія, Австрія, Туреччина). Видавництво Париж. Масштаб 1 : 6 000 000, формат 47 × 30 см. На карті українці позначені як **Ruthenes** (від Закарпаття до Стародубщини). Україна названа **Petits Russe** (Мала Русь). Росіяни (московити) позначені як **Moscovites** (ареал проживання зафарбовано іншим кольором – світло-голубим).

Казимир Делямар першим з іноземців звернув увагу на фальшивий зміст історії Російської імперії, яка вивчалася в навчальних закладах Франції, і першим підняв на державному рівні питання про захист українського народу (народ Русинів (**le peuple Ruthene**), який з останньої чверті XVIII ст. перебував в тіні Московської держави і в XIX ст. був уже забутий у країнах Європи.

Казимир Делямар писав: «В Європі існує народ, забутий істориками – народ Русинів (le peuple Ruthene) 12,5 млн. під російським царем і 2,5 млн. під Австро-Угорською монархією. Народ цей такий же численний, як народ Іспанії, втричі більший за чехів і рівний по кількості всім підданам корони Св. Стефана. Цей народ існує, має свою історію... Живучи між Московією та, власне кажучи, Польщею, рутенці, до яких одних раніше відносилися назви “руси” (Russes) і “русини” (Russiens), були поневолені у минулому столітті московитами, і народ завойовник сам на себе поширив ім’я переможеного народу, щоби надати собі позірних прав на володіння ним. Через це слова “руси” (Russes) і “московіти” видаються нам сьогодні синонімами, тоді як насправді вони є цілком різними для історика» [цит. за П. Брицький].

Казимир Делямар – французький політик, сенатор, секретар Паризького географічного товариства, редактор впливового часопису “La Patrie” і близький приятель французького імператора Наполеона III. На початку 1869 р. вніс до французького сенату петицію в українській справі, яку того ж року видав під назвою “Пятнадцятимільйонний європейський народ, забутий в історії”. Петиція була надрукована двома брошурами – французькою та німецькою мовами. Відтоді не перевидавалась. У 1991 р. переклад на українську мову здійснив Тарас Лучук (цей переклад надрукований в листопаді 1991 р. у львівській «Ратуші»).

Як засвідчує доктор історичних наук Петро Брицький, ім'я К. Делямара в Російській імперії та СРСР замовчувалося, і його марно було шукати в радянських енциклопедіях. Автор і твори стали відомими лише після здобуття Україною незалежності.

1869 р., у Львові, український історик, культурний діяч, священник УГКЦ **Василь Степанович Ільницький** (1823–1895) під псевдонімом Денис з Покуття опублікував працю “Вісти про землю і дії Русинів”. До цієї історичної праці було долучено “Карту малоруського народу”. Карта чорно-біла, форматом 35,5 × 48 см. На ній позначено гідромережу, більші населені пункти, Карпатські гори. Українські етнічні межі механічно скопійовані з карти П. Шафарика “Слов'янські землі” (Прага, 1842) на недосконалу картографічну основу. На нашу думку, це стало причиною того, що Чернівці опинились поза українською етнічною територією (на відміну від Шафарикової карти), а міста Пряшів (на карті – Еперієс), Ужгород, Мукачєво, Балта, Влодава, Миропілля, Белгород та ін. позначені неправильно. Крім того, не включено до української етнічної території Кубань, яка на карті П. Шафарика позначена як українська. Територію розселення русинів-українців у нарисі В. Ільницький окреслив дуже загальною: “Від Вислоки ріки, аж по ріку Дон, від Прип'яті до середнього Дніпра, аж по-за Карпати і по Чорне Море розпространюються границі Русинів” [Падюка Н. *Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.)*. 2008].

1871 р. Вагомий вклад у розвиток і становлення української етнічної картографії зробили **Павло Чубинський** (1839–1884) та **Костянтин Михальчук** (1840–1914). «Карта южно-русских наречий і говоров» етнографа П. Чубинського і мовознавця К. Михальчука. Мапа була підготовлена за матеріалами етнографічних та мовознавчих досліджень Російського географічного товариства та укладена приватним землеміром К. Маржецьким. Як зазначено на мапі, вони виконана за вказівкою П. Чубинського та К. Михальчука. Це перша українська діалектологічна карта, автором якої був К. Михальчук.

Щодо ролі П. Чубинського у створенні карти, то вона, можливо, звелась до того, що всі свої нотатки щодо визначення мовних кордонів українців він передав К. Михальчуку для більш ґрунтовного опрацювання. Протягом року (літо 1869 – літо 1870) П. Чубинський здійснив три поїздки (дві літні і одну зимову), які охопили 50 повітів

краю. Записувати етнографічні матеріали у цих мандрівках йому допомагав І. А. Чередниченко, до третьої був запрошений В. Х. Кравцов. У 59-ти місцевостях було зроблено записи українських говорів [Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.). 2008].

Науковцями було закартографовано етнічні українські землі, а це територія сучасних України, Росії, Білорусі, Польщі, Угорщини, Румунії, Словаччини та Молдови (Волинська, Подільська, Київська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська, Гродненська, Мінська, Люблінська, Сідлецька, Курська, Воронежська та Павловська губернії; Галичина, Лемківщина, Буковина, Північно-Західна частина Бессарабії, Акерманщина, Крим, Кубанщина, Ставропілля, Північний Кавказ та ін.).

Вперше методом автопсії було визначено приналежність до української етнічної території повітів чи їх частин, де українці межували з іншими народами, але ці повіти не належали до т. зв. української групи. У Гродненській губернії – це Брест-Литовський і Кобринський повіти, значна частина Пружанського і невеликі частини Слоніmsького і Більського. У Мінській губернії – це Пінський повіт і більша частина Мозирського. У Північно-Західній частині Бессарабії – це Хотинський (біля половини населення – українці), Яський (менш як 10%) і Сороцький (1/6 населення) повіти. У Царстві Польському: у Люблінській губернії – Холмський, Грубешівський, Томашівський, Білгорайський, Замостський, Красноставський, Любартівський та Янівський повіти; у Сідлецькій губернії – Влодавський, Радинський, Більський, Соколовський і Костянтинівський повіти [Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.). 2008].

Формат карти 68 × 75 см. Масштаб – 1 : 2 520 000. Надрукована в «Друкарні і Хромо-Літографії А. Траншеля» в Санкт-Петербурзі. Мапа була опублікована у роботі К. Михальчука «Наречия, под наречия и говоры южной России в связи с наречиями Галичины» (в книзі «Труды этногр.-стат. экспедиции в Западнорус. Край», т. 7, в. 1. СПб., 1872. – С. 453–512).

Карта кольорова, позначено невелику кількість населених пунктів, державні та адміністративні кордони, рельєф, гідрографію. Підписи подано староруською мовою.

Ареал «південноруських наріч та говірок» (домінування української мови на середину XIX ст.) позначається червоною лінією. Мапу укладено способом якісного фону та етнічних територій. Крім українців, зображено розселення 13 інших народів. Додатковим навантаженням на карті є позначення їх арабськими цифрами.

На карті способом якісного фону відображено три основні українські говірки: українська, поліська, червоноруська (русинська), що у свою чергу поділяються на 17 діалектів.

1871 р. П. Чубинський та К. Михальчук.

Тут даний спосіб має декілька зображувальних засобів: кольоровий фон та штриховку різного рисунку. Саме це дозволяє відобразити різноманітність «разнорычія». Наприклад, «Пинско-Волынское», «Средне-Украинское-Польшкое», «Волынско-Украинское» (українські наріччя); «Королевское», «Заблудовское», «Мозырское» (польські наріччя) тощо. А також на карті додатково позначені великими буквами латинського алфавіту «поднарычія», маленькими буквами латинського алфавіту – «разнорычія», римськими цифрами – «нарычія». Спосібом кількісного фону, штриховкою, підписами маленькими буквами латинського алфавіту з апострофом зображено відсоток «южн.-русовъ, въ смѣси съ Велик.-Россами» до 60% і до 80% [Кардаш Т. В. *Етнічні карти території України у праці П. П. Чубинського «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край».* 2013].

Українські етнічні межі зображено так [За: Падука Н. *Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.)*. 2008]:

Українсько-польська етнічна межа починається у Гродненській губернії південніше Білостока, іде на південь через річку Нарву до Більська, досягає Західного Бугу, по ній – на північний захід до Дрогичина, іде, звиваючись, на південь через Люблінську губернію до Сідльця, Радина, по річці Вепр до Красностава, на захід до Янова,

знову на південь до галицького кордону і далі до Ярослава, повертає на південний захід до Дубецька, проходить на південь від Ясла і Старого Санчу і сягає кордону з Угорським королівством, охопивши таким чином Північну Лемківщину.

Українсько-словацька етнічна межа тягнеться, звиваючись, на південний схід, охоплює Південну Лемківщину, де українці розселені понад Попрадом, Гернадом, Топлею, Ондавою і доходить до Ужу.

Українсько-угорська етнічна межа іде від Ужу на південний схід до Тиси і Вишевої. Варто зазначити, що українські етнічні межі в Угорській Русі і Буковині зображені на карті без означення місцевостей, через які вони проходять.

Українсько-румунська етнічна межа звивистою лінією проходить на південний схід до кордону з Буковиною, піднімається на північ до Чернівців, досягає Дністра, на правому березі якого охоплює Хотин і Малинці, йде по Дністру та його правим берегом на південний схід до Сороків, входить на південь українським півостровом у Бессарабію до Більців, знову йде по Дністру, повертає на схід до Балти, понад Ягорлик прямує на південь до Дністра, його лівим берегом попри Тирасполь до Овідіополя; далі охоплює Акерманщину, вклинюючись українським півостровом у Південну Бессарабію, і доходить до дельти Дунаю.

Українсько-білоруська етнічна межа починається на південь від Білостока і прямує на південний схід до Межевичів, по річці Шара до Огинського каналу і далі до Прип'яті, по якій тягнеться на схід до Мозиря і на південний схід до Дніпра, по Дніпру піднімається на північ, відтак скручує на схід до Десни. Стародубщина не внесена до української території, хоч означена як така, де розповсюджений, за автором, власнісверський різновид поліського наріччя.

Українсько-російська етнічна межа йде від Десни по кордону Чернігівської губернії, охоплює Південну частину Курської губернії, половину Воронежської губернії, охоплює на лівому березі Дону околиці Павловська, від Дону на південь від Богучар іде у південно-західному напрямі кордонами Воронежської і Харківської губерній з Землею Війська Донського, доходить до Сіверського Дінця біля Слов'яносербська, тримаючись правого берега доходить до його гирла і Дону та тягнеться на південь до річки Кубань і нею на захід, охоплюючи таким чином Північну частину Кубанщини (на карті – Земля Військ Чорноморських). Ставропілля і Північний Кавказ означені як територія, де разом з росіянами українці складають 80%. Територія обабіч нижньої течії Дону зазначена як така, де українці з росіянами становлять 60%. Крим позначено татарським, крім північної частини Керченського півострова і Арабатської стрілки.

У цьому ж VII тому праці П. П. Чубинського додано ще дві карти, укладені приватним землеміром К. Маржецьким: «Карта єврейського населення Юго-Западного края» та «Карта католиків, а вь томъ числь и поляковъ Юго-Западного края». На мапах зазначено, що вони виконані за вказівкою П. Чубинського. Роки укладання мап точно

невідомі (1870 р. або 1871 р.). Ці карти є дуже схожими між собою, адже мають ідентичну географічну та математичну основи, а також подібний тематичний зміст. Розмір обох мап 45 × 57 см, масштаб – 1 : 1 260 000. На мапах закартографовано територію українських губерній – Волинську, Київську та Подільську. На картах зображено державні кордони та межі адміністративно – територіальних одиниць (губерній, повітів). Добре показано гідрографічну сітку та населені пункти.

Цінність цих карт полягає в тому, що на них детально відображено розселення євреїв та католиків на різних територіальних рівнях (від повітів до міст та сіл) на теренах нашої держави. Ці карти є першими такими картографічними творами, тому залишаються дуже важливим джерелом знань про етнографічну територію України [Кардаш Т. В. *Етнічні карти території України у праці П. П. Чубинського «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край». 2013*].

1871 р. «Подробный атлас Российской империи съ планами главныхъ городовъ» (Докладний атлас Російської імперії з планами головних міст, Видавництво: «Картграфическое заведение А. Ильина, С-Петербургъ, 1871»). Атлас містить 70 географічних карт російських губерній, країв і областей з планами губернських центрів. Виданий атлас картографічним закладом російського генерала, картографа **Олексія Ільїна** (1834–1889). Крім того, в атласі вміщено кілька тематичних карт Росії (орогідрографічна, етнографічна, адміністративна тощо). Карти Атласу були довгий час найточнішими й найдетальнішими картами губерній Російської імперії. Атлас був єдиним великим виданням такого роду. На «Етнографічній карті Європи» способом якісного фону позначені: **малороси** (українці), великороси, білоруси і т. д.

В цьому ж атласі поміщена і «**Этнографическая карта европейской Россіи**» (Етнографічна карта європейської Росії). В легенді мапи, способом якісного фону, показано 36 народів. **Українці, білоруси та росіяни позначено одним кольором (зеленим), межі між даними етносами не показано.**

білоруської – пряма. Російський етнос подано на карті без штрихування. Власне штрихування дозволяє показати відмінність між етносами. Галицькі українці на карті позначені як «**ГАЛИЦЬКІ РУССКІЕ**». Кубань на карті показана як українська етнічна територія, а Лівобережжя Херсонщини як – російська. Берестейщина, Пінщина, Стародубщина теж відносяться до українських етнічних земель.

1875 р. Мапа українського лінгвіста, етнографа, фольклориста **Якова Головацького** (1814–1888) «**Этнографическая карта русскаго народонаселения Галичины, северо-восточной Угрии и Буковины**» (Етнографічна карта руського народонаселення в Галичині, північно-східній Угорщині і Буковині) надрукована, як додаток до праці – «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», у видавництві Ф. Кюке. Тритомна етнографічна праця Я. Головацького «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», опублікована у 1863–1878 рр. в «Чтениях» Товариства історії і древностей російських при Московському університеті.

За основу для мапи Я. Головацький взяв найбільш ґрунтовну на той час “Етнографічну карту Австрійської монархії” К. Черніга 1855 р. видання, до якої він виправлення, замінивши польські, німецькі й угорські назви місцевостей на народні українські (руські), але зрусифіковані назви. Масштаб мапи 1 : 1 600 000, формат 39,5 × 50 см. На карті позначено гідромережу, політичні й адміністративні кордони, залізниці, головні дороги, гори, міста і села, червоною фарбою підкреслено ті місцевості, де були записані Я. Головацьким народні пісні, або які згадуються у піснях. Адміністративні одиниці (округи і комітати) пронумеровані. Окремо на карті подано політико-адміністративний поділ Галичини й Угорщини з відповідним номером, що відповідає нумерації на карті. Способами якісного фону і ареалів зображено розселення шести народів, українців (у легенді – “русское население”) – зеленим кольором. Крім карти К. Черніга вчений використав праці Я. Чапловича, П. Шафарика, А. Фікера, Р. Фрьоліха, В. Кельсієва, І. Ступницького, В. Поля, Г. Шараневича, Д. Зубрицького. Для позначення топографічних назв Я. Головацький опирався на найкращі на той час мапи Й. Лісганіґа, К. Куммерсберґа, Л. Шедіуса.

Яків Головацький планував долучити мапу до збірника народних пісень Галичини, Північно-Східної Угорщини і Буковини, працю на над яким він почав ще у 30-х роках XIX ст. Редактором і керівником видання був славіст і історик О. Бодяньський. Основні етапи укладання карти, як і про роботу над збірником загалом, викладено у листах Я. Головацького до О. Бодяньського. Про початок роботи над мапою йде мова у листі Я. Головацького від 31 серпня 1873 р., де повідомляється, що виготовлення “Етнографічної карти...” він замовив у Відні, оскільки там зручніше знайти коректора-галичанина, який зможе краще припилювати хід роботи над мапою. Більш докладно про виготовлення карти йдеться у листі від 4 січня 1874 р. Я. Головацький інформує, що його брат Іван Федорович замовив гравірування “Етнографічної карти...” у Відні у майстерні А. Кнорра.

1875 р. Яків Головацький

В обов'язки брата входило не тільки пильнувати загалом за ходом роботи над картою, але також написати на скелеті мапи назви російською мовою замість надрукованих латинськими буквами і

віддати на гравірування. У листі від 18 грудня 1875 р. Я. Головацький повідомляє О. Бодянського, що “Етнографічна карта...” готова, і ящик з географічними мапами вже прямує залізницею, а після отримання буде відправлений О. Бодянському. Ця інформація вкрай важлива, оскільки допомогла встановити рік видання мапи – 1875 (карта не датована). До цього часу українські вчені й дослідники датували карту переважно 1878 р. – часом публікації першого тому “Народних пісень Галицької й Угорської Русі”, до котрого вона була додана. Проте згадана карта долучалась до двох праць вченого: вперше – до другої частини статті “Карпатська Русь” (СПб., 1877), поміщеної у “Слов’янському збірнику”, який видавало С.-Петербурзьке слов’янське благодійне товариство, вдруге – до першого тому збірника “Народних пісень Галицької і Угорської Русі” (Москва, 1878), що опублікувало Товариство історії і старожитностей російських при Московському університеті. Своє завдання Я. Головацький вбачав у нанесенні на карту місцевої топонімії. Варто зазначити, що проблемі позначення на картах місцевих слов’янських назв вчений приділяв велику увагу. 1884 р. він опублікував “Географічний словник західнослов’янських і південнослов’янських земель і прилеглих держав” з картою, в якому подав місцеві слов’янські назви географічних об’єктів та їх відповідники іншими мовами, а також пропонував порівняти найкращі російські географічні карти з його словником [Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.). 2008].

У статті “**Карпатська Русь**” Я. Головацький зазначав, що при розмежуванні народностей виникають непереборні труднощі. Причиною цього є ненадійність офіційної австрійської статистики щодо руського населення. Тому більш точними даними оперує статистика духовних відомств. Я. Головацький зазначав, що кожен священник має, крім метричних книг, ще й списки усіх жителів парафії. Ці списки постійно доповнюються і виправляються. За ними священники подають до консисторій щорічні звіти. В угорських епархіях зазначається також мова народу в певній місцевості, тобто мова, якою священник говорить проповіді, навчає дітей і звертається до своїх прихожан. На думку Я. Головацького, ці списки і звіти – найкращий критерій для вивчення руської народності. Щодо Галичини, то вчений зазначав, що майже всі уніати за походженням – руські. Проте, на думку вченого, основою для визначення етнічних меж народу має бути мова, як найбільш правильна ознака народності. У поясненнях до “Етнографічної карти...” Я. Головацький зазначав, що межі народностей проведені на мапі на основі мови чи наріччя, яким говорить народ [Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.). 2008].

Українські етнічні межі зображено так [Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.). 2008]:

Українсько-польська етнічна межа починається у підросійській частині України на північний схід від Фрамполя і йде на південний захід до Білгорая і Крешова, тягнеться у південно-східному

напрямі галицьким кордоном до Тарногорода і адміністративного кордону Перемишльського повіту, по цьому кордону йде до Дубецька і Сяноцького повіту, проходить через місцевості Березів, Риманів, переходить у Ясельський повіт і проходить на південь від Дуклі, Скальника, Горлиць, Грибова, Нового Санчу і по Сандецькому повіті йде на південь до Північної і на захід вздовж кордону з Угорщиною. У Перемишльському повіті етнічна межа входить на схід в українську етнічну територію польським півостровом до Ярослава і Радимна і з півночі біля Дубецька. Український острів зображено в Ясельському повіті, який охоплює населені пункти Опарівка і Красна.

Українсько-словацька етнічна межа починається на галицько-угорському кордоні на південь від Кростенки і тягнеться у південно-східному напрямі через Списький комітат до Старої Любовні, через Шариський комітат – до Плавця і Кам'яниці, між якими входить у південно-західному напрямі у словацьку етнічну територію великим українським півостровом, від Кам'яниці прямує у південно-східному напрямі до Сабінова, відтак на північ до Ґаболтова, оминаючи який, йде на схід до Стебника, за Зборовом повертає на південь до Біловежі, Ґіральтівців і Ганушавців, далі йде на схід через Земплинський комітат до Турян і Стропкова, відтак, звиваючись, на південний схід до Грушова, Стакчина, оминаючи Снину, на південний захід, входить до Ужанського комітату, через який тягнеться у південно-східному напрямі до Ужгорода.

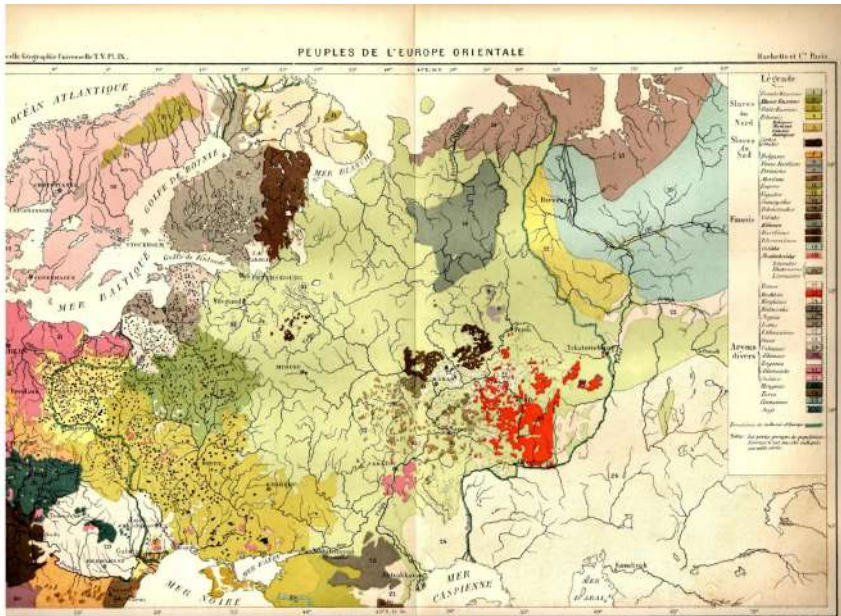
Від Ужгорода починається **українсько-угорська** етнічна межа, яка йде далі по цьому ж комітаті до Холмця, у тому ж напрямі прямує через Берег-Угоцький комітат до Гаті, оминаючи з півночі Мукачеве і Залужжя, доходить до Барбового, Вилока, Гальміна й Угочі.

Українсько-румунська етнічна межа починається у Берег-Угоцькому комітаті на схід від Угочі, йде у південно-східному напрямі по кордону Мармароського і Сатмарського комітатів, на південь від Тячева повертає на схід і тягнеться через Мармароський комітат до Довгополя і Великого Бичкова, далі прямує на південний схід до Петрови, Руськови, Вишова, відтак на схід до Борші і кордону з Буковиною, по цьому кордону – до Кирлібаби і через Буковину на північний схід до Арджела, потім на північ до річок Сучава і Серет, далі на північний схід попри Давидівці і Сторожинець до Чернівців, Садгори і Малого Кучурова, по кордону з Російською імперією йде на південний схід до Новоселиці, відтак на північний схід до Хотина і Дністра. Біля міста Серет зображено, як і в К. Черніга, український острів.

1879 р. Французька карта «**Національності Східної Європи**». Берестейщина (тепер Білорусь), Пінщина (тепер Білорусь), Підляшшя (тепер Польща), Надсяння (тепер Польща), Перемищина (тепер Польща), Холмщина (тепер Польща), Стародубщина (тепер Росія), Воронежчина (тепер Росія), Курщина (тепер Росія), частина Подоння (тепер Росія), Кубань (тепер Росія), Пряшівщина (тепер Словаччина), Південна Мармарощина (тепер Румунія) – заселені українцями. Межа між українцями і білорусами проходить по р. Прип'ять.

1879 р. Жан-Жак Елізе Реклю (Jacques Élisée Reclus; 1830–1905), визначний французький географ та анархіст, автор монументального твору регіональної географії світу «Нова універсальна географія. Земля і люди» (La Nouvelle Géographie universelle, la terre et les hommes) 20 тт. (1876–1894). У 5 т. Реклю представив Україну як самостійну географічну одиницю, користуючись серед ін. творами українців, зокрема М. Драгоманова, з яким Реклю був у приязних стосунках.

1879 р. Жан-Жак Елізе Реклю

Карта «**Peuples de l'Europe Orientale**», Париж. Українці позначені на карті як **Pettits Russien** (Малоруси). Ареал проживання українців – від Берестейщини, Підляшшя, Пінщини до Подоння та Кубані. Все Надсяння (від р. Дунаєць) і далі на схід заселене українцями.

Farben-Erklärung.

Slavische Stämme.	Germanische Stämme.	Baltische Finnen.	Türkische Stämme.
1 Gross-Russen.	10 Deutsche.	19 Karelrier.	29 Tataren.
2 Weiss-Russen.	11 Skandinavier.	20 Finno Karelrier.	30 Baschleiren.
3 Klein-Russen mit Ruthenen.	Kaukasus-Völker.	21 Lappen.	31 Tschurwaschen.
4 Bulgaren.	12 Iranische Stämme.	22 Tschuden (Ehsten u. Livren).	32 Nogaiier.
5 Polen.	13 Georgier (Grusinier).	Nordische Finnen.	33 Kirgisen.
6 Slovaken.	14 Kaukasisch-kaspische Stämme.	23 Pernjücken.	34 Kämüken.
Litauische Stämme.	15 Kaukasische Stämme am Schwarzen Meer.	24 Syrjänen.	35 Osmanen.
7 Litauer u. Letten.	Wolga-Finnen.	25 Wogulen.	Mongolischer Stamm.
Griech-rumän. St.	16 Mordwinen.	26 Samojeden.	36 Kalmäken.
8 Griechen.	17 Tscherenissen.	27 Ostjaken.	Semiten.
9 Rumänen.	18 Wotjaken.	28 Magyarer.	38 Araber, Aramäer.

1881 p. Ріхард Андре

1881 p. Етнографічна карта Кавказу. Виконана для капітальної праці Жана-Жака Елізе Реклю «Нова універсальна географія. Земля і люди». Вся Кубань заселена українцями – **Pettits Russiens** (Малоруси).

1881 p. німецький географ та етнограф **Ріхард Андре** (Richard Andree; 1835–1912) видав атлас "Andree's Allgemeiner Handatlas in sechsundachtzig Karten mit erlauterndem Text.". Названий на честь Р. Андре атлас видавали з 1881 p. до 1937 p. В атласі поміщено серію етнографічних карт.

Карта “**Volkerkarte von Europa**” (Карта народів Європи). Мапу доповнюють чотири карти-врізки (праворуч). Масштаб – 1 : 20 000 000. Українські етнічні землі розділено між двома імперіями (Австро-Угорською та Російською). Українці Галичини, Буковини та Закарпаття (австро-угорські піддани) позначені як **Ruthenen** (рутени), а українці Росії **Klein-Russen** (малоруси), росіяни – Gross Russen (великоруси), білоруси – Weiss Russen. Автор об’єднав в одну групу “Східні слов’яни” ці три етноси і на карті позначив світло-зеленим кольором. Етнічні межі між ними проведено кольоровою ізолінією.

1881 р. Ріхард Андре

На карті до української етнічної території належить частина Кубані, уся Слобжанщина (у тім числі територія теперішньої Росії), Стародубщина, Пінщина, Берестейщина тощо.

В атласі “Andree-Putzger's Gymnasial- und Realschul-Atlas, 1890” карта “**Volkerkarte von Europa**” опублікована без карт-врізок.

Карта “**Religionskarte von Österreich-Ungarn**” (Карта релігій Австро-Угорщини). Масштаб – 1 : 7 000 000. В Галичині греко-католиків та римо-католиків проживало найбільше на південний схід від Львова (Наддністрянщина) – понад 90% населення.

Карта “**Europa. Volker- und Sprachenkart**” (Європа. Карта народів і мов). Масштаб – 1 : 25 000 000. Українці Австро-Угорщини позначені світло-зеленим кольором як Рутени (**Ruthenen**), українці Росії як Малоруси (**Klein-Russen**).

1895 р. вийшов друком англomовний варіант мапи Ріхарда Андре «Ethnographic map of Austria-Hungary» (Етнографічна карта Австро-Угорщини). Масштаб 1 : 4 000 000. Українці, що проживають у межах Австро-Угорської імперії, позначені як Рутени (**Ruthenes**).

На етнографічних картах Австро-Угорщини Р. Андре крайній західний етнічний ареал розселення українців (рутенів) доходить до рік Попраду, Ториси й Горнаду включно з долинами рік Топлі, Ондави й Лаборця (Свіржави), до міст Кошице й Пряшева. Крайніми північно-східними форпостами сусідніх словацької та німецької етнічних територій були міста й поселення Левоча, Пряшів, Гельниця, Будимир, Кошице.

Карта “**Volkerkarte von Österreich-Ungarn**” (Карта народів Австро-Угорщини). Масштаб – 1 : 4 000 000. Українці, що проживають у межах Австро-Угорської імперії, позначені як Рутени (**Ruthenen**).

Карта “**Volkerkarte von Russland**” (Карта народів Росії). Масштаб – 1 : 13 300 000. На карті способом якісного фону виділено розселення 38 народів. Українці названі **Ruthenen** та **Klein-Russen**. Територію Кубані та всієї Слобожанщини (у тім числі Курщина та Вороніжчина) позначено як українські етнічні землі.

Етнічні мапи з атласу 1881 р. ідентично відтворені у Четвертому виданні (1885–1890) “Енциклопедичного словника Мейєра”. У цьому виданні поміщена мапа Р. Андре “Europa. Volker- und Sprachenkart” (Європа. Карта народів і мов). Масштаб – 1 : 25 000 000. Українці Австро-Угорщини позначені світло-зеленим кольором як Рутени (**Ruthenen**), українці Росії як Малоруси (**Klein-Russen**).

Історична довідка. Перше видання «Енциклопедії Мейєра» почало виходити в жовтні 1839 р. Протягом 12 років вийшло 46 томів, до 1855 р. було випущено 6 додаткових томів. Всі 52 томи були перевидані у 1858–1859 роках. Протягом 1857–1860 рр. був випущений енциклопедичний словник, що, правда, вже лише 15 томів; саме це видання вважається першим «офіційним» виданням «Енциклопедії Мейєра». Друге видання було випущено в 1861–1867 рр. Третє видавалося в Лейпцигу, – в 1874–1878 роках. Обидва ці видання, як і раніше включали по 15 томів. Четверте видання, випущене у 1885–1890 роках, включало 16 томів, у 1891–1892 роках було випущено два додаткові томи. П'яте видання (1893–1897) включало 17 томів, шосте (1902–1908) – 20. Сьоме видання, випущене в 1924–1930 роках – лише

12 томів. Восьме видання, що випускалися в період правління нацистів у Німеччині, залишилося незавершеним (видавалося в 1936–1942 роках, були випущені томи з першого по дев'ятий і дванадцятий із дванадцяти запланованих). В період існування двох німецьких держав дев'яте видання енциклопедії було випущено у ФРН в 1971–1979 роках. Воно налічувало 25 томів. У НДР були випущені два видання: у восьми томах у 1961–1964 роках та у вісімнадцяти томах у 1971–1978 роках. Обидва вони були написані відповідно до марксистської ідеології.

1885 р., у Парижі, опубліковано четверте видання тритомної праці **А. Марга** «Військова географія» (*La Géographie militaire de A. Marga*) де поміщено «**Carte Ethnographique de L'Europe**» (Етнографічна карта Європи). На карті показано мовні групи та етноси. Слов'яни позначені одним кольором (світло-зеленим). В межах кольорового фону пунктиром показано межі між етносами. Автор виділяє українців (***Peitits Russes, малоросів***), білорусів, росіян і т. д. Але на відміну від німецьких та австрійських етнографічних карт, тут українська етнічна територія значно звужена.

У 14 виданні (**1892–1895**) “Енциклопедії Брокгауз” опубліковано мапу Р. Андре “*Ethnographische Karte von Europa*” (Етнографічна карта Європи). Масштаб – 1 : 21 000 000. Ареал українців, росіян та білорусів на карті позначений одним світло-зеленим кольором (межі між цими етносами проведені ізолінією). Українців названо ***Ruthenen*** та ***Klein-Russen***. На карті до української етнічної території належить частина Кубані, частина Донщини (у тім числі територія теперішньої Росії), Стародубщина, Пінщина, Берестейщина і т. д. На карті назва **UKRAINE** поширена на Правобережжя та Лівобережжя.

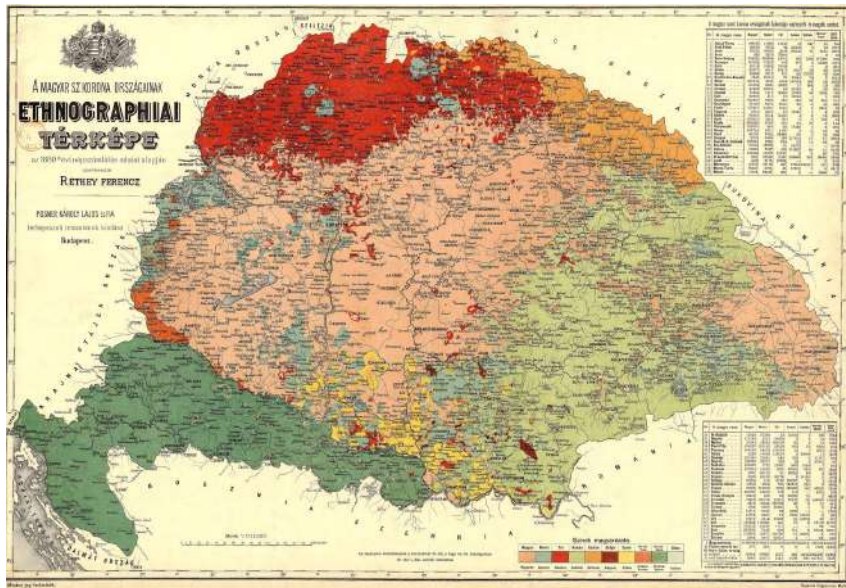
1895 р. вийшов друком англомовний варіант мапи Ріхарда Андре «**Ethnographic map of Europe**» (Етнографічна карта Європи). Масштаб 1 : 20 000 000. Мапу доповнюють чотири карти-врізки (праворуч). Українські етнічні землі розділені між двома імперіями (Австро-Угорською та Російською). Українці Галичини, Буковини та Закарпаття (австро-угорські піддані) позначені на мапі як ***Ruthenes*** (рутени), а українці Росії – ***Little Russians*** (малоруси), росіяни – ***Great Russians*** (великоруси), білоруси – ***White Russians***. Автор об'єднує в одну групу «Східні слов'яни» три ці етноси і на карті вони показані одним світло-зеленим кольором. Етнічні межі між ними проведено кольоровою ізолінією. Аналогічна ситуація і з групами «Західні слов'яни» та «Південні слов'яни», де межі між окремими етносами теж проведені ізолінією. До української етнічної території належить Кубань, вся Слобожанщина (включаючи частину території теперішньої Росії), Стародубщина, Пінщина, Берестейщина і т. д.

У російській енциклопедії Брокгауза і Ефрона **1900 р.** “Етнографічну карту Австро-Угорщини” Р. Андре поміщено як ілюстрацію до статті “Слов'яни”

1885 р. Карта «Етнографічна карта Земель Корони Святого Стефана, тобто Королівства Угорщини та Королівства Хорватії й Словенії за переписом населення 1880». Способом

якісного фону позначено на мапі 9 етносів, що проживали на території Угорського королівства. Серед цих народів є і українці (русини) Закарпаття (на мапі – **Ruthenen**). Мармарощина заселена цілком Українцями. Межа між українцями та угорцями (на південному заході) пролягає по лінії Ужгород – Мукачево – Хуст.

1886 р. Мано Когутович

1886 р. Основоположник угорської картографії **Мано Когутович** (Kogutowicz Manó; 1851–1908) за даними перепису населення 1880 р. видав у Будапешті карту “**A magyar szent korona országainak ethnographiai térképe az 1880-ik évi népszámlálás adatai alapján**” (Етнографічну карту Угорщини). Масштаб – 1 : 1 152 000. Способом якісного фону на карті позначено 10 етносів, що проживали на території Угорського королівства. Серед цих народів є й українці (русини) Закарпаття (**Ruthen**). Межа між українцями та угорцями (на південному заході) пролягає по лінії Ужгород – Мукачево – Хуст. Карта цікава ще тим, що на ній поміщена етнічна таблиця по комітатах (жупах). Загальна кількість русинів – 345 187 осіб.

Для порівняння: у 1857 р. українців на Закарпатті проживало 440 тис. осіб згідно з офіційним переписом. Проте внаслідок асиміляторських зусиль панівної угорської верхівки частка угорців поступово зростала. У 1900 р. українців налічувалося – 410 тис. (за переписом). Щоправда, за неофіційними даними, протягом усього зазначеного періоду тут проживало до 600 тис. українців (І. Срезневський, С. Томашівський, Г. Бідерман, М. Драгоманов).

1887 р. товариство “Просвіта” видало у Львові “**Карту Галичини, Буковини і Угорської Руси**”. Її автором був галицький український географ **Роман Гнатович Заклинський** (1852–1931). Карта долучалась до його книги “Географія Руси. Русь галицька, буковинська і угорська”, що була видана у Львові Товариством “Просвіта” 1887 р. О. Косткевичу належала аутографія укладеної мапи.

Це був фактично перший підручник з географії українських земель в Австро-Угорщині українською мовою, тираж якого становив 2 030 примірників. Карта, очевидно, була видана також окремим тиражем, оскільки знайдені нами в бібліотеках примірники надруковані на папері кращої якості, ніж ті, що долучались до книги, її наклад становив 2010 примірників у 1887 р. і вичерпався до 1909 р.

На “Карті Галичини, Буковини і Угорської Руси” українські етнічні межі, острови і колонії Р. Заклинський зобразив синьою лінією. Масштаб на карті не зазначено, формат 44 × 63 см. Крім того, показано великі міста, містечка, села, залізниці, муровані дороги, державні і крайові кордони.

Українські етнічні межі на карті зображені так [Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.). 2008]:

Українсько-польська етнічна межа починається на захід від Ярочина, іде, звиваючись, на південь через Улянів, по правому березі Сяну, за Рудніком переходить на лівий берег і іде на південь до Лежайська, Переворська, Канчути, Березова, Риманова. Між Римановомі Коросном входить у північному напрямі вузьким півостровом у польську територію, минаючи Коросно, іде, звиваючись, на захід до Жмигорода, Осека, Віча, Горлиць, Ропи, Грибова, і у південно-західному напрямі до Кростенки.

Українсько-словацька етнічна межа іде від Кростенки і кордону з Галичиною спочатку на південь і далі на схід до Любовлі, відтак у південно-східному напрямку входить в українську територію, повертає назад на захід і прямує на південь до Левочої, недоходячи до якої, повертає на схід і доходить до Сабінова, відтак іде на північний захід вузьким клином до Габолтова, оминає його і йде на південний схід, минаючи Бардіїв, Гіральтівці, до Ганушавців, далі на захід і південь, минаючи Пряшів, охоплюючи Дринів, повертає на схід і далі на південь прямує до Уйгеля.

Біля Уйгеля починається **українсько-угорська етнічна межа**, яка повертає на схід до Земного, і звиваючись, до Ужгорода, минає його і йде на південь до Латориці і на схід до Мукачева, відтак на південний схід до Берегів, Виноградова, між якими входить довгим півостровом у румунську територію.

Українсько-румунська етнічна межа іде від Виноградова на південний захід до Вилока й у південно-східному напрямі до Сигота, Вишова, Борші, Кирлібаби, далі на північний схід, охоплюючи Руську

Молдавицю, на північний захід до Стражі, на північний схід до Сторожинця і на південь до Радівців і Сучави.

На карті-врізці показано руські колонії в Банаті. Крім того, зображено ареали русинів в Угорщині.

1889 р. Англійська карта «**Cultures and Races of Europe**» (Культури та раси Європи). Українці на карті позначені як **Little Russians or UKRAINIANS** (малороси або українці). **Це одна із перших етнічних карт іноземних авторів де Український етнос позначено як Українці.**

Карта містить неточності щодо національного складу на Півдні України. Берестейщина (тепер Білорусь), Пінщина (тепер Білорусь), Підляшшя (тепер Польща), Надсяння (тепер Польща), Перемишчина (тепер Польща), Холмщина (тепер Польща), Стародубщина (тепер Росія), Воронежчина (тепер Росія), Курщина (тепер Росія), частина Подоння (тепер Росія) – заселені українцями.

1893 р. для середніх і народних шкіл на вищому рівні «Руським товариством педагогічним у Львові» видано карту «**Русь-Україна і Біла Русь**» масштабу 1 : 3 700 000, укладену студентами Львівського університету **Мироном Кимаковичем і Любомиром Рожанським.**

Всього на карті виділено 13 етносів, розміщення русинів-українців відображено жовтим фоном. Карта видана українською мовою у літографічній друкарні А. Пришляка. Як зазначено на мапі, укладена вона на основі карт і етностатистичних даних праць О. Рігтіха (1875), А. Петерманна (1877), Ф. Ле Моньє (1888). Формат карти 58 × 74 см. Мапа літографована трьома кольорами: жовтим позначено територію розселення українців; зеленим – кордони держав і губерній; блакитним – гідромережу [Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.). 2008].

У правому верхньому куті розміщена оглядова карта Європи з позначенням української суцільної етнічної території і “Перегляд”, де подано статистичні дані про населення території України, процентне співвідношення українців та представників інших народів на теренах проживання українського народу, короткі відомості про кордони, клімат, ґрунт, “кольонії” (острови компактного проживання українців на етнічних територіях інших народів) України.

Крім українців, на карті ареалами і написами виділено 12 етносів, назви місцевостей позначено написами українською мовою, показано етнічні, державні та адміністративні кордони, основні шляхи, залізниці, канали, відзначені історичні місцевості: Січ, Дніпрові пороги, Шевченкова могила, місця визначних подій (Жовті Води тощо). Населені пункти класифіковано за кількістю населення на 6 рівнів, виділено столичні і повітові міста, а також ті, які мають університети.

Українська суцільна етнічна територія на карті зображена так [Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.). 2008]:

Українсько-польська етнічна межа починається на річці Нарва біля Суража, тягнеться на південь до Західного Бугу, іде на захід

до Сідльця, повертається на схід до Білої, іде на захід до Межірїччя, на південний захід до Радина і Коцька, правим берегом річки Веприде у південно-східному напрямі до Залуччя, охоплює Холмщину, за Любліном повертає на південний захід до Янова, на південний схід до Білгорая, зі сходу від Білгорая утворює польський півострів до Томашова, іде до Тарногорода і галицького кордону, прямує на південь до Ярослава, понад Сян до Перемишля, на захід до Динова, на південь до Сяніка, знову на захід до Ясла, Горлиць, Грибова, Нового Санчу, на південь до Північної.

Українсько-словацька етнічна межа іде у південно-східному напрямі до Пряшева, Кошиць, Ужгорода.

Українсько-угорська етнічна межа іде далі на південний схід до Мукачева і Хуста.

Українсько-румунська етнічна межа іде на південний схід до Сигота і Кирлібаб, на схід до Руської Молдавиці, іде на північ до річки Сучави, по ній на схід до Серета, на південний схід до Сучави, утворюючи український вузький півострів, повертає на північ до Чернівців, на північний схід до Хотина. У Бессарабії українські острови розкинуті практично по всій території та займають її половину. Зображено українські острови у Добруджі.

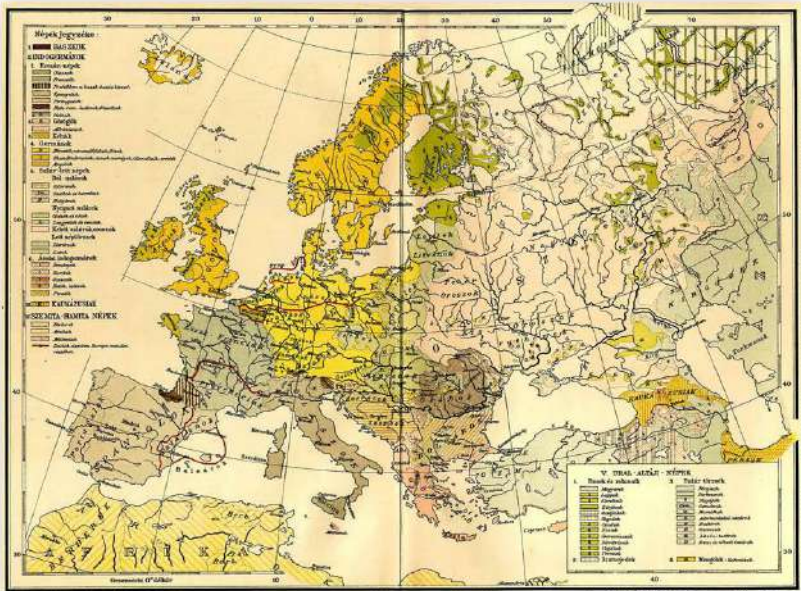
Українсько-білоруська етнічна межа іде від Нарви на південний схід до Пружан, Ясьолди, по річці до Огінського каналу, вздовж каналу на північ до Шари, на південний схід до Хотиничів, по річці Цна до Прип'яті, по Прип'яті на схід до Мозиря і далі по річці на південний схід до Дніпра, утворюючи між Барбаровом і Дерновичами на правому березі Прип'яті обабіч річки Словечної білоруський півострів; далі йде по Дніпру на північ до гирла Сожі, на схід по кордону Чернігівської губернії до Чуровичів, на північ до Новозибкова, Нового Міста, на північний схід до Клишнів, Мглина, Миколаївської.

Українсько-російська етнічна межа, охопивши Стародубщину, іде по кордону Чернігівської губернії до Десни, прямує на південний захід до Судості, оминає Погар, тягнеться по губернському кордону до Крушця, відтак на південний захід до Путивля, минаючи який, прямує Сеймом на схід до Коренева, далі, звиваючись, йде на південний схід до Мартинівки, Миропілля, Рокитного, Красного, Борисівки, Томарівки, минає з півдня Білгород і повертає на північний схід до Корочі, відтак, тримаючись східного напрямку, йде до Острогоська й Новохоперська, утворюючи між річками Оскол і Тихою російський півострів, що сягає Валуйок (займає південну частину Курської і половину Воронежської губерній). Далі українсько-російська етнічна границя йде на південь, тримаючись кордону Воронежської губернії, до витоківрічки Чир, охоплює ліві притоки річки Калитви, від гирла Березової з півдня утворює український півострів понад річки Бистра і Гнила, входить в українську територію російським півостровом, що простягається обабіч Сіверського Дінця до річки Айдар і Слов'яносербська, минаючи Луганськ, повертає на південь і тягнеться до гирла Дону, охоплює Північну Кубань. Таврійська губернія означена

як напівукраїнська. У Криму українці зображені тільки біля Кирзани. На північ і схід від означеної етнічної межі зображено українські острови у Курській, Воронежській, Саратовській, Астраханській губерніях, у Донській області, найбільші з яких розташовані понад Медведицею і біля Саратова.

Як відзначали сучасники, карта була складена старанно і досить якісно, була доступна за ціною (коштувала 20 кр. або 20 коп.), і її видання було дуже на часі. За словами І. Ровенчака, етнічна карта М. Кимаковича і Л. Рожанського є “найвищим рівнем картографічної інтерпретації розселення українського народу “довеличківського” періоду”. Укладена за картами О. Ріттixa і Ф. Ле Монье вона достатньо добре зображала українську етнічну територію, була досить добрим картографічним матеріалом для потреб навчальної і просвітницької роботи і залишається важливим документом розселення українців у 90-х роках XIX ст. [Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина XIX ст.). 2008].

1895 р. Угорська «*Európa néprajzi térkép*» (Етнографічна карта Європи). Видавництво «*Posner Károly Lajos és fia.*». Розмір листа: 23,8 × 29,5 см. Автор на мапі виділяє українців (малорусів – **Kis-Oroszok**), білорусів (**Fehér-Oroszok**) та росіян (великоруси – **Nagy-Oroszok**). В легенді карти об'єднує їх під загальною назвою – Руси (**Oroszok**). Крім малорусів (**Kis-Oroszok**) на півдні України позначено ще один український субетнос – **V. ruthenek**.

1895 р. Угорська карта

1896 р. Григорій Величко (1863–1932), український географ і природознавець, перший українець – доктор філософії з географії (з лютого 1893 р.), Дійсний член НТШ з 1899 р. (перший серед географів) видав «**Народописну карту українсько-руського народу**». Масштаб мапи 1 : 1 680 000. Карта укладена на замовлення товариства «Просвіта» у 1893 р. Видана мапа у друкарні А. Андрейчина. Формат карти 80 × 120 см. Зміст карти розроблено з використанням найновіших на той час статистичних і картографічних матеріалів. На ній способом якісного фону виділено розселення 19 народів. **Українці названі – «українці русини».** Це одна із перших українських етнографічних карт де **УКРАЇНСЬКИЙ етнос названо УКРАЇНЦЯМИ.** На мапі показані сусіди українців – росіяни, білоруси, поляки, румуни, мадяри, словаки, татари, черкеси. Григорій Величко виділив на мапі і діаспорні народи (болгари, німці, вірмени, греки, євреї). Крім того, на карту нанесено народи, населені на південний схід від українців (калмики, нагойці, кабардинці, чеченці, киргзи (казахи).

У межах Російської імперії показані границі між губерніями. Мапу доповнюють чотири карти-врізки: 1. «Гіпсометрична карта малоруських земель»; 2. «Осади малоруські в губерніях Самарській і Оренбурзькій»; 3. «Осади малоруські в Угорщині полудневій»; 4. «Край Приамурський».

Своїм картами-врізками: «Осади малоруські в губернії Самарській і Оренбурзькій» та «Край Приамурський» Г. Величко, чи невперше, виділив два великі регіони українського колонізаційного освоєння в північно-східній Євразії (Росії), відомі пізніше під назвою «Жовтий клин» і «Зелений клин» відповідно [*Шаблій О. Григорій Величко – перший український доктор географії*].

1897 р. Г. Величко видав «Малу народописну карту українсько-руського народу» масштабу 1 : 8 000 000. Це зменшений варіант його «Народописної карти українсько-руського народу». Мапа була поміщена в календарі «Просвіти» і вийшла накладом 10000 примірників. Літограф карти той же – А. Андрейчин. Від попередньої карти вона відрізняється кращою якістю (особливо кольорове вирішення). Ця мапа, з огляду на її великий наклад, відіграла ще більшу роль для усвідомлення українцями своєї національної ідентичності та формування української політичної нації.

В цьому ж році у Парижі вийшов як додаток до статті Ф. Вовка, франкомовний варіант даної карти.

1896 р. Г. Величко також розробив для своєї праці «Вплив вітрів на асиметрию долин річних всхідноєвропейської низини» невелику карту «Всхідноєвропейська низина» (Східноєвропейська рівнина).

Григорій Величко автор «**Географія України-Руси (незавершена)**» (поміщена у Зб. Праць істор.– філософ. Секції НТШ. – Львів, 1902. – Т. 5.).

1896 р. Британська етнографічна карта Європи. Українські етнічні землі розділені між двома імперіями (Австро-Угорською та Російською). Українці Галичини, Буковини та Закарпаття (австро-

угорські піддані) позначені на мапі як **Ruthenes**, а українці Росії – **Little Russians** (малоруси), росіяни відповідно – Great Russians (великоруси), білоруси – White Russians. Автори мапи об'єднують в одну групу «Східні слов'яни» три ці етноси. Етнічної межі між ними не проведено. Аналогічна ситуація і з групами «Західні слов'яни» та «Південні слов'яни», де межі між окремими етносами теж не проведені.

1899 р. Етнографічна карта Австро-Угорщини.

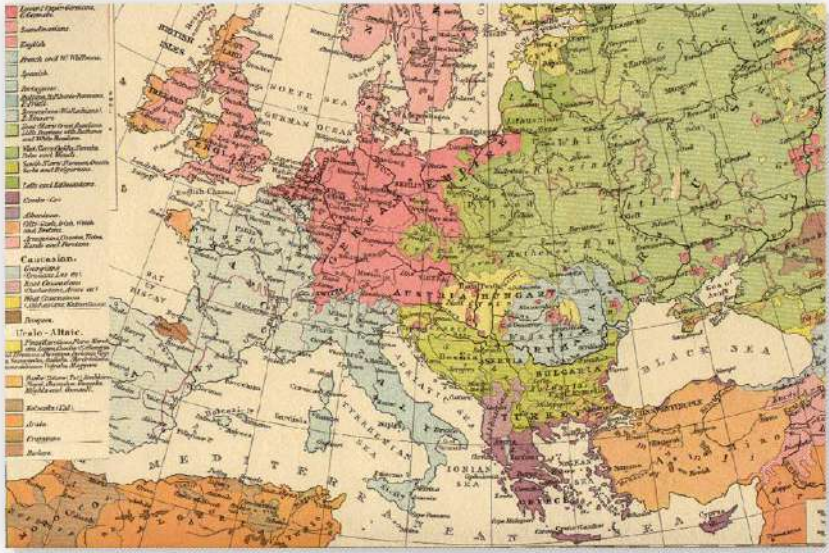
Опублікована в атласі «Atlas de géographie moderne: contenant 64 cartes imprimées en couleurs, accompagnées d'un texte géographique, statistique et ethnographique et d'environ 600 cartes de détail, figures, diagrammes, etc / par F. Schrader, F. Prudent, E. Anthoine / Paris : Hachette, 1899». Карта містить багато неточностей щодо розміщення українців. **На карті позначено м. Винники (Львівщина).**

Франц Шрадер (1844–1924) був французьким альпіністом, географом, картографом і пейзажистом, народився в Бордо. Він зробив важливий внесок у картографування Піренейв.

Висновки. Сьогодні етнографічні карти потребують всебічного вивчення та дослідження. Друга половина XIX ст. стала початковим етапом розвитку української етнокартографії, на якому були закладені засади стрімкого розвитку у XX ст. як української картографії, так і етнокартографії. Перші українські етнічні карти мають різну наукову вартість: в основу більшості з них лягли мапи європейських картографів від повного копіювання до часткового перероблення і доповнення. Тільки карта П. Чубинського та К. Михальчука, укладена на власних дослідженнях авторів, стала джерелом для інших картографів при укладанні етнографічних мап. Етнографічні карти дають знання, які необхідні для глибокого розуміння історії й культури народу на всіх етапах розвитку людського суспільства. Ці своєрідні етнографічні джерела дають уявлення не тільки про контури України та народи, що її населяли, а й про етнографічне розмаїття нашої держави.

Вивчення та аналіз вище перелічених карт дозволяє зробити висновки, що основне значення їх полягає у тому, що вони зображають українців (рутенів, русинів, південнорусів, малорусів, козаків і т.д.) як окремий народ, і це стало одним із поштовхів процесу формування української модерної нації у XIX ст.

1896 р. Британська карта

IV. 2. ЕТНОГРАФІЧНІ КАРТИ 1900–1922 рр.

Поза Україною проживає майже п'ята частина українців, значна частка яких припадає на прилеглі райони, котрі є, власне, етнічною територією українського народу. З приводу етнічних меж і досі точаться наукові дискусії. Започатковані вони ще у ХХ ст. А. Петровим і пізніше продовжені Ф.Максименком, С.Рудницьким, П.Кушніром. У більшості концепцій превалюють, як правило, суто формальні характеристики міжетнічності – кількісні, зокрема такі, як компактність етнічного масиву. При цьому одні дослідники вважають, що компактим етнічним масивом є територія, заселена представниками одного етносу на 30% (В. Кологий, М. Кордуба), інші – на 50% (А. Білімович), треті визнають лише абсолютну більшість (О. Русов).

Перед Першою світовою війною українська етнічна територія перебувала в складі двох імперій – Російської імперії та Австро-Угорщини. За оцінками В.Кубійовича, зробленими в 1930-х рр., перед I світовою війною суцільна територія, на якій українці складали абсолютну більшість, становила 718,3 тис. км², з яких 89,5% цих земель були у складі Росії, а 10,5% – у складі Австро-Угорщини. За оцінками М. Шаповала, територія, на якій українці чисельно переважали всі ін. національності, разом узяті, була дещо більшою: перед 1914 р. вона становила 739 тис. км² (у т. ч. в Росії – 665 тис. км², в Австро-

Угорщині – 74 тис. км²). На цих землях у той час проживало 46 млн осіб (у т. ч. в Росії – 39,6 млн, в Австро-Угорщині – 6,4 млн), з них: 32,662 тис. (71,0%) – українців, 5,379 тис. – росіян (11,7%), 3,796 тис. (8,2%) – євреїв, 2,079 тис. (4,5%) – поляків, 871 тис. (1,9%) – німців.

Контури суцільного українського масиву в Росії вперше були визначені Всеросійським переписом 28 січня 1897 р.

За даними перепису 1897 р., українці становили абсолютну більшість у 9 губерніях. У Подільській губернії проживало українці становили 80,9% усього її населення, у Київській губернії – 79,2%, Волинській губернії – 70,1%, Полтавській губернії – 93,0%, Харківській губернії – 80,6%, Чернігівській губернії – 66,4%; в укр. повітах – від 86 до 98%, Катеринославській губернії – 68,9%, Херсонській губернії – 53,5%, Таврійській губернії – 42,2%, у материковій частині – 60,6%. У кожному з повітів цих губерній, за винятком 4 пн. повітів Чернігівщини та півострівної частини Таврійської губернії (Крим), українці становили абсолютну, зрідка – відносну більшість.

В Кубанській області українці становили відносну більшість. Тут проживало 1 млн 270,6 тис. українців (47% населення обл.).

Чимала кількість українців мешкала на території окремих повітів ін. губерній, що межували з 9 українськими і становили суцільний український етнографічний масив. Так, у Бессарабській губернії, на пд. зх. цього масиву українських земель, українців було 379,7 тис., що становило 19,7% усього населення. При цьому вони переважали в Хотинському повіті (56%) і складали відносну більшість в Акерманському (26%).

На крайньому сх. українського етнографічного масиву – в Області Війська Донського – проживало 719,7 тис. українців, що складало 28,1% нас. області. Так у Таганрозькому повіті українці становили абсолютну більшість (61%).

Велика кількість українців проживала у Курській губернії (527,8 тис., 22,3%), Воронежській губернії (915,9 тис. українців), у Гродненській губернії (262,5 тис. українців, 22,6%). 23 червня 1912 р. було утворено Холмську губернію, 50% її нас. були українцями.

В Австро-Угорщині українці (понад 4 млн) проживали на своїх етнічних корінних землях суцільною смугою в 3-х регіонах – Закарпатській Україні, Буковині Північній та Східній Галичині. Етнічний склад населення цих земель характеризують передусім дані перепису 1900 р. Питання про національність у перепису було відсутнє, тому його дані мають певну неточність (не на користь українців). Основним критерієм визначення національності населення Сх. Галичини та більшої частини Закарпаття є конфесійна приналежність (українці – греко-католики), а для Пн. Буковини та комітату Мармарош у Закарпатті – рідна мова, греко-католиками на цих територіях були не лише українці.

У практичному сенсі питання про визначення територіальних меж України як автономної частини Росії постало після Лютневої революції 1917 р. Тимчасовий уряд 3 липня 1917 р. визнав Генеральний

секретаріат Української Центральної Ради органом крайового управління. Проте, підвладними Генеральному секретаріатові визнавалися лише 5 губерній – Волинська, Подільська, Київська, Полтавська, Чернігівська.

Після падіння Тимчасового уряду УЦР 20 (7) листопада 1917 р. проголосила III Універсал. Про кордони України в ньому говорилося таке: «До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і суміжних губерній і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів».

На час захоплення більшовиками влади в Петрограді позиція ЦК РСДРП(б) у питанні про кордони була такою самою, як і в Тимчасового уряду. Відповідно територія України визначалася в межах 5 губерній. З часом більшовики Росії погодилися на етнографічний критерій при визначенні кордонів України, для нього важливим було тільки те, щоб Україна була радянською.

22 січня 1918 р. була проголошена незалежна УНР. Етнографічний критерій визначення кордонів України був використаний і на переговорах представників УНР з Німеччиною та Австро-Угорщиною у Брест-Литовську (нині м. Брест, Білорусь). 27 січня (9 лютого) 1918 р. був підписаний Берестейський мирний договір і кордони України були визначені міжнародною спільнотою. На підставі Берестейського мирного договору основна частина Берестейсько-Пінської Полісся увійшла в склад Української Народної Республіки. Холмщина (Холмська губернія за УНР). До складу якої увійшли Холмщина, Південне Підляшшя (Костянтинівський, Володавський і Біло-Підляський повіти), Берестейський, Кобринський і Пружанський повіти Гродненської губернії, Ковельський повіт Волинської губернії.

Крим не було включено до складу української держави. Коли німецька делегація запитала в українській сторони, чому не включили Крим до складу України, то представники Української Центральної Ради сказали, що ми хочемо залишити можливість Криму самому визначати свою долю. Однак гетьман України Павло Скоропадський цю ситуацію поправив і в квітні 1918 р. за його вказівкою була встановлена українська влада в Криму. 29 квітня на усіх кораблях (їх було тоді 400) Чорноморського флоту були підняті синьо-жовті прапори. **Кубань** теж не увійшла в склад УНР. Хоча за даними перепису 1897 р. «малоросійське населення переважає в Кубанській області. Корінне козацьке населення здебільшого розмовляє малоросійською мовою». На той час українці становили понад 60% усього населення краю, а на правому березі Кубані – від 78 до 90%. 24 вересня 1917 р. Кубань була оголошена автономною областю у складі Росії. 16 лютого 1918 р. була

утворена незалежна Кубанська Народна Республіка. В березні 1918 р. Кубанська Рада прийняла рішення про федеративне об'єднання з УНР, але вже через тиждень Катеринодар (столиця Кубані) був захоплений червоними бандами московитів, і рішення у життя перетворене не було.

Білгородщина – українська етнічна територія в Росії, разом з **Курщиною** та **Подонням** є частиною української Східної Слобожанщини. У період існування Української держави гетьмана П. Скоропадського у 1918 р. (з квітня до листопада) Білгородщина входила до її складу. Ця обставина враховувалася і більшовиками, які розпочали наступ на Україну взимку 1918–1919 рр. Уряд радянської України прийнятим у січні 1919 р. декретом затвердив належність Білгородського повіту до Харківської губернії, тобто українській стороні. У лютому 1919 р. була затверджена постанова РНК УСРР «Про адміністративне управління на території прифронтової смуги України», згідно з якою керівництво УСРР визнавало чинними дореволюційні міжгубернські межі (Білгородський повіт передавався Росії).

Щодо **Таганрозької землі**, то ще Антон Чехов писав «Я родився в живописном украинском городе Таганроге...». У квітні 1918 р. до міста увійшли німецькі війська. Вже в травні гетьман Павло Скоропадський оголосив про те, що Таганрог як українська земля повинен перебувати у складі України. Таганрог був приєднаний, як і колись, до Катеринославської губернії. Відтоді розпочалася дипломатична боротьба за Таганрог з урядом Дону, який також проголосив свою незалежність від Росії. Українська держава вбачала у незалежному Доні свого союзника в протистоянні з більшовицькою Москвою, тому згодився на компроміс. Згідно з угодою, підписаною 7 серпня 1918 р., Таганрог повернено до Всевеликого війська Донського, але місто входило до складу особливого Таганрозького промислового району, керівництво яким здійснювала спільна донсько-українська комісія, дислокована в Харкові. Але вже у 1920 р. Таганрог знову увійшов до складу України, але вже радянської. Адміністративно належав до Донецької губернії (центром якої був спочатку Луганськ, а потім Бахмут). У складі губернії було створено Таганрозький район, згодом – повіт. 1924 р. Таганрог знову приєднали до Росії, хоча всесоюзний перепис населення 1926 р. показав, що цей край є етнічно українським – у відсотках кількість українців навіть збільшилася у порівнянні з переписом 1897 р., і становила тепер 71,5%.

18 жовтня 1918 р. у Львові відбулися збори представників від українських земель Австро-Угорщини, конституційовані як Українська національна рада. Кордони держави, названої Західноукраїнською Народною Республікою, визначалися УНРадою таким чином: "Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині, зокрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну, з вилученням Лемківщини, північно-західна Буковина, з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська смуга північно-східної Угорщини – творить одноцілну українську територію".

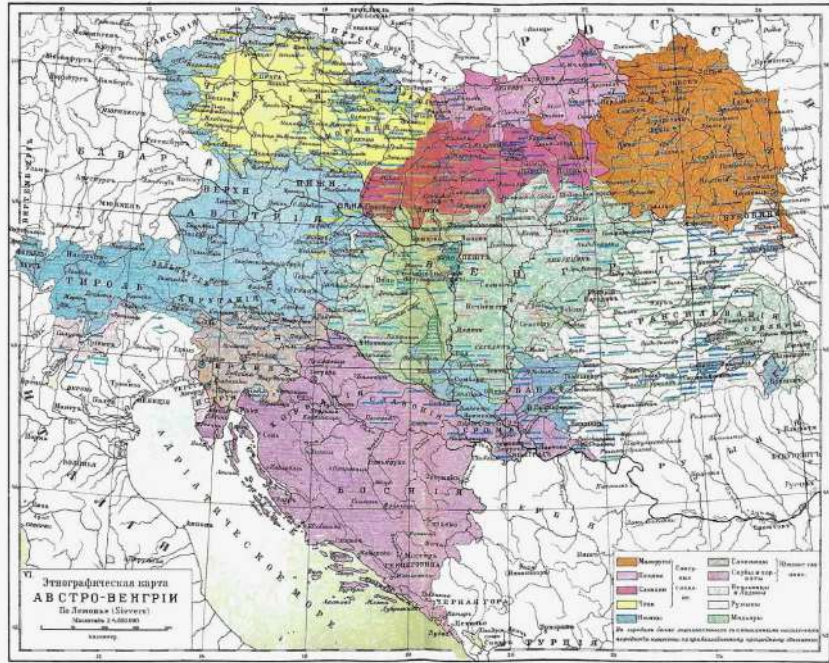
Символічним для України став Акт Злуки 22 січня 1919 р., що засвідчив бажання обох гілок українства жити в одній державі. Однак ні уряд відновленої УНР, ні ЗУНР не змогли вистояти в умовах міжнародної ізоляції і зазнали поразки. За межами України залишалася велика етнічна українська територія – Закарпаття. Паризька мирна конференція у вересні 1919 р. ухвалила рішення приєднати Закарпаття (Підкарпатську Русь) до Чехословаччини з умовою надання краю найширшої автономії. Таке рішення підтримала міжнародна конференція русинів-емігрантів, що відбулася в листопаді 1918 у м. Скрентон (США). Однак чеський уряд надав українцям автономію лише в жовтні 1938 р., а в березні 1939 р. Закарпаття було окуповане угорськими військами. Загальна площа українських етнічних земель у складі Чехословаччини складала бл. 15 тис. км².

Пн. Буковина, Мармароцина та Бессарабія були окуповані 1918 р. Румунією. Загальна площа українських етнічних земель у складі Румунії в міжвоєнний період складала 17,6 тис. км².

Українська державність збереглася лише в радянській формі. За умовами Ризького мирного договору між РСФРР і УСРР та Польщею 1921 р. значна частина українських земель (Сх. Галичина, Зх. Волинь, Зх. Полісся, Підляшшя, Надсяння, Лемківщина, Холмщина) площею 122 тис. км² опинилася у складі Польщі. 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти офіційно визнала сх. кордони Польщі, встановлені Ризьким мирним договором між РСФРР і УСРР та Польщею 1921 р. і позбавила Сх. Галичину статусу міжнародної території.

1900 р. Етнографічна карта Австро-Угорщини (московське видання австро-угорської карти). Ілюстрація до статті «Слов'яни» в енциклопедії Брокгауза і Єфрона. Українці позначені як «**Малоруси**». Українсько-польська, українсько-словацька, українсько-угорська та українсько-румунська етнічні межі подані не на користь українського етносу.

Як московити перекручують історичні факти. На австро-угорській карті 1895 р. Українці позначені як **Рутени**, а на московському перевиданні 1900 р. УКРАЇНЦІ – вже **Малоруси**.

1900 р. Етнографічна карта Австро-Угорщини (московське видання австро-угорської карти)

1902 р. Володимир Шухевич. Карта Гуцульщини. Карта опублікована в книзі «W. Szuchiewicz. Huculszczyzna. T. I. Lwów 1902». На карті показано межі етнографічної області Гуцульщина. Володимир Осипович Шухевич (псевдонім і криптоніми – Шумило, В. Ш.; 15 березня 1849, Тишківці, Городенківський район, Івано-Франківська область – 10 квітня 1915, Львів) – український громадський діяч, етнограф, педагог і публіцист, дійсний член НТШ. Дід головного командира УПА генерала Романа Шухевича.

1902 р. Володимир Шухевич

1904 р. Карта «Völker und Sprachgebiete in Mitteleuropa um 1904». Оpubлікована в атласі «Andrees Allgemeiner Handatlas». Атлас видавався протягом 1881–1937 рр. Українці, що проживають в межах Австро-Угорської імперії, позначені як Рутени (*Ruthenen*) або Русняки (*Russniaken*); в Карпатах Huzulen (*Гуцули*).

Руснаками й *руськами* дотепер називають себе русини-українці Словаччини, Румунії, Польщі, та колишньої Югославії. Закарпатські ж долиняни, починаючи від межиріччя Тересва – Терєбля

або 854 093 особи. В окремих повітах українці становили більшість (в Острогозькому – 90%, Богучарському – 80%, Бірюченському – 70%).

1907 р. Шведська карта «Folk- och språk-karta öfver Europa» (Народи та мови Європи). Карта була складена в масштабі 1 : 30 000 000. Українці позначені як Малоруси (**Lill Ryssar**) і Рутени (**Rutener**). Рутени позначені в Галичині, Закарпатті й на Буковині. Лівобережна Південна Україна – росіяни, ареали розселення греків; Крим – росіяни та кримські татари.

1907 р. Шведська карта

1908 р. Карта «Народонаселение и языки Европы» (Народонаселення й мови Європи). Видавництво – Издание товарищества А. Ф. Маркса в С-Петербурге. В атласі опубліковані 64 кольорові географічні карти й порівняльні географо-статистичні таблиці (діаграми) з їх коротким поясненням. Особливий інтерес представляють діаграми, що дають широке уявлення про історичний простір початку ХХ ст.: порівняльна величина всіх держав на земній кулі по займаній ними поверхні в квадратних кілометрах; порівняльна величина держав на земній кулі по числу населення; порівняльна величина найбільших міст на земній кулі по числу жителів; порівняльна чисельність народів Європи, природний приріст населення Європи, відносні числа народжень, смертей і природного приросту; військові сили держав, з включенням флоту, в мирний і воєнний час, скільки коштів озброєний світ щорічно і т.д.

Українці позначені як «**Малоруссы**» або «**Русины**». Межа між українцями, великорусами (росіянами) й білорусами проведена точковим пунктиром.

1910 р. Важливе значення для української етногеографії мають дослідження **С. Томашівського** з етнічного складу населення Закарпаття, зокрема «Етнографічна карта Угорської Руси» Масштаб

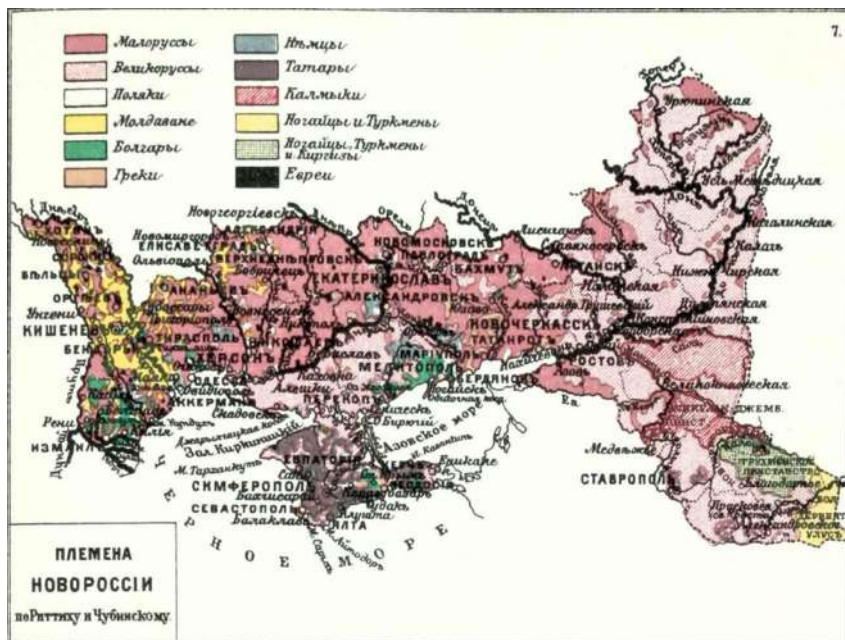
1 : 300 000. На карті вперше науково представлено розміщення різних етносів на території Закарпаття. Видана Російською Академією Наук в книзі «Статги по славяноведению». ТОМАШІВСЬКИЙ Степан Теодорович (09.01.1875–21.12.1930) – історик, публіцист, громадський і політичний діяч, учень М. Грушевського, доцент (1912 р.), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка.

1908 р. «Народонаселение и языки Европы»

1910 р. Карта «Племена Новороссии» (Племена Новоросії). Мапа з багатотомного «Полного географического описания нашего отечества». На карті показано дуже строкатий в етнічному плані склад населення Півдня України. Українців на карті позначено як «Малоруссы». Теперішня Молдова та Бессарабія заселена молдаванами, українцями та болгарами; Крим – переважно кримськими татарами та частково росіянами та болгарами. Хоча

зрозуміло, що тут – картографічні неточності. В кінці XIX – поч. XX ст. українців в Криму було більше ніж росіян.

1910 р. «Племена Новороссії»

Серед етносів, які емігрували на Південь України вагоме місце займають німецькі переселенці. Перші німецькі колоністи прибули на запрошення Катерини II, друга хвиля переселення припала на 1804 р. За період з середини XVIII – до середини XIX ст. на території Південноукраїнського регіону було засновано 549 колоній [Бойко Я., Данилова Н. *Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII–XIX ст.)*. 1992]. Досить чисельною була і група болгарських переселенців. Болгарські колонії на території Півдня України виникають ще з кінця XVIII ст., проте найбільш активним заселення Південноукраїнських земель відбулось у 1861–1862 рр., здебільшого болгарами, які також були переважно сільським населенням. Чисельність болгар на Півдні України швидко зростала. За період з 1861 по 1914 рр. їх діаспора збільшується з 16 до 46 тис. осіб, тобто втричі [Пачев С. И. *Болгарские колонии Северного Приазовья (1861–1917 гг.): комплексное исследование*. 1996]. Ще одним з найчисельніших етносів на території Півдня були євреї. На середину XIX ст. вони становили приблизно 2% від загальної кількості населення. Основна частина єврейського населення концентрувалась в містах та містечках регіону, де займала приблизно 30%. Така динаміка

росту кількості єврейського етносу набула піку в 60–80-х рр. XIX ст. Проте, до початку XX ст. частка представників єврейського етносу в містах починає зменшуватись внаслідок економічних та соціальних чинників, зокрема погромів 1881, 1905 рр. [Морозова А. В. *Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.)*. 2005].

1911 р. Вільям Роберт Шеферд (William Robert Shepherd; 1871–1934), американський історик та картограф. Карта «Distribution of Races in Austria-Hungary». Опублікована в американському атласі «Historical Atlas». Українці Австро-Угорщини позначені як Рутени (**Ruthenians**). Надсяння – українська етнічна територія.

1911 р. Вільям Роберт Шеферд

Мирон Кордуба

Мирон Кордуба (02.03.1876 р. – 02.05.1947 р.), історик, географ, картограф, доктор філософії (1898), професор (1920), член Наукового товариства імені Шевченка (1903).

1917 р. Мирон Кордуба

Першим українським навчальним атласом був «Географічний атлас» професора М. Кордуби (1912, 1917, 1928). Атлас, загальним обсягом 24 сторінки, вміщував 24 основні карти та 11 додаткових, присвячених вивченню географії світу. Є серед них і етнографічні карти. На карті «Галичина і Буковина» –

вставка «Карта народів» (стор. 11; 1928 р.); на карті «Наддунайська Швейцарія» – дві вставки «Карта народів» та «Карта вір» (стор. 12–13; 1928 р.).

Кордуба М. Географічний атлас [Карті]. – Коломия: Галицька накладня Я. Оренштайна, 1912.

Яків Оренштайн – засновник і власник «Галицької накладні» в Коломиї (з 1903 .) та «Української накладні» у Берліні (з 1919 р.); єврей. 1921 р., у Берліні, можливо, щоб підбити підсумки своєї роботи на ниві української книговидавничої справи й залишити слід про неї, Я. Оренштайн вирішив видати об'єднаний каталог «Галицької» та «Української» накладні за 1903–1919 рр., який відображає понад 350 видань, систематизованих за видавничими жанрами.

1917 р. Мирон Кордуба. Карта «Карта північно-західної України».

Опублікована карта в «Північно-західна Україна / Мирон Кордуба; Союз Визволення України. – Відень: Накладом Союзу Визволення України, 1917. – 89 с.». На карті позначена північна, західна і південно-західна межа «української більшості». Полісся (Пінщина), Підляшшя, Берестейщина, Холмщина, Перемишльщина, Пряшівщина, Угорська Русь, Північна Буковина й Південна Бессарабія – українські етнічні землі.

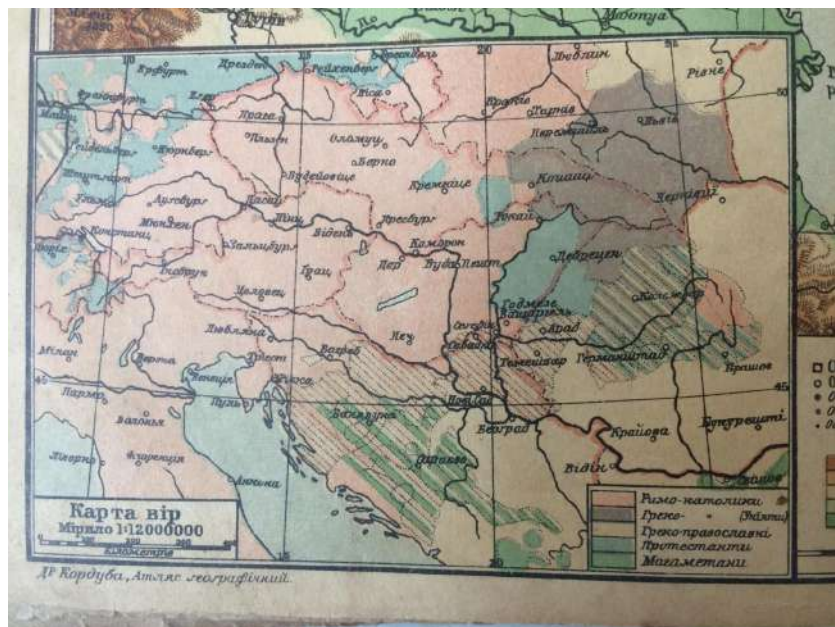
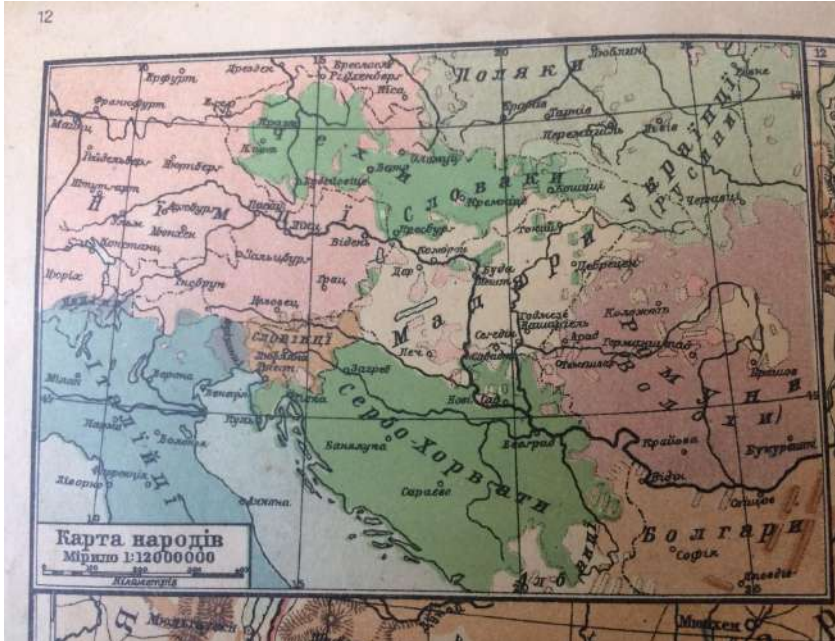
У закордонному виданні Союзу Визволення України вчений Мирон Кордуба приводить фактичний матеріал географії північно-західної України. В доступній формі приведено загальний географічний огляд регіону та історичні аспекти розвитку території, які викладено на основі тодішніх історичних публікацій. Подано інформацію про внутрішні та зовнішні національні відносини, відомості про освіту, господарство, промисловість, торгівлю. Призначено для вчених, географів, краєзнавців.

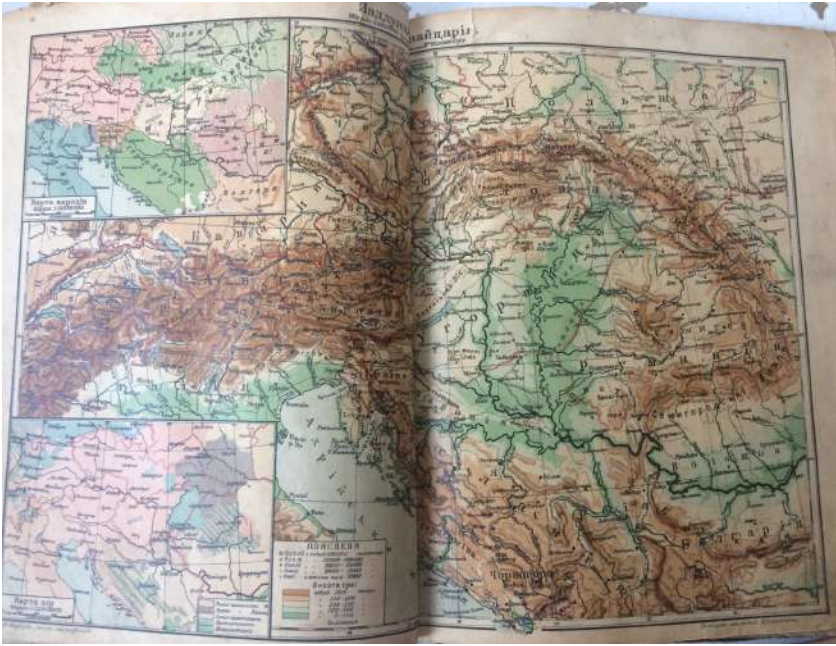
Олег Антонович. «ІЗ ПЛЕЯДИ ВИДАТНИХ У НАЦІОНАЛЬНІЙ НАУЦІ: МИРОН КОРДУБА (До 65-річчя від смерти вченого)», 2012 р.:

«Велику цінність мають мапи, вміщені М. Кордубою в історико-географічних працях. Вони, крім того, що «унаочнюють» зміст текстувальної частини досліджень, вносять, як відомо, додаткове смислове навантаження. Картографією як класичним елементом історично-географічних досліджень учений зацікавився ще до Першої світової війни. На це вказує більша частина згаданих праць (вони супроводжують дослідження періоду визвольних змагань: «Північно-західна Україна» (1917) і значно пізніших десятиліть.

1912 р. Мирон Кордуба

1912 р. вчений зробив певне узагальнення своєї праці і, базуючись значною мірою на матеріалах перепису населення 1897 р. (для Росії) і 1910 р. (для Австро-Угорщини), видав «Географічний атлас» із 24 різноматематичних мап (атлас витримав три видання – 2-ге – 1914; 3-тє – [1922 р.]). М. Кордуба розумів значення досліджень історико-географічної проблематики України (подібно, як це, зрештою, розуміли Г. Величко, М. Грушевський, С. Рудницький, а пізніше І. Крип'якевич, В. Кубійович), а в тому не лише наукове, освітнє і загальнокультурологічне, а й передусім державно-політичне для українського народу: «Ні яка держава не зможе розбудовуватися та існувати, якщо нація-державотворець не усвідомить простої істини: нація без держави не існує так само, як держава не існує без території». Тому географію населення, його територію і точне її географічне визначення (делімітацію) на площинах мап М. Кордуба відносить до першорядних і актуальних завдань як історичної географії, так і національного картографування...

Кожне історичне вище, на думку М. Кордуби, «непереконливо сприймається без вказівки на джерело з якого виростає думка і без показу території де відбувається подія [...] особливо у давні часи». Останнє вказує на безпосереднє зацікавлення вченого питаннями історичної географії. Окрему увагу зосереджує М. Кордуба на географії

населення України та часовій динаміці його історичного руху. Ці студії дослідника почалися із маргінальних уваг до ранніх його праць. Перші розвідки М. Кордуби, присвячені історичній географії і етногеографії, припадають на 1903 р.

Працюючи над історією Буковини, вчений розглядає їх досить детально, описуючи колонізацію краю. Децю пізніше, 1905 р., у газеті «Буковина» з'являється стаття «Найдавніші оселі на Буковині», а згодом у Науковому збірнику, опублікованому на честь М. Грушевського, друкується вже велика за обсягом наукова розвідка «Молдавсько-польська границя на Покуття по смерті Стефана Великого» (1906, з мапою), у якій чимало питань ґрунтуються на визначенні української етнотериторії (скорочений і уточнений варіант: «Zur Frage über die moldauisch-polonische Grenze in den Jahren 1433–1490» (1910), виходять друком праці «Північно-західна Україна» (1917 з мапою), «Границя з 1772 р.» (1920). Найбільш вагомим історико-географічним дослідженням М. Кордуби щодо реконструкції історичних меж поширення українців є стаття «Західне пограниччя Галицько-Волинської держави в XIII ст.» (1925, з мапою). Вона охоплює великий різноманітний джерельний матеріал, у тому числі матеріали з ойконімії, які на такому рівні аналізу вперше використовуються у національній історіографії. На цьому наголошує критика. Пізніше на цю тему пише іншу статтю «Історична границя між Галицькою державою і Польщею» (1930). Водночас з реконструкцією середньовічних та пізнь-середньовічних територій українців увага вченого прикута до етнічних земель у новітній період української історії. Прикладом можуть слугувати статті «Ми і волохи» (1916), «Чи Підляшшя було білоруське» (1941). Основні праці вченого на цю тему такі: «Де живуть українці?» (1912), «Етнографічна територія України» (1917), «Територія і населення України» (1918, з мапою, стосовно цієї праці висловив свої зауваження С. Рудницький: „[автор] не потрапив віднести як слід критично до офіційного статистичного матеріалу австро-угорського й російського. Тому викреслені ним межі (української національної території) [...] можна вважати тільки мінімальними»), далі «Bukovina a Uherske Ukrajine» (1918, також франц. мовою), «Українська національна територія в Галичині та урядова австрійська статистика» (1919), «Territorium und Bevölkerung der Ukraine. Ein geographische-statistischer Beitrag» (1919), «Простір і населення України» (1921). Окремо слід підкреслити актуальність праць М. Кордуби «Українські землі під польською владою» (1932), «Українська національна територія і кількість українців у Польщі» (1925), «Розвій українського населення в Галичині за останні 100 літ» (1926), «Територія і населення Радянської України» (1926) та ін. Перелік великий».

1912 р. Любор Нідерле (Lubor Niederle 1865–1944), видатний чеський археолог, етнолог, етнограф та історик-славіст, дослідник слов'янської старовини, член Чеської Академії Наук і Наукового Товариства у Львові, професор Карлового університету, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка. Карта – «**Národopisná mapa Slovanstva**» (Етнографічна мапа Слов'янства). Видавництво Прага. Масштаб 1 : 3 700 000, формат 45 × 56 см. Карта створена на основі статистичних даних переписів Австро-Угорської імперії, Болгарського Царства, Німеччини та Російської імперії. На мапі показані лише етнічні ареали слов'янських народів. Українськими є Кубань, Півкавказзя, Слобожанщина, Донщина, Берестейщина, Пінщина, Підляшшя і Лемківщина. Український етнос позначено як **Малороси**.

1912 р. Любор Нідерле

«Етнографічна карта славянщини» – версія українською мовою етнографічної мапи «Národopisná mapa Slovanstva» Любора Нідерле. Рік видання між 1912 р. і 1930 р.

1915 р. «Етнографическая карта славянского мира» – версія російською мовою етнографічної мапи «Národopisná mapa Slovanstva» Любора Нідерле. Українці позначені як «**Малоруссы**». В правому куті карти міститься карта-врізка «Етнографічна карта Сибіру».

Степан Рудницький

Степан Рудницький (1877–1937) – творець географічної науки в Україні, визначний український географ і картограф, засновник і директор Українського науково-дослідного інституту географії і картографії, вчений, який заклав фундамент географічної науки в Україні, розробив українську географічну термінологію. Його вважають основоположником сучасної української географії. Учений першим комплексно описав територію України.

С. Рудницький належить до численної когорти тих видатних вчених-географів (поряд з Г. Величком та В. Гериновичем), котрі науково обґрунтували можливість утворення Української держави з географічного погляду, визначивши межі етнічної території українців. Свої наукові дослідження ці українські географи підтверджували наочно, укладаючи етнічні мапи.

ЕТНОГРАФІЧНІ КАРТИ Степана Рудницького:

* Ethnographische Übersichtskarte [der] Ukraina. – М- b 1 : 7 500 000. – Wien: Kartogr. Anstalt G. Freytag & Berndt, Ges. m. b. Н., 1915. – (нім., назва в перекладі на укр. мову: “Етнографічна оглядова карта України”). [Додаток до книги: “Ukraina und die Ukrainer”. Видавалася і перевидавалася разом з книгою у 1914 і 1915 рр. багатьма мовами. Українською мовою під назвою “Оглядова карта українських земель” з’явилася у 1917 і 1921 рр. в книзі “Україна – наш рідний край”].

* 1915 р. «Das Wohngebiet der Ukrainer in Europa» (Українська територія у Європі).

* 1916 р. Карта-інфографіка «Ukraine Land und Volk» [Видавництво: Wien: Kartogr. Anstalt G. Freytag & Berndt, Ges m. b. Н., 1916.].

* Ethnographische Übersichtskarte von Osteuropa. – М- b 1 : 10 000 000. – (нім., назва в перекладі на укр. мову: “Етнографічна оглядова карта Східної Європи”). [Додаток до книги: “Ukraina. Land und Volk”, 1916]. [Видавництво: Wien: Kartogr. Anstalt G. Freytag & Berndt, Ges m. b. Н., 1916.].

* 1918 р. Карта України Степана Рудницького (межі України відповідають умовам Берестейського договору).

* 1920 р. Україна у своїх етнографічних межах [з Г. Гасенком]. – Київ; Відень: Druck: Christoph Reisser's Söhne.

* 1920 р. Українці в світі. – М- б 1 : 75 000 000. – 2-е вид. – Відень: Вид-во “По світу”.

* Карта України. Оглядова карта українських земель, після карти проф. С. Рудницького [дотично ж сумежних територій: білоруської, польської і чехословацької після карти Л. Нідерле]. – М- б 1 : 7 500 000. – Львів: Вид-во “Вперед”. – [б. р.].

* 1922 р. Карта слов’янщини // Дорошенко Д. Слов’янський світ. – Берлін, – Т. 3. (Основана на Нідерле, з поправками, особливо на Кубані).

* 1929 р. С. Рудницький, Т. Скрипник. Оглядова політично-економічна карта Західньої України. – М 1 : 2 000 000. Видавництво «Західна Україна». Київ. Тираж 8 100 прим.

1907 р. в НТШ виникла ідея створення етнографічної (етнічної) карти українських земель. З цією метою було організовано спеціальну комісію для збирання та опрацювання статистичного матеріалу. У ній активно працювали С. Рудницький та В. Геринович.

На основі переписів населення Австро-Угорщини 1867–1910 рр. та перепису населення Російської імперії 1897 р., статистичних даних 1914 р., інформації з етнографічних мап європейських вчених та інших джерел визначив тогочасні межі суцільної (мінімальної) та мішаної (максимальної) української етнічної території.

1910 р. (восени) вийшла друком перша частина книги С. Рудницького **«Коротка географія України. Фізична географія»**. Єдиною картою-додатком цієї книги була **«Географічна карта земель, де живуть Українці»** (масштаб 1 : 5 000 000) **Володимира Гериновича**.

Етнографічні карти, розроблені С. Рудницьким, з'явилися дещо пізніше.

Перша Етнографічна карта, розроблена С. Рудницьким, видана у **1914 р.** у Відні під **назвою «Ethnographische Übersichtkarte der Ukraina»** (німецька назва). Масштаб 1 : 7 500 000. В перекладі на українську мову: **«Етнографічна оглядова карта України»** як додаток до книги «Ukraine und die Ukrainer» (Україна і українці). Бачимо на мапі використання рожевого, який у Британській імперії був улюбленим кольором для показу на карті британських володінь.

Мапа видавалася і перевидавалася разом з книгою у 1914 і 1915 рр. багатьма мовами. Повторне видання німецькою мовою цієї книги разом з картою було здійснене у Берліні (1915 р.), перевидання італійською – у Римі (1914 р.). Українською мовою під назвою **“Оглядова карта українських земель”** з'явилася у 1917 і 1921 рр. в книзі “Україна – наш рідний край”.

С. Рудницький подає перелік своїх праць, до яких додано етнічні карти: 1. Ukraine und die Ukrainer. Wien, 1914, 2 вид. Berlin, 1915; 2. Verbreitung der Ukrainer. 1915; 3. Ukraina, Land und Volk. Wien, 1916; 4. Україна наш рідний край. Відень, 1917, а також – Картон при Стінній фізичній карті України. Львів, 1918 (карта-врізка під назвою «Народописна карта України»).

Отже, українською мовою «Етнографічна оглядова карта України» вперше вийшла у праці «Україна – наш рідний край» (Львів, 1917 р.; 2-ге вид. – Львів, 1921 р.) і мала назву «Оглядова карта українських земель». Цю карту було уміщено також у праці С. Рудницького «Початкова географія для народних шкіл» (1919).

Видання 1917–1921 рр. Формат карти 15 × 32, 5 см, масштаб 1 : 7 500 000. Її видано накладом товариства «Шляхи» (Львів) на картографічному підприємстві Г. Фрейтага і Берндта у Відні. Внизу напис – «Зладив Степан Рудницький». Карта має картографічну сітку:

меридіани та паралелі проведено через 5°. Територія, зображена на мапі, простягається від $\approx 45^\circ$ пн. ш. на півдні до $\approx 50^\circ$ пн. ш. на півночі та від 15° – 20° сх. д. на заході до 45° – 50° сх. д. на сході. Карта охоплює всю етнічну територію України від Західної Лемківщини на заході до Каспійського моря на сході, від Підляшшя і Стародубщини на півночі до Чорного, Азовського морів і Кавказу на півдні [Цюцюра Л. Ю. *Оглядова карта українських земель Степана Рудницького: особливості розроблення та видання (1914–1921 рр.)*. 2010].

У XXI ст. етнографічну оглядову карту українських земель С. Рудницького було перевидано двічі: у книзі "Політична географія України" (упор. П. Штойко) та в хрестоматії "Новітня українська суспільна географія" за ред. О. Шаблія. У цих виданнях карту подано у дещо зменшеному форматі 12,2×26,2 см та 10,5×22,4 см відповідно. Більше видань цієї мапи не виявлено [Цюцюра Л. Ю. *Оглядова карта українських земель Степана Рудницького: особливості розроблення та видання (1914–1921 рр.)*. 2010].

Перша інфографіка про Україну з'явилась в науковій праці академіка Стефана Рудницького «Ukraine und die Ukrainer» (Україна і українці). Спочатку брошура була видана **1914 р.** німецькою мовою у Відні, того ж року – перевидана італійською у Римі, 1915-го – у Берліні, румунською – у Бухаресті, угорською – у Будапешті, а також англійською в США – в Джерзі-сіті, під назвою «The Ukraine & the Ukrainians». 1918 року в Нью-Йорку монографія перевидається під назвою «Ukraine, the land and its people»: an introduction to its geography» разом із мапами „General Physical Chart of Ukraine“, „General Ethnographic Map of Eastern Europe“, „Geological Map of Ukraine“, „General Climatic Map of Ukraine“, „Map of the Flora of Ukraine і Structural-Morphological Map of Ukraine“. Ці мапи видало підприємство «Rand Mc Nally & Co.», N.

В англійському варіанті цієї брошури «The Ukraine & the Ukrainians» (**1915**) було вміщено три мапи: німецькомовна мапа „Українська територія у Європі“ та дві – англійською: „Карта Центральної Європи“ та „Карта ґрунтів європейської Росії“.

Карта «Das Wohngebiet der Ukrainer in Europa» (Українська територія у Європі). Масштаб 1 : 20 000 000, формат 12,9 × 17,7 см. Виконана у чорно-білих тонах. Карта охоплює територію Європи, а також частину Азії та північну частину Африки: від Португалії на заході до Аральського моря й Персії (теперішній Іран) на сході, від Скандинавського півострова та Росії на півночі до Середземномор'я й країн Північної Африки на півдні. Мапа відображає українську національну територію.

Зображено й територію проживання українців: основна частина українських земель, де українці чисельно переважають (у т. ч. на Кубані) – чорним кольором суцільно; території на змішаних землях (в т. ч. басейни Нижньої Волги і Дону, Передкавказзя) – штриховими чорними лініями більшої товщини, за винятком ареалу довкола Оренбурга, де проживає значно менше українців, – тоншими лініями

(що більший відсоток українців у структурі населення, то товстіші лінії). Можна сказати, що це – мапа етногеокультурного поширення українського народу в Європі [*Ломницька Леся. Англomовні праці академіка Рудницького*].

Вона неодноразово передруковувалася у багатьох іноземних книжкових і періодичних виданнях. Зокрема, її було вміщено у франкомовному журналі *La Revue Ukrainienne* (№ 1, 1915) та англomовній газеті *The Ukraine* (№ 1, 1915), що виходили у Лозанні, німецькомовному українському журналі *Ukranische Rundschau* (№ 2, 1915) тощо. Цю мапу під назвою «Україна у своїх етнографічних межах» було зображено й на двомовному плакаті «Україна = Die Ukraine», виданому 1920-го у Відні С. Рудницьким і Г. Гасенком. [*Ломницька Леся. Англomовні праці академіка Рудницького*].

1916 р. у Відні друкується карта-інфографіка «Ukraine Land und Volk» з етнографічною картою України Степана Рудницького від 1914 р. Етнічні межі були позначені поза межами Австро-Угорської Імперії, бо австрійська військова цензура не пропустила б «сепаратистську» карту, а про концепцію конфедералізації та утворення Королівства Україна під регентством Австрії, яку розробляв вбитий в Сараєво ерцгерцог Фердинанд, в 1916 р. вже не згадували, відклавши ідею реформи в шухляду до завершення війни. «Оглядова карта України» вперше була надрукована у 1914 р., перевидана у 1916 р.

1918 р. у Берліні карту-інфографіку перевидано. Додатком до карти-інфографіки виходить книга Степана Рудницького «Ukraine Land und Volk», яку перевидують 1919 р. англійською в Нью-Йорку під назвою «“Ukraine, the land and its people”: an introduction to its geography».

Ця ж мапа стала основою для карти-інфографіки Григорія Гасенка (1919 р.). Вочевидь, до друку мапи-інфографіки «Ukraine Land und Volk» він мав теж безпосередній стосунок, хоча його ім'я не вказано у вихідних даних цієї інфографіки. Автором інфографіки вказаний Степан Рудницький. 1920 р. вийшла друком карта-інформографіка вже авторства Степана Рудницького та Григорія Гасенка "Українці в світі". Масштаб 1 : 75 000 000. Видавництво "По світу", Відень.

1918 р. Карта України Степана Рудницького (межі України відповідають умовам Берестейського договору). Карта в оригіналі має розмір 100 × 70 см, і є навчальною. "Карту України", затвердили у Науковому товаристві ім. Шевченка (Львів) в 1917 р., коли політичні кордони України тільки починали виникати, і очевидно, що територіальне охоплення карти виходило з етнічного простору українців, – а от кордони України на неї потрапили вже пізніше. Буква "У" могла б теоретично знаходитися і на території Галичини, але навряд чи це б дозволила австрійська цензура воєнного часу. Наприклад, на "Етнографічній карті Австро-Угорщини" сер. 1918, призначеної для офіцерів, на території Австро-Угорщини "рутени" вже перейменовані в "українців", але назва "Україна" відноситься, природно, лише до території УНР. Карта опублікована відомим віденським

картографічним видавництвом “Фрайтаг унд Берндт”, яке з 1890-их років видавало навчальну картографічну літературу українською мовою для шкіл Галичини.

1914 р.

Ймовірно, карта відображає реалії літа–початку осені 1918 р., тобто періоду Гетьманату П. Скоропадського. Цікавий нюанс карти полягає в тому, що жирною червоною лінією позначені межі тодішньої української держави, а як “Україна” підписані всі українські етнічні території до Передкавказзя.

На карті межі України відповідають умовам Берестейського мирного договору, укладеного Українською Народною Республікою з Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною і Болгарією 27 січня (9 лютого) 1918 р. У договорі визначалися кордони України, частина з яких була вказана остаточно, а частина (наприклад, українсько-російський кордон) підлягала подальшому уточненню в ході міждержавних переговорів.

1915 p.

1916 p.

1918 p.

Die Ukraine · Land u. Volk.

Das Gebiet des ukrainischen Volkes
beträgt 765 000 qkm.
Dies ist das Inhabergebiet der Fläche Deutschlands und mehr als das Dreifache von Ostpreußen.

Die Volkszahl des ukrainischen Sprachgebietes beträgt rund 40 Millionen, also ungefähr so viel wie das Frankreich.

Die Ukraine ist das reichste Land des bisherigen Rußland.

In der Ukraine liegt das berühmte Schwarzerdegebiet.
Dieses umgibt fast das ganze kulturbefruchtete Rußland.

Die Ukraine war das wirtschaftliche Rückgrat der russischen Macht.

Die ukrainische Volksrepublik in ihren voraussichtlichen Grenzen

Die landwirtschaftliche Produktion der Ukraine in Frieden könnte den Bedarf der Mittelmächte sicherstellen, ihre reichen Schätze an Kohle, Erze, Salz und Petroleum würden einen Überschuß für Mitteleuropa lassen.

Dodenerzeugnisse der Ukraine
in Franken
berechnet auf den bürgerl. Maßstab.

Mineralproduktion:

Ukraine	80 %
Übriges Rußland	40 %

Für den privaten Mineralabbau: Ukraine 27 %, Übriges Rußland 1 %.

Zuckerproduktion:

Ukraine	88 %
Übriges Rußland	12 %

Die Volkszahl
des letzten russischen Reiches (40 Millionen) entspricht der Gesamtzahl tschechischer Länder.

Polen	1 170 000	Österr.	1 400 000
Frankr.	1 540 000	Italien	1 700 000
Spanien	1 400 000	Japan	1 000 000
England	1 000 000	USA	1 000 000
Schweden	1 000 000	Frankr.	1 400 000

Die Fläche
710 000 qkm
gleich derjenigen der gesamtdeutschen europäischen Länder zusammen:

Polen	200 000	Österr.	40 000
Frankr.	170 000	Italien	30 000
England	110 000	Japan	25 000
Belgien	25 000	Frankr.	10 000
Italien	1 100 000	Österr.	10 000

Der Zuwachs
der Bevölkerung beträgt nach 1910 bis 1918 die 10-fache der gesamten Bevölkerungszahl des Reiches (die Bevölkerung für die russischen Provinzen nicht mitgerechnet).

Polen	120 000	Österr.	120 000
Frankr.	30 000	Japan	60 000
Italien	100 000	Italien	90 000
Belgien	100 000	Frankr.	20 000

Mineralförderung der Ukraine
in Franken
berechnet auf den bürgerl. Maßstab.

Erzproduktion:

Ukraine	80 %
Übriges Rußland	40 %

Steinproduktion:

Ukraine	70 %
Übriges Rußland	30 %

Achsenproduktion:

Ukraine	88 %
Übriges Rußland	12 %

На цій карті червоним діагональним виділенням показані території зі спірним статусом (Холмщина, українські етнічні частини Бессарабії, українсько-російський кордон на схід від Курська і Белгорода). Переговори з РСФФР відбувалися 23 травня – 11 листопада 1918 р., і закінчилися нічим. Вже незабаром карта застаріє, бо 1 листопада 1918 р. почне формуватися Західноукраїнська Народна Республіка на тих територіях, які на цій карті – це Австро-Угорщина.

1914 р. Англійська карта

1914 р. Англійська карта. В легенді карти український етнос позначений як **Українці** або **Рутени**; на самій карті **Малороси** або **Рутени**. Українські землі на карті – це **UKRAINE**. Це одна із перших етнічних карт іноземних авторів де Український етнос позначено як **Українці**.

1914 р. (складена). «Діалектологическая карта русского языка в Европѣ». Видана в 1915 р. в Петрограді Російським імператорським географічним товариством. Карту склали шляхом анкетування місцевого сільського населення. Роботою керувала Московська діалектологічна комісія на чолі з академіком О. О. Шахматовим та професорами М. М. Дурново, Д. М. Ушаковим, М. М. Соколовим.

Автори карти – Микола Миколайович Дурново, Дмитро Миколайович Ушаков, Микола Миколайович Соколов. Виконана членом Російського імператорського географічного товариства – І. П. Піддубним. Кольоровий формат – 101 × 83 см. Літографія Козловської (спосіб Янова). **Вся територія Донеччини та Луганщини – українські етнічні землі. Берестейщина, Пінщина (тепер в Білорусі) та Пряшівщина (тепер у**

Словаччини) – теж належить до українського етнографічного масиву. На мапі показано, що перед Першою світовою війною переважно українцями («малоросами» за імперською термінологією) були заселені не лише Крим, але й в сучасних межах – майже цілком Кубань (Краснодарський край), Белгородська область, значні частини Ростовської та Воронежської областей – територія теперішньої Росії. Все Підляшшя, Холмщина, Закерзоння (тепер Польща) – заселені українцями. На цій же карті наочно показані й інші етнографічні кордони. Сірим кольором позначено ареал поширення білоруської мови («діалекту» по-імперськи) в двох варіантах говорів – південно-західному та північно-східному. Так, ареал білоруської мови на сході охоплював нинішню Смоленську область, великі частини Брянської і Калузької областей, південь Псковської і південний-захід Тверської областей Росії. Цікаво й те, що Полісся і практично вся нинішня Брестська область Білорусі в цей ареал не потрапляють і до білоруської мови не належать. Мову вище названої території російські академіки віднесли до північномалоросійського діалекту російської мови, тобто до української мови.

1903 р. створюється Московська діалектологічна комісія (МДК), керівником якої став Ф. Є. Корш, а справжнім натхненником – О. О. Шахматов. Комісія опублікувала дві програми («Програма для збирання відомостей, необхідних для складання діалектологічної карти російської мови») в 1909 і 1911 роках. Комісією була прийнята і розвинена класифікація російських говірок О. О. Шахматова. Програма містила розгорнуті питання по всіх мовних явищах, головним чином фонетичних і морфологічних. На цю програму були отримані сотні відповідей, в основному від представників сільської інтелігенції – вчителів, лікарів, духовництва. 1915 р. була опублікована робота **«Опыт діалектологической карты русскаго языка въ Европѣ съ приложеніемъ очерка русской діалектологіи»** (Опыт діалектологической карты русскаго языка в Европе), в якій були накреслені межі говорів східнослов'янських мов, окреслено території української, російської, білоруської мов, дано розмежування цих мов на наріччя і групи говірок, виділені перехідні говірки між наріччями та мовами. В якості додатку до карти було подано «Очерк русской діалектологіи», підготовлений членами МДК М. М. Дурново, М. М. Соколовим, Д. М. Ушаковим.

Фрагмент з праці «Опыт діалектологической карты русскаго языка в Европе» «§ 73. **І. Южно-малорусская группа** (называемая так же «украинскимъ» нарѣчіемъ или поднарѣчіемъ).» «Примечанія» сообщают: «**212.** Терминъ «украинскій» по отношению къ языку употребляется въ разныхъ значеніяхъ. У старыхъ ученыхъ – Михальчука, Житецкаго (прим. 197) и др. – этим терминомъ обозначаются лишь в. говоры ю.-м.-р. нарѣчія, называемые нами «восточно-украинскими»; «подольскій говоръ» и «галицкій говоръ»

ими отдѣляются отъ «украинскаго». Въ томъ же смыслѣ употреблень этотъ терминъ и у Соболевскаго... Но тотъ же терминъ употребляется многими учеными, главнымъ образомъ, малорусскими, для обозначенія всей м.-р. рѣчи, а такъ же – какъ названіе м.-р. литературнаго языка (въ основу котораго легъ одинъ изъ украинскихъ говоровъ)...».

Олексій Шахматов – один з авторів роботи «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (1916), брав участь у написанні

декларації Петербурзької АН «Про отмену ограничений малорусского печатного слова» (1905–1906), автор докладних рецензій на граматики української мови А. Кримського і С. Смаль-Стоцького, словник української мови Б. Грінченка.

1914 р. «Діалектологическая карта русского языка в Европѣ»

Олексій Шахматов з інтересом і співчуттям ставився до розвитку української літератури і української мови, але скептично висловлювався стосовно прагнення діячів «українського руху» до відділення малоросійської народності від єдиного російського народу.

О. Шахматов у своїй праці «О государственных задачах русского народа в связи с национальными задачами племен, населяющих Россию» писав: «Где же та русская народность, о которой мы говорили выше и которую хотели признать естественною носительницей и представительницей государственных интересов? Признаем ли мы такую русскую народность только великорусскую? Не будет ли это признание тяжким преступлением против государства, созданного и выношенного всем русским племенем в его совокупности? Решение объявить «инородцами» малорусов и белорусов не умалит ли самое значение русской народности в нашем государстве, вводя его в сравнительно тесные пределы Московского государства XVI–XVII вв.?» [Шахматов Алексей. *О государственных задачах русского народа в связи с национальными задачами племен, населяющих Россию*].

1915 р. Грушевський Михайло. (Як жив український народ. Коротка історія України / Видання 2-е: Написав Михайло Грушевський, професор української історії в університеті у Львові. – Царгород: З друкарні «Союза визволення України», 1915. – 108 с.). Карта України.

Пришівщина, Надсяння, Підляшшя, Берестейщина, Пінщина, Стародубщина, Білгородщина, Подоння, Таганрогщина, Кубань – українські етнічні землі.

1915 р. Михайло Грушевський

1915 р. Густав Фрайтаг (Gustav Freytag; 1852–1938), австрійський картограф. Карта «Етнографічна карта Європи». Картографічне видавництво «Фрайтаг і Берндт» (Freytag & Berndt; Відень). Це одна із перших етнічних карт іноземних авторів де **Український етнос позначено як Українці (Ukrainer)**. Мапа показує розселення українців аж до Кавказу по долинах річок Кума та Кубань. Кримський півострів заселений переважно українцями та татарами. Пришівщина, Закарпаття, Підляшшя, Холмщина, Надсяння, Берестейщина, Пінщина, Стародубщина, Курська та Воронізька губернії заселені українцями. В легенді карти подано кількісний склад європейських народів: українців – 32 000 000, росіян – 77 000 000, поляків – 19 000 000 осіб і т. д. На карті поміщено значні ареали проживання українців в сучасних Волгоградській та Саратовській областях Росії. Напис **UKRAINA** поданий великими літерами (так позначені колишні, або на цей час чинні держави).

1915 р. Густав Фрайгар

Український етнос позначено як *Ukrainer (Kleinrussen, Ruthenen)* (Українці (Малороси, Рутени).

Зарубежная Русь.

Этнографическая карта, составленная Д. Н. Вергунем.

1915 р. Вергун Д. М.

1915 р. Вергун Д. М. (18 жовтня 1871 р., Городок, нині Львівської області – 3 вересня 1951 р., Х'юстон), дослідник історії літератури

Карпатської Русі та слов'янознавства москвофільського напрямку, публіцист, журналіст, поет. Етнографічна карта українських земель в Австро-Угорщині «**Зарубежная Русь**». Оpubлікована в «Очерк профессора Харьковского Университета А. Л. Погодина. Санкт-Петербург, типография П. П. Сойкина, 1915. – 32 с.». Книга – 28 малюнків у тексті, 2 картини у фарбах і карта Зарубіжної Русі. Крайня західна межа розселення українців – впадіння р. Попрад в р. Дунаєць, впадіння р. Горнад в р. Слана (притока Тиси). Українська етнічна територія, в теперішній Словаччині, включає міста Левоча, Пряшів, Кошиці, Трешшов та ін. Сянок, Перемишль, Ярослав, Любачів (тепер Польща) – українські етнічні землі.

1915 р. Шарль Грант Робертсон (Charles Grant Sir Robertson; 1869–1948) та **Джон Бартоломей** (John George Bartholomew; 1860–1920), англійські географи та картографи. Карта – «Europe – Ethnographical» (Європа – етнографічна). Оpubлікована в «An Historical Atlas of Modern Europe from 1789 to 1914». Карту в 1922 р. перевидали Джон Бартоломей і син. Українці позначені як Малоруси або Рутени (**LITTLE RUSSIANS OR RUTHENIANS**).

В Карпатах автори виділяють етнографічні групи українців: гуцули (**Huzuli**), тухольці (**Tukholzes**), гуралі (**Gorales**). До гуралів віднесено як гірське населення Польських Карпат, так й Українських Карпат. Пряшівщина, Надсяння, Підляшшя, Берестейщина, Пінщина, Стародубщина, Білгородщина, Подоння, Таганрогщина, Кубань – українські етнічні землі.

1916 р. Вергун Д. М. Карта – «Ethnographic Map of Central and South Eastern Europe». Видавництво Лондон. Українці позначені як Малоруси або Рутени (**LITTLE RUSSIAN OR RUTHENE**). Пряшівщина, Закарпаття, Підляшшя, Холмщина, Надсяння, Берестейщина, Пінщина заселені українцями.

1916 р. Дітріх Шефер (Dietrich Schäfer; 1845–1929), німецький історик. Карта «**Länder- und Völkerkarte Europas**» (Землі й народи Європи). Видавництво Берлін. Масштаб 1 : 4 000 000. Перевидавалася неодноразово, зокрема у 1917 і 1918 роках, кольорова гама у перевиданнях різниться, на останньому виданні мапи 1918 року показана чорна жирна лінія Східного фронту станом на мить друку. Вона цікава з точки зору розповсюдження європейських народів по континенту під час Першої світової війни. Український етнос позначено як **Ukrainer (Kleinrussen, Ruthenen)** (Українці (Малороси, Рутени). **Вся територія Донеччини та Луганщини – українські етнічні землі. Берестейщина, Пінщина (тепер в Білорусі) та Пряшівщина (тепер в Словаччині) – теж належить до українського етнографічного масиву. Українцями були заселені не лише Крим, але й в сучасних межах – Кубань (Краснодарський край), значні частини Ростовської, Белгородської та Воронежської областей – територія теперішньої Росії. Все Підляшшя, Холмщина, Закарпаття (тепер Польща) – заселені українцями.**

На карті 1916 р. напис – **UKRAINA**. На карті 1918 р. напис – **UKRAINER** (від Пряшівщини аж до Кавказу).

Головні праці: «Dänische Annalen und Chroniken v. d. Mitte des XIII J. bis zum Ende d. XV Jahr» (1872); «Die Hansestädte und König Waldemar v. Dänemark» (1879); «Geschichte und Kulturgeschichte eine Erwiderung» (1891).

1916 р. Дітрих Шефер

1918 р. Юозас Габрис (Juozas Gabrys; 1880–1951), литовський політик і дипломат, який отримав найбільшу популярність завдяки спробам поширити на Заході ідею незалежності Литви під час Першої світової війни Карта «**Carte Ethnographique de L'Europe**» (Етнографічна карта Європи). Мапа видана Європейським географічним інститутом. Опублікована у швейцарському атласі. Масштаб 1 : 5 000 000, формат 107 × 88 см. На карті подана інформація про тогочасний національний склад України, розселення українців в Європі. Ареал проживання українців (**UKRAINIENS**) значно ширший за нинішні державні кордони України. Проте, західна межа українського етносу дещо зміщена на схід. Ростовщина та Воронежчина переважно заселені українцями. Таганрогщина та Кубань – суцільна українська етнічна територія. На карті поміщено значні ареали проживання українців в сучасних Волгоградській та Саратовській областях Росії.

1918 р. Юозас Габрис

За офіційними даними 1897 р. українці склали більшість у Таганрозькому повіті (81,7%), значний відсоток у Ростовському (33,6%), хоча насправді українців було значно більше.

На території Криму спостерігаємо присутність кримсько-татарського народу, відносно невеликі «вкраплення» болгар, греків, молдован (на карті – румунів) та білорусів, але майже відсутній «салатовий колір», що ним замальовано московитів (росіян). Отже, російська нацменшина з'явилась на українській етнічній території пізніше – внаслідок поразки УНР в оборонній війні проти більшовицької Росії і, як наслідок цілеспрямованої міграції населення з території РСФСР, зокрема масового заселення районів винищення українців в результаті геноциду – Голодоморів 1921, 1932–1933 рр.

Ареал проживання молдаван на Поділлі є значно більший ніж це було насправді.

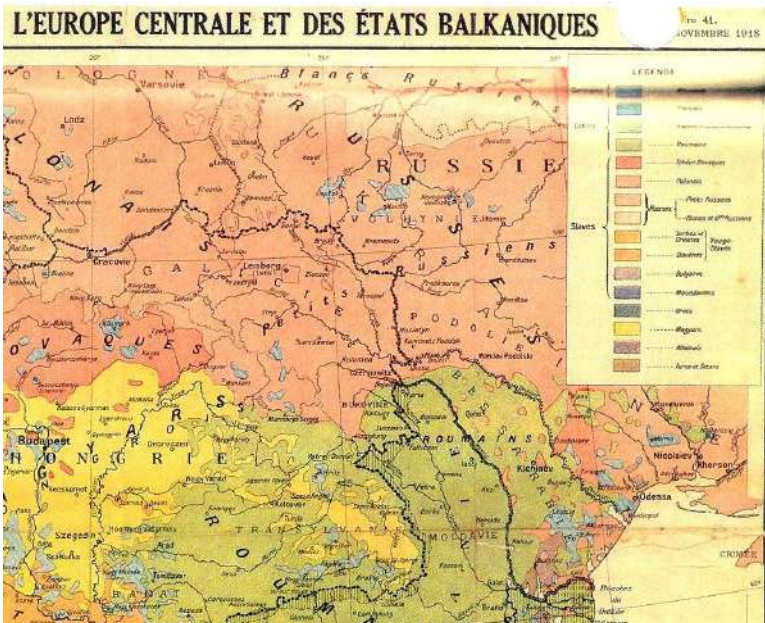
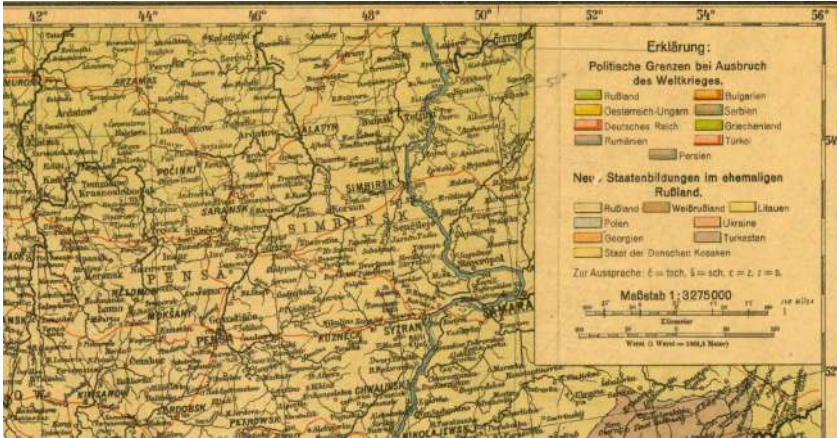
1918 р. Юліус Кеттлер (Julius Iwan Kettler, 1852–1921), німецький професор. Карта – «Ukraine und Kaukasien» (Україна і Кавказ), укладена за підсумками Брест-Литовського договору. Українці, колишньої Російської імперії, позначені як **Ukraine**, а українці Австро-Угорської імперії – **Rusland**.

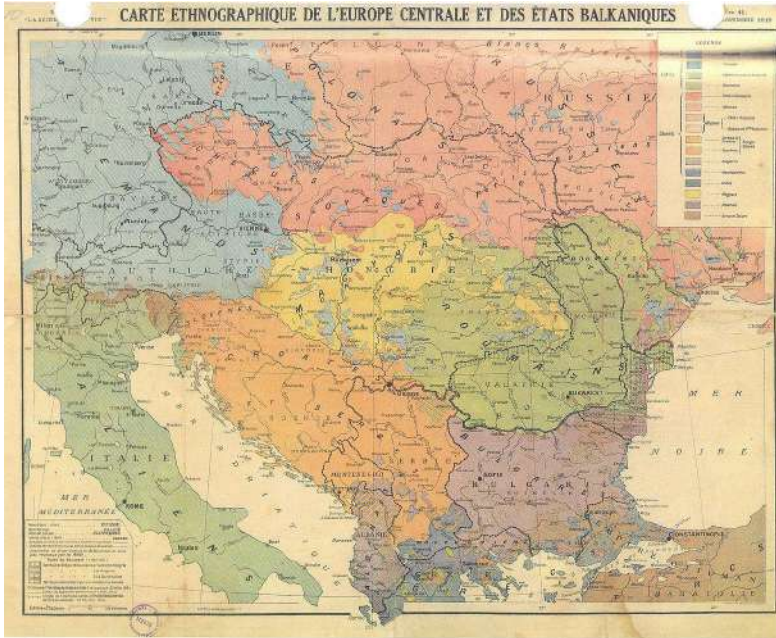
Юліус Іван Кеттлер – німецький статистик, географ, журналіст, редактор і картограф; мав чин таємного радника. Під час Першої світової війни з 1914 року Кеттлер редагував і видав кілька десятків настінних і спеціальних карт, які друкувалися в Берліні і Глогау, наприклад, «Карта війни Флеммінга» (Flemmings Kriegskarte) або під такими назвами, як «Настінні карти світової війни Флеммінга» (Flemmings Wandkarten des Weltkrieges), або «Спеціальна карта всього Західного фронту Флеммінга» (Flemmings Spezialkarte der gesamten Westfront). На додаток до численних картах німецьких земель і європейських держав, також були зроблені карти Китаю, Японії і Південної Азії в якості оглядових військових карт. Особливо цікава карта під назвою, «Затоплення наших підводних човнів по місцю розташування і кількості, представленому на основі офіційних матеріалів про морські битви, обмежених районів, фронтах, завоюваннях і втрат на суші» (Die Schiffsversenkungen unserer U-Boote nach Lage und Zahl dargestellt auf Grund amtlichen Materials mit Seeschlachten, Sperrgebieten, Landfronten, Land-Gewinn und -Verlust). При Веймарській республіці Кеттлер редагував десятки карт під такими назвами, як «Руйнування Німеччини після вимог нашого ворога на мирній конференції» (Die Zertrümmerung Deutschlands nach der Forderung unserer Feinde auf der Friedenskonferenz) або «Німеччина і сусідні райони відповідно до Версальського договору» (Deutschland und Nachbargebiete nach den Bestimmungen des Friedens von Versailles), а також "Демографічна карта Північної Польщі та Східної Німеччини" (Völkerkarte von Nordpolen und Ostdeutschland).

1918 р. (листопад). Французька «**Carte ethnographique de l'Europe centrale et des Etats Balkaniques**» (Етнографічна карта Центральної Європи та Балканських країн). Масштаб 1 : 3 500 000. Українські землі позначені як **UKRAINE** (Україна), а Українці позначені як «малі росіяни» (малороси) – **PETITS ROSSIENS**. На легенді українці згруповані з «білими росіянами» (білоросами) як два різновиди росіян.

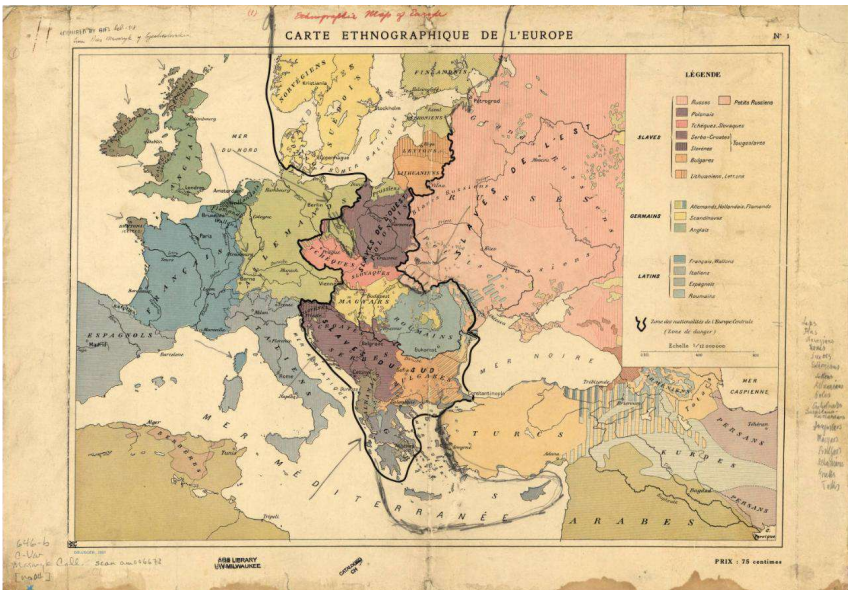
Цікаво, що карта показує територіальні наслідки Берестейської (Брест-Литовської) та Бухарестської угод 1918 р. Зокрема, точковим пунктиром показаний західний кордон УНР/УД, який охоплює Холмщину і Берестейщину. У зв'язку з українським кордоном, зауважив на карті дві помилки. По-перше, стверджується, що цей кордон встановлено за угодою з більшовиками, хоча насправді його встановлено раніше – за договором з УНР (це дві різні Берестейські угоди). По-друге, український кордон охоплює Пінський повіт Мінської

губернії, хоча насправді (за Договором) – лише повіти Гродненської губернії (на південь Мінської губернії УНР/УД висувала претензії на переговорах з БНР). Такі от французькі картографи: Україна вже є (навіть як держава), але замість українців – і досі малороси... [Максим Майоров, 2013].

1918 p. «Carte ethnographique de l'Europe centrale et des Etats Balkaniques»

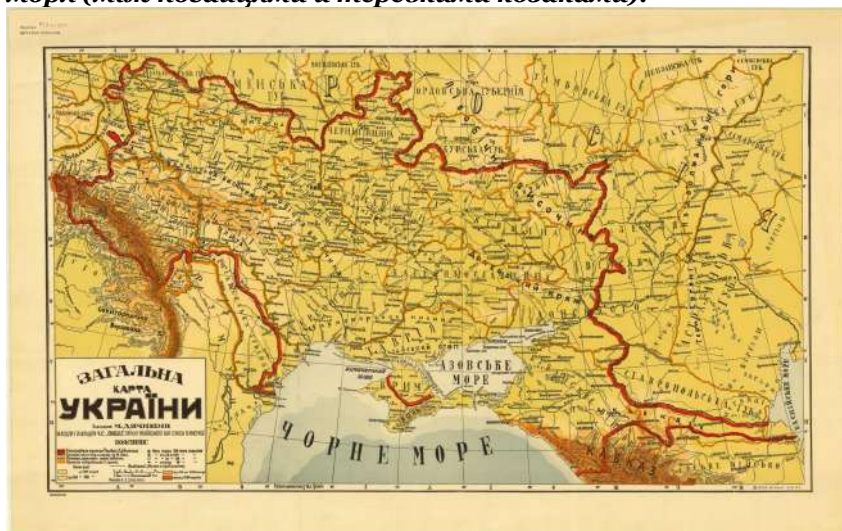

1918 р. Французька «*Carte ethnographique de l'Europe*» (Етнографічна карта Європи). Масштаб 1 : 12 000 000. Українці позначені як «малі росіяни» (малороси) – **PETITS ROSSIENS**; на легенді згруповані з росіянами. Значний ареал розселення УКРАЇНЦІВ – Крим, частково Молдова. Кубань заселена українцями.

1918 р. «Загальна карта України. Зладив М. Дячишин. Заходом і накладом часописи 'Свобода', органу Українського Народного Союзу в Америці. Ціна 50 центів». Масштаб 1 : 2 580 000, формат 85 × 52 см.

Це чи не єдина етнографічна карта де український етнос позначено вузькою смугою від Кубані до Каспійського моря (між ногайцями й терськими козаками).

На мапі нанесені етнографічні кордони України станом на 1918 р. Тоді до Української етнічної території належали Придністров'я (тепер Молдова), Закарзоння (тепер Польща), Пряшівщина (тепер Словаччина), частина Білорусі – Берестейщина, Пінщина, Гомельщина (територія Українського етносу простягалась углиб Білорусі на 80–150 кілометрів), частина Росії – Стародубщина та східна Слобожанщина (сучасна Курська та Воронежська області – клин простягався на 100–250 км), Рівнинний Крим (окупований московитами 2014 р.), Кубань (тепер Московщина).

1918 р. Етнографічна карта Австро-Угорщини. Карта фіксує момент розпаду Дунайської монархії. Українці та рутени – розрізняються. Цікаво, що лінія розмежування проводиться не по державному кордону з Українською державою (**Ukraine**). Рутени (**Ruthenen**) – мешканці монархії, а Українці (**Ukrainer**) «заходять» з території Наддніпрянщини у Галичину до р. Серет, а місцями і

західніше, до Дністра. Чехи і словаки – один народ, серби та хорвати теж. Боснійців ще немає, а от болгар анахронічно включили в масив сербів-хорватів (за матеріалами Максима Майорова).

1918 р. Етнографічна карта Австро-Угорщини

1919 р. Альберт Хойт Бомстед

1919 р. Альберт Хойт Бомстед (Albert Hoit Bumstead; 1875–1940), американський картограф і винахідник. Карта «**Map of the Races of Europe**» (Карта Раси Європи).

Формат мапи 48 × 59 см. Масштаб 1 : 10 000 000. Видавництво «National Geographic Society». Українці позначені як Малоруси або Українці (**Little Russians or Ukrainians**). Серед українців автор виділяє етнографічні групи: Рутени (**Ruthenians**) та Запорізькі козаки (**Zaporogian Kossacks**). Рутени позначені в Галичині, Закарпатті й на Буковині; запорізькі козаки – у південних степах України. На карті можна побачити локалізацію українців (тепер вже поза межами держави Україна) у Пряшівщині, Закарпатті, Холмщині, Берестейщині, Пінщині, Гомельщині, Стародубщині, Курській та Воронізькій губерніях. Західна межа розселення українців проходить західніше Кракова (на 60 км). Молдова та Бессарабія – мішана (українсько-румунська (молдавська) територія).

ЮРІЙ (ГЕОРГІЙ) ГАСЕНКО

Юрій (Георгій) Гасенко (1894–1933) – український політичний і культурний діяч, письменник, журналіст, дипломат. У роки Української Держави та УНР – чиновник особливих доручень при міністрі закордонних справ. Займався організацією Українського інформаційного бюро за кордоном, також виконував дипломатичні та розвідувальні доручення у Швейцарії, Франції, Австрії, Німеччині, Італії, США. У 1919–1920 рр. – за різними даними співробітник посольства або посол в Королівстві Румунія.

1919 р. або 1920 р. Видавництво Відень, «Крістоф Райсер та сини». Художник – «Verte». Малював він її у Відні, бо поруч із його підписом є і напис «Wien» в нижньому правому кутку. Автор мапи, як написано на карті – Георгій Гасенко. Цей примірник мапи зберігається у Слов'янській бібліотеці у Празі.

Твори:

- Україна в освітленні європейської преси (1918).
- Ist Cholmland polnisch oder ukrainisch? Lausanne, 1918 (*французьке перевидання – Le Pays du Cholm. Est il polonais ou ukrainien? Lausanne, 1918*).
- Les Etats-Unis de la Mer Noire. Vienne-Bucarest, 1918.
- Feuille à ajouter au Dictionnaire encyclopédique Larousse, page 1630, au mot Ukraine d'après les dernières données de la science. Bucarest, 1919.
- A qui doit appartenir la Bucovine? (1919).
- La République Ukrainienne, son histoire, sa géographie et sa vie économique. Bucarest, 1919 (*румунське перевидання – Republica Ucrainiasă. Teritoriul, populația, viața economică. București, 1919*).
- Die Ukraina in ihren ethnographischen Grenzen. Wien, [o. J.] (*карта*).
- L'Ukraine, carte comparative géographique, économique, ethnographique. Bucarest, 1919 (*карта*).

- Україна (*перевидана англійською, італійською, іспанською, німецькою, турецькою, грецькою, болгарською, голландською, угорською, сербською, румунською, шведською, датською, чеською*).
- The Republic of Ukraine (1919).

1919 р. Плакат «L'UKRAINE / THE UKRAINE». Бухарест. Перше видання 1919 р. Автор **Юрій (Георгій) Гасенко**. Друге видання 1920 р. Автори: **Юрій (Георгій) Гасенко** та **Степан Рудницький**. Відень.

Плакат-інфографіка, який видано англійською та французькою мовами, розповідає про Україну, українську історію (від Київської Русі до проголошення незалежності в 1918 р.), географію, економіку та мову. Плакат ілюстрований картою розселення українців, національною символікою і портретами видатних українських гетьманів Богдана Хмельницького та Івана Мазепи.

Юрій Гасенко наголошує на тому, що ні Росія, ні Польща не бажають, щоб Україна була незалежною, і намагаються довести в європейській пресі, що українського народу й української мови ніколи не було і немає, що Україна – це «дика» країна.

Цікаві тези з економіко-географічного огляду УНР:

Площа УНР – 850 100 км². Це більше, ніж Великобританія, Румунія, Греція, Болгарія, Португалія, Швеція, Данія, Нідерланди, Бельгія та Албанія разом узяті. Для порівняння – площа Франції 536 400 км², Великобританії – 314 629 км² та Італії – 286 680 км². Сучасна площа України – 603 628 км².

Населення – 50 230 600 осіб. (На липень 2015 р. – населення 44 429 471 ос. (разом із Кримом), 31 місце в світі, 6-те місце в Європі). Схематично зображено проживання 700 000 українців по країнах у Європі.

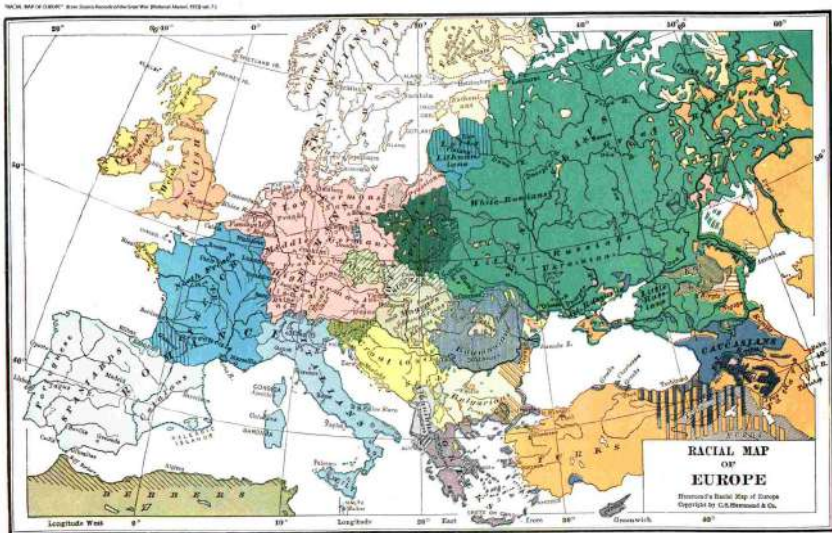
Україна, як складова частина Російської Імперії, виробляла і вирошувала (дані 1914 р.):

- 67% російських зернових (I місце у світі),
- 64% тютюну,
- 98% антрацити,
- 68% солі,
- 99% коксу,
- 88% цукру (I місце у світі),
- 74% сталі,
- 71% вугілля
- 4,5% всієї нафти в світі.

Досить цікаві та змістовні антропологічні дані про українців, порівнюючи з поляками і росіянами (ріст (статура), бюст, колір волосся).

1920 р. Юрій (Георгій) Гасенко. «Світова мапа з розміщенням Українців по світу» (Weltkarte mit der Verteilung der

Ukrainer in der Welt; Planisphère avec la distribution des Ukrainiens dans le monde entier). Видана компанією «Христофа Райсера Сини» у Відні у 1920 році. Авторські права належали «По світу» Kyiv. 1 : 73 000 000.

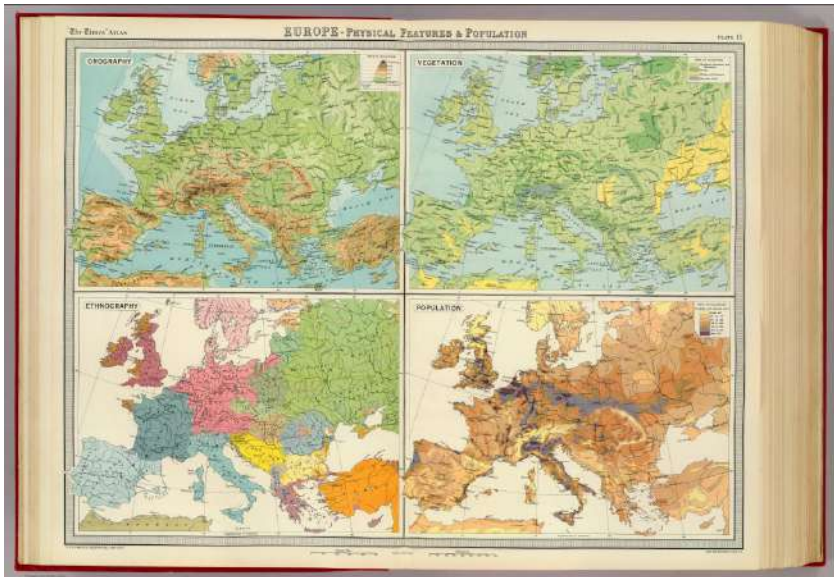

Made for NATIONAL ALUMNI

1922 p. «Racial Map Of Europe by Hammond & Co.»

1922 p. Американська карта «**Racial Map Of Europe by Hammond & Co.**». Видавництво «Hammond Map». «Hammond Map» або «Hammond World Atlas Corporation» – приватна американська компанія з виготовлення та друкування карт. Компанія була заснована в 1900 р. в Брукліні, штат Нью-Йорк, Калемом Стілсоном Хаммодом (**Caleb Stillson Hammond**).

Українців показано як **Little-Russians or Ukrainians** (Малоруси або Українці). **В Українських Карпатах позначено Гуцулів (Huzull) та Бойків (Boikes)**. Більша частина Кубані заселена українцями. Частина Донщини, вся Стародубщина, Пінщина, Берестейщина, Пряшівщина – українська етнічна територія.

1922 р. Джон Бартоломей і син

1922 р. Джон Бартоломей і син (John George Bartholomew; 1860 – 1920; & Son), англійські географи та картографи. Карта «Europe physical features & population», поміщена в їхньому атласі. Українці позначені як Малоруси або Рутени (**LITTLE RUSSIANS OR RUTHENIANS**).

В Карпатах автори виділяють етнографічні групи українців: гуцулів (**Huzuli**), тухольців (**Tukholzes**), гуралів (**Gorales**). До гуралів віднесено як гірське населення Польських Карпат, так й Українських Карпат. Пряшівщина, Надсяння, Підляшшя, Берестейщина, Пінщина, Стародубщина, Білгородщина, Подоння, Таганрогщина, Кубань – український етнографічний масив.

IV. 3. ЕТНОГРАФІЧНІ КАРТИ 1923 р. – 1950-ті рр.

1923 р. в Україні й Росії розпочався перехід від дореволюційного адм.-тер. поділу (губернії, повіти і волості) на новий (округи й райони). Уряд радянської України скористався реформою, щоб підняти перед ЦВК РСФРР питання про приєднання до власної республіки тих повітів і волостей у прикордонних з УСРР Курській й Воронежській губерніях, у яких переважали українці. Ішлося про приєднання до УСРР повітів та волостей Курської губернії з чисельністю населення 807,2 тис. осіб (у т. ч. українців 484,8 тис., 60%), а також повітів і волостей

Воронезької губернії з чисельністю населення 1 млн 243,8 тис. осіб (у т. ч. українців – 930,9 тис., 74,9%).

Майже водночас виконком Пд.-Сх. (з кін. 1924 р. – Північнокавказького) краю і Пд.-Сх. бюро ЦК РКП(б) звернулися до політбюро ЦК РКП(б) з проханням вилучити з підпорядкування Україні Таганрозької та Шахтинської округ.

Після того, як КП(б)У очолив Л.Каганович (1925 р.), ВУЦВК дисципліновано вніс узгоджені з Росією та Білоруссю пропозиції про врегулювання кордонів УСРР з РСФРР і БСРР. Росії Україна передавала основні частини Таганрозької та Шахтинської округ. На пн. сх. до УСРР переходив майже весь колишній Пугивльський повіт, а також деякі прикордонні волості Курської і Воронезької губерній. На українсько-білоруському кордоні до складу України була включена одна сільрада у пд. частині Мозирської округи. Натомість до складу Білорусі Україна передавала частину Олевського і Словечанського (існував 1923–1962 рр. на тер. сучасної Житомирської обл.) районів, а також пн. частину Овруцького району. Усього УСРР одержувала території, на якій мешкало 278,1 тис. осіб, і втрачала територію з нас. 478,9 тис. осіб.

Загальний баланс надбань і втрат був не на користь України. У первинній заявці уряду УСРР про перегляд кордонів йшлося про приєднання до УСРР суміжних територій з нас. 2 млн 51 тис. осіб.

У грудні 1926 р. відбувся загальний перепис населення. Опитувані відповідали на запитання про народність. Перепис зафіксував етнографічні кордони України всередині СРСР. Кількість українців (у тис. осіб) за межами УСРР та їхня питома вага серед населення регіону проживання були такими: Центрально-Чорноземна обл. (колишні Курська та Воронезька губернії, дані на 1929 р., екстрапольовані за переписом 1926) – 1 млн 773,6 тис. українців (14,63% від усього населення). У Північнокавказькому краї (за переписом 1926) проживало 3 млн 106,8 тис. українців (37,1%).

Значна частина української етнографічної території знаходилася на прилеглій до УСРР території РСФРР. Особливо рельєфно це було видно на прикладі Центральночорноземної обл., де, за переписом 1926 р., на пд. колишньої Воронезької губ. проживало 903 тис. українців, які становили в цілісному масиві прилеглих до УСРР земель понад 90% населення.

12 жовтня 1924 р. сесія ВУЦВК ухвалила постанову «Про утворення Молдавської АСРР», якою до складу автономії увійшли не лише території, де молдовани складали більшість населення, а й райони з переважно українським населенням.

23 серпня 1939 р. у Москві був підписаний рад.-нім. договір про ненапад. До нього додавався секретний протокол, в якому розмежовувалася сфера «обопільних інтересів» у Центр. та Сх. Європі.

У вересні 1939 р. Західна Україна була возз'єднана з УРСР. Територія УРСР зросла з 450 до 540 тис. км², а населення – з 30 млн 960 тис. до 38 млн 890 тис. осіб.

Користуючись можливостями, які випливали з пакту Молотова–Ріббентропа, Й. Сталін пред'явив Румунії 26 червня 1940 р. ультиматум, у якому вимагалось повернути СРСР анексовану 1918 р. Бессарабію і передати населену українцями пн. частину Буковини. Румунська армія без бою відійшла з територій, вказаних у радянських нотах. З більшої частини приєднаної території більшовицьке керівництво створило нову союзну республіку – Молдавську.

Головну роль у розмежуванні території новостворюваної МРСР з УРСР відіграв перший секретар ЦК КП(б)У Микита Хрущов. Він наполіг на визначенні кордонів за етнографічним принципом. Унаслідок такого підходу УРСР одержала з 13 повітів колишньої Бессарабської губернії.

На Тегеранській конференції, що відбувалася в листопаді–грудні 1943 р., керівники країн антигітлерівської коаліції виявили близькість поглядів у польському питанні. У.-Л. Черчілль запропонував визнати кордоном між СРСР і Польщею «лінію Керзона». Цю пропозицію підтримав СРСР.

На Кримській конференції (лютий 1945 р.) радянська делегація внесла пропозицію вважати сх. кордоном Польщі «лінію Керзона» з відхиленнями від неї в деяких ділянках від 5 до 8 км на користь Польщі. Територія СРСР на кордоні з Польщею зменшувалася на 22 тис. км² у порівнянні з 1939 р. Нова конфігурація кордону була оформлена в Договорі між СРСР та Польщею про державний кордон від 16 серпня 1945 р. Українські етнічні землі на зх. від радянсько-польського кордону мали бути деукраїнізовані, а землі на сх. – деполонізовані. Останні поправки в конфігурацію кордону були закріплені договором «Про заміну ділянок державних територій» (підписаний 15 лютого 1951 р. між СРСР та Польщею).

26 листопада 1944 р. З'їзд нар. к-тів Закарпатської України ухвалив маніфест, у якому проголошувалось про вихід Закарпатської України зі складу Чехословаччини і возз'єднання з УРСР. Переговори між урядами Чехословаччини та СРСР закінчилися підписанням 29 червня 1945 р. у Москві Договору між СРСР і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну, згідно з яким Закарпаття виходило зі складу Чехословаччини та возз'єднувалось з рад. Україною. Кордоном між СРСР і Чехословаччиною визнавався кордон, що існував до 29 вересня 1938 р. між Словаччиною і Підкарпатською Україною.

Остання зміна кордону УРСР сталася 1954 р. 19 лютого 1954 р. Президія ВР СРСР за поданням Президії ВР РРФСР та Президії ВР УРСР ухвалила рішення про передачу Кримської обл. Україні.

Етнографічні карти українських земель у Радянській Україні майже не видавались. Відомі лише дві, видані у 20-х рр. ХХ ст.: стінна чотирьохаркушева «Етнографічна мапа Української Соціалістичної Радянської Республіки» (Київ: Червоний шлях, 1925) І. Мальованого і Т. Скрипника, виконана у масштабі 1 : 750 000, та «Етнографічна мапа У.С.Р.Р» що була поміщена у «Географічному атласі УСРР» (Київ, 1929) Л. Кльованого. Проте на обох мапах зображення національних відносин обмежується тодішніми українськими республіканськими кордонами,

які, як відомо, не збігалися з етнічними. Натомість українські етнічні межі зображено на “Діалектологічній карті України” українського мовознавця В. Ганцова, що була долучена до його праці “Діалектологічна класифікація українських говорів” (Київ, 1923) та “Фізичній мапі Української Соціалістичної Радянської еспубліки”, що була поміщена у “Географічному атласі УСРР ” (Київ, 1929) Л. Кльованого.

У 30-х рр. ХХ ст. у Радянській Україні через політичні чинники не видано жодної етнографічної карти.

У 20-х рр. ХХ ст. у Галичині опубліковано теж небагато етнічних карт українських земель. Це, зокрема, “Карта України. Оглядова карта українських земель...” (Львів: Вперед, 1922), “Карта українських земель” (Львів: Нова Українська Школа, 1928) та невеличкі етнічні мапки-врізки з однаковою назвою “Карта народів”, що були поміщені у третьому виданні “Географічного атласу” (Київ; Ляйпціг, 1928) М. Кордуби [Н. Падюка, 2009].

У 1920-х рр. суцільний масив українських етнічних земель, де частка українців була домінуючою (за даними переписів в СРСР, Польщі, Румунії, Чехословаччині), становив 742 тис. км² (на них загалом проживало 49 млн осіб різних національностей). У складі Польщі такими землями були Галичина, Зх. Волинь, Зх. Полісся, Лемківщина, Холмщина, Підляшшя і Посяння (заг. пл. 132 тис. км², нас. 10,2 млн осіб), у складі Чехословаччини – Пряшівщина і Закарпаття (пл. 14,9 тис. км², нас. 0,7 млн осіб, з них українців – 0,5 млн), у складі Румунії – Пн. Буковина, Хотинщина, Пд. Бессарабія і Мармароцина (загальна пл. 18 тис. км², населення – 1,4 млн осіб).

На радянських картах 1930 р. – Стародубщина (тепер Росія) – українська земля (на пізніших картах ця інформація вже відсутня). На картах 1930 р. та 1941 р. Кубань – суцільна українська етнічна територія; на картах 1954 р. та 1958 р. – мішана етнічна територія; на карті 1981 р. – українці відсутні. На карті 1981 р. вже появилися греки та болгары в Приазов'ї. Кримські татари (Південь Криму) – тільки на карті 1941 р.

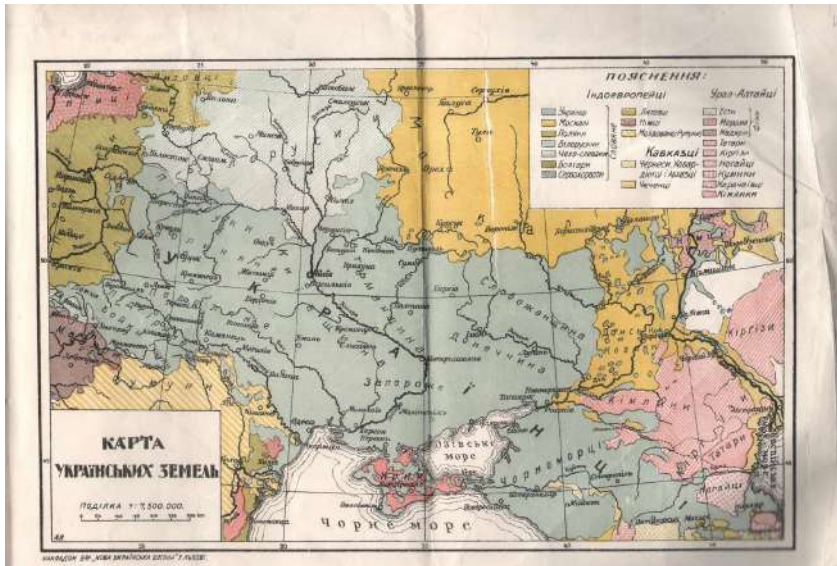
1923 р. «Етнографічна карта СРСР». На карті позначено росіян (українці та білоруси відсутні).

від Рівного – від Новограда-Волинського – Житомир – понад Россю до Канева – Лубни – далі по Сулі на північ від Сум. Південно-західні говори від південно-східних відділяє приблизна лінія: Ананьїв – Умань – на схід від Житомира.

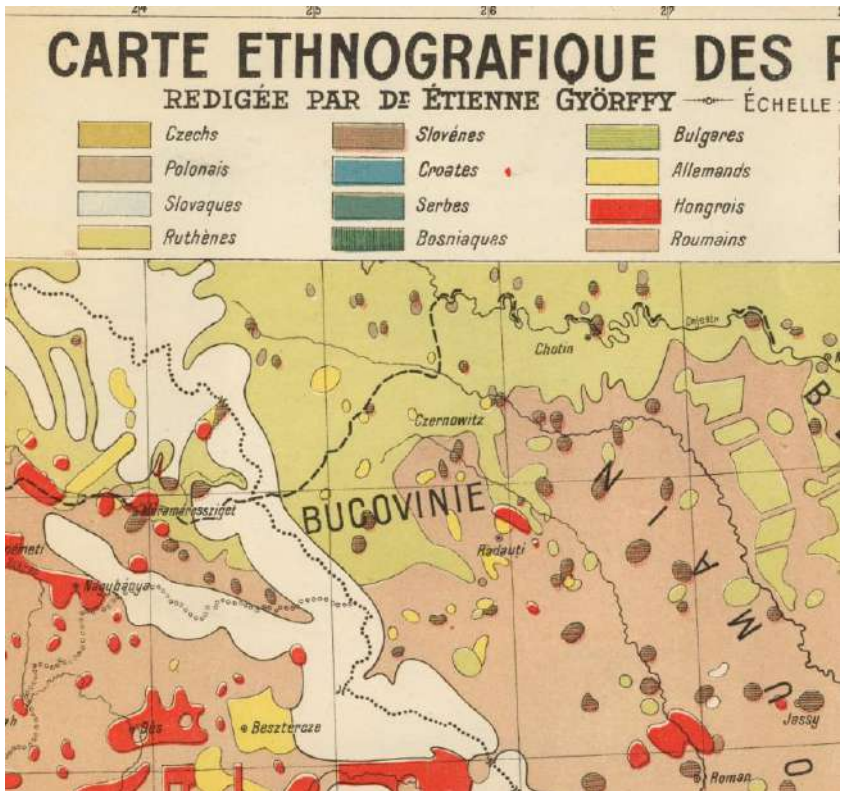
1928 р. «Карта українських земель». Видавництво «Нова українська школа», Львів. Берестейщина (тепер Білорусь), Пінщина (тепер Білорусь), Підляшшя (тепер Польща), Надсяння (тепер Польща), Перемищина (тепер Польща), Холмщина (тепер Польща), Стародубщина (тепер Росія), Воронежчина (тепер Росія), Курщина (тепер Росія), частина Подоння (тепер Росія), Кубань (тепер Росія), Південна Бессарабія (тепер Молдова), Пряхівщина (тепер Словаччина), Південна Мармарощина (тепер Румунія) – заселені українцями. Межа між українцями і білорусами проходить частково по р. Прип'ять, а також північніше.

1928 р. «Карта українських земель»

1928 р. Французька «Етнографічна карта Дунайських країн» (*Carte Ethnographique Des Pays Danubiens. Redigee Par Dr. Etienne Gyorffy*).

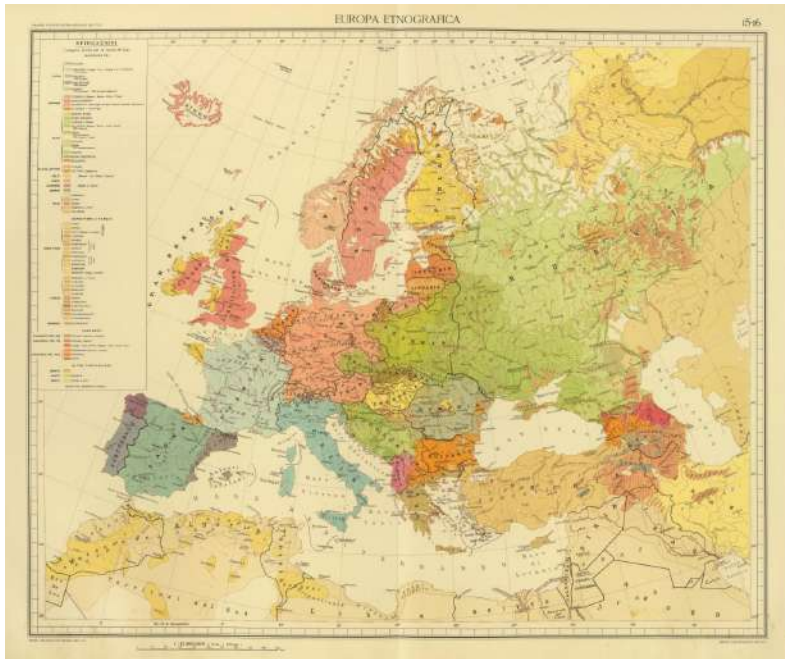
Масштаб 1 : 2 000 000. Українські землі позначені як **UKRAINE** (Україна), а Українці на легенді карти позначені як **РУТЕНИ (RUTHENES)**. Значний ареал розселення **УКРАЇНЦІВ** – Бессарабія, частково Румунія (Добруджа).

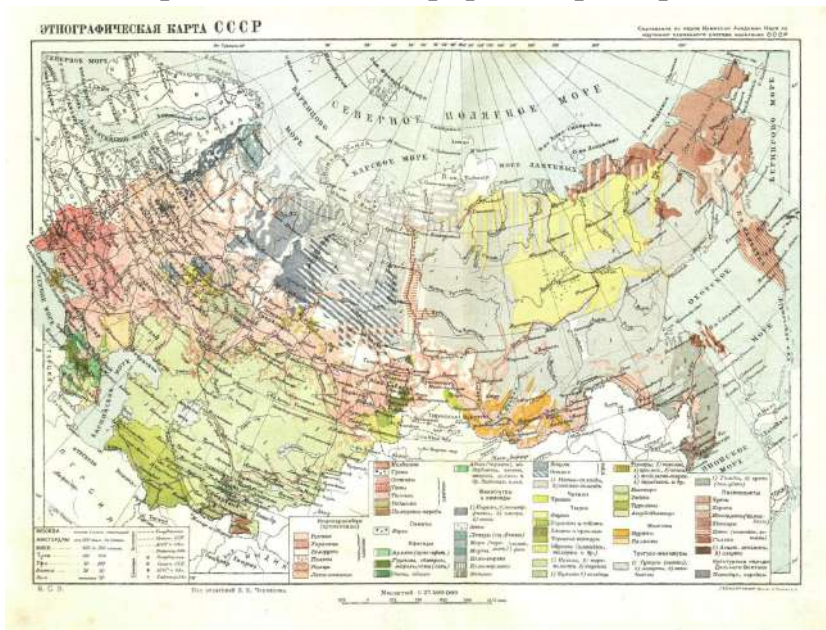
1928 р. Французька «Етнографічна карта Дунайських країн»

1929 р. Італійська «Етнографічна карта Європи» (*Europa Ethnographica*). Оpubлікована в 3-у виданні «Atlante internazionale del Touring club italiano». Масштаб 1 : 12 000 000. Українці позначені як **UCRAINI** та **RUTENI** (Рутени на Заході); в Карпатах – **UZULI** (Гуцули). Значний ареал розселення УКРАЇНЦІВ – Крим, частково Молдова. Слобожанщина, Кубань та Поволжя заселені українцями.

1929 р. Італійська «Етнографічна карта Європи»

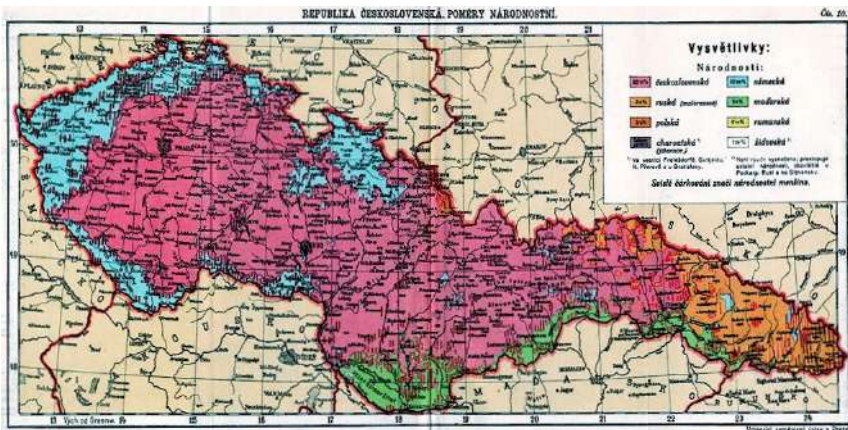

1930 р. Етнографічна карта СРСР. Масштаб 1 : 27 500 000.

Складена за картою Комісії Академії Наук по вивченню племінного складу населення СРСР до статті «СРСР» у Малій Радянській Енциклопедії (Малая Советская Энциклопедия. Том восьмой: Скульптура-Тугарин.– М.: Акционерное общество «Советская Энциклопедия», 1930.– С. 363–364). Автор не вказаний. Українсько-російська етнічна межа подана на користь росіян. Кубань, значна частина Слобожанщини і Саратовщини заселені українцями.

1930 р. Етнографічна карта СРСР. Опублікована в «Географический атлас под редакцией Ю.М.Шокальского. Издание государств. картодезии при институте геодезии и картографии. Ленинград». На цій карті аналогічна ситуація з українсько-російською етнічною межею як і на попередній.

1931 р. Чехословацька карта «Pomery Národnosti». Видавництво: «Vojenský zeměpisný ústav v Praze». На карті виділено (способом кольорового фону та ареалів) вісім основних етносів, що проживали в країні. Словаки й чехи об'єднані в одну національність – чехословаки. Українську народність позначено як **RUSKA**. Присутність українських етнічних островів зазначена у Східній Словаччині. Етноси на карті подано лише в межах Чехословаччини.

Словаки й чехи (на відміну від поляків) не розрізняли і на жаль не розрізняють **росіян** від **руських** і тому українців здебільшого називали **Rusínmi, Rusnákmi**.

У міжвоєнній Чехословаччині переписи населення відбулися у 1921 р. та 1930 р. За даними перепису 1921 р. у всій Чехословаччині проживало 461 849 осіб російської, малоруської (української) національності. Відповідно у 1930 р. таких було 549 169 осіб. На території Словаччини (без Підкарпатської Русі) у 1921 р. проживало 85 628 українців, а в 1930 р. – 91 079. У графі про національний склад українців записували як **ruskej, maloruskej (ukrajinskej)**. На час першого офіційного чехословацького перепису людності (1921 р.) у

Закарпатті жило 604, 670 громадян. З них русинами (за тодішньою термінологією) записано 370 тисяч, тобто близько 60 відсотків. Однак цей перепис, щонайменше стосовно місцевих українців чи, як їх тоді офіційно іменували чехословацька влада, русинів, не відображає об'єктивної картини з кількох причин [Копчак, 1977].

По-перше, той перепис навіть не передбачав окремої рубрики для національності українців. По-друге, особи, що здійснювали той перепис, робили це несумлінно. За Д. Ріхардом (1927 р.), по тих населених пунктах, у яких функцію вповноваженого по перепису виконував русофіл (а тим більше – росіянин-біженець), місцевого корінного закарпатця записували до переписного листа як росіянина, а якщо ні, то – як русина. Однак того ж таки русина уповноважений міг самовільно записати й чехом чи угорцем. До того ж необхідно враховувати й те, що більша частина корінних українців була ще неграмотною в ті роки. За даними Д. Ріхарда, 60 відсотків людей краю, старших віком за 6 років, на ту пору не вміли ні писати, ні читати.

За даними статистики 1930 р., до російської, малоруської (української) національності (саме так наведено у бланку) присутність українців зазначена у всіх тодішніх 78 округах Словаччини. Найвищі дані наведені у східнославацьких округах. На першому місці Меджилабірецький округ, там з-поміж 20 472 осіб 15 829 належали до російської, малоруської (української) національності, що становило 77,32% населення. У Снинському окрузі серед 32 814 жителів 20 118 громадян – українці, тобто 61,31% населення. У Стропківському окрузі, з-поміж 30 099 жителів українців – 17 316 осіб (57, 53%). А у Вишньосвидницькій експозитурі цього округу з 14 490 жителів – 11 663 українців (80,49%). Бардіївський округ – з-поміж 39 593 жителів – 13 505 осіб української національності. Старолюбовнянський округ – з-поміж 23 205 жителів – 13 318 українців (27,21%). Сабинівський округ – з-поміж 40 159 жителів – 6 968 українців і т. д.

Історична довідка. 10 вересня 1919 р. Карпатська Русь увійшла до складу Чехословаччини на правах автономії. Остаточний статус території був підтверджений Тріанонським договором 1920 р. Там було створено окрему автономію т. зв. «Підкарпатську Русь» або «Карпатську Україну» (назва з 26 жовтня 1938 р.). Конституція Чехословаччини, прийнята 29 лютого 1920 р. ввела в ужиток назву «Підкарпатська Русь» і, починаючи з цього часу, таку назву використовували у всіх офіційних відносинах. Між Підкарпатською Руссю і Словаччиною 1919 р. провели «тимчасову» межу – кілька км на захід від р. Уж, без уваги на етнічні відносини, так що до складу Словаччини увійшло близько 3 500 км² української суцільної етнічної території та близько 100–120 тисяч українського населення. Невелику частину Закарпаття (на південь від р. Тиси і в сточищі р. Вишевої (Мармарощина) приєднали до Румунії. Проте до Підкарпатської Русі прилучено вузьку смугу угорської етнографічної території.

У 1939–1944 рр. державний кордон між Словацькою Республікою й Угорщиною (з боку Закарпаття) проходив на захід від згаданої межі,

бо угорці домоглися силою пересунення кордону, мотивуючи це етнічним складом населення, а також прагненням мати спільний кордон з Польщею; до Угорщини приєднано 1 700 км² території з 70 000 населення, у тому числі 38 000 українців.

Інтелігенція низинних районів Закарпаття до назви русин почала зголошуватися тільки у ХХ столітті під впливом галицьких видань. Масовому поширенню етноніма русин закарпатці зобов'язані чехословацькому режимові міжвоєнних років. З утворенням Чехословацької республіки та входженням Закарпаття до її складу празький уряд, керуючись політичними мотивами, фактично нав'язав закарпатцям етнонім русин та незграбний прикметник русинський як офіційні назви (галичани на той час уже масово називали себе українцями), аби демонструвати світові, що закарпатці – це не той народ, який живе на північних схилах Карпат, над Дністром, Дніпром і далі. Для придбаних земель Прага вже 1919 року придумала й нову назву (Podkarpatska Rus), скомпонувала для них герб, до якого, крім українських традиційних синьо-жовтих кольорів, внесла і російський триколон, затвердила гімн на текст вірша невстановленого автора «Подкарпатські русини, оставте глибокій сон», музику до якого написав місцевий русофил проугорської та пропольської політичної орієнтації Степан Фенцик [Чучка, 2013].

Михайло Кулицький

Микола Кулицький (28. 06. 1903 р., м. Глиняни Перемишлянський повіт – 26. 10. 1970 р., м. Чикаго, шт. Іллінойс, США) – картограф, географ, дійсний член НТШ. Закінчив Ягеллонський ун-т (Краків, 1930). Під час II-ї світ. війни працював картографом в Українському центральному комітеті (Краків, Львів). Здобув ступінь д-ра географії в УВУ у Мюнхені (1946), де й викладав 1947–1949 рр. Емігрував до Чикаго, де працював у картографічній фірмі.

Більшість настін. карт України та її окремих регіонів виконав разом із В. Кубійовичем, серед них – «Карта України і сумежних країв» (масштаб 1 : 2500 000; Л., 1935), «Фізична карта Українських земель» (масштаб 1 : 1500 000; Л., 1939), «Лемківщина і Надсяння» (масштаб 1 : 400 000; Краків, 1940), «Фізична карта Чорноморських країв» (масштаб 1 : 1500 000; Краків; Л., 1942), «Адміністративна карта Галичини» (масштаб 1 : 500 000; Краків; Л., 1943). Брав участь у підготовці першого нац. атласу «Атлас України й сумежних країв» (Л., 1937), праці «Географія українських і сумежних земель» (Л., 1938; Краків; Л., 1943), низку карт-ілюстрацій до «Енциклопедії українознавства» (усі – за ред. В. Кубійовича). Вивчав форми жител в Україні, зокрема у Карпатах.

1930-ті рр. «Карта українських говорів». М. Кулицький (мірило 1 : 4 000 000, формат 38 × 61 см). Створена способами якісного фону, ареалів і написів різними фарбами позначені північні і південні українські говори, а південні – на західні і східні.

Позначено державні кордони, гідромережу, невелику кількість населених пунктів, особливо на етнічних межах, що ускладнює їх опис.

Неоніла Падюка «УКРАЇНСЬКА ЕТНОКАРТОГРАФІЯ ГАЛИЧИНИ 30-х років ХХ ст.»:

Українські етнічні межі на карті зображені так:

Українсько-польська етнічна межа починається на річці Нарва і прямує на південь до Більська, Дрогичина, Межиріччя, на південний схід до Холма, Грубешова, повертає на південний захід до Томашова, Лежайська, по Сяну на південний схід до Ярослава, на південний захід до Сянока, охопивши Північну Лемківщину, доходить до етнічного кордону зі словаками.

Українсько-словацька етнічна межа, утворюючи численні українські півострови, охоплює Південну Лемківщину і доходить до Ужгорода.

Українсько-угорська етнічна межа від Ужгорода прямує у південно-східному напрямі до Мукачєвого, Виноградова і Хуста.

Українсько-румунська етнічна межа іде від Хуста понад Тису до Тячева, Сигота, охоплює Мармарошину, доходить до кордону з Буковиною, іде по ньому на південний схід, охоплює витоки річок Молдови, Сучави і Серета, повертає на північ до Сторожинця, оминаючи який, входить на південь понад річку Серет у румунську етнічну територію, повертається на північ до Чернівців, іде, сильно звиваючись, на схід лівим берегом Прута до Липкан і Могилева-Подільського, далі у південно-східному напрямі йде по Дністру до Ямполья, лівим його берегом до Рашкова, Рибниці, Тирасполя, доходить до Куяльницького і Хаджибейського лиманів, повертає на південний захід до Дністровського лиману, охоплює Акерманщину і прямує до озер Китай і Катлабуг, досягає Ізмаїла і Кілійським гирлом тягнеться до Чорного моря.

Українсько-білоруська етнічна межа починається від річки Нарви у південно-східному напрямі до Пружан, через Ясельду до Вигонівського озера, і далі до річок Цна, Лань і Случ, від Турова прямує на схід по Прип'яті, доходить до Мозиря, повертає на південь до річки Словечної і далі тягнеться українсько-білоруським державним кордоном до Прип'яті і Дніпра, по Дніпру на північ до Сожі і на схід до Снови та українсько-російського державного кордону.

Українсько-російська етнічна межа іде вздовж Снови тодішнім політичним кордоном на схід до Семенівки, охоплює з півночі Стародубщину разом із Стародубом, по державному кордону на південний схід до Сейму і йде на схід до Суджі, Старого Оскола, Острогоська, Бутурлинівки і Новохоперська.

Як мішану українсько-російську територію позначено своєрідний трикутник Суджа – Старий Оскіл – Вовчанськ. Від Новохоперська етнічна межа йде на південь до Дону і далі до Морозівської, входить на захід в українську етнічну територію російським півостровом до Глибокої, Сіверського Дінця і Луганська, повертає на південний схід до Сулина, Шахт, на південний захід до дельти Дону, від

Азова – на південний схід до Медвежого, на південний захід до Крапоткіного на річці Кубань, по річці до Краснодару і на південь до Чорного моря.

Границя мішаного населення позначена на карті від Луганська на південний схід, вздовж Дінця і його правого берега до Дону, далі переходить Дон і вздовж річки Сал прямує на схід, за Завітним повертає на південь і тягнеться до Копилкова, Манича, Калауса, Куми і Терека, повертає на захід і йде вздовж Терека через Наурську і Моздок, доходить до Карачаївська і Сочі.

Українські острови зображені у Надсянні, Пряшівщині, Буковині, Бессарабії, Добруджі, між Хопром і Волгою, понад Волгою і далі на схід до річок Єрусал, Великий Узень, Великий Іргіз.

Крим означений як територія, заселена мішаним населенням».

1932 р. “Західно-Українські землі”. М. Кулицький.

Неоніла Падюка «УКРАЇНЬКА ЕТНОКАРТОГРАФІЯ ГАЛИЧИНИ 30-х років ХХ ст.»: «У фонді кабінету картографії Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаніка зберігається невідома широкому колу дослідників рукописна мапа визначного українського картографа **М. Кулицького “Західно-Українські землі”**, укладена у 1932 р. Поки що не вдалось встановити, до якої події було виготовлено цю карту. Мапа з такою назвою не зафіксована у каталозі виставки “Український народ, його життя і праця”, яку організував В. Кубійович у Львові 1–15 грудня 1935 р. Можливо, карта була підготовлена для якоїсь іншої етнографічної виставки чи доповіді про національні відносини в Галичині, зокрема В. Кубійовича.

Мапа “Західно-Українські землі” укладена способом кольорового фону і ареалів у масштабі 1 : 800 000 форматом 100 × 88 см.

Показано достатньо велику кількість населених пунктів, гідромережу, кордони (державні, крайові, округів). Крім українців зображено розселення ще п'ятох сусідніх народів та ареали компактного проживання національних меншин. Територія розселення українців позначена червоним кольором. Українські етнічні межі збігаються з проведеними на “Етнографічній карті України і сумежних країв” (Львів, 1934), про яку йтиметься нижче. Мапа охоплює західноукраїнські землі, сягаючи на сході лінії Турів (Білорусь) – Могилів-Подільський. Українські етнічні межі зображено так:

Українсько-білоруська етнічна межа починається на Нарві на схід від Суража, йде річкою на схід і на південний схід до Пружан, Ясельди, Берези Картузької, далі на схід і північний схід до Вігонівського озера, на схід до Цни, на південний схід попри Великі Чучевичі до Красної Волі, переходить через річку Лань і тягнеться до гирла Случа і далі по Прип'яті на схід.

Українсько-польська етнічна межа починається на Нарві на схід від Суража і тягнеться на південний захід до Нурця, Сем'ятичів, досягає Західного Бугу східніше Дорогичина, тримаючись Бугу, йде на південний схід до Берестя, оминаючи Терешполь, повертає на

південний захід до Коденця і Дратова, правим берегом Вепру прямує на південний схід до Павлова, Рейовця, Комарова, доходить до витоків Гучви, Солокії, Рати і Танви, відтак іде на захід понад річку Танву до Княжполя і гирла Лади, з південного сходу оминає польський півострів з містом Тарногород, повертає на південний захід до Сяну біля Лежайська, далі тягнеться на південний схід понад Сян до Ярослава і Радимна, повертає на південний захід і лівим берегом Сяну йде до Дубецька, оминає Динів і прямує Сяном до Сяніка, відтак тягнеться на захід попри місцевості Заршин, Риманів, Дукля, Жмигород, Горлиці, Грибів до Лабової, звідки повертається на південь до кордону з Чехо-Словакчиною, іде по ньому на захід, утворює з польського боку український півострів (Шляхтова, Біла і Чорна Вода, що не позначені на карті).

Українсько-словацька етнічна межа іде на південний схід лівим берегом Попраду, утворює два великі українські півострови, перший з яких охоплює територію між правим берегом Попраду і верхів'ям Ториси, другий розташований на північ від Сабінова, далі українська межа, охоплюючи витoki Топлі, тягнеться на північ, оминаючи Бардіїв і Зборів, повертається лівим берегом Топлі на південь до Гіральтвіців, повертає на схід через Ондаву і Лаборець, та на південь до Ужгорода.

Українсько-угорська етнічна межа тягнеться від Ужгорода на південний схід через Латорицю до Лучок, Мукачєвого, переходить через Боржаву, біля Виноградова – через Тису і доходить до румунського кордону.

Українсько-румунська етнічна межа починається на лівому березі Тиси на південь від Виноградова і Хуста, тягнеться на схід лівим берегом Тиси до Вишкова і Тячева, між Тячевом і Великим Бичковом утворює на правому березі Тиси румунський півострів, йде на південний схід лівим берегом Вишевої, повертає на схід до Руської Поляни і кордону з Галичиною, відтак прямує на південний схід цим кордоном і далі у тому ж напрямку доходить до Кирлібаби, іде на схід до річки Молдови і Руської Молдавиці, повертає на північний захід до Сучави і далі на північний схід до Сторожинця, оминає це місто і входить у південному напрямку вузьким українським півостровом в румунську територію до Глибокої і міста Серет, повертається назад до Чернівців, іде, зважаючись, на схід до Сокирян і Могилєва-Подільського, охоплюючи Хотинщину. Зображена на карті частина Північно-Східної Бессарабії зображена як мішана українсько-румунська територія.

Українські острови на карті позначені:

– **на польській етнічній території:** на Підляшші (обабіч Нурця на північ і на південь від Бранського, на лівому березі Західного Бугу доходить до Костянтинова, Білої, адина); у Холмщині (на правому березі Вепру); на лівому березі Сяну аж до Вислока.

– **на словацькій етнічній території** практично по всій території Східної Словаччини;

– **на угорській етнічній території** (біля Берегового і Шарош Патака);

– **на румунській етнічній території** (Остра, понад Сучавою).

Карта М. Кулицького «Західно-Українські землі» має непересічне значення для української науки, оскільки презентує справжні міжетнічні відносини на західноукраїнських землях початку 30-х рр. ХХ ст., на ній чітко позначено українські етнічні межі, українські острови і колонії серед інших народів».

Іван Зілинський

У міжвоєнний період в царині української діалектології і фонетики працює визначний мовознавець **Іван Зілинський**. Своїми студіями з класифікації українських говорів він продовжив справу, яку започаткував основоположник української діалектології К. Михальчук.

І. Зілинський вважав, що класифікація і групування народних говорів має значення не тільки для мовознавства, «але також є дуже важною політичною наукою для етнографії і для вияснення деяких періодів історії, а саме історії міграцій і територіального розміщення та розширення поодиноких племен і цілого народу».

Іван Михайлович Зілинський (22.05.1879 р., с. Красна Кроснен. пов., нині Польща – 21.04.1952 р., Прага) – мовознавець, етнограф, картограф і видавець. Батько Ореста, дід Богдана Зілинських. Дійсний член НТШ (1917), Т-ва слов'янської філології у Празі (1951). Учасник I-ї світової війни. Навчався на теологічному ф-ті Львівського ун-ту (1900–1901), закінчив Віденський ун-т (1907) зі званням д-ра філології. Працював у Бережанах (1907–1909), Львівській академії (1909, 1913–1914) та Станіславі (1910–1912) гімназіях. 1921 р. у Львові за дорученням мовознавчої комісії НТШ працював над реформою українського правопису (став обов'язковим для видань НТШ); водночас – професор Українського таємного ун-ту. Професор Ягеллонського ун-ту (Краків, 1926–1939); професор, завідувач кафедри української мови та літератури Карлового ун-ту (Прага, 1949–1952). Директор Українського видавництва у Кракові (1940–1944). Брав участь у діяльності т-ва «Просвіта». Член Руського педагогічного т-ва у Львові, т-ва «Руська бесіда» у Станіславі. Наукові дослідження: діалектологія та фонетика української мови; говірки лемків, замішанців і бойків; явища сандгі та лабіалізації в українських говірках. Його «Проба упорядкування українських говорів» // «Записки НТШ» (Л., 1914, т. 117–118), дещо змодифікована стосовно взаємин пн. і пд. групи українських говірок, не втратила актуальності (зокрема щодо пд.-зх. говірок – «Карта українських говорів з поясненнями», Варшава, 1933). Автор книги спогадів «Моя наука в Перемиській гімназії» (Перемишль, 1938). Упорядкував «Український правопис» (Краків, 1941; 3-є вид. – Краків; Л., 1943).

На основі проведених діалектологічних досліджень українських говорів І. Зілинський уклав декілька етнолінгвістичних карт [*Неоніла*

Падюка. *УКРАЇНСЬКА ЕТНОКАРТОГРАФІЯ ГАЛИЧИНИ 30-х років ХХ ст., 2009*].

1933 р. вчений опублікував “Карту українських говорів” з поясненнями до неї. Виходу у світ цієї праці передували розвідки вченого з української діалектології: “Дещо з фонетики українських говорів” (Львів, 1908), “Проба упорядкування українських говорів” (Львів, 1914), “Українські діалекти на карті московської комісії” (Краків, 1925), “До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів” (Львів, 1926), “Нарис української діалектології” (ЗНТШ, Т.ХІХ), “Opis fonetyczny języka ukraińskiego” (Kraków, 1932) та ін. “Карту українських говорів” рисував М. Кулицький (мірило 1 : 4 000 000, формат 38 × 61 см). Створена вона способами якісного фону, ареалів і написів. Різними фарбами позначені північні і південні українські говори, а південні – на західні і східні. Позначено державні кордони, гідромережу, невелику кількість населених пунктів, особливо на етнічних межах, що ускладнює їх опис.

Українські етнічні межі на карті зображені так [Неоніла Падюка. *УКРАЇНСЬКА ЕТНОКАРТОГРАФІЯ ГАЛИЧИНИ 30-х років ХХ ст., 2009*]:

Українсько-польська етнічна межа починається на річці Нарва і прямує на південь до Більська, Дрогичина, Межиріччя, на південний схід до Холма, Грубешова, повертає на південний захід до Томашова, Лежайська, по Сяну на південний схід до Ярослава, на південний захід до Сянока, охопивши Північну Лемківщину, доходить до етнічного кордону зі словаками.

Українсько-словацька етнічна межа, утворюючи численні українські півострови, охоплює Південну Лемківщину і доходить до Ужгорода.

Українсько-угорська етнічна межа від Ужгорода прямує у південно-східному напрямі до Мукачєвого, Виноградова і Хуста.

Українсько-румунська етнічна межа іде від Хуста понад Тису до Тячева, Сигота, охоплює Мармароцину, доходить до кордону з Буковиною, іде по ньому на південний схід, охоплює витoki річок Молдови, Сучави і Серета, повертає на північ до Сторожинця, оминаючи який, входить на південь понад річку Серет у румунську етнічну територію довгим вузьким українським пів-островом, повертається на північ до Чернівців, іде, сильно звиваючись, на схід лівим берегом Прута до Липкан і Могилєва-Подільського, далі у південно-східному напрямі йде по Дністру до Ямполья, лівим його берегом до Рашкова, Рибниці, Тирасполя, доходить до Куяльницького і Хаджибейського лиманів, повертає на південний захід до Дністровського лиману, охоплює Акерманщину і прямує до озер Китай і Катлабуг, досягає Ізмаїла і Кілійським гирлом тягнеться до Чорного моря.

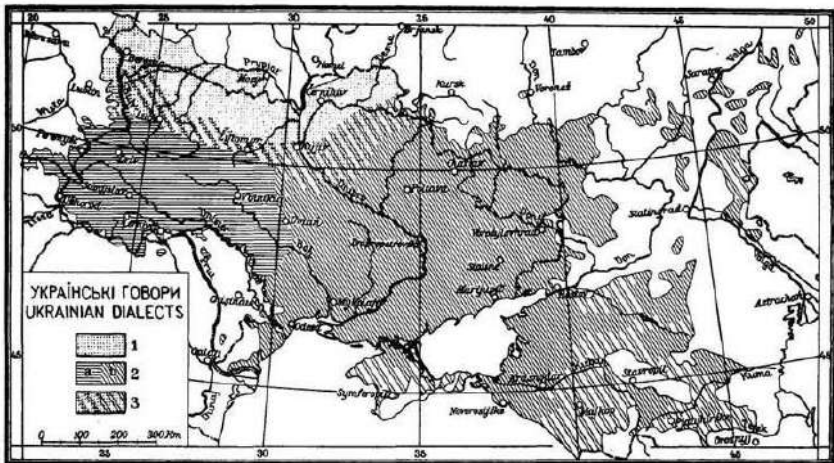
Українсько-білоруська етнічна межа починається від річки Нарви у південно-східному напрямі до Пружан, через Ясельду до Вигонівського озера, і далі до річок Цна, Лань і Случ, від Турова прямує

на схід по Прип'яті, доходить до Мозиря, повертає на південь до річки Словечної і далі тягнеться українсько-білоруським державним кордоном до Прип'яті і Дніпра, по Дніпру на північ до Сожі і на схід до Снови та українсько-російського державного кордону.

Українсько-російська етнічна межа іде вздовж Снови тодішнім політичним кордоном на схід до Семенівки, охоплює з півночі Стародубщину разом із Стародубом, по державному кордону повертає на південний схід до Сейму і йде на схід до Суджі, Старого Оскола, Острогожська, Бутурлинівки і Новохоперська.

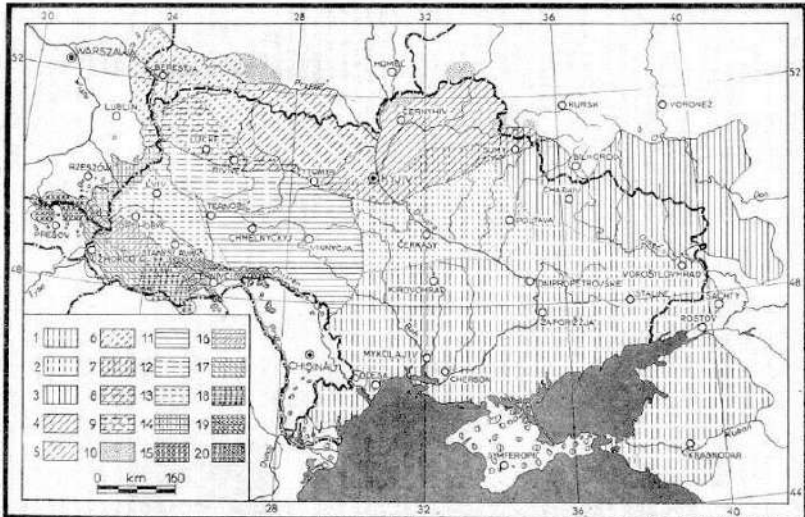
Як **мішану українсько-російську територію** позначено своєрідний трикутник Суджа – Старий Оскіл – Вовчанськ. Від Новохоперська етнічна межа йде на південь до Дону і далі до Морозівської, входить на захід в українську етнічну територію російським півостровом до Глибокої, Сіверського Дінця і Луганська, повертає на південний схід до Сулина, Шахт, на південний захід до дельти Дону, від Азова – на південний схід до Медвежого, на південний захід до Крапоткіного на річці Кубань, по річці до Краснодару і на південь до Чорного моря. Границя мішаного населення позначена на карті від Луганська на південний схід, вздовж Дінця і його правого берега до Дону, далі переходить Дон і вздовж річки Сал прямує на схід, за Завітним повертає на південь і тягнеться до Копилкова, Манича, Калауса, Куми і Терека, повертає на захід і йде вздовж Терека через Наурську і Моздок, доходить до Карачаївська і Сочі.

Мал. 264. Мапа українських говорів (за В. Ганцозом)

1. Північні говори, 2. Південні говори: а – західна група; б – східна група. 3. Порехідні говори

1933 р. Іван Зілінський

Карта українських говірів (за І. Зілінським і Ф. Жуклом). 1-3 — Південно-східні діалекти. 4-19 — Північні діалекти. 11-20 — Південно-західні діалекти. Говіри: 1 — Стенові; 2 — Середньо-наддністрянські; 3 — Слобжанські; 4 — Східно-польські; 5 — Східно-польські; 6 — Західно-польські з підголосі; 7-9 — Перехідні до півн.-укр. на північній околиці; 10 — Перехідні до білоруської та російської мов; 11 — Подільські; 12 — Північно-волинські; 13 — Наддністрянські; 14 — Надніські; 15 — Лемківські; 16 — Войківські; 17 — Середньо-закарпатські; 18 — Рудзькі; 19 — Почутські; 20 — Буковинські.

1933 р. Іван Зілінський

Українські острови зображені у Надсянні, Пряшівщині, Буковині, Бессарабії, Добруджі, між Хопром і Волгою, понад Волгою і далі на схід до річок Єруслан, Великий Узень, Великий Іргіз.

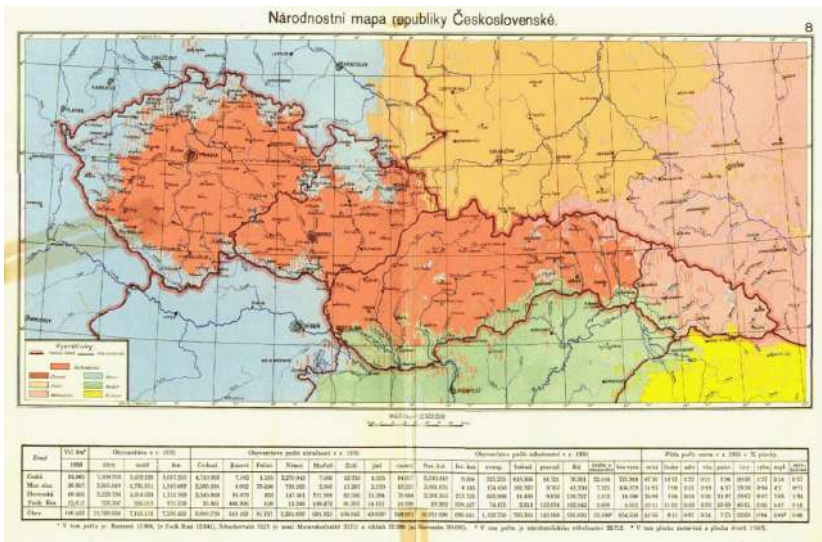
Крим означений як територія, заселена мішаним населенням.

1937 р. Іван Зілінський

1937 р. До праці “Питання про лемківсько-бойківську мовну границю” (Краків) **І. Зілинський** долучив одноколірну «Діалектольогічну карту Лемківщини й сумежних говорів», (масштаб 1 : 400 000, формат 28 × 45 см). Наукове значення цієї карти полягає в тому, що на ній позначено 320 населених пунктів Лемківщини та лемківську границю, як її визначали вчені Д. Зубрицький, С. Томашівський, О. Калужняцький та ін. Діалектологічні карти українських говорів І. Зілинського мали велике значення не тільки для мовознавства, але й для етнографії й політики. Наприклад, “Картою українських говорів” 1933 р. користувалося під час Другої світової війни міністерство військових справ Франції. Карту “Українські говори” з “Атласу” використав В. Кубійович для укладання карт “Національності” для цього ж атласу [*Неоніла Падюка. УКРАЇНСЬКА ЕТНОКАРТОГРАФІЯ ГАЛИЧИНИ 30-х років ХХ ст. 2009*].

1933 р. Чехословацька карта «**Národnostní mapa republiky Československé**». Масштаб 1 : 2 500 000. Карта складена на основі статистичних даних 1930 р. На карті виділено (способом кольорового фону і ареалів) сім основних етносів, що проживали в країні. Словаки та чехи об'єднані в одну національність – чехословаки. Українську народність позначено як **RUSOVE**. На карті показано межі регіонів: Чехія, Моравія, Словаччина та Підкарпатська Русь. В таблиці наведено статистичні дані по національному й релігійному складу населення по кожному із цих регіонів. Присутність українських етнічних островів зазначена у Східній Словаччині. Етноси на карті подано не лише в межах Чехословаччини, а й в прикордонних районах.

1933 р. Чехословацька карта «**Národnostní mapa republiky Československé**»

Володимир Кубійович

Володимир Михайлович Кубійович (23.09.1900–02.11.1985) – географ, демограф, картограф, громадсько-політичний діяч, один з організаторів української науки на Заході в 1950–1980-х рр. Дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1931) та Української вільної академії наук. Професор (1940). Дослідник і популяризатор географії, українського етносу на теренах України та поза ними. Обґрунтував концепцію відродження національної держави в її етнічних межах. З його ім'ям пов'язані підготовка та вихід у світ «Енциклопедії українознавства» та англomовної «Енциклопедії України». Голова Наукового товариства імені Шевченка в Європі (1952–1985).

В. Кубійович продовжив справу С. Рудницького. Центральними проблемами для обґрунтування української національної території В. Кубійович вважав визначення її меж, географічного положення і цілісності (соборності). Цій проблемі присвячені його численні праці з географії, демографії, статистики української національної території та етнічні карти українських земель, більшість яких він укладав спільно з М. Кулицьким.

В. Кубійович зазначав, що для укладання цих карт було використано результати таких переписів населення: радянського 1926 р. (українсько-білоруська та українсько-російська межі), чехословацького 1930 р. (українські межі у Закарпатті), угорського 1910 р. (українсько-словацький кордон), австрійського 1910 р. (для Галичини й Буковини); для зображення розміщення українців у Бессарабії було взято за основу працю Л. Берга, для Холмщини й Підляшшя – праці В. Францева, для Волині й Полісся – польську статистику 1921 р., для визначення українсько-білоруської межі – дослідження мовознавців та етнографів, передусім Є. Карського [*Неоніла Падюка. УКРАЇНСЬКА ЕТНОКАРТОГРАФІЯ ГАЛИЧИНИ 30-х років ХХ ст. 2009*].

1934 р. «Етнографічна карта України і сумежних країв» та «Карта розміщення українського населення». Автори: **В. Кубійович** та **М. Кулицький**. Масштаб 1 : 5 000 000. Обидві карти надруковані у Львові літографічним закладом “Унія”. Формат: 25 × 45 см. Ці етнічні мапи були долучені до третього тому “Української Загальної Енциклопедії”. Вказані державні та адміністративні межі Української соціалістичної республіки, населені пункти розподілені за людністю.

“Етнографічна карта України і сумежних країв” укладена способами кольорового фону і ареалів, подає розселення 22 народів. Українці зображені рожевим кольором.

Українські етнічні межі зображено так [Неоніла Падюка. УКРАЇНСЬКА ЕТНОКАРТОГРАФІЯ ГАЛИЧИНИ 30-х років ХХ ст. 2009]:

Українсько-польська етнічна межа починається на Нарві північніше Більська, тягнеться на південь до Нурия і Західного Бугу біля Дрогичина, тримаючись Бугу, іде на південний схід до Берестя,

повертає на південний захід до Любартова, правим берегом Вепру прямує на південний схід до Томашова, відтак на захід понад річку Танву, повертає на південний захід до Сяну біля Лежайська, далі тягнеться на південний схід понад Сян до Ярослава і Радимна, охоплює Перемищину і знову йде по Сяну до Сяніка, повертає на захід до Грибова і на південь до кордону з Чехо-Словаччиною.

Українсько-словацька етнічна межа йде у південно-східному напрямку, охоплюючи верхів'я річок Попрад, Горнад, Топля, Ундава, Лаборець, Ціроха і доходить до Ужгорода. На словацькій етнічній території розташовані українські острови аж до лінії: річка Попрад – Кошиці.

Українсько-угорська етнічна межа тягнеться від Ужгорода на південний схід до Мукачєвого і Виноградова.

Українсько-румунська етнічна межа починається на південь від Виноградова і Хуста, тягнеться на схід до Тячева, Сигота, на південний схід до кордону з Галичиною і далі до Кімполунга, повертає на північ до Сторожинця та на північний схід до Чернівців, на сході охоплює Хотинщину і йде до Липкан, Єдинця, досягає Дністра вище Могилєва-Подільського і тягнеться вздовж лівого берега річки на південний схід до Рибниці, Тирасполя, Роздільної і Дністровського лиману, охоплює Акерманщину і південну частину Буджаку з містами Ізмаїл і Кілія та Кілійським гирлом доходить до Чорного моря.

Українсько-білоруська етнічна межа іде по Нарві на південний схід до Пружан, Ясельди, Вігонівського озера, через Цну і Лань до Турова на Прип'яті, по Прип'яті на схід до Мозиря, повертає на південь до Славечної і кордону України, далі прямує, звиваючись, українським кордоном на південний схід до Прип'яті, лівим її берегом до Дніпра, по Дніпру на північ до Лоева і гирла Сожі, відтак українським кордоном на схід, повертає на північ до Новозибкова і Клинців, охоплює південну частину Стародубщини, доходить до Судості на південь від Почєпа.

Українсько-російська етнічна межа починається на річці Судость південніше від Почєпа, іде лівим берегом річки на південь до Дєсни, тодішнім політичним кордоном України на південний схід до джерел річки Клевєнь, входить в українську етнічну територію російським півостровом до Путивля, іде по Сейму до Рильська, далі повертає на південний схід до Суджі, Миропілля, Борисівки, Сівєрського Дінця на північ від Вовчанська, відтак прямує на північний схід до Нового Оскола, далі на схід до Бирюча, Олексіївки, Острогєжська, по Дону, через Битюг до Бутурлинівки і Новохоперська, повертає на південь до Дону, проходить між Калитвою і Чиром, охоплюючи витоки річок Чир, Ольхова, Березова, Гнила, доходить до Морозівської, повертає на південний захід до гирла р. Гнилої, входить в українську етнічну територію у північно-західному напрямі російським півостровом обабіч Сівєрського Дінця і його лівим берегом до річок Деркул і Айдар, охоплює верхів'я річки Кундрюча, омиває Сулин і йде через Шахти у південно-західному напрямі до Дону, південніше від

остова переходить через річку і від Батайська йде на схід лівим берегом Дону до Західного Манича і Салу, далі правим берегом Салу, доходить до Завітного і йде на південь до Елісти, доходить до Східного Манича, по ньому – до Куми, по Кумі і дагестанському кордону досягає Тереку східніше Наурської і йде на захід через Моздок, П'ятигорськ, Кисловодськ, р. Кубань, верхів'я річок Уруп, Лаба, Біла до Сочі і узбережжя Чорного моря.

На Кубані і Ставропіллі означено мішані території:

1) українсько-калмицьку – від Елісти на захід до озера Манич і Ягорлик;

2) українсько-російську – південно-східна Кубань й усе Ставропілля.

Крим означений як переважно татарський з домішками українців, росіян і німців.

На карті позначено українські острови і колонії:

а) на російській етнічній території, що сягає на півночі Малоархангельська і Воронежа; на сході розміщується понад Доном, Хопром, Медведицею, Іловлею, Волгою аж до Великого Узеня і Великого Іргіза;

б) на білоруській етнічній території – між Беседдю та Іпуттю;

в) на румунській етнічній території – у Південній Буковині, Бессарабії, Добруджі;

г) на словацькій етнічній території – на Пряшівщині, понад Ундавою;

д) на польській етнічній території – між Сяном і Вислоком, у Західній Холмщині понад правим берегом Вепру, на Підляшші понад річкою Крна до Межиріччя і адина, понад Західним Бугом і Нурцем.

На українській етнічній території позначено острови інших народів: поляків (у Галичині і на Волині), німців (на Волині, на півдні України: Буджак, Акерманщина), болгар (у Буджаку, понад річками Великий і Малий Куяльник, над Азовським морем), росіян (на Слобожанщині, Донеччині).

Варто зазначити, що досить докладний опис українських етнічних меж В. Кубійович подав у статті «Україна. Антропогеографія і демографія», поміщеної у третьому томі УЗЕ, та в книзі «Територія й людність українських земель» (Львів, 1935).

На «Карті розміщення українського населення» зеленим кольором зображено тільки території розселення українців у відсотках до всього населення (від 2% до 100%). Відсотки українців відмічено штрихуванням різними способами. Ця карта підтверджує правильність проведення українських етнічних меж, визначення українських островів і колоній за абсолютною і відносною більшістю на «Етнографічній карті України і сумежних країв».

1937 р. «АТЛАС УКРАЇНИ Й СУМЕЖНИХ КРАЇВ» – великий картографічний твір за редакцією професора **Володимира Кубійовича**. Видавець: Український видавничий інститут у Львові. Автори – українські географи і вчені сумежних наук в окупованій

Галичині (В. Кубійович, В. Дорошенко, Е. Жарський, І. Зелінський, І. Зубик, В. Іванис, І. Іваницький, І. Крип'якевич, М. Кулицький, Л. Лукасевич, Ю. Полянський, М. Мельник, С. Пастернак, В. Садовський, І. Тесля, І. Федів, В. Чередієв, Є. Храпливий та ін.). Приблизно дві третини карт належить В. Кубійовичу (частина з них у співавторстві).

Великий блок становить серія карт, присвячених людності України, які виконали **В. Кубійович** і **М. Кулицький** (37 мап, у т. ч. 12 присвячених українцям). 2 карти стосуються територіального розподілу національностей (укр. етносу і етн. груп – росіян, білорусів, поляків, чехів, німців, угорців, румунів та ін.), виконані способом кольорового тла (за кількісним переважанням) і крапковим способом (вага крапки – 5 тис. жителів). Також є карти віросповідань, щільності українців, їх „надвишків“ і „недоборів“ (стат. показник, який характеризує нестачу чи перевищення відсотка українців стосовно їхньої середньоукр. щільності на одиницю площі в окр. адміністративно-територіальних одиницях); картосхеми розміщення українців в Азії, Америці (США, Канада, Бразилія), Європі (Югославія). Представлено природний рух населення (народжуваність, смертність, у т. ч. дітей), міграції й урбанізацію.

Неоніла Падюка «УКРАЇНЬСКА ЕТНОКАРТОГРАФІЯ ГАЛИЧИНИ 30-х років ХХ ст.»: «Співпраця трьох українських вчених – В. Кубійовича, М. Кулицького, І. Зілинського продовжилась при підготовці “Атласу України й сумежних країв” (Львів, 1937). Карти за номерами 10–15 складають блок “Національні відносини”. Їх опрацьовували В. Кубійович і М. Кулицький. Спільно були укладені мапи 10–12 і 15; карти 13 14 В. Кубійович опрацьовував сам. Проте технічним опрацюванням усіх карт в атласі займався М. Кулицький. Про карту І. Зілинського “Українські говори” мова йшла вище.

Джерельною базою для укладання карт, як розповів В. Кубійович у “Вступі” до “Атласу”, слугували результати переписів населення, статистиичні збірники, матеріали православної митрополії, мовознавчі дослідження Н. В. Міртова, етнічні карти Є. Карського, І. Зілинського, Л. Берга, С. Томашівського, О. Ріттіха.

В. Кубійович зазначав, що результати переписів населення були різної вартості й достовірності, проведені у різний час. Тому при їх аналітичному опрацюванні і зведенні до одного часу і мірила виникали труднощі. Для українських земель в СРСР було використано перепис населення 1926 р., у Польщі – 1921 і 1931 рр., у Румунії – 1910 р., оскільки результати перепису 1930 р. не були опубліковані, у Чехословаччині – 1930 р.

Українсько-білоруську етнічну межу проведено за роботами Є. Карського і І. Зілинського, поправки на Донеччині зроблені на основі мовознавчої праці Н. В. Міртова, у Криму – за О. Ріттіхом.

В. Кубійович зазначав, що через суперечності у переписах населення і велику смугу перехідних українсько-білоруських говорів

визначити етнічну межу важко. Для її визначення він використав дослідження й карти О. Рітгіха, Є. Карського, І. Зілинського. Тому на цій частині українського етнічного кордону вчений провів дві межі: “одну без чотирьох повітів, яка проходить так, як іде сучасна північна границя України: на Добрянку, Семенівку, Чауси, і другу, що обіймає спірний терен аж по Мглин на півночі... Українсько-білоруська границя за останні віки не зазнала, ймовірно, ніяких змін”. Приєднати ці повіти до української етнічної території давав право В. Кубійовичу ще й той факт, що в 1917–1918 рр., внаслідок волевиявлення населення Північної Чернігівщини, ця територія увійшла до складу Української держави аж до приходу більшовиків.

На карті **“Національності”** (№10), (масштаб 1 : 5 000 000, формат 27 × 45,5 см) зображено розселення 22 народів. Територія проживання українців позначена тонкими вертикальними рожевими лініями. Українські етнічні межі зображено здебільшого так, як на “Етнографічній карті України і сумежних земель”, але є й різниця:

На **українсько-білоруському етнічному пограниччі** мішаними позначено території: Вигонівське озеро – Лунинець – Цна – Лань – Прип’ять – до Случа; Стародубщина (Північна Чернігівщина).

На **українсько-російському етнічному пограниччі** приєднано до української суцільної етнічної території український острів між Старим і Новим Осолом, зображено мішаною територією Мечетинська – правий берег Західного Манича, на схід від лінії Єя – Тихоріцьке – Краснодар.

На українській етнічній території позначено значно більшу кількість німецьких (у Галичині, на Волині, Південній Україні) і польських (у Галичині і на Волині) островів.

Дві інші карти, поміщені в “Атласі України і сумежних країв” – **“Національності”** (№11) і **“Українці”** (№12) і укладені крапковим способом, підтверджують правильність зображення української національної території на описаній вище карті.

Карта №12 “Українці” – відтінками коричневої фарби показано розселення українців у відсотках до всього населення.

Карти №10 і №11 “Національності” було долучено також до розділу “Національні відносини” спільної праці українських вчених “Географія українських і сумежних земель” (Львів, 1938), що вийшла за редакцією В. Кубійовича. У цій праці В. Кубійович подає найбільш докладний опис українських етнічних меж.

Правильність проведення західних українських етнічних меж на цих картах було підтверджено виданими пізніше докладними мапами “Лемківщина й Надсяння” (Краків, 1940), “Етнографічна карта Південно-Західної України (Галичини)” (Вісбаден, 1953; 1983), де зображувалось розселення українців за громадами.

“Атлас України й сумежних країв” підняв престиж української географії та картографії на світовий рівень. ецензії, опубліковані в українських та зарубіжних часописах визначали його високе фахове виконання, підкреслювали наукове значення. “Атлас України й

сумежних країв” став першою енциклопедією знань про Україну. Він не втратив своєї актуальності й сьогодні, про що наголошують у своїх наукових працях сучасні українські вчені».

1937 р. Для “Атласу українських і сумежних земель” **І. Зілинський** підготував карту “**Українські говори**” (масштаб 1 : 5 000 000, формат 27 × 45,5 см, в атласі розміщена під №17).

На цій мапі поширення українських говорів дещо відрізняється від їх зображення на згаданій вище. Зміни стосуються українських етнічних меж.

Неоніла Падюка «УКРАЇНЬКА ЕТНОКАРТОГРАФІЯ ГАЛИЧИНИ 30-х років ХХ ст.»:

«На українсько-польському етнічному пограниччі:

1) Зменшено територію їх поширення на Підляшші, лінія їх розповсюдження проходить східніше і йде тепер понад Бугом до Берестя і на південний захід до Вепру.

2) У Холмщині лінія зображена більш звивиста, з просуненням польських півостровів на схід в українську територію до Холма, Грубешова, поза Томашів, охоплює тільки витоки Танви.

На **українсько-білоруському етнічному пограниччі** обмежено поширення українських говорів гирлом Лані.

На українсько-російському етнічному пограниччі:

1) На півночі зменшено поширення українських говорів між Суджею і Острогожськом. Від Суджі до річки Оскіл українську етнічну межу проведено південніше через місцевості Суджа, Миропілля, окитне, Борисівка, Вовчанськ, Великомихайлівка, річка Оскіл південніше Старого Оскола, далі етнічна межа тягнеться, звиваючись, лівим берегом Оскола, та, оминаючи Новий Оскіл, переходить на правий берег річки і йде на схід до Красногвардійська. Позначені українські острови на території між Суджею і річкою Оскіл свідчать про те, що на цій території українці проживають в меншості.

2) На Донщині зменшено поширення українських говорів понад правим берегом Сіверського Дінця і Дону до остова. Етнічна межа тут іде від Дінця на Сорокине, Сулин, Шахти, остів.

3) Мішану територію півдня Ростовської області, Ставропольщини і Східної Кубані означено українською.

4) Дещо зменшено українську територію на Кубані від Карачайська на північ понад річкою Кубань, Малий і Великий Зеленчук.

5) Збільшено український острів на лівому березі Волги від гирла Єруслана до Ахтубінська».

1940 р. «**Лемківщина й Надсяння**». **В. Кубійович** та **М. Кулицький**. Українське видавництво, м. Краків. Масштаб 1 : 400 000. В межах держав (крім СРСР) позначено населенні пункти Лемківщини та Надсяння

1941 р. «**Історичний Атлас України з 1941 року**», складений на основі «Атласу українських і суміжних країв», виданого **В. Кубійовичем** у Львові 1937 р. Перемишль, Ярослав, Холм, Брест,

Пінськ, Білгород, Катеринодар, Новоросійськ – належать до українського етнографічного масиву.

Праці вченого «Географія українських і суміжних країн» (у 2-х редакціях – 1938 і 1943) і «Атлас України і суміжних земель» (1937) – зробили вченого визнаним фахівцем у наукових колах світу.

На основі «Атласу» і зібраного додаткового матеріалу – географічного, демографічного, статистичного й картографічного спрямування, 1941 р. В. Кубійовіч опрацював серію карт з аналізом історичного розвитку України, представив склад населення України, визначив і подав його економічний потенціал. Створені напередодні II світової війни в «Інституті студій кордонів і закордонних проблем» у Берліні за участю німецьких спеціалістів, ці карти певною мірою несуть відбиток ідеологічно спрямування студій даної установи та Східної Європи, а тому не позбавлені данини обставинам. Серія карт, опрацьована вченим, не була використана через орієнтацію німецьких вчених на нацистську ідеологію, на суттєві зміни що до «українського питання». Адже зібраний, упорядкований, проаналізований матеріал, який мав чітку спрямованість – послужитися головним цілям українства, стати переконливим документальним свідченням у заходах створення Української держави, виходив далеко за межі тих завдань, які Німеччина мала намір реалізувати в Україні. Тож трапилося так, що значна частина карт Кубійовича довгий час взагалі вважалось втраченою і тільки 1988 р. до Українського Вільного Університету в Мюнхені їх добірку передала вдова професора Олександра Нікурадзе (1900 – 1981), який перейшов у власність Наукового Товариства ім. Т. Шевченка, презентантом якого був довгий час Кубійович, оскільки ініціював його відновлення в м. Мюнхен 1947 р. і став головою центральної оселі НТШ в Європі [*Марія Дмитрієнко. ІСТОРИЧНИЙ АТЛАС УКРАЇНИ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА. 2004*].

«Історичний Атлас України. Німецький документ з 1941 року» – книга, яку видано 1993 р. (Мюнхен – Париж) має 2 томи: власне атлас (38 карт німецькою мовою) та супровідний том англійською та українською мовами.

Отже, до «Історичного Атласу України» ввійшло 38 листів карт і діаграм, які за своїм змістом поділяються на 13 історичних, 14 антропогеографічних (про населення), 8 економічних, 1 фізико-географічну, 1 політичну. З переліку видно, що головна мета зібраних карт і діаграм – представити історичний розвиток України, її населення та економічний потенціал. Важливо зауважити, що на всіх картах зазначені етнічні кордони територій, заселені українцями. Окрім основної української території, визначеної за етнічним принципом (на 1941 рік державно-республіканським кордоном УРСР, що не охоплював всіх українських земель), на картах позначено і суміжні країни, сягаючі на північ – до Москви, на південь – до Стамбула, на захід до – Бреслава, на схід – до Астрахані. Цікава за своєю інформацією та ідейною спрямованістю карта з аркуша 38 «Українська пропозиція для майбутніх кордонів України», що не належить Кубійовичу, де

представлено дані, які обстоювали радикальні україністи, щодо кордонів майбутньої української держави. Згідно тверджень авторів даної карти, кордони на заході (з Румунією, Угорщиною, Чехо-Словаччиною, Польщею) мали б покриватися етнічними територіями, натомість на півночі протягнуто лінію від Білостоку через Гомель, Курськ, Вороніж, Вольськ над Волгою; на сході кордон йде на схід від Волги, Каспійським морем; на Кавказі – через Кавказькі гори.» [*Марія Дмитрієнко. ІСТОРИЧНИЙ АТЛАС УКРАЇНИ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА. 2004*].

1943 р. «Адміністративна карта Галичини». Автори: **В. Кубійович** та **М. Кулицький**. Масштаб 1 : 500000. Видавництво Краків: Укр. вид- во. Формат 74 × 76 см. Величина масштабу цієї карти дозволяла нанести значну кількість населених пунктів та відобразити детальний адміністративний поділ території до найменших одиниць – гмін (самоврядних територіальних громад у Польщі). Велика кількість нанесених населених пунктів робить карту інформаційно насиченою.

1949 р. «Етнографічна карта України» (Ethnographical map of Ukraine). Автори: **В. Кубійович** та **М. Кулицький**. Масштаб 1 : 5 000 000. Видавництво Мюнхен, Нью-Йорк; Molode Zytтя [Молоде життя]. Формат 23 × 44 см. Карта невелика за розміром. Підписи на мапі виконано англійською мовою, легенда – українською мовою. Карта є ілюстрацією до статті 1-го тому «Енциклопедії Українознавства» – першої фундаментальної наукової праці, що містить систематизовані знання про Україну.

Перемишль, Ярослав, Холм, Брест, Пінськ, Білгород, Катеринодар, Новоросійськ – належать до українського етнографічного масиву.

Це одна з найкращих етнографічних мап України, де станом на 1930-роки показано український етнічний ареал.

На жаль, вже на момент друку цієї мапи в 1949 р. ці ретельно зібрані і нанесені на мапу дані вже застаріли, адже після Голодомору 1932–1933 рр. картина суттєво змінилась. Український етнічний ареал зменшився на третину: Кубань, Передкавказзя і Донська Слобожанщина перестали бути українськими. Після польського геноциду Українців 1942–1947 рр. суттєво зменшились українські етнічні терени на заході: Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Берестейщина, Підляшшя.

Українські етнічні терени сягали із заходу Неману, Дорогичина, Берестя, Сяну, Перемишля, Бескид і Дунайця на Лемківщині, Сіверщина на півночі, а на сході – середній Дон на Східній Слобожанщині, Калитва над Дінцем, Таганріг, степи вздовж Манича і звісно ж, Передкавказзя та Кубань. До Голодомору 1932–1933 рр. не лише Донецька Україна та Слобожанщина, але й Кубань та Передкавказзя були вщент етнічно українськими. Український етнічний ареал сягав Поволжя.

1953 р. «Етнографічна карта Південнозахідньої України (Галичини)». **В. Кубійович**. Використовуючи урядову статистику

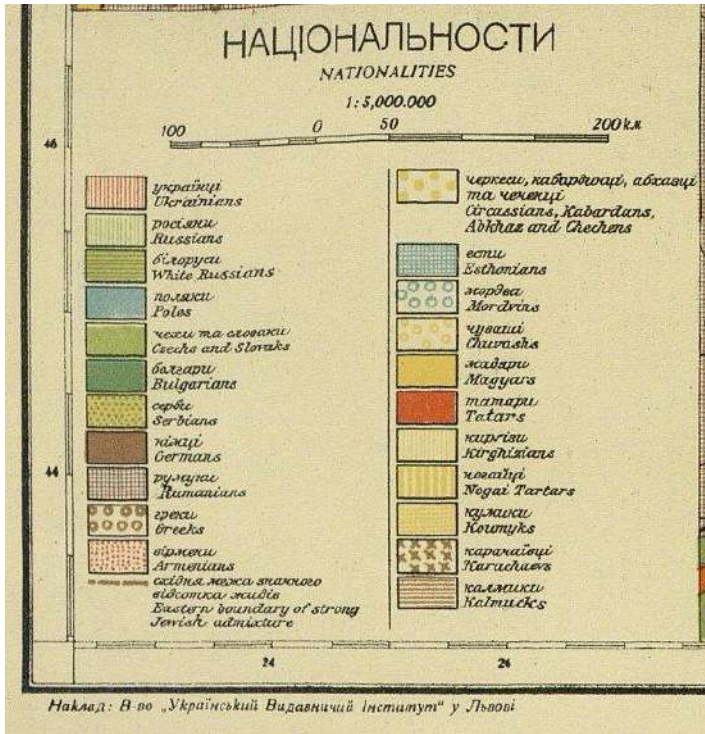
Австро-Угорщини і Польщі та на основі анкетування емігрантів – вихідців з тамтешніх сіл і містечок В. Кубійович створив свою знамениту «Етнографічну карту південно-західної України (Галичини)». Матеріалами виступили австрійський перепис 1910-го року та польські переписи 1921-го та 1931-го років, а також церковна статистика 1932–39 рр. Масштаб: 1 : 250.000.

Опублікована в «Кубійович В. Етнічні групи Південнозахідної України (Галичини) на 1.1.1939 р. Ч. 1. Етнографічна карта Південнозахідної України (Галичини)». Видавництво: Лондон; Мюнхен; Нью-Йорк: Наук. Т-во ім. Шевченка, 1953. Карта видана коштом і заходами Об'єднання бувших воєнків Українців у Великій Британії. Рідкісне малотиражне науково-картографічне видання української діаспори. У праці подано етнічний склад населення Галичини зібраний станом на 01. 01. 1939 р. У таблицях подано статистичний опис 58 повітів. Подається чисельність: а) всього населення; б) українців; в) українців з польською розмовною мовою; г) поляків; д) польських колоністів; е) латинників; є) євреїв; ж) німців та інших.

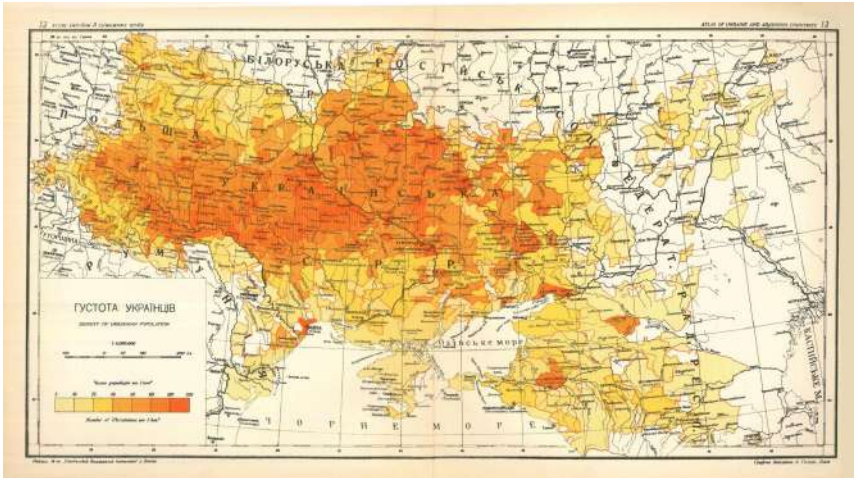
Це настінна великоформатна (141 × 150 см) карта на основі тканини. Карта відображає територію Галичини, по кордонах розміщені інші історичні області: Холмщина, Буковина, Карпатська Україна, Волинь. В лівому нижньому куті представлена таблиця "Етнографічний склад людности Української Галичини на 1.1. 1939, дані подано в тисячах осіб та відсотках". Подана також схематична етнографічна карта Галичини (назва на англ.), дві карти положення Галичини у Європі за 1938 та 1952 роки. Найважливіша спеціальна видавнича папка для одночасного зберігання даного комплекту (карти у складеному вигляді та книга).

Друге видання карти 1983 р.

1937 р. Володимир Кубійович

1937 р. Володимир Кубійович

1937 р. Володимир Кубійович

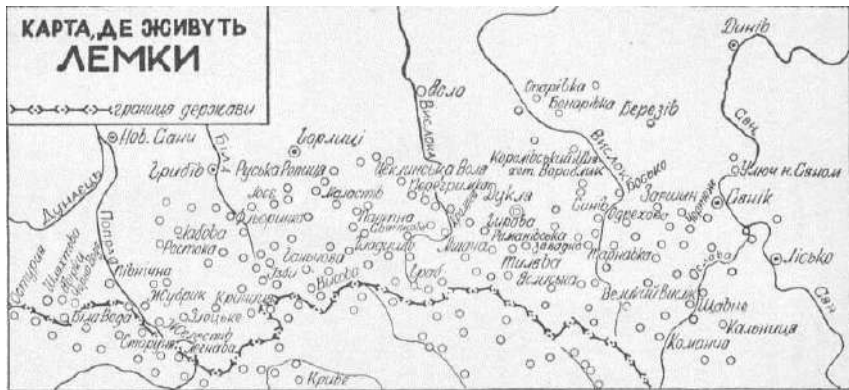

Північніше, ніж це на сучасних картах, пролягають кордони української етнічної території у Білорусі, включають, окрім Берестейщини (що визнається і нині), ще й південну смугу на заході та у центрі Білорусі.

Друга карта: «**CZECHOSLOVAKISCHE REPUBLIK. Volker... karte**».

Значні терени Чехії та Моравії у 1930-ті рр. були заселені німцями, а не лише «прикордонні» райони у Судетах. Але протягом 1945–1946 рр. з Чехословаччини було вигнано понад 3 млн німців. Ті, хто залишився в Чехословаччині, були піддані репресіям.

Українці на цій карті подані не малорусами, а як «**Ruthenen**» (Рутени). Вочевидь, що автори вважають, що це дещо різні назви одного і того ж народу (приміром, тут же іранці названі персами, турки османами). Ніякої різниці між русинами Закарпаття, Галичини, Пряшівщини, чи Закерзоння – вони не бачать. Як і наскільки далеко на Захід у Словаччині (у т. ч. із «острівцями» у Південно-Східній Словаччині) та Польщі (теж із «острівцями») тягнеться українська етнічна територія, а також у румунській Мармарощині – карта чітко демонструє.

1936 р. «Карта Лемківщини». Юліян Тарнович. Оpubлікована в «Тарнович Ю. Ілюстрована історія Лемківщини. Львів 1936 р.». На карті показано населені пункти та межі Лемківщини.

Юліян Тарнович (псевд. Юліян Бескид) (2 січня 1903 – 28 вересня 1977) – український громадський діяч, журналіст, публіцист та письменник.

1941 р. Німецька карта «Völkerkarte der Sowjet-Union (Europäischer Teil)» (Народи Радянського Союзу. Європейська частина). Видавництво: Berlin : Reichsamt für Landesaufnahme; 2. Auflage (1 Jan. 1941). Масштаб 1 : 5 000 000. Українські етнічні терени сягали із заходу Берестя, Сяну, Перемишля, Бескид, Сіверщина на півночі, на сході – середній Дон на Східній Слобожанщині, Таганріг, Ростовщина, степи вздовж Манича, Передкавказзя та Кубань, Бессарабія та Східна Молдова. Український етнічний ареал сягав Поволжя.

1941 р. Карта «**Національності СРСР**». Українці на карті зображені темножовтим кольором, а росіяни – рожевим. Український етнос показано на Кубані, у Воронежській і Волгоградській областях РФ. Поселення українців були на півночі Казахстану, на Далекому Сході (Хабаровський край) на Пд. Сибіру.

1943 р. Б. Милінський (B. Mylinsky). Карта «Україна. Країна козаків» (Ukrainia Tierras Cozacas). Карта, надрукована під час Другої світової війни українськими націоналістами в Аргентині (населення української еміграції на той час становило понад 60 000 осіб). Україна показана в кордонах, які здавалися історично виправданими українською громадою.

Кольорова карта України, аркуш 59 × 82. Містить 6 вставок, що показують природні родовища корисних копалин, розподіл українського населення у Східній Європі, часові пояси. На карті показано державно-політичний поділ, великі міста, дороги, річки, озера та гори.

Кордони України: на заході Надсяння та Холмщина (включаючи Перемишль та Холм; тепер Польща); на півночі Пінщина та Гомельщина (включаючи Пінськ та Гомель, тепер Білорусь) та Стародубщина (тепер Росія); на сході Білгородщина (тепер Росія); на півдні Кубань (тепер Росія); на південному заході уся Молдова та Придністров'я; Крим теж український.

Південна частина Росії позначена як різні козацькі республіки: Кубанська козацька республіка, Донська козацька республіка, Теркська козацька республіка, Астраханська козацька республіка, Уральська козацька республіка. Деякі з цих утворень існували під час Громадянської війни в Росії 1918–1922 рр.

1954 р. «ЕТНОГРАФІЧНА КАРТА (МАПА) БУКОВИНИ» (на базі австрійського перепису 31 грудня 1910 р.). Аркадій Жуковський.

Етнографічна карта Буковини = Carte ethnographique de la Bucovine = Ethnographical map of Bukovina : опрац. на підставі перепису населення з 31 груд. 1910 [р.] [Карти] / уклад. А. Жуковський, ред. І. Kirstiuk. – 1 : 300 000. – Paris : Michard, 1954. – 1 к. : кольор., діагр.; 66 × 54 см. Найбільш відома карта авторства Аркадія Жуковського за редакцією Івана Кірцока. Карта кольорова, настінна, формату 66 × 54 см. Видана в Парижі (Франція) у 1954 р. За допомогою способу кругових діаграм, автор відображає етнічний склад населення за населеними пунктами. Назва карти написана українською, англійською та французькою мовами, написи на карті – латиницею, легенда – українською мовою. В правій частині карти круговими діаграмами

українського народу [Буковина – її минуле і сучасне / Під редакцією Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. 1956].

Аналізуючи наявні матеріали щодо чисельності та національного складу населення Буковини, Д. Квітковський та А. Жуковський приходять до висновку, що серед них найдостовірнішими є австрійські дані 1910 року. Вони і були покладені в основу етнографічної карти краю. Як можна побачити з розглядуваної мапи, перепис населення 1910 року включав 341 громаду. У 28 громадах українці не були представлені взагалі, натомість у 64 громадах зовсім не було румунів, а саме: українців не було зовсім у 14 громадах повіту Гурагумора, 6 громадах повіту Радівці, у 5 громадах – Сучави, у 2-х громадах у Кимполонгу, одній громаді у Сереті. Отже, у 313 громадах з 341 (92%) була представлена українська людність. У той же час лише у 277 громадах (81%) у тій чи іншій мірі жило румунське населення. Українське населення мешкало на площі в 6 тис. км (600 тис. осіб), румунське – займало близько 4 тис. км (300 тис. осіб) [Буковина – її минуле і сучасне / Під редакцією Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. 1956].

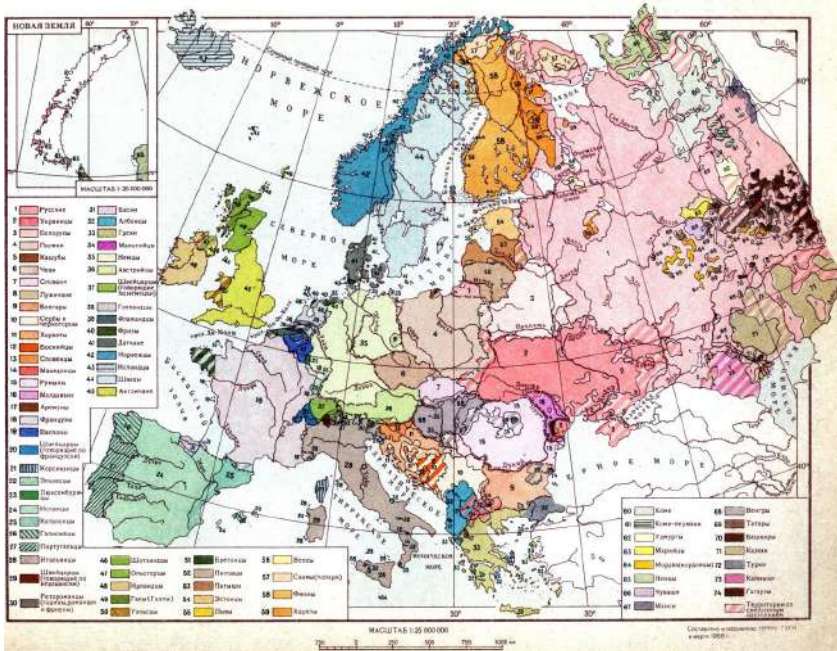
Важливо простежити особливості етнографічної карти Буковини за адміністративними повітами, що узагальнюють розселення етносів у межах окремих громад. У Чернівцях – Місто переважало німецькомовне населення (близько 1/2), потім йшли українці, поляки та румуни (кожні з яких складали 1/5 від усіх мешканців). Однак, уже в Чернівцях – Околиці українці становили більше половини всіх жителів, румуни – близько 1/3, німецькомовні – 1/10. Цікавими є спостереження комісії «Американського Комітету для Прав Релігійних Меншостей», що у 20-х роках минулого століття відвідала Румунію. Комісія стверджує, що «на Буковині є велике число українців, які мешкають найбільше на селі» і в той же час «у Чернівцях, столиці Буковини, звичайні мови, які чути на вулицях, є німецька, румунська та ідіш, то на ярмарках (чи на базарах) всі говорять по-українському і тільки по-українському» [Буковина – її минуле і сучасне / Під редакцією Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. 1956].

І це підтверджують картографічні матеріали. У повітах Садагурі 3/4 мешканців є українцями, у Кіцмані – 9/10, Вашківцях – 4/5, Заставні – більше 9/10, Вижниці – 4/5, Селетині – 3/4, Усте-Путилів – 9/10. З рухом на південь і південний захід краю зменшується частка україномовного населення і зростає відсоток румуномовного. Так, у громадах Сторожинецького повіту українці становлять в середньому близько 1/4, а румуни – 1/2, у Радівецькому – румунське населення зростає до 3/5, як і в Гурагуморському, громадах повітів Кимполонг, Радівці. У громадах повіту Сучава румуномовне населення сягає 7/10, німецькомовне – 1/5, україномовне – 1/10. Німецькомовне населення зосереджувалося насамперед у Чернівцях (1/4 всіх мешканців краю з цією розговорною мовою). Потім йшли повіти Кимполонг (1/3 населення? німецькомовне) та Радівці (1/4 частина жителів якого вживали німецьку мову), у Сучаві їх було 1/5. Найбільше представників польської національної меншини проживало у місті Чернівці (майже 1/5 всіх його мешканців). Близько

1/10 всього населення поляки становили у громадах повіту Сторожинець, 1/20 – у громадах повітів Вашківці та Гурагумора [Руденко В., Пирозівська А. «ЕТНОГРАФІЧНА КАРТА (МАПА) БУКОВИНИ» ЯК ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ТВИР. 2015].

1958 р. Радянська етнічна карта Європи. Автор не вказаний. Українсько-російська етнічна межа подана на користь росіян. Кубань, значна частина Слобожанщини (в складі РФ), Саратовщини й Пн. Казахстану заселені українцями. Українське Закарпаття (з 1945 р. в складі Польщі) – мішана польсько-українська територія. Це, мабуть, єдина радянська карта де показано українців у Закарзонні.

1959 р. Етнографічна карта українського народу. Опублікована в історико-етнографічній монографії «Українці» (за редакційною колегією: К. Г. Гуслистий, Ф. С. Лось, М. Т. Рильський (голова редакційної колегії), Г. Ю. Стельмах, С. П. Толстов). Видавництво Академії Наук Української РСР.

РОЗДІЛ V. НОВГОРОДЦІ (ПІВНІЧНОРУСЬКИЙ НАРОД) НА ЕТНОГРАФІЧНИХ КАРТАХ ХІХ ст.

Розташоване на головному водному шляху “із варяг у греки”, торговельне місто Новгород одвічно підтримувало тісні зв'язки з Києвом. Хто княжив у Києві, той володів Новгородом. Із середини ХІІ ст., після смерті Володимира Мономаха, в період княжих міжусобиць, Новгород з прилягаючими землями (“пятинами”) відокремився у незалежну республіку – “Господин Великий Новгород”. Однак тісні зв'язки з Києвом не переривалися, можливо, тому, що новгородці були південного походження.

Російський етнограф Д. Зеленін, услід за видатним російським лінгвістом О. Шахматовим, вважав населення Новгороду належним до окремого, четвертого (попри українців, білорусів, росіян) слов'янського народу на Сході Європи.

З етнографічної та з мовно-діалектної точки зору, на погляд цих авторитетних дослідників, “северорусский народ” був різко відмінний від народу Суздальщини. Подальший розвиток “северорусского народа” трагічно обірвала брутальна агресія Москви. Загарбавши 1478 р. Новгородську республіку, Іван ІІІ обклав населення грабіжницькою контрибуцією, провів масові екзекуції і депортував 72 тис. душ у Московію. Масові екзекуції та депортації, викликані антимосковськими настроями новгородців, відбувалися і пізніше. Жителі Новгороду ще довго проявляли свою відмінність від московців.

“Коли вперше, – писав Костомаров, – я почув новгородський говір, я сприйняв мовника за малоросіянина, що наче силкується говорити по-великоросійському”. За спостереженням Костомарова, населення Новгородщини навіть у ХІХ ст. вживало чимало слів, яких не знала російська мова, як, наприклад, “коваль”, “парубок”, “шукать”, “жона”, “дівця”, “травця”, “що” замість “что” і т. ін. Основним типом сільського поселення на Заліссі була “деревня”, а в Новгороді основний тип сільського поселення називався “село”.

Історія республік Великий Новгород і Псков, які стали об'єктом московської агресії, завершилася трагічно. Новгородсько-псковська нація була Московією ліквідована й асимільована дощенту. К. Маркс, до речі, розглядав московське загарбання Новгороду як реакційний акт.

Іван ІІІ не задовільнився зняттям дзвону і знищенням віча та звання посадника – Іван знищив Новгород до кореня, переселив його жителів у різні краї, підпорядковані Московській державі та замінив первісне населення новим, чужим до місцевих спогадів. Спустошення Новгородської землі здійснилося в надзвичайній мірі та було значнішим, ніж звичайно припускають” (*Костомаров Н. И. Собрание сочинений.* – СПб., 1903. – Кн. 1. – С. 209.).

1570 р. за Івана Грозного було знову проведено масові екзекуції, великі конфіскації майна та депортації. Останній новгородський літописець описав ці московські звірства. Подаємо уривок: “И повелел

государь приводити из Великого Новаграда владычных бояр, и иных многих служивых детей боярских, и гостей, и всяких градских и приказных людей, и изрядных и именитых торговых людей, и жен их и детей, пред себя. И повелел государь их пред собою горце и люте и безчеловечне различными муками мучити, и по многих неисповедимых горких различных муках повеле государь телеса их некоею составною мудростию огненною поджигати, иже именуется поджар; и своим государевым детем боярским повелевает государь тех мученых и поджареных людей за руки и за ноги и за главы онако вязати, различно, тонкими ужищи, и привязывати их повеле по человеку к санам, и повели их быстро за санми влещи на великий Волховский мост и метати с мосту в реку Волхов. А жены их и дети, мужеский пол и женский, повеле государь привозити их на великий Волховский мост и возводити на высоту, иже ту устроено место, и вязаху за руци и за ноги онако назад, а младенцев к матерем своим вязаху, и с великия высоты повеле государь метати их в воду в реку Волхов. И иные в ту пору государевы люди, дети боярские и воинские люди, в малых судах ездаху по реке Волхову со оружием, с рогатыни и с копыи и с багры и с топоры: и которые люди, мужи и жены и всяк возраст, из глубины речной вверх на воду сплывет, и они, прихватывая багры, тех людей копыи и рогатынями прободаху, и топоры секуще во глубину речную без милости сурово погружаху, предающе их лютой и горцей смерти” (Новгородский погром 1570 года // Покровский М. Н. Русская история с древнейших времен.– М.: Издание Т-ва “Мир”.– Т. 2. Приложение.– С. 7–8.).

Етнографи та діалектологи донині відрізняють жителів колишніх Новгородської, В’ятської, Вологодської та інших північних губерній від жителів Рязанської, Тамбовської, Тульської та інших центральних губерній Росії. Тобто досі існує різниця між нащадками новгородців та населенням колишньої Московії.

Костомаров уважав, що в новгородській землі “було своє наріччя, близьке південно-руському. Близькість ця дотепер ще разюча для уродженця південної Русі”.

Павел Йозеф Шафарик. Карта «*Slovanský zeměvid*» була частиною виданої П. Шафариком у 1842 р. книжки «Слов’янський народопис» («*Slovanský Narodopis*»), яка заклала основи слов’янської етнографії й мала великий успіх. Мапа була підготовлена уже в 1838 р., але на друк не вистачало грошей. Карта та монографія витримали три видання. Друге видання вийшло у тому ж 1842 році, а третє – у 1843 році. Масштаб карти 1 : 4 530 000 (в милях). Розмір мапи 44 × 51 см. Мідерит. Титул розташовано у лівому нижньому куті, легенду – у правому, етнічну карту півночі Росії (9 × 14 см) – у верхньому лівому куті. Мапа видана у Празі. Перше видання мапи мало наклад 600 примірників. Розфарбовані ці примірники були від руки. Поряд з українцями, великорусами й білорусами П. Шафарик, за мовним критерієм, виокремлює і “**новгородців**”.

Мапа **1847 р.** німецького географа **Генріха Берггауса** "Ethnographische Karte von Europa" (Етнографічна карта Європи, 1847 р.) надрукована у "Фізичному атласі" (1848). Повна назва карти: "Ethnographische Karte von Europa. Auf F.v. Stulpnagel's geogr. Feichnung Zusammengestellt von Potsdam Im Marz 1845; im Stich vollendet November 1846, von Madel II in Weimar. Gotha, bei Justus Perthes. 1847". Масштаб мапи 1 : 6 000 000. Титул розташований у правому нижньому куті, легенду – у лівому верхньому куті. Формат мапи 68 × 85 см. Український етнос позначений як *Klein Russen* (малоруси) і відносяться автором разом білорусами (*Weiss Russen*), **новгородцями (Nowogroder)**, великорусами (*Gross Russen*) до Russen. Українці та інші слов'янські народи точно показані за мапою Павела Шафарика „Slovanský zeměvid" (Слов'янські землі) 1842 р.

1854 р. німецький географ та картограф **Карл фон Шпрунер** видав карту "Європа. Етнічні групи та мовні кордони" (Europe in Relation to its Ethnic Groups and Language Boundaries). Слов'яни об'єднані в одну мовну групу. Ареал проживання слов'ян позначений лінією синього кольору. На карті показано розподіл окремих народів і перераховано серед слов'ян: українців (малорусів; *Klein russen*), великорусів (*Gross Russen*), **новгородців (Nowogroder)**, словаків, хорватів, сербів, болгар та ін. При складанні карти Карл фон Шпрунер користувався мапою відомого на цей час німецького географа і картографа Генріха Берггауса «Етнографічна карта Європи» 1847 р. (Ethnographische Karte von Europa), яка була надрукована у "Фізичному атласі" (1848 р.). Серед малорусів (українців) автор виділяє: *Kosaken* (козаків), *Polenen* (поляни), *Chrobat* (хорватів), *Derewier* (древлян), *Tiwierier* (тиверців), *Sewerirer* (сіверян) та ін.

РОЗДІЛ VI. УКРАЇНА – НЕ ОКРАЇНА. КАРТИ XVII–XVIII ст.

VI. 1. ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ «УКРАЇНА»: ДОКУМЕНТИ ТА ГЕОГРАФІЧНІ КАРТИ

В етнічній історії українців можна виділити ключові етнооб'єднуючі назви за останні 2000 років:

- Анти, Склавіни (IV–VII ст.);
- Дуліби (VI–VII ст.);
- Слов'яни VII–XI ст.: поляни, білі хорвати, волиняни, деревляни, уличі, тиверці, дреговичі, сіверяни;
- Білі хорвати; державне утворення – Велика Хорватія, або Біла Хорватія (VII–X ст.);
- Русини (руси, русь), державні утворення – Русь (Київська Русь), Руське Королівство, ВКЛ, Руське воєводство (IX–XX ст.);
- Козаки, гайдамаки (державне утворення – Гетьманщина) XVI–XVIII ст.;
- Українці (державні утворення – Гетьманщина, УНР, Українська Держава, ЗУНР, Карпатська Україна, УРСР, Україна) XVI–XXI ст.

Україна або **Вкраїна** (давньорус. Оукраина, Вькраина; лат. Ukraina) – топонім у Східній Європі. Вперше згадується в Київському літописі під 1187 р., у зв'язку із смертю переяславського князя Володимира Глібовича на Посульському рубежі. У тому ж Київському літописі за 1189 р. згадується, що князь Ростислав Берладник приїхав до «України Галицької» (на означення подністрианського Пониззя): «*И еха и Смоленська въ борзѣ и приѣхавишю же емоу ко Оукраинѣ Галичькоу*». Смоленськ і Смоленська Земля – це не Країна. З Смоленську князь їхав на галицьку Україну, а тому літописець і розповідає про те, як він прибув до **України Галицької**. З XIX ст. назва території обабіч Дніпра, між Доном і Сяном, та Прип'яттю та Чорним морем, заселена переважно українцями.

Походження назви **Україна** здавна привертало увагу вчених, але однозначного пояснення їй досі немає. Одні дослідники пов'язували її зі словами *край* «найвіддаленіша від центру частина території, околиця», *у*(= *біля*) *краю*, тобто «погранична територія»: М. Грушевський, О. О. Потебня, Ю. О. Карпенко, В. А. Никонов, П. П. Толочко, В. А. Смолій; інші – з іменниками *край*, *країна* у значенні «рідний край, своя країна, рідна земля; земля, населена своїм народом»: С. Шелухін, І. Огієнко, Ф. П. Шевченко, В. Г. Склярєнко, М. Г. Андрусак, В. М. Русанівський, Г. П. Півторак, М. С. Дністрианський, А. Л. Байцар та ін. І, нарешті, ще один погляд, за яким назва **Україна** нібито походить від дієслова *украяти* (відрізати), тобто первісне значення цієї назви – «шматок землі, украяний (відрізаний) від цілого, який згодом сам став цілим (окремою країною)»

Найвірогіднішою й найпереконливішою слід вважати версію, яка пов'язує назву Україна зі словами край, країна, хоч зв'язок цей не прямий, а значно складніший. Український учений В. Скляренко дослідив, що процес становлення поняття «Україна» був досить тривалим і мав декілька етапів.

На карті «Troisieme partie de la carte d'Europe, contenant le midi de la Russie, la Pologne, et la Hongrie, la Turquie y compris celle d'Asie presqu'entiere» (Карта Європи) **1760 р.** французького географа і картографа **Жана Батиста Бургіньона д'Анвіля** (Jean Baptiste Bourguignon d'Anville; 1697–1782), міститься напис **KRAYN ou UKRAINE** (Країна або Україна). Напис охоплює Київське воєводство (Річ Посполита) та Київську і Белгородську губернії (Росія).

За Г. П. Півторак «Україна» – це не «окраїна»: «Іменник **край** із значенням «відрізок, шматок; шматок землі» був ще у спільнослов'янській мові (*krajь) і нині відомий багатьом слов'янським мовам. Оскільки слов'янські племена споконвіку мали свої території, які здебільшого відділялися природними рубежами – річками, лісами, болотами, солончаками (отже, ніякої мішанини племен не було), давньослов'янське слово *край* «відрізок, шматок землі» набуло нового значення – «територія, що належить племені», а згодом також і значення «крайня межа території племені, початок (або кінець) території племені, берег». На означення простору в праслов'янській мові вживався спеціальний суфікс *-ina* (*dol + ina = dolina* «долина», *niz + ina = nizina* «низина»). За цим самим зразком ще в праслов'янський період утворилося і слово *країна* (*kraj + ina*) у значенні «територія, яка належить племені».

Разом з іменником *край* у праслов'янській мові був також іменник *украї* (*ukrajь), що означав «відрізок від шматка; відділений шматок землі; відділена частина території племені; крайня межа відділеної частини території племені».

Уже після розпаду праслов'янської етномовної спільності (можливо, в антський період) у східних слов'ян від слова *украї* за допомогою того самого суфікса *-in-a* виникло слово *україна* (*ukraina) із значенням «відділений шматок землі; відділена частина території племені». Коли протягом VI–VIII ст. східнослов'янські племена або союзи племен переросли у феодальні князівства, відомі в історичній літературі під назвою «літописні племена» або «племінні князівства», а згодом утворилася ранньоукраїнська держава Русь, змінилося значення і слів *країна* та *україна*. Слово *країна* від значення «територія племені» поступово набуло значення «територія феодального князівства», а потім – «територія Русі». Відповідно до цього змінилося значення й слова *україна*: замість первісного значення «відділена частина території племені» воно стало означати «відділена частина території феодального князівства», а потім – «відділена частина території Русі».

У період феодальної роздрібненості Київської Русі (з XII ст.), коли від неї почали одне за одним відділятися незалежні князівства, слова *україна* набуло значення «князівство». Уперше згадану в Іпатівському

списку «Повісті минулих літ» *україну* дослідники розуміли по-різному: як пограничну з Київською землею територію Переяславської землі; як усю Переяславську землю, названу *україною* через те, що вона межувала з половецьким степом; як первісну Русь (тобто Київську, Переяславську і Чернігівську землі); як усю Київську Русь. Проте найвірогідніше, що літописець назвав *україною* саме Переяславську землю, але не тому, що вона межувала з половецьким степом, а через те, що була окремим князівством.

Крім Переяславської України, була ще Галицька Україна, Волинська Україна, Чернігівська Україна, Київська Україна та інші України – самостійні князівства. Це видно з того, наприклад, що під 1189 роком той самий Іпатівський список повідомляє: князь Ростислав прибув «до України Галицької, і взяв два городи галицькі, а звідти пішов до Галича». У 1213 р. князь Данило «поїхав з братом і забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю Україну». **Те, що слово *україна* аж до XVI ст. означало окреме князівство, чітко видно із свідчень тогочасних літописів:** «Кримський цар... хотів іти на царя і великого князя україну..., а пішов був на черкаси» (Львівський літопис під 1556 р.); «приходив на цареву і великого князя україну на Сіверські міста із Канева князь Михайло Вишневецький» (Олександро-Невський літопис під 1563 р.).

Поряд зі словом *україна* у східнослов'янських діалектах здавна існувало і слово **окраїна** «порубіжна територія племені», утворене від *окрай* «обріз, край» за допомогою суфікса *-ина* (*-іна, -їна*). Ці слова чітко розрізнялися між собою: *україна* – це вся відділена частина території племені (згодом – уся територія феодального князівства), *окраїна* – лише погранична територія племені (згодом – погранична територія феодального князівства).

З другої половини XIV ст. більшість князівств Київської Русі, на основі яких сформувалася українська народність, потрапили під владу Литви і Польщі. Від цього часу назва *україна* почала вживатися і щодо цих двох частин території: землі, підкорені Литвою (Чернігівсько-Сіверське, Київське, Переяславське і більша частина Волинського князівств) іноді називалися *литовською україною*, а землі, підкорені Польщею (Галицьке і частина Волинського князівства) – *польською україною*.

Документи XVI ст. свідчать про «**Україну подільську**», «**Україну брацлавську**», «**Україну кївську**». «Dyaryusz sejmowy» 1585 р. називає Поділля «**Ukraina Podolska**».

З розвитком Козаччини в XVI ст. назва **Україна** стає географічною назвою козацької території, яка охоплювала широкі простори Наддніпрянщини – Правобережної й Лівобережної, де в адміністративній системі Речі Посполитої було розташоване воєводство Київське. У такому значенні термін **Україна** вживається в писаннях кївського католицького єпископа Й. Верещинського (кін. XVI ст.) та ін.

Після 1569 р., коли українські землі Великого князівства Литовського перейшли під владу корони Польської, підпольська Русь

могла замінятися синонімічною назвою “Україна”, як це було в одному з універсалів короля Стефана Баторія (1580), цитованому українським істориком П. Сасом: “старостам, підстаростам, державцям, княжатом, паном, рицарського стану людям на **Україне Руской, Киевской, Волынской, Подляшской, Брацлавской** мешкаючим”. Відповідно, тут до “України” відносяться Руське, Волинське, Київське, Підляське, Брацлавське воєводства. Це доволі раннє і змістовно широке використання назви “Україна”, і тому ця цитата становить собою передчуття її подальшої «кар'єри» [К. Галушко. *Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до XX століття: науково-популярне видання. 2013*].

ВПЕРШЕ НА ОФІЦІЙНОМУ РІВНІ НАЗВА УКРАЇНА БУЛА ВЖИТА КОРОЛЕМ СТЕФАНОМ БАТОРІЄМ у 1580 р.

Назва УКРАЇНА поширювалася на тогочасні Львівщину, Тернопільщину, Івано-Франківщину, Волинь, Поділля, Київщину та Черкащину. Саме там проживали «своєвільні люди-плебеї» – козаки! Сейм Речі Посполитої на початку січня 1580 р. затвердив королівський універсал Стефана Баторія, в якому відзначалося: «...Люди своєвільні на Україні Руській, Київській, Волинській, Подільській, Брацлавській, договори з Турками, Татарами, Волохами, порушуючи, які були плебеями і неосідлими, мають старости, князі, панове шляхта у своїх старостах, маєтках ловити і на смерть карати». Джерело: Оригінал Постанови-конституції Сейму Речі Посполитої, яка затверджувала універсал короля Стефана Баторія за січень 1580 року. Переклад – Тарас Чухліб» [Т. Чухліб, 2020. *FB*].

Козаки у 1602 р. називали Україною землі від Могилева білоруського аж до гирла Дніпра біля турецького Очакова. Про це засвідчує лист гетьмана Війська Запорозького Івана Купковича з польських архівосховищ: «...ПОЧАВШИ ВІД МОГИЛЕВА УСЯ **УКРАЇНА** АЖ ДО ГИРЛА ДНІПРОВОГО, ЩО ВСЕ Є ПРИСТАНИЩА НАШІ...» (Архів Головний актів давніх у Варшаві. 1602 р.) [Т. Чухліб, 2019. *FB*].

15 лютого 1622 р. Гетьман Петро Сагайдачний, незадоволю до своєї смерті, пише листа до польського короля Сигізмунда III Вази. Цей лист цікавий тим, що Сагайдачний в ньому кілька разів застосовує топонім «Україна». «Україну, власну, предковічну отчизну нашу». І також «**города українські**», і **вперше в офіційних листах які дійшли до нас застосовує словосполучення «народ український»** [Максимович М. А. *Собрание починений. К. 1876*].

І. Колимський у листі до Патріарха московського Філарета з 4 грудня 1622 р. (з Мгарського монастиря) скаржився, що «все zde на Україне, во пределе Киевском сотесняемся». Але поняття **україна** щораз далі поширюється за межі самого Київського воєводства, зокрема на Лівобережжі, де в першій половині XVII ст. проходить процес посиленої української колонізації, яка захоплює також володіння Московської держави (Слобідська Україна).

За Тарасом Чухлібом (2021 р.): «Гетьман Богдан Хмельницький (а також його писарі, канцеляристи та найближче оточення) протягом 1649–1657 років уявляли «Україну» як окрему від Речі Посполитої «землю» у якій був «рубіж», який потрібно було «оберігати» від різних ворожих сил. «Неприятелями України» (в окремі періоди – союзниками) у цей час були «ляхи», «татарове», «мультияни», «волохи», «венгри», «московити» тощо. Вони постійно «нівечили», «пустошили», «розоряли», «воювали», «висікали», «зносили», іншими словами «нападали» на те, що у канцелярії Війська Запорозького називали «Україною» й «Українними городами». Власне, вищі урядовці Війська Запорозького ще від 1648 року поступово вибудовували синонімічний ряд політичних назв для території, де встановилася їхня влада.

Як можна зрозуміти з логіки вживання відповідних термінів гетьманом, полковниками, сотниками і канцеляристами Війська Запорозького: по-перше, під «Україною» вони розуміли не так географічне, як територіально-політичне утворення, адже вона «вся повстала» і її треба було «оберігати»; по-друге, «Україна» в їхніх означеннях чітко почала відокремлюватися від «Польщі» – була «своєю» та «нашою»; по-третє, «Україна» почала виступати синонімічним відповідником «Русі», пізніше – «Малої Русі («Малої Росії»)); по-четверте, володіння Війська Запорозького «в Україні» та «в Русі» поділялися на окремі «землі» – «Київщизну» (суфікс «изн» визначав збірну назву регіону, місцевості), «Уманщизну», «Черніговщизну», «Ніженщизну», «Сіверщизну» тощо, при цьому у певних випадках «Україна» вживалася в одному семантичному ряду з цими «землями». «Україна» також була «руською», що, вочевидь, засвідчувало проживання на її території «руського народу» («православного народу»), а також те, що тут колись давно правили «княжата Руські». З огляду на це, гетьман заявляв, що Військо Запорозьке «визволило Україну», яку потім прийшлося «захищати». Слово «Україна» стало назвою нашої держави вже з 1640-х – 1650-х років.

Уперше поняття «Україна» було взято у міжнародному договорі між Річчю Посполитою та Кримським ханством 1654 р. для означення території, на якій знаходилися «бунтівливі козаки і хлопи».

Назву «Україна» як держава уперше на міжнародному рівні було зафіксовано у матеріалах Віленського перимр'я 1656 р. між Річчю Посполитою та Московським царством, а потім – тексті Бучацького перемир'я 1672 р. між Річчю Посполитою та Османською імперією, востаннє – Андріанопольських мирних договорах 1713 р. між Стамбулом, Варшавою та Москвою. У 1676 р. гетьман Війська Запорозького Ю. Хмельницький почав титулуватися як «гетьман Війська Запорозького, князь України».

Прикметник «Українний» має більш давнє походження. Зокрема, 1606 р. в універсалі гетьмана (старшого) Війська Запорозького Григорія Ізаповича від 20 грудня до Сигізмунда III королівський уряд Речі Посполитої називався

«**урядом Українним**» («...Єсьмо доносимо тую пересторогу до відомості Вашої Милості [Короля], яко уряду Українного...» (Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссиею для разбора древних актов. – Т. 1: Акты о козаках. – Ч. III. – К., 1863. – С. 152). Варшавський сейм 1616 р. ухвалив дві постанови «Про стражів Українних» та «Про розбої і злодійства Українні», де зазначалося, що козаки «самі встановлюють собі право [на Україні], самі обирають урядників і ватажків і нібито створюють у великій Речі Посполитій другу республіку» (Volumina legum. Przewidywanie zboru praw staraniem XX rijkarow. – Т. III. – Petersburg, 1859. – S. 137–138).*

Король Речі Посполитої Ян II Казимир у своїх універсалах неодноразово уживав поняття «**Україна**» та «**Українний**». Наприклад, його універсал від 31. III. **1667 р.** адресувався «**генералу і коменданту фортець наших Українних**» Стахурському, якому наказувалося, «**усіляко захист України обмислити**» (Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографическою комиссиею. – Т. VI. – Санкт-Петербург, 1869. – С. 210) [Т. Чухліб, 2016. FB].

27 січня 1670 р. наказний полковник Яків Лизогуб, лубенський полковник Гамалія, наказний чернігівський полковник Пригара та ін. звернулися до частини лівобережних полків з листом закликаючи підтримати гетьмана Петра Дорошенка: «милістю Божою і своїм щирим бажанням привів всіх українських людей по обох берегах Дніпра... до повного бажаного братерства й односності... Нехай собі цар московський і король польський, яко християнські монархи будуть собі здорові. Але нам з вам для чого між собою різнитися? Коли вони, яко монархи між собою про заспокоєння своїх держав умовляються, то й нам треба не різнитися, усім вкупі про свої вольності і про заспокоєння Отчизни нашої **України** радитись...». В цього словосполучення чітко видно, що козацька старшина вживає термін «Україна» в якості означення окрема країна, рідна земля українського народу. При цьому в листі згадуються такі держави, як Московія і Польща і підкреслюється окремішність країни України від цих держав.

У 1676–1681 роках Юрій Хмельницький титулувався як «**ЮРІЙ ФЕДІР ВЕНЖИК ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ КНЯЗЬ МАЛОРУСЬКОЇ УКРАЇНИ І ВОЖДЬ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО**», а його наступник Георгіє Дука титулувався у 1681–1683 роках як «**ДУКА ВОЄВОДА І ГОСПОДАР ЗЕМЕЛЬ МОЛДАВСЬКИХ І УКРАЇНИ**»... Та ще й Самійло Самусь у 1693–1704 роках підписував свої універсали і листи яко «**ГЕТЬМАН... УКРАЇНСЬКИЙ**» [Т. Чухліб, 2019. FB].

На початку XVIII ст., на картах Германа Молля, появляється такий термін як **Польська Україна, Московська Україна, Російська Україна**.

В атласі **1772 р.** «Carte de la Pologne: Divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts, construite d'après quantité d'arpentages d'observations, et de mesures prises sur les lieux» (Карти Польщі з її провінціями, воєводствами, землями і регіонами) відомого

італійського картографа Джованні Антоніо Ріцци Занноні є **Україна Польська** (Ukraina Polska), **Україна Московська** (Ukraina Moskiewska), **Південна Україна** (Południową Ukrainy) та **Північна Україна** (Północną Ukrainy).

1750–1754 рр. Емануель Боуен. Карта «An Accurate Map of Poland, Prussia & Lithuania». Лівобережна Україна (в складі Росії) – **Russia Ukrain (Російська Україна)**.

На іншій карті (1781) «LI PALATINATI DI BRACLAW, E KIOWIA. TRATTA DALL' ATLANTE POLACCO DEL SIGR. RIZZI ZANONI» (БРАЦЛАВСЬКЕ ТА КИЇВСЬКЕ ВОЄВОДСТВА З ПОЛЬСЬКОГО АТЛАСУ РІЧЧІ ЗАННОНІ) цього ж автора територія за межами Київського та Брацлавського воєводств позначена як **Ukrania Russa (Україна Російська)**.

На мапі «Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. Сочинённая в 1779 г. Иваном Исленьевым» Правобережна Україна позначена, як «Часть **Польской Украины**».

В атласі **1789 р.** Йоганна Франца Йозефа фон Райлі, на картах, містяться написи **Polnische Ukraine** (Польська Україна) та **Russische Ukraine** (Російська Україна).

Карта **1799 р. Вільяма Фадена**, яка є зменшеною версією карти Джованні Антоніо Ріцци Занноні, теж містить написи: «**Russian Ukrain**» (Російська Україна), що охоплює всю Правобережну Україну, починаючи від Стародубщини та «**Polish Ukrain**» (Польська Україна) – Південна Київщина.

1843 р. Джеймс Вільд. На карті Польщі Лівобережна Україна позначена як **Ruslan Ukrain** (Російська Україна).

МАЛОВІДОМИЙ ФАКТ. У 1847 р. в Києві на парканах і стовпах розклеювали прокламації: «К верным сынам Украины. Братья! настает великий час; час, в котором вам представляется случай смьть поношение, нанесенное праху отцов наших, нашей родной Украине подлюю рукою вечных врагов наших. Кто из вас не подымет руки за великое дело! За нас Бог и добрые люди! Вечно верные сыны Украины, враги кацапов» [О. Кониський. *Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя. 1991*].

На європейських мапах назва «Україна» не завжди була (філологічно) однакова. На картах латинською мовою писалося **Ucraina** або **Ukraina**, але були і форми написання, як **Ucrainia** чи **Ukrainia**. Форма написання **Ukrania** залишилася й досі в деяких європейських мовах (іспанська, португальська, фламандська). В інших мовах «націоналізовано» закінчення відповідно до мовних звичок, так французькою **L'Ucraine** (у вимові «Люкрен»); в англійській – **Ukraine** (інколи **Ucraine** – у вимові «Юкрейне»); в німецькій подвійна форма: давніша **Ukraina**, новіша – **Ukraine, Ukrajina**).

Назва Окраї(ї)на на картах починає з'являтися на поч. XVII ст. Це територія у верхів'ї Оки та Дону (Рязанщина), інколи «Окраїна» на картах це – українсько-татарське прикордоння. Московська «Окраїна» не має жодного відношення до «України».

КОЗАЦЬКА УКРАЇНА

Перша книга про українських козаків вийшла **1594 р.** в Австрії. Український вчений-історик Богдан Березенко віднайшов в австрійській бібліотеці унікальну книгу-брошуру під назвою «Die Kossäcken mit hilff der Moldaur und Moscawitter in Podolia 26 000... Wiin, 1594». У книзі «Козаки за допомогою молдаван та московитів на Подолії...» йдеться про участь Війська Запорозького у війні Австрійського цесарства з Османською імперією у 1593–1606 роках. Розкривається участь 26-тисячного українського війська за участю молдавських вояків і донських козаків як союзників Австрії [Тарас Чухліб. 2020. FB].

З появою козацтва Середня Наддніпрянина, де гуртувалися козаки, дістала назву **козацьких україн**, що зображено в українському фольклорі: наприклад, у народній пісні: «Ой по горах, по долинах, По **козацьких україн**х Сив голубонько літає, Собі пароньки шукає». В період національно-визвольної війни українців проти Речі Посполитої під проводом Богдана Хмельницького (1648–1654) **Україною** називалися не тільки Запоріжжя, а вже всю Наддніпрянщину. З цього часу під **Україною** стали розуміти цілу країну (державу). Згодом ця назва поширилася й на інші східноукраїнські землі (зокрема, на Слобожанщину, яка деякий час мала офіційну назву «Слободско-Украинская губерния», що існувала у 1765–1780 та 1797–1835 роках). Західноукраїнські землі й далі називалися Руссю, але поступово назва **Україна** поширилася й на них і стала спільною для всієї української етнічної території. Після впровадження Г. Бопланом назви Україна в європейську географію, вона на тривалий час закріплюється у свідомості європейців як «країна (земля) козаків». Українські козаки вважалися своєрідною частиною «руського народу».

З XVII ст. у часи розвитку Козаччини назва Україна стає географічною назвою, спершу для Центральноукраїнських земель (Південної Київщини й Південної Брацлавщини), а в часи визвольних змагань Богдана Хмельницького і для Західної України та всієї української етнічної території. Привертає увагу, що європейські картографи в цей період почали вживати термін «Україна» синонімічно політичному терміну «Країна» (PAYS), підкреслюючи окремішність від Московії та Польщі і окремо вживали слово «Окраїна» в якості порубіжжя Московської держави. 1689 р. Московія і Річ Посполита остаточно розділили Гетьманщину. Ця країна (Гетьманщина) звалася «Україна держава козаків», «Україна земля козаків», «Земля війська Запорозького», або просто Україна. Наприкінці XVII ст. поляки ліквідували залишки козацького суверенітету на Правобережжі, а московити зберегли його на Лівобережжі.

У західній Європі українське козацтво певний час сприймали як окремий народ, проте невдовзі його почнуть усе ж сприймати як частину русинів. Тому суттєвим з тих часів є зауваження французького автора П'єра Шевальє (1663), що «козаки – це тільки військо, а не

народ, як багато дехто думав". Італієць Г. Пріорато тоді ж писатиме, що "ні походженням, ні укладом життя вони (козаки) ні в чому не відрізняються від русів" [цит. за Д. Наливайком].

У віднайденому в польських архівах перекладі турецького оригіналу Бучацького договору на польську мову у пункті 4-му стверджується: **«УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ З ДАВНІМИ КОРДОНАМИ КОЗАКАМ ВІДДАТИ...»**. 20 жовтня 1672 р. між Османською імперією і Річчю Посполитою у м. Бучач на Тернопільщині було укладено мирний договір. На боці турецької сторони взяли участь представники гетьмана Петра Дорошенка. Стосовно українських земель Брацлавщини та Правобережної Київщини, де існував козацький устрій, вперше на міжнародно-правовому рівні вживався термін «Українська держава» (Ukrainskie Panstwo). Козацька старшина під час польсько-турецької комісії вимагала включити до Бучацького договору пункт щодо встановлення західного кордону Української держави по річках Горинь (прит. Прип'яті, бас. Дніпра) і Лабунь [Т. Чухліб, 2019. FB].

Революційний процес політичного утвердження на теренах східних воеводств Речі Посполитої нової держави у середині XVII ст. спричинив до цікавих свідомісних та мовних явищ, зокрема великих трансформацій у сприйнятті поняття «Україна» та похідних від нього понятійних лексем правителем Війська Запорозького гетьманом Петром Дорошенком. Несподівані політичні та соціальні перетворення вплинули на словотворчі процеси у староукраїнській («руській») мові, в т. ч. започаткували виникнення оригінальних лексичних понятійних моделей, які наповнювалися патріотичною семантикою новопосталої державного утворення. Адже підлегла гетьману територія Війська Запорозького отримала сталу назву «Україна» та, окрім того, означувалася як «Українний край», «Українська земля» та «Українні городи». Вона також усвідомлюється гетьманом і його оточенням як «Отчизна наша Україна», «наша мила Отчизна», «наша Україна». При цьому, «Україна» у дорошенковому дискурсі виступала не тільки як «прадавня, предків наших» історична територія («земля», «край»), але і у якості «держави», що була у політичному підпорядкуванні то «Його Королівській Милості», або ж «Салтана Турського». Окремим важливим питанням протягом періоду гетьманування Петра Дорошенка була проблема територіальної цілісності Війська Запорозького, що спричинило до уживання назви «Україна» поряд з такими локалізаційними означеннями як «того боку», «цього боку», «обидві сторони Дніпра» і похідними від них словоформами – «тамобічна», «цьогобічна», «тогобічна». У свою чергу, такі мовотворчі процеси викликали появу таких простих і складних «об'єднавчих» словосполучень як «вся/уся Україна», «ціла Україна», «цілісність України», «вся Україна в єдності перебувала», «уся Україна обоїпільних народів Дніпра» тощо. Цікаво, що в універсалах та офіційному листуванні Петра Дорошенка для позначення населення і станів Війська Запорозького поширюються такі мовні патріотично-локалізаційні конструкції як «Українське поспільство», «Українські

обивателі», «Українські діти», «Українські люди» та «Українські козаки» [Т. Чухліб, 2016. FB].

У західній Європі українське козацтво певний час сприймали як окремий народ, проте невдовзі його почнуть усе ж сприймати як частину русинів. Тому суттєвим з тих часів є зауваження французького автора П'єра Шевальє (1663), що “козаки – це тільки військо, а не народ, як багато дехто думав”. Італієць Г. Пріорато тоді ж писав, що “ні походженням, ні укладом життя вони (козаки) ні в чому не відрізняються від русів” (цит. за Д. Наливайком).

В тій же Націон. Бібліотеці (Париж. – А. Б.) зберігаються дві географічні карти: одна з **1641 року**, перевидана в Римі в 1678 р., а друга з 1657 р., перевидана в Римі в 1688 році. Авторами їх були італійські географи: першої Сансоне (французький географ та картограф Нікола Сансон. – А. Б.), а другої Корнетті. На обох картах територія України має на собі надпис: «Ukraina o Paese de Cosacchi» (Україна або Земля Козаків). Ся територія займає обидва боки Дніпра з Волинею, Поліссям, Галичиною. Назви Русі або Россії – немає. Московію названо Московією [Сергій Шелухін. Назва України: з картами. 1921].

Отже, починаючи з карт Нікола Сансона (1641 р.) і аж до кінця XIX ст. Україна ототожнюється з козаками, як держава або країна козаків.

«...початкова залежність петровської російської картографії від західноєвропейських (передовсім французьких) зразків позначилася на тому, що на межі XVII–XVIII ст. вперше (але вкрай ненадовго – хіба що один раз) на російську карту Європи втрапляє «**Україна Козацкая Страна**». Співіснують на цій карті і «Царство Московское или Российское», і «Рюссия Черная» в Галичині та Холмщині. Надалі ж «Україна» вже не з'явиться знову, замінена на офіційно прийнятнішу для держави, що нещодавно почала називатися «Росія», «Малоросію». Існування тут «України» пов'язано з імовірним французьким (але, безперечно, іноземним) оригіналом цієї карти – твором Гійома Сансона (1670-ті роки)» [К. Галушко, 2018].

На європейських картах XVII–XIX ст. містяться написи: **Ukraine Pays des Cosaques** (Україна Країна Козаків), **Ukraine pays des Cosaques** (Україна земля (країна) Козаків), **VKRAINE ou PAYS DES COSAQUES** (Вкраїна, або Країна Козаків), **D'Ukraine ou Pays Des Cosaques** (Україна, або Країна Козаків), **Ukraina o Paese de Cosacchj** (Україна, або Країна Козаків), **Veriania o Paese de Cosacchj** (Вкраїна, або Країна Козаків), **Vkrania quæ et Terra Cosaccorum cum vicinis Walachiaë, Moldaviaë, Minoris, Tartariaë provinciis** (Україна чи Козацька земля з прилеглими провінціями Валахії, Молдавії і Малої Татарії), **UKRAYNE COSACKISCHE LANDER** (Україна козацька земля), **Ucrania Cosaccorum** (Україна Козацька), **Ukraine ou Cosaquie** (Україна, або Козаки), **Pays des Cosaques** (Країна (земля) Козаків), **Pays des Cosaques Ukraine** (Країна (земля) Козаків Україна), **Dzyke Pole ou Campagne De**

Cossagues Zeporoski (Дике Поле, або Земля Запорозьких Козаків), **Terr. Cosaccorum zaporoviensium** (Земля Козаків запорозьких), **Territ Cosaccorum Zaporoviensium** (Земля Козаків Запорозьких), **Cosaques Zaporiski** (Козаки Запорозькі), **Cosaques Czaporowski** (Козаки Запорозькі), **Cosakki Saporoski** (Козаки Запорозькі), **Cosaques Saporowi** (Козаки Запорозькі), **Zaporog Kosak** (Запорозькі Козаки), **Dniepri Kosak** (Дніпровські Козаки), **Kozaci Slobodsczy** (Козаки Слобідські), **Cosakes de Saporoski** (Козаки Запорозькі), **Kosaken Ukrainiichen** (Козаки Українські), **Kosaken Tshernomoricen** (Козаки Чорноморські), **Human Cosaks** (Уманські Козаки), **Kozaków Humańskich y Zaporohowskich** (Козаків Уманських та Запорозьких), **Saporoskiaja Sieza** (Запорозька Січ), **Osady Zaporohowcow** (території Запорозькі), **Kosaks Zaporovien ou Haydamaks** (Запорозькі козаки або Гайдамаки), **Cosaci Bialagorodski** (Козаки Белгородські) і т. д.

Назва “**Ukraine Pays des Cosaques**” (Україна Земля (Країна) Козаків) проіснувала у французьких джерелах аж до кінця XVIII ст. Надалі відбулася ситуативна трансформація географічного позначення цього регіону просто слово “**Cosaques**” (Козаки), або “**Cosaques Zaporoski**” (Козаки Запорозькі).

Висловлювання іноземців про Україну та українських козаків

1710 р. Ю. Юст, данський посол, дивувався, що “...не лише українська шляхта, митрополит, а й ченці Києво-Печерської лаври мали високу освіту та культуру, європейську поведінку й розмовляли бездоганно латиною”, і не вірив своїм очам, бачачи письмених селянок... Мешканці України живуть у добробуті і багато співають. Вони купують і продають усякого роду крам, не платячи жодних податків, крім невеликого до гетьманської скарбниці. Вони мають необмежену волю займатися яким хочуть промислом... В місті Немирів найбідніша хата, о небо, чистіша за найбагатший палац у Москві. Місто Кролевець є велике, вулиці гарні, таких я ніде не бачив в Московщині, будови імпозантні, добре, з мистецьким смаком збудовані і дуже чисті, а не такі як в Московщині”.

1731 р. Й. Вольтер (François Marie Arouet; 1694–1778), французький письменник і філософ: “Україна завжди прагнула до свободи, але оточена Московою, Туреччиною і Польщею, змушена була шукати собі протекторат в одній з цих держав. Україна піддалась спочатку Польщі, яка поводитись з нею, зовсім як з поневоленою країною, пізніше піддалась московитові, що уярмлював її, неначе рабів, як це й завжди є у московитів. Спочатку українці користувались привілеєм вибирати собі правителя, але скоро Москва позбавила їх цього права і гетьмана почали призначати з Москви”.

1796 р. Й. Енгел автор першої (в Європі) наукової історії України писав: “Україна є граничним муром, що стоїть між культурною Європою і нецивілізованою Азією. Вона є воротами, через які багато

азійських орд пробували вдертись до Європи. Вже з одної цієї причини вона заслуговує на увагу... Але як це сталося, що ці горді, вільні козаки опинилися в московському ярмі? Яким чином москвини змогли накласти кайдани на козаків – націю, що була пострахом для Туреччини, Польщі і татар? Як сталося, що місце вільно обраного гетьмана зайняв московський губернатор? Історія козаків мала великий вплив на історію Польщі, Швеції, Трансільванії. Історія козаків багато чого вчить. Треба геніального пера, щоб те все належно описати... Як відомо наприкінці XVIII ст. Московський уряд почав колонізувати чорноморські степи, для завоювання яких, українці на протязі багатьох століть понесли великі жертви. Москвини колонізують степи різними чужинцями, яким давали спеціальні привілеї, як наприклад державні позички, реманент, звільнення від податків і т.п. Такі самі привілеї отримували і чистокровні москвини, яких уряд привозив з Московщини. Але в цей самий час московський уряд вів цілком протилежну політику щодо українців. Українці не лише не діставали тих привілеїв, якими обдаровувались москвини та чужинці, але, навпаки, на українців накладалися побільшені руйнівні податки”.

1799–1800 рр. Франсуа Массон (Charles-François-Philibert Masson; 1762–1807), француз, секретар старшого онука Катерини II князя Олександра, автор “Memoires secrets sur la Russie...” (Секретних записок про Росію). У своєму творі писав: “Нація козаків зменшується через тиск на неї Росії. Хіба що якась щаслива революція позбавить її ярма... Дехто вважає їх ледве не росіянами, однак козаки не мають нічого спільного з росіянами... Вони в усьому цілком відмінні: вони вигадливіші, чесніші, менше звиклі до рабства, а рабство їх ще не цілком споганило... Козаки не мають нічого спільного з москвитами, за винятком грецької релігії та зіпсованої москвинами слов'янської мови. Їхні звичаї, їхній спосіб життя, хати, їжа – все цілком різне. Козаки є гарні, вродливі, спритні, щирі, чесні, хоробрі, не звикли до рабства. Якщо коротко – повна протилежність москвинам... Козацька нація втрачає незалежність, яку вона мала перед об'єднанням з Росією... Тепер їхня прадавня республіканська конституція не існує, рівність між ними зникла. Російський уряд використовує козаків у своїх війнах, розбиває їхню територію і приєднує до російських провінцій, переселяє козаків в інші провінції, хоч союз козаків з Московщиною був вільний і умовний. Вся земля в Україні належала козацькій нації, і жодний чужинець, включно з москвинами, не міг оселитись там без дозволу козацької республіки”.

VI. 2. КАРТУШІ КАРТ З НАЗВОЮ «УКРАЇНА»

Картуш (фр. *cartouche*, італ. *cartoccio* – згорток) – скульптурна (ліпна) або графічна прикраса у вигляді декоративно обрамленого щита чи напіврозгорнутого згортка, на яких вміщують написи, герби, емблеми тощо. Поширився в XVI–XVIII ст. Картуші прикрашають парадні входи до палаців. В давнину їх зображали на документах, географічних картах, надгробках тощо.

1639 р. Гійом Боплан (Guillaume Levasseur de Beauplan; бл. 1600–1673 або 1685), французький військовий архітектор та картограф, першим створив окрему рукописну карту нашої країни, який вжив назву «**Україна**» як географічне визначення. Назва карти «*Tabula Geographica **Ukrainska***» (Українська географічна карта). Формат мапи 44,5 × 62,5 см, масштаб 1 : 1 500 000.

На мапі було відображено 275 населених пунктів, 80 річок, 4 острови, 13 порогів, 4 лісу, 2 моря. Найповніше на ній відображена смуга між 47 та 50 градусами північної широти, особливо гідрографічна мережа і населені пункти біля Дніпра, Бугу та Дністра. Карта була опублікована в рукописному атласі Фрідріха Гетканта, який зберігається у Військовому архіві в Стокгольмі [*Вавричин М. Комплекс карт України Г. Боплана та їх збереження в бібліотеках Європи. 2000.*].

1648 р. на основі карти «*Tabula Geographica Ukrainska*», Гійом Левассер де Боплан видав «**Загальну карту України**». Повна назва: «*Delineatio Generalis Camporum Desertorum vulgo **Ukraina**. Cum adjacentibus Provinciis*» (Загальний план Диких полів, простіше кажучи України). Це – географічна карта України та сусідніх країн. Виготовлена у вигляді гравюра голландським картографом Вільгельмом Гондусом у Данцигу. Ця карта була видана без зображення Кримського півострова. Формат мапи 42 × 54,5 см, масштаб – 1 : 1 800 000. Матеріал – мідь. Видана у кількох варіантах протягом 1648–1660 років. Має південну орієнтацію аркушу. Зображає 1 293 об'єкти – 993 населених пункти та 153 річки.

Карти України Г. Боплана – це перші твори західноєвропейської картографії, присвячені спеціально Україні; на них назву "Україна" вперше вжито для означення всієї української території "від Московії до Трансільванії". Вони мали великий вплив на розвиток західноєвропейської картографії у другій половині XVII–XVIII ст. та утвердження назви «Україна» не тільки на картах Польщі та Московської держави, які в ті часи володіли певними частинами українських земель. З цього часу Україна у свідомості європейців відклалася, як територія із чіткими межами, як окрема країна. Саме після карти Боплана Україна почала фігурувати на всіх європейських мапах. У французькій вимові Боплан писав по різному: **Ukraine**, **Ukrainie** **Ukranie**. Але на латинській мові в нього зустрічається лише **Ukraina**.

Відомо декілька варіантів Загальної (інша назва – Генеральна) карти Боплана. Описи деяких карт Боплана подано за виданням «Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV перша половина XVII ст. – К.: ДНВП “Картографія”, 2004. – 207 с., 83 репрод. карт. – Серія “Пам’ятки картографії України” (продовження серії, започаткованої В. Кордтом у 1899 р.)».

1650 р. «Спеціальна (топографічна) мапа України». Повна назва: «Delineatio specialis et accurata **Ucrainae**. Cum suis Palatinatibus ac Distictibq, Provincisq adjacentibus» (Спеціальний і докладний план України разом з належними до неї воєводствами, округами та провінціями). Складається з 8 аркушів розміром 41,5 × 45 см кожен, загальний розмір 83 × 216 см, масштаб 1 : 450 000. Відомо шість примірників, які відрізняються один від одного низкою змін і доповнень.

На восьмому фрагменті мапи є додатковий напис про битву під Берестечком в 1651 р.: «Circa Berestetzium ubi haec nota + reperitur IOANNES CASIMIRUS REX POL [oniae] cecidit et in fugam vertit 30000 Tartaros et rebelles Cosacos Ano. 1651 die 30 Junij». Отже, карта не могла бути створена раніше зазначеної на додатковому написі дати битви під Берестечком. Імовірно рік видання цієї карти – 1660.

По центру карти внизу розташовані шкала масштабів і умовні позначення, оточені фігурами людей. Праворуч від цієї композиції – напис, що підтверджує автора: Guilhelmum le Vafseur de Beauplan і видавця: Wilhelmus Hondius. Точність і багате наповнення топографічної Спеціальної карти України забезпечили їй довге життя.

Це – унікальна в історії європейської картографії як топографічна мапа великої території, призначена для військових дій. Виконана за власними вимірами і математичними розрахунками Боплана, насичена різноаспектною інформацією про рельєф, ландшафт, заселеність України, характер населених пунктів, адміністративний, судовий та церковний устрій, гідромережу й мережу доріг, шляхи татарських нападів та обороноздатність території, – ця мапа є невичерпним джерелом для досліджень з історії географії і топонімії, історії демографії, історії картографії України середини XVII ст.

1660 р. карта «CARTE D'UKRANIE CONTENANT PLUSIEURS PROUVINCES COMPRISES ENTRE LES CONFINS DE MOSCOUIE ET LES LIMITTES DE TRANSILUANIE DRESSEZ PAR G. L. V. SIEUR DE BEAUPLAN INGENIEUR ET CAPITAINE DE LARTILLERIE DU SERENySIME ROY DE POLOGNE. A ROUEN CHEZ JACQUES CAILLOUE DANS LA COUR DU PALLAIS» (Карта України з багатьма її провінціями з межами Московії та Трансильванії, намальована паном Г[ійомом] Л[е] В[ассером] де Бопланом, інженером і капітаном артилерії його королівської величності короля Польщі. У Руані, у Жака Каюе, при королівському дворі). Гравійована Ж. Тутеном (Jean Toutain) у Руані як додаток до другого видання «Опису України» (DESCRIPTION D'UKRANIE, QVI SONT PLUSIEURS PROUVINCES DU ROYAUME DE POLOGNE. CONTENVES DEPVIS LES CONFINS DE LA MOSCOUIE.

IUSQUES AUX LIMITES DE LA TRANSILVANIE. ENSEMBLE LEURS MOEVRS FAÇONS DE VIURES, ET DE FAIRE LA GUERRE. PAR LE SIEUR DE BEAUPLAN. – ROVEN. – M.DC.LX).

Вона значно відрізняється від загальної карти, підготовленої Гондусом, на ній відсутня інформація про гравера, а також тексти звернень гравера до читача, на місці яких зображено ліси, а також не позначено пасма гір Медоборів. Значні розходження спостерігаються й у зображенні східного берега Азовського моря та Кубані, північної частини Кримського півострову та Перекопського перешийка зокрема. Карта значно збідніла інформативно: так, на відміну від видання 1648 р., на ній позначено 1 223 назв об'єктів, серед яких 953 населення пунктів та 153 річки [Ваврин М. *Комплекс карт України Г. Боплана та їх збереження в бібліотеках Європи. 2000*].

Видавець: Жак Каюе (Jacques Cailloué). Шкали лінійного масштабу: Milliaria Ocrenica, M. Polonica, M. Germanica, Leucæ Gallicæ, M. Italien, M. Moskovitica. Мідерит. Карта одноколірна, папір 59,5 × 45,5 см, масштаб бл. 1 : 1 800 000. Мова карти – французька, латинська, польська. На карті позначено 1 223 назви об'єктів, з них 953 населені пункти й городища та 153 назви річок.

Карта охоплює територію від м. Стародуб (Starodub) на півночі до південного узбережжя Кримського півострова (Crime) на півдні, від Львова (Leopolis) на заході до Сіверського Дінця (Donies fl.) і м. Азова (Azou sive Azak) на сході. Українські землі, частково у складі Королівства Польського, представлені Поділлям (Podolia), Покуттям (Pocouche), Руссю (Russiæ Pars), Волинню (Volyniæ Pars), Брацлавським воєводством (Palatinatus Braclaviensis), Київським воєводством (Palatinatus Kiioviensis), Чернігівською землею (Terra Czernihovienfis), Сіверським князівством (Severia Ducatus). Простір по обидва береги Дніпра, від лівого берега Інгульця (Inhulat R.) до Сіверського Дінця (Donies R.), названий Диким полем (Locca Deferta abo **Dzike Polie**).

Різниця між варіантами Генеральної карти 1660 р. полягає в наявності або відсутності на ній Кримського півострова, у деталях зображення Приазов'я та Кубані, в розміщенні додаткових написів.

Нікола Сансон. Великий внесок у картографування українських земель зробив французький історик та картограф Нікола Сансон (Nicholas Sanson; 1600–1667).

Близько 1635 р. король Франції Людовик XIII призначив його придворним картографом. Н. Сансон отримав титул “Інженер і географ Короля” (Ingénieur et géographe de Roi). Активну діяльність почав з 1627 р. Перші карти створив у співпраці з паризьким видавцем М. Таверньє (M. Tavernier). Все життя співпрацював з його видавничою фірмою, яку в 1644 р., після смерті М. Таверньє, перебрав П'єр Мар'єт I (Pierre Mariette I), а у 1657 р. очолив його син П'єр Мар'єт II (Pierre Mariette II). Свою першу карту «Postes de France» опублікував у 1632 р. Створював як окремі карти так і багатотомні атласи. Перший атлас «Європа» вийшов 1648 р. 1652 р. розпочав видавництво збірних атласів без назви у форматі folio. Перше видання найважливішої праці

Н. Сансона – атлас світу «Cartes generales de toutes les parties dm monde» (1658), перевидавалося багато разів різними мовами. Після його смерті 7 липня 1667 р. в Парижі справу було продовжено його синами (які також стали королівськими картографами) Гійомом Сансоном (1633–1703) і Адрієном Сансоном (1639–1718) у партнерстві з іншими картографами. Брати у 1671 р. об'єдналися з майстернею Юбера Жейо (А. Н. Jaillot). 1692 р. Юбер Жайо зібрав карти Сансона в окремий Новий Атлас.

1655 р. Нікола Сансон у Парижі видав мапу “Estats De La Couronne De Pologne ou sont les Royaume de Pologne, Duches et Provinces De Prusse, Ciuiave, Mazovie, Russie Noire &c Duches De Lithuanie, Volynie Podolie &c. De **L'Ukraine** &c ... 1655” (Коронні польські землі, що включають Королівство Польщі, князівства й провінції Пруссії, Куявії, Мазовії, Чорної Русі тощо, Князівства Литовського, Волині, Поділля тощо, України тощо).

Мапа вирізняється деталізацією. Створена вона на основі карт Боплана, карти Радзивілла (1613 р.) та ін.

На мапі зазначено назву **Ukraine** (Україна) саме так, як її використовував Боплан. Назва **Ukraine** накладається на назву Volynie, охоплює Правобережну та Лівобережну Україну, від Києва до гирла Дніпра (Чорного моря). На карті топонім **Dikia Pole** (Дике Поле) міститься на лівобережжі Сіверського Дінця. У добре декорованому картуші позначено назви українських воєводств у поєднанні з назвою Литовське князівство (Duches De Lithuanie).

Серед українських земель виділено: Полісся (Polesie); Волинь (Vollhynie), що поділяється на Верхню Волинь (Haute Vollhynie) з Луцьким (Palatinat de Lufuc) і Київським (Palatinat de Kiow) воєводствами та Нижню Волинь (Basse' Vollhynie), Поділля (Podolie), що поділяється на Верхнє Поділля (Haute Podolie), яке охоплює Кам'янецьке воєводство та Нижнє Поділля (Basse Podolie), що охоплює Брацлавське воєводство (Palatinat de Braclaw); Чорна Русь (Russie Noire), в її межах зображені Холмське (Palatinat de Chehn), Белзьке та Львівське (Palatinat de Lemburg) воєводства й Покуття (Pokutie); Чернігівське (Duché de Czernihow) та Новгород-Сіверське (Duché de Novogrodeck) князівства. У Причорномор'ї позначені Буджак (Budziack) та Очаківська орда у складі Османської імперії. Землі Закарпаття знаходяться на карті у складі королівства Угорщина, а Буковина – у межах Молдавії.

Відомі видання карти 1663, 1675, 1679 рр. та ін.

У середині 1660-их рр. у конкурентній гонитві з видавництвом братів Блау і майже одночасно з ними Нікола Сансон видав сім карт по Україні. Він використав роботи Боплана, розділивши його “Спеціальну карту України” на сім окремих мап українських воєводств та земель. Усі сім карт, як зазначають багато дослідників, відносно посередньої картографічної точності та якості. Сансон не був уважний до деталей. Разом з тим, у кожній з семи мап він посиляється на “Генеральну карту України” Г. Боплана. Попри географічну неточність певних елементів

карт, що виникли при фактичному копіюванні робіт Боплана, видавництво Сансона відзначилося у художньому оформленні усіх цих карт. На мапах – тонко вирізьблені та гарно оформлені рослинними орнаментами й античними темами картуші.

1665 р., в Парижі, вийшли друком 7 карт Нікола Сансона (у п'ятьох із них в назві карти міститься слово **Ukraine (Україна)**):

*«Haute Volhynie, ou Palatinat de Lusuc ; tiré de la Grande Carte **d'Ukraine**, du Sr. le Vasseur de Beauplan / Par le Sr Sanson d'Abbeville,...» (Верхня (Горішня) Волинь, т.з. Луцькі землі; частина Великої карти України).

Опис карти подано за виданням – Вавричин М. Україна на стародавніх картах (середина XVII – друга половина XVIII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович // К.: ДНВП “Картографія”, 2009. – 224 с.

Карта охоплює територію від річки Стир (Ster fl.) на півночі до Летичева (Laticzow) та Хмільника (Chmielnick) на півдні, від Володимира-Волинського (Wlodzimiers) на заході до Радомишля (Radomyls) на сході. Пунктирною лінією з кольоровими кантами на карті позначено межу Луцького воєводства з сусідніми землями: на півночі з Поліссям (Polesie), на півдні з Верхнім Поділлям (Haute Podolie) і Нижнім Поділлям (Basse Podolie), на сході з Нижньою Волиню (Basse Volhynie), у західній частині карти, з півночі на південь, від Любомля (Lubomlé) до Олесько (Olesko) проходить межа з Чорною Руссю (Russie Noir). На території Верхньої Волині подано підпис: Haute Volhynie ou Palatinat de Lusuc.

У нижній частині карти зі сходу на захід, від Збаража (Zbaras) до Залізців (Zalogce), позначено **Чорний шлях** (Czarny Szlack). Біля Берестечка (Beretetsko) позначено місце **Берестецької битви (1651. 30 Juny)**;

*«BASSE VOLHYNIE, ou PALATINAT DE KIOW, tiré entierement de la grade **Ukraine** du Sr. le Vasseur de Beauplan» (Низова (Долішня) Волинь, частина Великої карти України);

*«Haute Podolie ou Palatinat de Kamieniec tirée entières. de la gr. **Ukraine** du Sr. le Vasseur de Beauplan, par le Sr. Sanson» (Верхнє (Горішнє) Поділля, частина Великої карти України);

*«Basse Podolie ou Palatinat de Braclaw, tiré de la grande carte **d'Ukraine** du Sr. le Vasseur de Beauplan» (Низове (Долішнє) Поділля, частина Великої карти України);

*«Russie Noire. divisée en ses Palatinats. & c. tirée pour la plus grande partie de la grande Carte de l' **Ukraine**, du Sr. le Vasseur de Beauplan. Par le Sr. Sanson d' Abbeville Geogr. ord.re du Roy. A Paris. Chez P. Mariette, rue S. Jacques a l' Esperance Avecq Priuilege pour Vingt Ans. 1665» (Чорна Русь з поділом на її воєводства. В основному це запозичення з великої карти України п. Ле Вассера де Боплана. Уклав королівський географ Сансон д'Аббевіль).

Опис карти подано за виданням – Вавричин М. Україна на стародавніх картах (середина XVII – друга половина XVIII ст. /

М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович // К.: ДНВП “Картографія”, 2009. – 224 с.

Чорна Русь охоплює землі Холмського, Белзького, Львівського воєводств та Покуття.

Карта охоплює територію від Влодави (Włodowa) на півночі до Чорногори (Czarna Góra) та селища Ясіня (Jaszynów) на півдні, від Дуклі (Ducła) на заході до Луцька (Lucko P., Lusuc G., Luceoria L) на сході.

Пунктирною лінією з кольоровими кантами на карті позначено кордон Чорної Русі на півдні з Угорщиною (Hongrie), Трансильванією (Transylvanie), Молдавією (Moldavie) та з сусідніми землями: Поділлям (Podolie), Поліссям (Polesie), Волинню (Volhynie), Сандомирським воєводством, яке назване частиною Польщі.

Художнім малюнком зображені гори та височини, зокрема **Карпати (Mont Crapat)**.

Гідрографічна мережа представлена річками: Дністром (Niéster fl.) від витоків до Хотина (Chodzin) з правими і лівими притоками (назви яких, здебільшого, не підписані), Західним Бугом (Bug fl.) та річками його басейну.

В околицях Берестечка (Beretetsko), Пляшевої (Plaszowa), Щурович (Szorowice), Острова (Ostrow) позначене **місце Берестецької битви (1651. 30 Junj)**.

На цій мапі зустрічаємо вже звичну (з 1655 р.) для Сансона стандарту назву Західної України – Чорна Русь (Russie Noire). Однозначно, що Сансон вжив і популяризував неправильне назву цієї частини Русі випадково.

Неточність Н. Сансона, коли Червону Русь помилково названо Чорною Руссю, упродовж кількох десятиліть повторили на своїх картах П. Дюваль (1666), Г. Сансон (1672), А. Ю. Жейо (1685, 1696), П. Мортъє (1711) та ін.

Цю неточність, власне, зрозумів і виправив лише його син **Адрієн Сансон в 1706 р.** (Adrien Sanson; помер 1718 р.), замінивши **Russie Noire** на **Russie Rouge** (Червону Русь).

Причина помилки, мабуть, в тому, що він отримував знання та інформацію про території з усіх доступних джерел, зокрема, від мандрівників або дипломатів, які могли краще знати російську (московську) мову, ніж місцеву українську (русинську). У той час Західна Україна називалася, швидше, не Червоною Руссю, як це заведено вимовляти зараз, а, на давньоукраїнський взірць, Чорною Руссю, з м'якою вимовою першого “о”. У словнику Даля можна легко відшукати давньоруське слово “чермний”, що означає темно-червоний, бурий. Отже, слутати російське (московське) слово чорний і давньоукраїнське (русинське) чормний з м'яким “о” дуже просто, особливо іноземцю. Саме таким чином Червона Русь майже на 70 років стала Чорною в багатьох французьких та інших європейських джерелах.

1657 р. Йоганн Янсоніус (Ян Янсон; Johannes Janssonius; 1588–1664), нідерландський картограф та гравер, який жив і працював в Амстердамі, видає карту «Typus Generalis **VKRAINÆ** sive

PALATINATUM PODOLLÆ, KIOVIENSIS et Braczlawiensis terras nova delineatione exhibens» (Генеральна карта України).

Карта створена на основі карт Г. Боплана. Масштаб 1 : 1 600 000. У правому кутку – лінійки масштабів (“Milliaria Oeranica”, “Milliaria Polonica”, “Milliaria Germanica”, “Milliaria Italica”, “Lencæ Gallicæ”, “Milliaria Moscovitica”). Видавництво Амстердам. На карті вказані межі воєводств: Київського, Подільського, Волинського, Брацлавського, на півдні Чорне море і частина Криму. У лівому верхньої кутку під гербом з польською короною нагорі – сувій паперу з назвою карти. На чудово декорованому картуші зображені українські козаки і гетьман Богдан Хмельницький. Внизу зліва – сувій з умовними позначеннями на карті. Мова видання – латинська. Техніка – гравюра на міді. Титул розташований у верхній частині гравюри. Акварельне колірування.

Легенда поміщена в інший картуш – “Signorum vel Characterum declaratio”, “Vrbs Antiquum Christianum, Oppidum Turcæ, Pagus, Ruinæ, Fous, Flumon, Signum quo Flumen decurerit, Pagi Tartarum Homajbiorum, Mous Molendinum, В Transitus”. Між рамками карти позначені сторони світу: Septentrio, Meridies, Oriens, Occidens.

На цій карті показано місце Лоївської (1649 р., битва між військами гетьмана Богдана Хмельницького під керівництвом Михайла Станіслава Кричевського і литовськими військами під керівництвом Януша Радзивілла) та Берестецької битв (1651 р.). Формат карти 42.2 × 54.0 см.

Цей варіант представлений в наступних виданнях: Атлас Яна Янсона, що вийшов в Амстердамі в 1657 р.; Англійський атлас Яна Янсона і Мосіса Пітта (Pitt Moses) 1680 р., Оксфорд (видавництво «Janssonio-Waesbergiana et Mosis Pitt»); Мосіс Пітт 1681 р., Оксфорд; Мосіс Пітт 1685 р., Амстердам; варіант, призначений для атласу Герарда Фалка і Петра Шенка кінця XVII століття і т. д. Карта перевидавалася до початку 1700-их рр.

Ян Янсон переробив три карти русла Дніпра, що були зроблені Бопланом і видані Блау в 1662 р. Він зібрав усі три фрагменти в одну карту та розмістив їх на одному аркуші. З 1680 по 1683 рр. ця карта «TRACTUS BORYSTHENIS vulgo DNIEPR et NIEPR dicti, à KIOVIA ad Urbum OCZAKOW, Moses Pitt (Oxford, 1680)» входила до Англійського Атласу (The English Atlas).

Нікола Сансон у Франції та Ян Віллем Блау у Голландії працювали майже одночасно, адаптуючи «Спеціальну карту України» для її розміщення в стандартному на той час атласі формату фоліо. На відміну від Н. Сансона (1665 р.), Ян Блау (1670 р.) створив не сім, а чотири карти України на основі карти Боплана.

Карта «**Ukrainae Pars, Quae Podolia palatinatus vulgo dicitur**» (Частина України, Подільське воєводство). Масштаб 1 : 420 000. Карта є переопрацюванням п'ятої секції карти Г. Боплана. Карта охоплює територію від Нового Олексинця (Olexiniee) на півночі до Чернівців (Czarnowce) на півдні, від Заболотова (Zablotow) на заході до Красного (Krasne) на сході. (за Вавричин, 2009 р.). Заголовок в картуші у формі

постаменту, обабіч якого чотири путті і постать мисливця, в нижній частині карти. Пунктирними лініями з кольоровими кантами на карті зображені межі Поділля з Руссю (Russia Pars), Волинню (Volhyniæ Pars), Брацлавським воєводством (Braclaviæ Pars), Покуттям (без назви), Валахією або Верхньою Молдавією (Walachiæ five Moldiviæ inférioris Pars).

Карта «**UKRAINAE PARS, QVAE POKUTIA Vulgo dicitur**» (Частина України, Покуття). Карта є переопрацюванням південної частини сьомої секції карти Г. Боплана. На півночі карта охоплює територію лише до містечка Журавно, тоді як у Боплана зображення завершується р. Стрий та містами Миколаїв і Стрий. Відсутнє також зображення верхньої течії Дністра (за: Вавричин, 2009 р.).

Заголовок у картуші у вигляді кам'яної плити, обабіч якої – постаті козаків і алегоричне зображення Дністра у вигляді діда та перехиленої посудини з водою, у правому нижньому куті. Карта охоплює територію від Завалова (Zawalow) на півночі до р. Білий Черемош (Biale Czeremosze R.) на півдні, від **Karpatum (Montes Carpathii)** на заході до Чернівців (Czarnowce) на сході. На карті позначені межі історико-географічного регіону України Покуття, яке розміщене в басейні правих приток Дністра (Babin feu Turas). На заході його межа проходить вздовж гір Горгани в Українських Карпатах і межує з Трансильванією (Transilvaniae Pars), потім тягнеться на північ через Калуш (Kalufza) і Войнилів (Woinilow), далі руслом Дністра на схід, де межує з Нижньою Молдавією або Валахією (Walachiæ five Moldaviæ Inférioris Pars). На південному сході межа проходить Чорним Черемошем (Czeremosze Czama R.).

Карта «**UKRAINAE PARS, QVAE BARCLAVIA PALATINATUS Vulgo dicitur**» (Частина України, Брацлавське воєводство). Карта є переопрацюванням третьої секції Спеціальної карти України Г. Боплана (1650 р.). Заголовок у картуші у вигляді завіси, яку підтримують п'ять путті, у правому верхньому куті. У лівому нижньому куті, у картуші у вигляді постаменту з постаттю козака, що сидить, – три шкали лінійного масштабу. Пунктирними лініями з кольоровими кантами на карті позначена межа Брацлавського воєводства з Поділлям (Podoliae pars), Волинню (Volyniæ pars) та Київським воєводством (Kiviae pars). Зображено дві гілки Чорного шляху (Szarny Szlak), який пролягає з півдня на північ вододілом між Південним Бугом і Дніпром.

Карта «UKRAINAE PARS, Quae Kiovia palatinatus vulgo dicitur» (Частина України, Київське воєводство). На карті показано Чорний Шлях (**Szarny Szlak**), який на самому краю полотна карти у верхів'ях річки Інгулець (Ingulet Maly) неприродно обривається. Можна сказати інакше. Південніше Чорного Лісу (Szarny Las) незрозумілим чином як би з нізвідки починається татарський шлях. У західному напрямку дорога зображена досить докладно, проходячи декількома гілками по заселеним областям Правобережної України.

Це – чотири окремі роботи, що в картушах містять крім вказаних назв окреме позначення щодо кожного з них: «Частина України» та

поширення на Боплана. Назви кожної з чотирьох карт суттєво відмінні від найменувань, застосованих Сансоном, і, очевидно, відповідають розумінню компанії «Блау» українських реалій середини XVII ст. Географічна деталізація, художній рівень виконання й оформлення карт Яна Блау значно перевищує рівень робіт Н. Сансона.

Якоб Зандрарт (Jakob von Sandrart; 1630–1708), нюрнберзький гравер, картограф, художник і видавець у своїх працях не тільки приділив значну увагу землям України, а й визначив її як окрему територію. Є відомості, які дають змогу стверджувати, що Я. Зандрарт був знайомий з Г. Бопланом і саме від нього почерпнув чимало знань про нашу країну. Крім того, він вчився у Гданську у Вільгельма Гондуса, який є першим гравером Генеральної карти України (1639) і видавцем більшості основних карт України Боплана.

1687 р. На карті “*Russia Rubra, Podolia, Volhynia et Ukraina*” (Червона Русь, Поділля, Волинь і Україна) позначені межі українських земель і воєводств: Львівського (Palatinatus Lempurgienfis), Луцького (Palatinatus Lusucensis), Белзького (Pal[atinatus] Belz[ensis]), Кам'янецького (Palat. Kamieniecki), Київського (Palatinatus Kijoivienfis), Брацлавського (Palatinatus Braclvienfis), Чернігівського князівства (Duc:[atus] Czernichow).

Чітко виділено межі основних українських історико-географічних регіонів того часу відповідно до сформованих назв щодо кожного з регіонів: Червона Русь (Russia Rubra), Покуття (Pokutie), Волинь (Voihynia), Поділля (Podolia), Україна (**Ukraina**). Напис Ukraina на карті поміщено південніше Києва (охоплює Правобережжя та Лівобережжя). Фактично, вона є однією з небагатьох робіт, в якій назву Україна внесено в картуш (після праць Боплана кінця XVII ст.). Художніми малюнками на карті зображені Карпатські гори (Montes Carpathy vulgo Krapak).

1710 р. Пітер ван дер Аа. (Piter van der Aa; 1659–1733) голландський картограф та видавець опублікував мапу «**Ukraine, grand pays de la Russie Rouge**, Kartenmaterial, avec une partie de la Pologne, Moscovie, Bulgarie, Valachie, Podolie et Volhynie» (**Україна, велика країна Червоної Русі**, що межує з частиною Польщі, Московії, Болгарії, Валахії, Поділля й Волині).

На картуші карти зображені українські козаки. Цей варіант назви України буде неодноразово ще траплятися на західноєвропейських картах. Мапа неодноразово перевидавалася, зокрема в 1714, 1729 рр. та ін.

1712 р. Йоганн-Баптист Гоманн (Johann Baptist Homann; 1664–1724). Карта “**Vkrania quæ et Terra Cosaccorum cum vicinis Walachiaë, Moldaviaë, Minoris, Tartariaë provinciis**” (**Україна або Козацька Земля** з прилеглими провінціями Валахії, Молдавії й Малої Тартарії). Інший український варіант назви карти – “Україна, що є Землею Козаків з сусідніми провінціями Валахії, Молдавії, Малої Тартарії представлена Йоганом Баптистом Гоманном”. Автор, видавець та гравер – Й. Б. Гоманн. Написи **Russia Rubra** (Червона Русь) та

Ukraina (Україна) проведені паралельно через всю українську етнічну територію. Червона Русь (Russia Rubra) на карті простягається із заходу на схід через Нижню Волинь, захоплюючи північ Київського воєводства (Palat. Kioviensis). Напис **Ukraina** займає Верхнє Поділля і центральні області Брацлавського та Київського воєводств.

У межах річки Південного Бугу і Дніпра та на Правобережжі зображене Дике Поле (**Dzike Polie** Ave Campi Deserti et Inhabitati). Від Великої татарської переправи (Wielka przegrawa Tanarska), в околицях Кодака на Дніпрі, до Смоленська (Smolensko) проходить **Моравський шлях** [Вавричин, 2009].

На цій мапі також позначені: Покуття (Pokutia), Верхня та Нижня Волинь (Volhunia), Поділля (Podolia Inferior) з Брацлавщиною (Pal. Braclaviensis). На лівому березі Дніпра південно-західна частина Київського воєводства названа **Московською Кіівщиною** (Kiovia Moscovitica). В Причорномор'ї, у складі Кримського ханства, виділені **Буджацька (Tartaria Budziacensis), Ногайська (Tartaria Nagajensis) і Мала (Tartaria Minor) Тартарії** та Кримський півострів (Cremia). Північні регіони представлені землями Чернігівського (Ducat: Palatinat Czernihoviens) та Новгород-Сіверського (Novogrodensis Severiensis Ducatus) князівств. На заході Холмське і Белзьке воєводства не входять у межі українських земель.

Карта Гоманна відома у трьох варіантах. Перше видання 1712 р. (Нюрнберг). Опублікована в його атласі “ATLAS NOVUS TERRA-RUM ORBISIMPERIA, REGNA ET STATUS EXACTIS TABULIS GEOGRAPHICE DEMONSTRANS OPERA IOANNIS BAPTISTA HOMANNI. NORIMBER-GA, MDCCXII. – № 168”. Формат – 48 × 58 см. Масштаб бл. 1 : 3 000 000, в німецьких і польських милях Мова: латинська. У виданні 1720 р. (видавець Крістоф Вайгель) Татарія позначена як частина Московії (Tartariae Moscoviticae pars). В одному варіанті карти подано дві назви теперішньої Росії – Moscovitica та Russia (в іншому – лише одну – Russia). 1729 р. спадкоємці картографа отримали привілей на його видання, і на карті з'явилася примітка “Cum Privilegio Sac. Caes. Majest”. Після 1740 р. на площину карти було внесено численні додатки, зокрема, проведено фортифікаційну лінію між Дніпром і Доном, внесено низку змін до назв населених пунктів. У такому варіанті карта друкувалася в усіх атласах фірми “Спадкоємці Гоммана” до кінця XVIII ст.

Техніка виконання – гравюра на міді. Акварельне колоркування. Карта Гоманна, складена на основі Загальної карти України Гійома де Боплана, карти Польщі Ю. Данкертса і карти Московії Г. Деліля. На карті картуш розміщено в верхньому лівому куті. На ньому зображено шість чоловічих постатей. В центрі – сидяча фігура гетьмана України Івана Мазепи, ліворуч від нього – шведський емісар у військовому мундирі з шаблею в правиці, поряд з ним – три сидячі фігури козаків. Праворуч від гетьмана І. Мазепи на задньому плані постать Петра I на тлі московського державного прапора, ближче до гетьмана – постать в шляхетському одязі – вірогідно, що це Станіслав Ліщинський

(польський магнат, один з претендентів на польську корону і майбутній король Польщі), Пилип Орлик – генеральний писар за гетьманування Мазепи чи можливо Андрій Войнаровський – небіж гетьмана. На задньому плані – панорама міста (Полтава) у полум'ї.

На мапі позначене місце Полтавської битви 1709 р.; землі Задунайської Січі, які у 1711 р. були передані Османській імперії, позначені у складі Кримського ханства; вказане будівництво Перекопського валу тощо. В картуші Україну названо на латинський манер **Vkrania** (Україна, Вкранія), так Україна досі позначається деякими романськими мовами (італійською, іспанською, португальською), а вже на самій карті позначено **Ukraina**.

На карті бачимо, що внаслідок тривалої боротьби козацьких гетьманів поміж Варшавою та Москвою, попри поділи по Дніпру між двома зовнішніми потугами, Україна тут "виводилася" на карті зі звичних «польських» кольорів, але при тому й не зафарбовувалася у «московські». «Україна» Гоманна максимально наближена до своїх етнічних меж – від Слобожанщини до Перемишля. Терени "України" Боплана були Гоманном розширеним (зокрема на захід до Карпат). Він на мапі показав усі терени, на яких живуть русини (українці), або ж усю колишню «Польську Русь». Загалом Гоманн явно намагався показати саме широкий "театр воєнних дій", адже у нього по суті – це карта південно-східної Європи і Причорномор'я; окрім України показані не лише згадані на картуші Молдавія, Валахія і Мала Татарія (Кримські володіння), але й Трансільванія, Болгарія, Стамбул, чорноморське узбережжя Кавказу, а з боку Московії – Смоленщина, Рязанщина та відповідна частина Дикого Поля. Зрозуміло, що стратегічні витівки Карла та Петра могли занести «фронт» вже не зовсім «Північної» війни у ще дальші незвідані землі. Але інтерес становить саме побачити Гоманнову Україну на такому широкому тлі. Оскільки на карті адміністративні утворення виділені кольором, цікавим видається один колір на усю Україну від «Покуття» до «татарського шляху на Москву», попри існуючі польські воеводства на захід від Дніпра і польсько-московський кордон по Дніпру. Навряд Гоманна вразило те, що Мазепа у 1704–1706 рр. накинув своє гетьманування на обидва береги Дніпра і дійшов військом до Замостя, бо ж усе одно, – до Перемишля влада його булави де-юре вочевидь не поширювалася. Польща на цій карті явно просто ігнорується..." [К. Галушко. *Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до XX століття: науково-популярне видання. 2013*].

1716 р. Крістоф Вайгель Старший (Christoph Weigel; 1654–1725), німецький гравер, картограф, видавець, торговець творами мистецтва, у Нюрнберзі, видає мапу «**Ukrania seu Cosacorum Regio Walachia item Moldavia et Tartaria minor**» (Україна, або Козацька Земля...). Масштаб 1 : 4 600 000. Написи "**Russia Rubra**" (Червона Русь) та «**UKRAINA**» (Україна) проведені паралельно через всю українську етнічну територію і зображені великими літерами, як Московія, Татарія та ін. держави. Південна Україна – напис «Dzike

Pole» (Дике поле). З українських земель зображено Поділля (Podolia), Волинь (Volhynia), Pokutia (Покуття). В районі Причорномор'я написи латиною: Tartaria Minor (Мала Татарія), Буджацька Татарія та Cremia (Крим). На мапі позначено м. Батурин (спалене московитами 1708 р.). Мапа неодноразово перевидавалася, зокрема і в 1720 р.

1698 р. Крістоф Вайгель Старший заснував у Нюрнберзі своє видавництво і видав понад 70 книг і велику кількість гравюр та карт. Після смерті К. Вайгеля і до 1734 р. його видавничу справу продовжувала вдова, вона опублікувала багато творів свого чоловіка. Найбільш відомі його видання з описом кораблів, зброї та серія геральдичних календарів.

1742 р. Матеус Зойтер. Карта “**Amplissima Ucraniae Regio Palatinatus Kioviensem et Braclaviensem complectens...**” ([Карта] найобширнішого **Українського королівства** з Київським і Брацлавським воєводствами та прилеглими провінціями, за найдокладнішими вимірами мистецьки вигравіювана на міді та [видана] коштом Матеуса Зойтера, географа с[вященної] ім[ператорської] і кор[олівської] катол[ицької] велич[ності] у Аугсбургу). Опублікована в його «ATLAS UNIVERSALIS».

На карті зображено і тоновані різними кольорами історико-географічні області України та прилеглі до неї території: Київське (Palatinatus Kioviensis) і Брацлавське (Palatinatus Braclaviensis) воєводства, які названі Україною (**Ucraina**); Волинь (Volhynix Pars), що представлена Нижньою Волинною (Volhynix Inferior); Поділля (Podolia), яке поділяється на Верхнє (Podolia Swp[erior]) та Нижнє (Podolia Ins[erior]); Покуття (Pocutix Pars); Чернігівське воєводство (Duc. Palat. Czernichoviensis); Бессарабія (Bessarabia) та Очаківська Тартарія (Tartari Oczacovienses); Крим (Cremix P[ars]) та Мала, або Перекопська Тартарія (Tartaria Minor feu Presop Pars). Позначено також українські міста: Київ, Львів, Брацлав, Черкаси, Полтава, Кам'янець, Путивль, Белгород, Курськ і багато інших населених пунктів. На північному сході Україна межує з Росією Московською (Russiae Moscoviticae).

Карті притаманне декоративне оформлення, вона прикрашена двома витонченими гравірованими орнаментованими картушами з символічними і міфологічними композиціями, які надають особливий ефект гравюрі. Заголовок карти у фігурному картуші, обрамленому снопами збіжжя, обабіч якого алегоричні постаті богині хліборобства Церери та бога торгівлі Меркурія, а також зображення двох волів, у лівому верхньому куті.

Після смерті М. Зойтера (1757) карту перевидав Тобіас Конрад Лоттер (зять Зойтера) до кінця XVIII ст. Назва карти частково змінена – з'явилося ім'я Лоттера – “**Amplissima Ucraniae Regio Palatinatus Kioviensem et Braclaviensem complectens, cum adjacentibus provinciis juxta recentissimam designationem aeri incisa arte et sumtibus Tobiae Conradi Lotteri, geographie, Augustae Vindel. Cum Gratia et Privilegio. S. R. I. Vicariatus, in partibus Rheni, Sveviae et Juris F.**».

1776 р. Паоло Сантіні (Paolo Santini), італійський картограф, опублікував карту “Carte des Environs de la Mer-Noire ou se trouvent **L'Ukraine**, La Petite Tartarie, et les Confins de la Russe Européene, et de la Turkie”. Видавництво Венеція. Середня Наддніпрянищина (Правобережна та Лівобережна) позначена як **Ukraine** (Україна), Південна Україна – Novel le Servie (Новосербія). На схід від Novel le Servie містяться напис **Cosaques Zaporisk** (Козаки Запорозькі), на південь напис – **Dzike Pole** (Дике Поле). Опублікована в «Atlas Universel dressée sur les meilleures cartes modernes, 1776».

1639 р. Гійом Боплан. «Tabula Geographica Ukrainaska»

1712 р. Йоганн-Баттист Гоманн. «Ukrania quæ et Terra Cosaccorum...» (Україна або Козацька Земля...)

1716 р. Крістоф Вайгель старший. «Ukrania seu Cosacorum Regio...» (Україна або Козацька Земля...)

1742 р. Матеус Зойтер. «Amplissima Ucraniae Regio...»
 ([Карта] найобширнішого Українського королівства)

VI. 3. УКРАЇНА – НЕ ОКРАЇНА. ОКРАЇНА (московсько-татарське, або українсько-татарське прикордоння) НА КАРТАХ XVII–XVIII ст.

З твору анонімого автора «Фальшивий Петро III» (1775) про відмінність понять «Україна» й «Окраїна»: «Треба розуміти відмінність між Україною (*l'Ukraine*), яку географи також називають «країною козаків», та Україною чи Окраїною (*l'Okraina*), про яку йде мова тут. Перша, розташована між Росією та Польщею, є країною дуже родючою, яку перетинає багато річок. Окраїна, навпаки – це країна, що вся вкрита лісами, майже необроблена й заселена татарами, котрі сплачують данину, не мають ні міст, ні містечок, ні сіл. Вона розташована між південною Московією та Малою Татарією». Хоча на титульній сторінці ім'я автора книги було позначене як *F. S. G. W. D. B.*, сам твір оголошувався перекладом з англійської, а в якості місця видання фігурував Лондон, такий дослідник як Володимир Юхимович Січинський вважав, що, насправді, його було видано в Парижі і автором є Франсуа-Мішель Дюран де Дістроф (1714–1778), французький посол у Петербурзі в 1772–1775 рр. [Луняк Є. *Козацька Україна XVI–XVIII ст. очима французьких сучасників*. – Ніжин: 2013 р., с. 351].

Назва Окраї(і)на на картах починає з'являтися на поч. XVII ст. Це територія у верхів'ї Оки та Дону (Рязанщина), інколи "Окраїна" на картах це – українсько-татарське прикордоння. Московська «Окраїна» не має жодного відношення до «України». У фінській мові є

слово "гаја" – межа, кордон. Ймовірно, що «Окраїна» це угро-фінське Окське прикордоння, південна межа угро-фінської Московщини.

Московські шовіністи стали пояснювати назву нашого краю Україна як «окраїна Росії», тобто вклали в це слово принизливий і невластивий йому зміст. Картографічні джерела це все добре спростовують, де на одній карті містяться дві назви «Україна» та «Окраї(і)на».

Окраїна – крайня частина якої-небудь території; край (Академічний тлумачний словник (1970–1980)).

В тій же Бібл. (Париж. – А. Б.) є знаменитий глобус Корнеліуса, зроблений в 1660–1670 р. На цім глобусі територія по обидва боки Дніпра має надпис великими літерами «Ukrania» (Україна), включаючи в себе Волинь і Подолію. Московію названо Московією. Сумежжя між Московією і Нагайською Татарією має надпис невеликими літерами: «ostaina» – се окраїна Московської Держави на схід і північ од Слободської України, що нині зветься Харківщиною. З цих надписів видно, що географи ясно уявляли собі різницю між словами: Україна і окраїна [Сергій Шелухін. Назва України: з картами. 1921].

Отже, Окраї(і)на – прикордонна земля, крайня частина етнічних земель. Поряд зі словом *україна* у східнослов'янських діалектах здавна існувало і слово *окраїна* «порубіжна територія племені», утворене від *окрай* «обріз, край» за допомогою суфікса *-ина* (*-іна, -їна*). Ці слова чітко розрізнялися між собою: *україна* – це вся відділена частина території племені (згодом – уся територія феодального князівства), *окраїна* – лише погранична територія племені (згодом – погранична територія феодального князівства).

1620 р. Ісаак Абрахамсон Масса (Isaac Abrahamszoon Massa; 1586–1643), голландський картограф, дипломат, посол у Московії, торговець зерном, мандрівник, відомий як автор мемуарів, карт Східної Європи та Сибіру видав карту “*Russiae, vulgo Moscovia. Pars Australis. Auctore Isaaco Massa*” (Росія, в просторіччі Московія). Видавець карти – Віллем Янсзон Блау (Амстердам). На мапі міститься назва «**OCRAINA**», на південь від якої знаходиться **Dikoia Pole** (Дике Поле). **Так з легкої руки Ісаака Масси до європейської науки увійшли: українська назва південних придніпровських степів “Дике поле”, яку на картах почали позначати як “Dikoia Pole” та назва «Окраїна» для московського Наддіння.** На мапі Масси ми бачимо московську «Окраїну», яка не має жодного відношення до подальшої «України». «Окраїна» поміщена у верхів'ї Оки, Дону (Рязанщина).

1620 р. Карта “*Moscoviae Pars Avstralis. Auctore Isaaco Masa*” (Московія). Автори: **Ісаак Масса** та Йоганн Янсоніус (**Ян Янсон**). Видавництво Амстердам. Формат карти – 383 × 505 мм. На мапі московська Рязанщина показана як **OCRAINA** (Окраїна), на південь від якої знаходиться **Dikoia Pole** (Дике Поле).

1633 р. Карта “*Novissima Russiae Tabula. Authore Isaaco Massa*”. Мапа була опублікована в «Доповненнях до Атласу Меркатора»

(Амстердам). На мапі московська Рязанщина показана як **OCRAINA** (Окраїна), на південь від якої знаходиться *Dikoia Pole* (Дике Поле). Гравюра на міді. Текст – латинська мова, формат карти – 470 × 550 мм, масштаб – 1 : 6 250 000.

Мапа Ісаака Масси «*Novissima Russia tabula*» нагадує карту Г. Геррігса, видану в 1613 р. (обидва автори в різний час користувалися одним і тим же джерелом). 1640 р., в Амстердамі, карту видав голландський картограф та гравер **Генріх Гондіус** (*Henricvs Hondivs*; 1573–1650). Відомі видання 1638, 1642, 1680 pp. та ін.

1680 р. Юстус Данкертс (*Justus Danckerts*; 1635–1701), голландський гравець, картограф та видавець.

1680 р. Карта «*NOVISSIMA ET ACCURATISSIMA TOTIUS RUSSIAE VULGO MOSCOVITE TABULA A IUSTO DANCKERTS*» (Новітня докладна карта всієї Росії, яку по-народному називають Московією, Юстуса Данкертса). Видавець: Ніколас Вішер II (*Nicolaes Visscher II*). Масштаб бл. 1 : 5 000 000, мова латинська.

Пунктирними лініями з кольоровими кантами на карті зображені межі князівств та колишніх ханств, які автор називав королівствами, зокрема Сибірське (*Siberia Regnum*), Астраханське (*Regnum Astrachan*) та Казанське (*Regnum Casan*) ханства, що входили до складу Росії, а також кордони суміжних країн. Як окрема адміністративно-територіальна одиниця виділена Окраїна (**Ograina**), що простягається від східної межі Воротинського князівства (*Duc. Worotin*) на північний схід і межує з Малою Тартарією (*Tartaria Minor*), Рязанським князівством (*Duc. Rezemiz*) та незаселеними землями (*Pole*).

1681 р. Ніколас Вішер молодший (*Nicolaes Visscher II*; 1649–1702) голландський картограф, син **Ніколаса Вішера старшого** (*Nicolaes Visscher I*; 1618–1679), видав карту "*MOSCOVIAE seu RUSSIAE MAGNAE Generalis Tabula...*" (Карта Московії або Великої Русі...). На карті позначено українські історичні землі *RUSSIA* (Західна Україна), *PODOLIA* (Поділля) та ін. Правобержна Україна (Придніпров'я) позначене як *UKRANIA* (Україна), Подоння – як **OKRAINA** (Окраїна).

1685 р. Юбер Жайо у Парижі видав мапу "*La Russie Blanche ou Moscovie divisee suivant l'Estendue des Royaumes, Duches, Principautes, Provinces et Peuples: qui sont presentement sous la Domination du Czar de la Russie, cognu sous le Nom de Grand Duc de Moscovie*" (Біла Русь, або Московія...). Наддніпрянщина (Правобережна та Лівобережна) показана як **VKRAINE PAYS DES COSAQUES** (Україна Земля (Країна) Козаків). Написи *VKRAINE* та *Volhynie* на карті розміщені паралельно і займають одну територію. На півночі Лівобережжя подано межі Чернігівського (*Duc de Czernihow*) та Новгород-Сіверського (*Duché de Novogorod Sewieski*) князівств.

На схід від *VKRAINE*, між Воронезьким (*Worotin*) і Рязанським (*Rezan*) князівствами, вказана **Okraina** (Окраїна), що відповідає землям донських козаків.

1688 р. Джакомо Кантеллі да Віньола (*Giacomo Cantelli da Vignola*; 1643–1695), італійський картограф та географ видав карту

«Russia Bianca o Moscovia...». Мапа видана у Римі, формат – 21,5 × 17,5 дюйма. Середня Наддніпрянщина показана як **Vcraina o Paese de Cosacchj** (Україна або Земля (Країна) Козаків). На схід від Воронежчини виділена **Ocraina** (Окраїна). Землі Південної України – Piccola Tartaria (Мала Тартарія). На схід від Каспійського моря – Велика Тартарія (Parte Della Gran Tartaria).

1689 р. Жерард ван Шаген (Gerard van Schagen; 1642–1724?) гравер та картограф з Амстердама опублікував карту “Eurogra”. Верхів'я р. Ока – **OGRAINA** (Окраїна). Приазов'я позначено як Дике Поле (Dikoiā Pole). Українські землі в складі Речі Посполитої – Червона Русь (Russia Rubra), Волинь (Volinia), Поділля (Podolia).

1690 р. Петер Шенк старший (Petrus Schenck; 1660–1711), німецький картограф, гравер та видавець видав карту “La Russie Blanche ou Moscovie Divisee Suivant l'Estendue Des Royaumes, Duches, Principautes, Provin.ces et Peuples qui sont Presentement soubs la Domination Du Czar de La Russie Cogneu Soubs le Nom de Grand Duc de Moscovie” (Русь Біла, або Московія...), Амстердам. Частина Слобожанщини (Белгородщина й аж до верхів'я Дону) позначена як **Ocraina** (Окраїна). Pole (Поле) виділено в окремий регіон. На карті містяться написи – Siberie (Сибір), Grande Tartaria (Велика Тартарія) – землі на схід від Каспійського моря, Мала Тартарія (Південь України), тартари мордовські, тартари черкескі (на Кубані).

1690 р. Вінченцо Марія Коронеллі (Vencenzo Maria Coronelli; 1650–1718) венеціанський історик та географ, генерал ордену міноритів видав карту «L'Asie selon les memoires les plus nouveaux dressée». Правобережжя і Лівобережжя з Києвом позначені як **VKRAINE ou PAYS DES COSAQUES** (Україна або Земля (Країна) Козаків). Назва **OKRAINA** (Окраїна) вжита стосовно Задоння і Рязанщини – московського порубіжжя. Московська (MOSCOVIE) Окраїна до України не має жодного відношення, і, навпаки, Козацька Україна не визначається як чиясь окраїна чи креси (KRESY).

Гравер карти – француз **Жан-Батист Нолен** (Jean-Baptiste Nolin; 1657–1708).

1704 р. Жан-Батист Нолен (Jean-Baptiste Nolin; 1657–1708), французький видавець, гравер та картограф у Лондоні видав мапу “L'Europe Dressee Sur les Nouvelles observations faites en toutes les parties de la Terre Rectifiee...” (Європа...). Серед українських регіонів позначено Поділля (Podolie) та Волинь (Volhinie). Напис Поділля (Podolie) міститься на мапі два рази: перший – біля Кам'янця, другий – вздовж Дністра (на Правобережжі, майже до гирла річки). Середня Наддніпрянщина (Правобережна та Лівобережна) позначена як **Vkranie ou Pays des Cosaques** (Україна або Земля (Країна) Козаків). Задоння і Рязанщини позначені як **OCRAINA** (Окраїна).

Карта неодноразово перевидавалася, зокрема, в 1740 р. його сином, Жаном-Батистом Ноленом II у Парижі. Мапа Жана-Батиста Нолена II є витвором мистецтва.

1708 р. Гійом Сансон, Юбер Жайо, П'єр Мортьє. Карта «L'Europe...». Опублікована в «Atlas Nouveau...». Перше видання карти – 1681 р. (автор Гійом Сансон). Центральна Україна (Правобережна та Лівобережна) позначена як *Ukraine Pays des Cosaques* (Україна земля Козаків), Західна Україна – Чорна Русь (*Russie Noire*), Південна Україна – Мала Тартарія. Між Воронежчиною, Рязанщиною та Малою Тартарією – **Okraina** (Окраїна). В карті 1681 р. видання назва Україна відсутня.

1708 р. Гійом Сансон, Юбер Жайо, П'єр Мортьє. Карта «L'Asie...». Опублікована в «Atlas Nouveau...». Між Воронежчиною, Рязанщиною та Малою Тартарією – **Okraina** (Окраїна).

1716 р. Йоганн-Баптист Гоманн у Нюрнберзі видав свій шедевр “Grosser Atlas ueber die ganze Welt” (Великий Атлас усього світу). В атласі поміщена карта “IMPERIUM TURCICUM in EUROPA, ASIA, ET AFRICA, REGIONES PROPRIAS, TRIBUTARIS, CLIENTELARES et omens ejusdem” (Імперія Турецька в Європі...). Карта неодноразово перевидавалася, зокрема у 1720, 1730, 1737, 1740, 1750 рр. і т. д. На картах 1716 р. і 1720 р. міститься назва **Ucrania** (Україна). Напис розміщений південніше Києва й охоплює Правобережну та Лівобережну Україну. На карті 1737 р. вже замість напису **Ucrania** (Україна) – напис *Russia Rubra* (Червона Русь), а Південна Україна позначена як “**Ocrainia**” (північніше Кодака, охоплює Правобережжя і Лівобережжя, в межах Кримського ханства та Російської імперії). Північніше напису *Ocrainia* – напис *Cosaki Zaporowski* (Козаки Запорозькі); східніше – напис *Dzikia Pole* (Дике поле).

На карті також позначено: *Tartaria Minor* (Мала Татарія), *Tartaria Budziacensis* (Татарія Буджак), *Territorium Cosacorum Donnensium* (Територія Донських Козаків), *Palatinatus Belgradiensis* (Белгородське воеводство), князівства Московське та Смоленське, а також країни Причорномор'я (Черкесія, Грузія, Туреччина, Болгарія, Румунія).

1716 р. Габріель Боденер (Gabriel Bodenehr; 1664–1758), німецький картограф, гравер та видавець, в Аугсбургу, видав атлас. В ньому поміщено карти, які містять інформацію про територію України. Атлас складається з 99 карт та з таблиць. Більшість карт розфарбовані вручну. Тут поміщені карти світу, півкуль, гідрографічні карти, карти материків. Багато карт з декоративним картушем. Деякі карти латинською мовою.

Карта «Assoph, Azow oder Azak, mit der Kleinen Tartarey, dem Schwarzen Meer...». Масштаб 1 : 12 000 000. Правобережжя та Лівобережжя з Києвом позначені як «**UKRAYNE COSACKISCHE LANDER**» (Україна козацька земля). Назва «**OKRAINA**» (Окраїна) вжита стосовно Наддніння. Назва «**UKRAYNE**» накладається на назву “VOLHYNIEN” (Волинь).

1716 р. Нікола де Фер видав карту “L'Europe suivant les nouvelles observations de Mrs de l'Académie royale des sciences” (Європа...). На карті (південь України) напис – **Pays des Cosaques** (Країна (земля) Козаків). Напис **Russie Rouge** (Червона Русь) охоплює все Середнє

Придніпров'я (Правобережне та Лівобережне). Позначено Поділля (Podolie), Волинь (Volhinie) та інші українські землі. Напис Волинь (Volhinie) зустрічається на мапі два рази: перший – на Поліссі, другий – в гирлі Дніпра (на землях Запорозької Січі). Назва «**OKRAINA**» (Окраїна) вжита стосовно Наддоння.

1728 р. Матеус Зойтер (George Matthäus Seutter; 1678–1757), німецький видавець та географ, видав мапу «Europe», яка була опублікована в атласі «Atlas Novus» (Відень). **UCRANIA** (Україна) охоплює Наддніпрянщину. Довкола неї розташовано топоніми VOLHINIA (Волинь), PODOLIA (Поділля) і POLESIA (Полісся). Західна Україна – Червона Русь (Russia Rubra), Наддоння – **OGRANIA** (Окраїна).

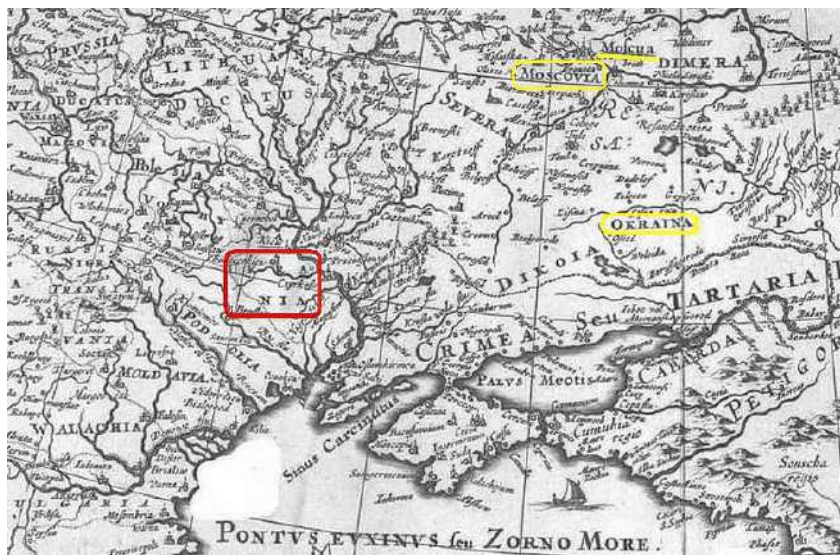
1740 р. Матеус Зойтер видав мапу “Asia Cum Omnibus Imperiis Provinciis, Statibus Et Insulis Iuxta Observationes Recentissimas Et Accuratissimas Correcta Et Adornata Per Matthaeum Seutter” (Азія). Середня Наддніпрянщина (Правобережна та Лівобережна) – **Ucrania** (Україна). Наддоння позначене як **Ograina** (Ограїна, Окраїна).

1769 р. “Спадкоємці Гоманна” (Homanianos Heredes; Homann Erben (1724–1780). Карта – «TABULA GEOGRAPHICA CONTINENS DESPOTATUS WALLACHLÆ ATQUE MOLDAVLÆ PROVINCIAM BESSARABLÆ SUB CLIENTELA TURCICA, ITEMQUE PROVINCIAM POLONICAM PODOLLÆ, TANQUAM REGIONES, IN QUIBUS BELLUM PRÆSENS GERITUR, EX HASIANIS ALIISQUE NOVISSIMIS SUBSIDIIS SECUNDUM STATUM POLITICUM RECENTISSIMUM DELINEATA, IN LUCEM EDITA AB HOMANNIANIS HEREDIBUS. 1769. С.Р.С.С.М» (Географічна карта, що охоплює Господарство Валахія, а також Молдавію з провінцією Бессарабією під турецьким володінням, а також польську провінцію Поділля, як і краї, у яких точиться нинішня війна, укладена за останніми відомостями щодо політичної ситуації, видана у світ Спадкоємцями Гоманна 1769 р. з[а] п[ривілеєм] С[вященної] королівської м[илості]). Амстердам. Мова: латинська. Основою для створення карти стала карта Королівства Польського Й. Б. Гоманна «Regni Poloniae Magnique Ducatus Lithuaniae», опублікована у Нюрнберзі 1712 р., на основі якої його спадкоємці створювали більшість своїх карт [Вавричин, 2009].

Землі центральної частини Поділля (Podolia) та Брацлавське воєводство (Palatinatus Braclawiensis) названі Україною (**Okrainia**).

1620 p. (1640 p.) Ісаак Абрахамсон Маса

1681 p. Ніколас Віспер молодший

LE
FAUX PIERRE III.
 O U
 LA VIE
 ET LES
 AVANTURES
 DU REBELLE
JEMELJAN PUGATSCHEW.

D'Après l'Original Russe

DE

Mr. F. S. G. W. D. B.

Avec le Portrait de l'Impositeur, &
 des notes Historiques & Politiques

Le Crime a ses Héros, ainsi que la Vertu.

A LONDRES,
 CHEZ C. H. SEYFFERT,
 En Angel Court Westminster.

MDCCLXXV.

30 LA VIE ET LES AVANTURES

c'est moins pour nous commander, que pour nous guider avec quelque ordre à la gloire & à la fortune. Nous formons un Corps de plus de deux cens Braves. Nous nous séparons quelquefois en différents Partis, pour nous procurer avec plus de facilité & de promptitude une portion des richesses que la Fortune nous a refusées, & qu'elle prodigue si aveuglement à tant d'autres, qui le méritent moins que nous. Nous nous répandons tour à tour dans les Provinces de ce vaste Empire; nous mettons à contribution tous les Peuples qui l'environnent. Notre petite Republique est composée de gens de presque toutes les Nations; par ce moyen nous ne sommes étrangers nulle part. Nous avons cependant un point de réunion. Au milieu des vastes forêts de l'Ukraine (g) il en est une plus étendue & plus sombre que toutes les autres. A peu près vers le centre de ce lieu sauvage la Nature a formé un souterrain immense dont nous avons fait notre Capitale. C'est là que, sans craindre l'œil soupçonneux de nos Ennemis, nous nous rassemblons une fois par an, pour rendre compte à toute la Troupe de nos exploits, & pour dé-

(g) Il faut distinguer entre l'Ukraine, que les Geographes nomment aussi le Pays des Cosaques, & l'Ukraine ou l'Ocraina dont il est parlé ici. La première, située entre la Russie & la Pologne, est un pays très fertile, arrosé par plusieurs grandes rivières. L'Ocraina au contraire, est un pays tout couvert de bois, presque inculte, & habité par des Tartares tributaires, qui n'ont ni Villes, ni Bourgs ni Villages. Elle est située entre la Moscovie méridionale, & la Petite Tartarie.

Note du Traducteur.

1740 р. Матеус Зойтер. Фрагмент карти «Азія»

1688 р. Джакомо Кантеллі да Віньола

РОЗДІЛ VII. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА КАРТАХ КЛАВДІЯ ПТОЛЕМЕЯ

У середньовіччі територія України зображалась на багатьох картах Європи, які виготовлялися для різноманітних видань «Географії» Птолемея. Карта давньогрецького вченого Клавдія Птолемея складається зі зведеної карти всього відомого на той час світу і 26 більш докладних карт: 10 регіональних карт Європи, 4 карти Африки, 12 карт Азії, що додавалися до «Географії» Птолемея. Трактат було написано близько 150 р. н. е. На картах перелічено близько 8 000 міст та місцевостей із зазначенням їх географічних координат. До епохи Великих географічних відкриттів Птолемеєм служив для європейців основним джерелом географічних відомостей. На основі його описів картографам епохи Відродження вдалося реконструювати і втрачену карту світу.

Клавдій Птолемеєм (або *Клавдій Птолемеєм*, грец. Κλαύδιος Πτολεμαῖος; бл. 87–165) – давньогрецький вчений (математик, астроном, географ, астролог), твори якого мали великий вплив на розвиток астрономії, географії та оптики.

Дані про життя К. Птолемея мізерні. Жив у римській провінції Єгипет і працював в Александрії. Створив геоцентричну систему світу, розробив математичну теорію руху планет навколо нерухомої Землі, яка дозволяла обчислювати їхнє розташування на небі. Система Птолемея викладена в його головній праці «Альмагест» – енциклопедії астрономічних знань давнини. 1543 р. польський астроном Миколай Коперник запропонував альтернативну, геліоцентричну систему. У праці Птолемея «Географія» були представлені географічні відомості античного світу, нею користувалися аж до XVI ст.

Довгий час знаменитий трактат Клавдія Птолемея «Географія» вважався втраченим. 1295 р. птолемеївську «Географію» виявив візантійський графік, математик і теолог **Максим Плануд** (Maximus Planudes, Μάξιμος Πλανούδης; 1260–1305). Максим Плануд переклав «Географію» Птолемея на латинь. Карти, які ілюстрували текст географічного опису світу, були відсутні й не знайдені досі.

Близько 1400 р. в Італію з Константинополя потрапив переклад «Географії» Птолемея латинською мовою, і з часом він опинився в бібліотеці Ватикану.

Одним із перших європейських дослідників «Географії» Птолемея був італійський гуманіст **Джакопо д'Анджело** (Jacopo d'Angelo; 1360–1410), який 1406 р. переклав її на латинську мову під назвою «Geographia Claudii Ptolemaei». У всіх виданнях «Географії» починаючи з 1475 р. і аж до венеціанського видання 1511 р. використовується переклад Джакопо д'Анджело. Лише в Римському виданні 1478 р. текст був звірений з грецьким оригіналом його видавцем, італійським гуманістом **Доміціо Кальдеріні** (Domizio Calderini; 1446, Торрі-дель-Бенако – 1478, Рим), який вніс в текст деякі поправки. Доміціо

Кальдеріні навчався у Вероні, Венеції та Римі. Був папським секретарем Сікста IV.

В рукописі “Географія” Птолемея **1420 р.** (автор не відомий), на карті «Сарматія» (Sarmatias) (назва карти умовна) вперше на карті міститься напис «Сарматія». В цьому рукописі на карті «Сарматія Азійська» (назва карти умовна) – напис «SARMATIA ASIA» (Сарматія Азійська).

Данський географ та картограф **Клаудіус Клауссон Шварт** (Claudius Clavus; Claudius Claussøn Swart, 1388 р. – після 1467 р.), який прийняв латинізоване ім'я **Клаудіус Клавус** під час свого перебування в Італії з 1424 р. по 1427 р., з ініціативи французького кардинала Гійома Філастра (помер у 1428 р.) в **1427 р.** підготував “Географію” Птолемея. Він створив 27 карт для Птолемеївської “Географії”. Збереглися лише дві карти Північних країн, на які вперше напис Гренландію. У картах, на обрисах суші, були вперше нанесені на рамці градуси широти і довготи, і, таким чином, започатковано наукову картографію. Копію першої карти Клавуса знайшли в 1835 р. у кодексі 441 муніципальної бібліотеки Нансі, переплетену разом з “Географією” Птолемея, що належала Філастру. Карта Клавуса дуже вплинула на картографію XV ст. Її не раз використовували для складання нових карт, копіювали, переробляли по ній карти Птолемея. Проте в другій половині століття вона зазнала суттєвих змін завдяки німецькому картографу Ніколаусу Германусу.

Уперше «Географія» Птолемея без карт з'явилася друком 1475 р. у Віченці. Друге видання з 26 античними картами вийшло у світ 1477 р. у Болоньї.

Список основних друкованих видань праці Клавдія Птолемея:

- Віченца 1475 р. – перше друковане видання (без карт);
- Болонья: 1477 р. – перше видання з картами (26 карт);
- Рим: 1478 (27 карт), 1490 (27 карт), 1507 (33 карти), 1508 (34 карти);
- Флоренція: 1482 (31 карта);
- Ульм: 1482 (32 карти), 1486 (32 карти);
- Венеція: 1482, 1511 (28 карт), 1540, 1548, 1558, 1561, 1562, 1564, 1574, 1578, 1588, 1596 (64 карти), 1598 (64 карти), 1599 (69 карт), 1616;
- Краків: 1512, 1519;
- Страсбург: 1513 (47 карт), 1520 (47 карт), 1522 (50 карт), 1525 (50 карт), 1535 р., 1541 р.;
- Нюрнберг: 1514 (без карт), видавець Йоган Вернер;
- Відень: 1518;
- Базель: 1533 (без карт), 1540, 1542, 1545, 1551, 1552;
- Інгольштадт: 1533;
- Ліон: 1535, 1541, 1546;
- Париж: 1546, 1828;
- Кельн: 1584, 1597 (64 карти), 1608 (64 карти);
- Дюссельдорф: 1602 (34 карти);
- Амстердам: 1605 (28 карт), 1704 (28 карт); 1730 (28 карт);

Арнем: 1617 (64 карти);

Лейден: 1618–19 (47 карт);

Франкфурт: 1695 (28 карт), 1698 (28 карт), 1704.

1466 р. Ніколаус Германус (Nicolaus Germanus; 1420–1490), німецький картограф, гравер, ілюстратор, друкар, який працював у Флоренції, виконав креслення в трапецієподібній проєкції карт Клавдія Птолемея, користуючись латинським перекладом його “Географії” **Джакопо д'Анджело** (1406). Він запропонував нові правила позначення гір, річок, озер та кордонів. Ще однією особливістю його роботи було те, що числові значення широти і довготи він підписував не на паралелях і меридіанах, а в проміжках між ними. Міста позначалися золотистими кружками, а ті міста, для яких були астрономічні координати, оточувалися чорними крапками. Манускрипт досі зберігається в бібліотеці д'Есте в Модені. Ця версія, від якої збереглося кілька рукописних копій, послужила основою для карт у виданні атласу в Болоньї у 1477 р.

1467 р. Н. Германус ще раз переробив зміст “Географії” (Cosmographia Claudii Ptolomaei Alexandrini. Manuscript, 1467). Рукопис знаходиться в “Biblioteka Narodowa” у Варшаві, в електронному виді доступний в CBN Polona (National Digital Library Polona) [<https://polona.pl/item/cosmographia-claudii-ptolomaei-alexandrini-mathematicorum-principis-seculo-secundo>].

У цьому рукописі, на картах «Сарматія Європейська» (Sarmatia Europe) та «Сарматія Азійська» (Sarmatia Asiatica) були зображені українські землі.

Він заново виготовив карту світу в новій проєкції, додавши Скандинавію та інші країни Півночі; так само як і на оригінальній карті Клавдія Клавуса (1427), Гренландія розташована на захід від Скандинавії.

1468 р. Н. Германус виготовив свій третій варіант “Географії”, “пересунувши” на цей раз Гренландію на північ від Скандинавії, а Ісландію на північ до тієї ж широти, приблизно так, як вважав за потрібне Гійом Філастр. З карт цієї версії “Географії” (третього варіанту Н. Германуса) друкувалися карти Ульмських видань 1482 і 1486 рр.

До кінця XV ст. карти розмножувались рукописним способом. Перші друковані карти були ксилографіями, тобто гравіювалися на дереві (1472 р., Аугсбург; 1475 р., Любек). Наприкінці XV ст. в Італії виникло гравіювання на міді. Центрами картодрукування були відомі друкарські міста (Аугсбург, Нюрнберг, Базель, Флоренція, Болонья, Рим, Венеція, Страсбург, Амстердам, Антверпен). 1466 р. Н. Германус відновив карти К. Птолемея. 1477 р. за кресленнями Н. Германуса карти були гравіровані і видані в Болоньї («Географія» Птолемея, тираж 500 примірників). 1477 р. Болонья, карта «Сарматія Європейська». На карті написи – Sarmacie in Europaе, Sarmacia in Asia Pars. 1477 р. Болонья, карта «Сарматія Азійська». На карті написи – Sarmatiae Pars in Europa, Sarmatia in Asia, Scythie Pars.

Н. Германус додав карти Англії та Ірландії, Іспанії, Галлії, Германії, Скандинавії, Італії, Сицилії, Палестини, інші та морську карту Середземномор'я.

Його вплив можна помітити в багатьох надрукованих пізніше картах і атласах, таких, як Римські видання Птолемея 1507 р. та 1508 р., Страсбурзьке 1513 р. та ін.

1478 р. Конрад Свенхейм (Conrad Swenheym; ?–1477) та **Арнольд Букінк** (Arnold Buckinck), німецькі картографи, що жили і працювали в Римі. Українські землі відображені на картах «ОСТАВА ЕВРОПЕ ТАБУЛА» (Восьма карта Європи) та «Secunda Asiae Tabula» (Друга карта Азії). **Опубліковані в Римському виданні (видавець Арнольд Букінк) «Географії» Птолемея (Claudii Ptolemaei Alexandrini philosophi Geographiam Arnoldus Buckinck e Germania Romae tabulis aeneis in picturis formatam impressit...)**. Відомі Римські перевидання карт 1490, 1507 і 1508 років. На карті «ОСТАВА ЕВРОПЕ ТАБУЛА» українські землі представлені **Сарматією Європейською** (SARMATIA EVROPAE), яка розділена нереальними **Рифейськими горами** (RIPHEI MONTES) від Сарматії Азійської (SARMATIA ASIATICA PARS). На карті зображені Чорне море (PONTVS EVXINVS), Азовське море (PALVS MEOTIS) та Балтійське море (OCEANVS SARMATICVS). Позначені ріки: Дніпро (BORYSTHENES FLVIVS), Західна Двіна (RVBON FLV.), Німан (CHRONES FLV.) та ін.

На карті «Secunda Asiae Tabula» українські землі представлені **Європейською Сарматією** (EVROPAE SARMATAE).

Історична довідка. Рифейські гори (також *Рипейські гори, Рипи, Рифи, Рипеї, Рифеї*) – позначення височин, що дають початок основним річкам Скіфії. В античній міфології це гори, на яких знаходилося житло північного вітру Борея. Уперше північну від Греції локалізацію Рифеїв вказав Гекатей Мілетський. У подальших джерелах антична наука лише уточнювала місцезнаходження цього важливого географічного орієнтиру. Про гіпербореїв, що жили за Рипейськими горами, писав Гелланік. Однак Геродот цю назву не згадує. За даними К. Птолемея, Рипейські гори мали координати по середині: 63 – 57° 30'; причому з Рипейськими горами межувала область розселення Саварів і борусків.

1482 р. Франческо Берлінгері (Francesco Berlinghieri; 1440–1501), італійський вчений та дипломат у Флоренції, **розширив та перевидав «Географію» Птолемея (це третє видання з картами)**. Він розпочав роботу з перегляду праць К. Птолемея в 1464 р. Франческо Берлінгері оновив карти Птолемея. Видав він їх вперше народною італійською мовою. Карти Франческо Берлінгері ґрунтуються на проєкціях **Маріна Тірського** (Μαρίνος ο Τύριος; прибіл. 70 р. – прибіл. 130 р.) грецького географа, картографа та математика, якого вважають засновником математичної географії. Карти також мають прямокутні рамки, а не трапецієподібні, які використовувалися в попередніх болонських та римських виданнях, а також в **Ульмських виданнях** (1482 р. та 1486 р.). Гравер мап – Ніколаус Германус.

У цьому виданні, як і в попередньому Римському (1478), поміщена «Восьма карта Європи» (TABVLA OCTAVA DE EUROPA). На мапі написи: Європейська Сарматія (Sarmatia de Evropa), Азійська Сарматія (Par di Sarmatia in Asia), Таврика Херсонська (Tavrica Chersoneso) та ін. Густа мережа населених пунктів позначена на території Кримського півострова, між Дністром (Tyrafe), Дніпром (Borystene) та Азовським морем (Maetide Palvde). На схід від Карпат (Carpato mote) підписані назви племен: карпів (Carpiani), бастарнів (Basterne), певкінів (Pevcini) та ін.

Теж у цьому виданні поміщена карта світу «Caelestem Nic Terram Inspecias Terrestre Que Caelum». Східна Європа має на карті назву **Sarmatia Evropa** (Сарматія Європейська). По краях карти зображені голови з надутими щоками, що позначають 12 основних напрямків. Карта була надрукована з використанням двох окремих мідних пластин, які були розділені достатнім простором для того, щоб можна було б добре скласти та зшити карту в зв'язаний атлас, не впливаючи на вміст її. На карті «Caelestem Nic Terram Inspecias Terrestre Que Caelum» територію від Піренейського півострова до Азовського моря названо Європою (Evropa); на схід від Каспійського моря – Азія (Asia). Українські землі на карті зображено узагальнено. Нанесено Дніпро (Borystene) з правою, без назви, притокою, дві річки, теж без назв, на Правобережжі, а також Азовське море (Palides meotides), Чорне море (Mare pontium sive pontus evxinus) та Кримський півострів (tavrica).

На «Другій карті Азії» (Tabula Secunda de Asia) показано південно-східну частину України, південь Росії та Кавказ. На мапі зображені частини: Європейської Сарматії (**Par di Sarmatia de Evropa**), Азовського моря (Meotide Palv), Чорного моря, Приазов'я з Сивашем (Vice Palv), Кримського півострова (Tavrica Chersoneso), **Алаунських гір** (Alauno monte) з яких витікає річка, яка впадає в Азовське море. На півночі мапи зображені Гіперборейські гори.

Історична довідка. Алаунські гори.

Цит. за І. Ровенчак (ГЕОТОПОНІМІКА – ОДНА З НЕГОЛОВНИХ ПІДСИСТЕМ ГЕОГРАФІЇ КУЛЬТУРИ. 2003). На північному сході в межі України (Сумську та Харківську області) заходять відроги “Середньоросійської” височини. На нашу думку, ця назва геокультурно некоректна. Більша частина цієї височини розташована у Південно-Західній Росії. Найвища висота – 293 м (південніше м. Тула). Уперше цю висоту виділив Птолемей (II ст.) і назвав “Alaunus mons” (Алаунські гори). Він зазначав також, що на південь від них лежать “Amadoci montes” (сучасний Донецький кряж та Приазовська височина) [Анучин Д. Рельєф поверхності Європейської Росии в последовательном развитии о нем представленый / Д. Анучин // Землеведение. – М., 1895. – Т. 2. – С. 77–126, 65–124.]. Такі геокультурні уявлення проіснували, за незначними винятками, до кінця XIX ст. Відомий французький географ Бюаш, наприклад, на карті 1752 р. височину в місці витоків Волги, Дону та Дніпра назвав “Plateau” (Плато). З часом назва “Алаунські гори” (Алаунська височина) поширилась також на північ у район озера

Селігер [Географическо-статистический словарь Российской империи / [сост. П. Семенов]. – СПб. : РГО, 1863. – Т. I. – 716 с.]. У 1889 р. російський географ, картограф і геодезист О. Тілло на складеній ним гіпсометричній карті вперше відобразив головні особливості орографії Східноєвропейської рівнини. Височину в центрі цієї рівнини, яка є вододілом верхів'їв Дніпра, Західної Двіни, Волги і Дону, тобто поширену Алаунську, він запропонував назвати “Середньоросійською” [Тилло А. А. Орография Европейской России на основании гипсометрической карты / А. А. Тилло // Известия Русского географического общества. – СПб., 1890. – Вып. 1. – С. 8–32 + к.]. З середини ХХ ст. і до сьогодні назва “Середньоросійська” закріплена за південною частиною Середньоросійської височини у розумінні О. Тілло. Середню частину почали називати “Смоленсько-Московська височина”, а північну – “Валдайська височина”. Визначний російський географ Л. Берг, до речі, паралельно з назвою “Середньоросійська” вживав і Алаунська височина (1959). Отже, вважаємо, що геокультурно обґрунтованою назвою сучасної “Середньоросійської” височини є Алаунська височина. Цю назву вона мала з II і до кінця XIX ст. Сьогодні ця височина розташована аж ніяк не посередині Росії, а на її південно-західній окраїні й частково заходить у межі України.

У Римських виданнях 1507 р. (33 карти) та 1508 р. (34 карти) вперше репрезентували обриси берегів Нового Світу. **У цьому виданні була представлена вся територія сучасної України: Європейська Сарматія та Херсонес Таврійський; нанесені міста Ольвія, Феодосія, Пантикапей, інші географічні реалії Українського Причорномор'я.**

1511 р. Берnard Сильван (Bernardus Sylvanus; 1465 р., Еболі –?), італійський географ та гуманіст, що жив у Венеції, видав там «Географію» К. Птолемея з 28-ма дереворитними картами, у тому числі карту світу у формі серця. Усі 27 античних карт Б. Сильван осучаснив та актуалізував їх картографічний зміст, додавши сучасні назви. Особливістю цього видання є те, що вперше карти були видрукувані у дві фарби (чорна, червона), до того ж двосторонньо. Чорним підписано назви місцевостей, лісів і гір, червоним – морів, племен і країн. Видавець та гравер карт – **Якобо Пент з Леуки** (Jacobus Pentius de Leucho). Мова мап латинська.

Українські землі показано на Восьмій карті Європи (OCTAVA•EVROPAE•TABVLA) та частково на: Четвертій карті Європи (QVARTA•EVROPAE •TABVLA), Дев'ятій карті Європи (NONA •EVROPAE •TABVLA), Другій карті Азії (SECVNDA •ASIAE •TABVLA).

На Восьмій карті Європи (OCTAVA•EVROPAE•TABVLA) написи: **Сарматія Європейська (Sarmatia Evropaе), Сарматія Азійська (Sarmatiae Asiaticae Pars),** Таврика Херсонська (Tavrica Chersonesus) та ін. Густа мережа населених пунктів позначена на території Кримського півострова, між Дністром (Тугас f.), Дніпром (Boryfthenes f.) та Азовським морем (Palvs Maectis), серед них: Ordesus, Olbia, Firum, Amadocba. Amagarium. На території Таврії підписано назву племені

тавроскіфів (Tavrosctyae), вище Карпат (Carpates mons) – карпів (Carpiani) і т. д. На пам'ятці було зображено **Azagarium** на місці розташування Києва.

В тій частині Четвертої карти Європи, що охоплює українські землі (до неї відноситься назва Sarmatiae Europae pars) позначені тільки **Карпати (Carpatus mons)**, а також землі де проживало плем'я язигів.

На Дев'ятій карті Європи (NONA•EVROPAE•TABVLA), яка охоплює територію від Балканського півострова (територію сучасних Румунії, Болгарії та європейської частини Туреччини) до Карпат (**Carpatus mons**), на північ від яких показано **Сарматію Європейську (Sarmatiae Europae Pars)**.

На карті подано окраїну українських земель, що названа Нижньою Мізією (Mysia infe.). Показано дельту Дунаю (Ister f.), гирло Дністра (Tiras f.), Дніпра (Boristenis f.), Тилігулу (Axiaces f.). Уздовж річок позначені міста: Тіра (Tyras) – тепер м. Білгород-Дністровський, Ніконіум (Niconium), Офіуса (Orhiusa), Физея (Physeia), На узбережжі Чорного моря (Mare. Ponticum vel. Pontus Evxinvus) та в дельті Дунаю показані грецькі колонії Thiagola, Psodosimus, Calestemium, Chilia, Arriepolis та Тилігульський лиман, зображений у вигляді озера (Thiagola palus), на 47 паралелі – острів Зміїний. Вище русла Дністра – малюнок у вигляді широкого пасма гір (зображено Карпати) [*Ваврчичин М., Дашкевич Я., Кристалович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV перша половина XVII ст. 2004*].

Друга карта Азії (SECVNDA • ASIAE • TABVLA) охоплює територію частини Сарматії Європейської та Сарматію Азійську – від Кавказьких гір (Caucasus mons) на півдні до витоків Волги (Rha f.) на півночі. Європейська і Азійська Сарматія розмежовані річкою Дон (Tanais f.). **У Кавказьких горах зображено дві Сарматські брами (Sarmatiae porte)**. Українські землі представлені західним узбережжям Азовського моря (Palus Meotides) і Кримським півостровом (Tavrica Chersonesus), на яких не позначені населені пункти, річки та гори.

1513 р. Мартін Вальдземюллер (Martin Waldseemüller; бл. 1470–1522), німецький картограф, автор «Вступу до космографії» продовжив справу Ніколауса Германуса та Бернарда Сильвана. **Важливим етапом стало Страсбурзьке видання 1513 р. «Географії» Птолемея** підготовлене **Мартіном Вальдземюллером і Маттіасом Рінгманном** (Matthias Ringmann; 1482–1511; німецький картограф) на абсолютно новій основі (**повтор Страсбурзького видання 1520 р.**). Перш за все, вони розшукали в Базелі (Швейцарія) та в Італії грецькі рукописи «Географії», за якими внесли ряд виправлень в її текст. При підготовці видання автори поставили за мету показати відмінності між давньою та новою географією. У це видання було включено 20 нових карт, які відомий географ, мандрівник та полярний дослідник Адольф Ерік Норденшельд (1832–1901) назвав «першим новим атласом світу». Видавець карт – Якобо Есслер (Jacobus Eszler) та Георгій Убелін (Georgius Uebelin), друкар – Йоганн Скотт (Johann Schott).

Карти Мартина Вальдземюллера, що охоплюють територію України: «Octava Europae Tabula» (Восьма карта Європи), «Tabula Moderna Sarmatiae, Eur, Sive, Hungariae, Poloniae, Russiae, Prussiae, Et, Vvalachiae» (Сучасна карта Європейської Сарматії або Угорщини, Польщі, Русі, Пруссії і Волощини), «GENERALE PTHOLEMEI» (Генеральна карта світу Птолемея), «SECUNDA ASIAE TABULA» (Друга карта Азії), «Orbis Typus Universalis» (Карта світу), «Carta itineraria europaе» та ін.

На «Восьмій карті Європи» (OCTAVA• EVROPAE•TABVLA) написи: **Сарматія Європейська (Sarmatia Evrope), Сарматія Азійська (Sarmatiae Asiaticae Pars)**. Ця карта майже без змін повторювалася у всіх виданнях Географії К. Птолемея, починаючи від Ульмського (1482 р., Ніколаус Германус) і до видання 1541 р.

На «Генеральній карті світу Птолемея» (GENERALE PTHOLEMEI) Європою (Еуропа) названо територію від Піренейського півострова до Азовського моря; Азією (Asia) – на схід від Каспійського моря. Східна Європа має на карті назву **Сарматії Європейської (Sarmatia Evropa)**.

Українські землі на карті зображено узагальнено. Нанесено Дніпро (Boгystenes fl) з правою, без назви, притокою, дві річки, теж без назв, на Правобережжі, а також Азовське море (Palides meotides), Чорне море (Mare pontium sive pontus evxinus) та Кримський півострів (tavrica).

Мапа створена на основі карти **Франческо Берлінгері** «Caelestem Nic Terram Inspicias Terrestre Que Caelum» (1482 р.).

На «Сучасній карті Європейської Сарматії або Угорщини, Польщі, Русі, Пруссії і Волощини» (Tabula Moderna Sarmatiae Eur Sive Hungariae Poloniae Russiae Prussiae et Wallachiae) найдетальніше показано територію від Одери до Дніпра і західного узбережжя Чорного моря. Позначено частину України – Русь (Rvssia) на північному сході від Герцинського лісу (Silua Hertinia) та Поділля (Podolia) на південь від заліснених Карпат (Carpatus Mons). Українське Лівобережжя подано схематично. На карті вперше позначено багато українських міст, зокрема на Львівщині: **Львів (Leopolis)**, Самбір (Sambor), Стрий (Striy), Глиняни (Gliniani), Буськ (Bujzco), Городок (Grodeck) та ін.

Землі на захід від Одери названа частиною Великої Німеччини (Magne Germanie pars). У верхньому правому куті зображено Московське князівство (Dvcatvs Mosckovia), на південь від нього – Біла Русь або Московія (Rvssia Alba sive Mosckovia), на півдні – Перекопська Тартарія (Tartaria Precopiensis).

Мапа створена на основі карт Центральної Європи Ергарда Етцлауба та Марко Беневентано й карти «Tabula Moderna Poloniae, Ungariae, Voemie, Germanie, Lithuaniae» Бернарда Ваповського, що входила до римського видання «Географії» К. Птолемея 1507 р.

На «Другій карті Азії» (SECUNDA ASIAE TABULA) зображені частини: **Сарматії Європейської (Sarmatiae in Evropa pars)**, Азовського моря (Palvs Maeotis), Приазов'я з Сивашем (Bicis Palus),

Кримського півострова (Taurica Chersonesus), Чорного моря (Ponti Euxini pars), ланцюга Алаунських гір (Alauni montes), що переходять у **Рифейські гори** (Riphei montes). З Алаунських гір витікають три річки без назви, які перетинають Приазов'я і впадають в Азовське море.

1514 р. Йоганн Вернер (Johannes Werner; 1468–1522), німецький географ, картограф та астроном видав у Нюрнберзі «Географію» Птолемея без карт, зробивши спробу внести в текст нові відомості, зокрема деякі таблиці. Ці доповнення Вернера були більш ніж довірливими і лише заплутували розуміння тексту К. Птолемея.

Картографічна традиція Страсбурзьких видань 1513 р. та 1520 р. була продовжена німецьким картографом **Лоренцом Фрізом** (Lorenz Fries; 1489–1550), який проілюстрував наступні Страсбурзькі видання «Географії» Птолемея (1522, 1525, 1535, 1541 pp.).

Починаючи з видання 1525 р. текст «Географії» Птолемея був поданий в новому латинському перекладі, здійсненому відомим гуманістом-істориком Віллібальдом Піркгаймером (Willibald Pirckheimer; 1470–1530).

Віллібальд Піркгаймер був німецьким юристом, автором і гуманістом часів Відродження, заможним і відомим діячем Нюрнберга в 16 столітті, а також членом управлінської міської ради протягом двох періодів. Він був найближчим другом художника Альбрехта Дюрера який зробив ряд його портретів, і близьким другом великого гуманіста і богослова Еразма Роттердамського. Він був членом групи Нюрнберзьких гуманістів, разом з Конрадом Целтісом, Себальдом Шрейером та Хартманом Шеделем (автором *Нюрнберзької хроніки*). З ним також консультувався священний римський імператор Максиміліан Із літературних питань. Піркгаймер переклав багато класичних текстів німецькою мовою (як і грецькі тексти на латинську мову).

Два останніх видання були виправлені іспанським філософом, математиком, географом та медиком **Мігелем Серветом** (Miguel Serveto у Conesa, Michael Servet; 1511–1553). У своїй праці по редагуванню перекладу Піркхаймера М. Сервет використовував нове видання грецького тексту «Географії» (1533 р., Базель, без карт) **Еразма Роттердамського** (Desiderius Erasmus Roterodamus; 1466–1536). Еразм Роттердамський – один із найвідоміших мислителів епохи пізнього Відродження, філолог (чудово знав грецьку мову) і добре розумів значення праці К. Птолемея в епоху розвитку торгівлі і мореплавання.

Мапа Лоренца Фріза 1522 р. “Tabula nova Polonia, Ungariae, & Russiæ” (Нова карта Польщі, Угорщини та Русі), яка була поміщена в Страсбурзькому виданні, є поєднанням картографії Птолемея з новими політико-географічними даними епохи. Західна Україна позначена як Русь (Russia), включаючи Галичину, Холмщину та Берестейщину; центральноукраїнські землі – Поділля (Podolia); центральноукраїнські землі – Поділля (Podolia). Це одне з перших джерел, де західноукраїнські землі позначені як «Русь» (Russia). Картографічна неточність – Карпатські гори надруковані перевернутими.

В цьому ж виданні була поміщена карта Лоренца Фріза «Tabula nova totius orbis» (Карта світу) де українські землі позначено як **Русь (Russia)** – територія Правобережної України.

Себастьян Мюнстер був учнем відомого німецького астронома і математика Йоганна Штеффлера (Johannes Stöffler; 1452–1531), автора коментарів до “Географії” Птолемея. Допмагаючи Штеффлеру, С. Мюнстер взяв участь в транскрибуванні географічних назв і термінів, використаних Птолемеєм, на латинську мову. При підготовці Базельського видання (1540) “Географії” Птолемея (**Geographia Universalis**) С. Мюнстер взяв за основу Страсбурзьке видання 1513 р., але набагато поліпшив його. Видання було присвячене Базельському єпископу, який на цей час вже помер. При підготовці карт він використовував, як вихідний матеріал карти Ульмського видання 1486 р., грецький текст “Географії” Еразма Роттердамського та її Ліонське видання 1535 р., що містило поправки Сервета. Таким чином, він постарався якнайкраще використати праці своїх попередників.

З 27 карт Птолемея «Загальна карта світу» побудована в другій, або геометричній, проекції Птолемея, як і карти Азії під номерами VII і VIII. Решта регіональні карти побудовані в трапецеїдальній проекції Ніколауса Германуса (редактора Ульмського видань 1482 р. і 1486 р.). Виключення «Карта XII Азії», складена в прямокутній проекції географа та картографа Маріна Тірського. По конструкції й по малюнку карти Птолемея в Базельському виданні (1540) близькі до Ульмського, але за географічним змістом дуже відрізняються від них і від останніх Страсбурзьких та Ліонського видання (1522–1535). С. Мюнстер застосував новий спосіб друкування географічних назв – відливав цілі слова і рядки та впроваджуючи виливок в дерев'яні дошки, на яких гравіювалося зображення. Це дозволяло застосовувати одноразове, а не дворазове друкування кожного аркуша. [В. А. Бронштэн. *Клавдий Птолемей. Глава 12*].

До 27 карт К. Птолемея С. Мюнстер додав 21 нову карту: одну «Загальну карту світу» (з Америкою) і 20 регіональних. «Загальна карта світу» виконана в еліптичній проекції, регіональні – в прямокутній проекції, але без координат і з різним орієнтуванням (вгорі – то північ, то південь, то схід).

Крім першого видання “**Geographia Universalis**” 1540 р. С. Мюнстер видав ще чотири, всі в друкарні Генріка Петрі (1542 р., 1545 р., 1551 р., 1552 р.). На титульному аркуші видання “**Geographia Universalis**” 1545 р. зображений Птолемеєм-астроном. В цьому та в останньому Базельському виданні 1552 р. замінені й додані деякі «нові» карти.

1540 р. Себастьян Мюнстер, карта – “EVROPA PRIMA NOVA TABVLA” (Європа...). Вперше ця карта була надрукована в “**Geographia Universalis**”. Українські землі – **Rvssia** (Русь), Podolia (Поділля), Volhinia (Волинь).

1540 р. (з 1568 р. нова редакція) **Себастьян Мюнстер**, карта – “POLONIA ET VNGARIA XV NOVA TABVLA” (Нова карта Польщі та

Угорщини). Вперше ця карта була надрукована в “Geographia Universalis”. У виданнях 1545 і 1552 рр. заголовок в назві карти має позначення “XX”, в інших виданнях – “XV”, або без римських цифр. Гравером карти був відомий німецький художник Ганс Гольбейн-молодший. Формат мапи 34,5 × 25,7 см.

Мапа цікава тим, що на ній чи не вперше присутні регіональні назви українських земель: *Rvssia* (Русь; між р. Західний Буг та р. Сян) зі **Львовом (Leopol)**, *Podolia* (Поділля), *Volhinia* (Волинь), *Pokutze* (Покуття), **Codimia** (Кодимія), *Bessarabia* (Бессарабія), *Tartaria minor* (Мала Татарія), *Tartaria Przepen[sis]* (Перекопська Татарія) (останні дві території належать до Північного Причорномор'я і Кримського півострова). Показано сусідів українських історико-географічних регіонів – Молдову (*Mvldavia*), Трансильванію (*Transilvania*), Волощину (*Valachia*) та ін.

На північному сході від Києва позначена Біла Русь (*Rvussia Alba*), і вже далі на схід – Московія (*Moscovia*).

Біла Русь та Московія знаходяться на схід від Дніпра, в районі річок Десни і Сейму. Розташування річок та міст на мапі ще доволі приблизні, але можна чітко локалізувати по кордоні річок Сейм (де видно Путивль та Рильськ) та Десни. За цим кордоном починається на мапі Московія. Цікава сама назва міста Москви – *Moschia* (Мосхія). В праці (1773) В. М. Татищева та Г. Ф. Міллера “Исторіиа російская с самых древнейших времен неусыпными трудами через триттсать лѣт собранная и описанная покойным тайным совѣтником и астраханским губернатором Васильем Никитичем Татищевым: Том 2” теж згадується топонім «Мосхія» (ріка).

Мапа регулярно перевидавалася аж до 1628 р. (близько 40 видань). 1540 р. карта була поміщена в першому виданні “Geographia Universalis”. Карта друкувалася в понад 25 виданнях «Космографії» С. Мюнстера, починаючи з 1544 р.

1544 р., карта – “Landtafel des Ungerlands/ Polands / **Reuffen** / Littaw / Walachei / Burgarei” опублікована в «Космографії» Себастьяна Мюнстера. Основою карти стала карта “POLONIA ET VNGARIA XV NOVA TABVLA” (1540 р.). Західноукраїнські землі позначено як «**Russia**» (Русь).

Подібною до цієї є його карта “Nouvelle defcription de Poloigne & Hongrie” (Новий опис Польщі та Угорщини), видана в цьому ж швейцарському місті **1550 р.** Позначені ті ж самі українські регіони, і теж без кордонів. На мапі показано гори Карпати (без назви).

Ці карти С. Мюнстера були складені на основі карти Бернарда Ваповського 1526 р.

1544 р. Себастьян Мюнстер; карта – «EUROPA DAS EIN DRITTHEL DER ERDEN, NACH GELEGENHEIT VNSER ZEITEN» (Європа, третина землі, за станом на наш час). Видавництво Базель (опублікована в «Космографії»). Українські історико-географічні землі представлені Руссю (**Ruffia**), Волинною (*Volbinia*), Поділлям (*Podolia*).

1550 р. Себастьян Мюнстер; карта – «VON DEM POLAND. BESCHREIBUNG ALER LÄNDER SO ETWAN DEM KÖNIGREICHE] POLAND VNDERWORFFEN SEIND GEWESEN ODER SONST MIT IM ZUSCHAFFEN GEHABT. CAP. LIIII» (Про Польщу. Опис усіх країн, які коли-небудь підкорили Королівство Польщі, або взагалі мали з ним справу. Розділ 54. (опублікована в «Космографії»). Карта укладена на основі карти Й. Гонтера (Johann Honter) доданої до його віршованого підручника з географії «Rudimentorum Cosmographicae libri duo» (Краків, 1530 р.). Карта є однією з шести карт окремих країн, виготовлених самим Гонтером. Вона друкувалася в наступних виданнях «Космографії» С. Мюнстера.

Українські історико-географічні землі представлені Руссю (**Rüssen**) – між Холмом (Chelm) та Львом (Letmburg) і Поділлям (Podolia); у південно-західній частині – гори без назви (Карпати). З українських міст позначено також Луцьк (Lutcko).

1550 р. Себастьян Мюнстер; карта – «VON DEM KONIGREICH POLAND, DAS IN SARMATIA...» (Про Королівство Польщі, що також розташоване у Сарматії) (опублікована в «Космографії»). Карта є переопрацюванням карти Дунайських країн Й. Гонтера (1534 р.). Карта Й. Гонтера була створена на основі карти Південної Сарматії (1528 р.) Б. Ваповського до шкільного підручника «Rudimentorum Cosmographicae libri duo» (1530 р.).

Українські історико-географічні землі представлені Руссю (**Rüssen**) з містами Львів (Letmburg), Перемишль (Premifel), Луцьк (Lutcko) та Карпатами (без підпису), Поділлям (Podolia) – між річками Південний Буг та Дністер. Приазов'я позначене як Скіфія (**Scytia**).

Московські землі – Московія (Mofcou), Тартарія (Tartaria) та Псковщина.

Джакомо Гастальді (Giacomo Gastaldi). **1548 р.** центр видань «Географії» Птолемея перемістився до Венеції, де до 1599 р. вийшло понад десять видань італійською мовою. Видання до 1561 р. засновані на перекладі італійського вченого **П'єтро Андреа Маттіолі** (Pietro Andrea Gregorio Mattioli: 1501–1577), з коментарями перекладача і з 34 новими картами, які створені **Джакомо Гастальді** на базі карт Мюнстера. Над картами він працював з 1542 р. Венеціанське видання 1548 р. містило регіональні карти Америки. Д. Гастальді та його видавець зменшили об'єм карт, таким чином зробивши перший “кишеньковий” атлас. Нарешті, робота Гастальді також показала зміну картографічної техніки за допомогою використання мідного гравіювання, де гравер міг надати набагато вищий рівень вишуканості та деталізації. До цього часу більшість карт друкувалися з дерев'яних пластин.

На карті **1548 р.**, Д. Гастальді “Germania Nova Tabula MDXXXII” Галичина позначена як **RVSSIA** (Русь).

1561 р. Джироламо Руселлі (Girolamo Ruscelli; 1520–1566), італійський вчений та картограф зробив новий переклад «Географії» Птолемея на італійську мову (La Geografia Di Claudio Tolomeo

Alessandrino, *Nouvamente Tradatta Di Greco in Italiano*) безпосередньо з грецького. Цей переклад використовувався у всіх інших Венеціанських виданнях аж до 1600 р., основою для карт як і раніше служили карти Д. Гастальді.

1578 р. Герард Меркатор (Gerhardus Mercator; 1512–1594), математик, філософ, теолог, географ та картограф; вніс надзвичайно вагомий вклад у розвиток картографії. Його сучасники назвали «Птолемеєм свого часу». Г. Меркатор закінчив університет у Лувені, де й став займатись укладанням і гравіюванням карт, а також виготовленням глобусів і астрономічних інструментів. З 1552 р. він жив і працював у Дуйсбурзі, де вийшли у світ його знамениті картографічні твори. **Герард Меркатор** був великим шанувальником праць Птолемея. Г. Меркатор визнавав оригінальні праці Птолемея, а не відредаговані їх версії. Подібно до багатьох інших картовидавців Меркатор опублікував **1578 р.** власне видання «Географії» Птолемея (без тексту). Але замість того щоб представити читачеві «Географію» Птолемея під редакцією Меркатора, він спробував відтворити карти в їх первинному вигляді. Ці 27 карт, вигравіюваних на міді, вважаються кращими з наявних карт К. Птолемея. Ще через шість років (1584) у Кельні Меркатор видав «Географію» Птолемея з текстом і картами; для цього він зіставив п'ять різних видань і очистив їх від випадкових вставок, змін і помилок. У такому вигляді «Географія» перевидавалася аж до 1730 р. (1602 р. – Дюссельдорф; 1695, 1698, 1704 рр. – Франкфурт; 1730 р. – Амстердам).

1596 р. Джованні Антоніо Маджині (Giovanni Antonio Magini, 1555–1617), італійський картограф, астроном і математик. Він відомий перекладом і виданням «Географії» Птолемея. Його видання «Географії» Птолемея вперше з'явилося у Венеції в 1596 р., а через два роки вийшло в італійській версії (переклад здійснив Леонардо Чернолі (Leonardo Cernoli). Італійське видання (1598) має значний коментар. В Географії Маджині (1596) до 27 карт Птолемея додано ще 37 нових, тонко вигравіюваних на міді Г. Порро (G. Porro), які разом утворюють справжній сучасний Атлас. У цьому латинському виданні міститься й карти українських земель та Московії. На карті Московії (Moscoviae Imperium) показані українські землі – Бессарабія та Кодимія.

Magini G.A. *Geographiae universae*. Venice, 1596.

Magini G.A. *Geografia cioe descrizione universale della Terra partita in due volumi, nel Primo de quali si contengono gli otto libri della Geografia di Tolomeo, nuovamente con singolare studio rincontrati & corretti*. da Gio. Antonio Magini Padovano. Venice, Gio Batt. e Giorgio Galignani Fratelli, 1598. 512 p.

Magini G.A. *Geographiae universae*. Venice, 1616.

У 1842–1845 рр. «Географія» Птолемея була видана в Лейпцигу в новому перекладі німецькою мовою під редакцією К. Ф. Ноббі. І вже в 1966 р. в Амстердамі було здійснено факсимільне перевидання Базельського видання 1540 р. Себастьяна Мюнстера з вступною статтею Р. А. Склтона.

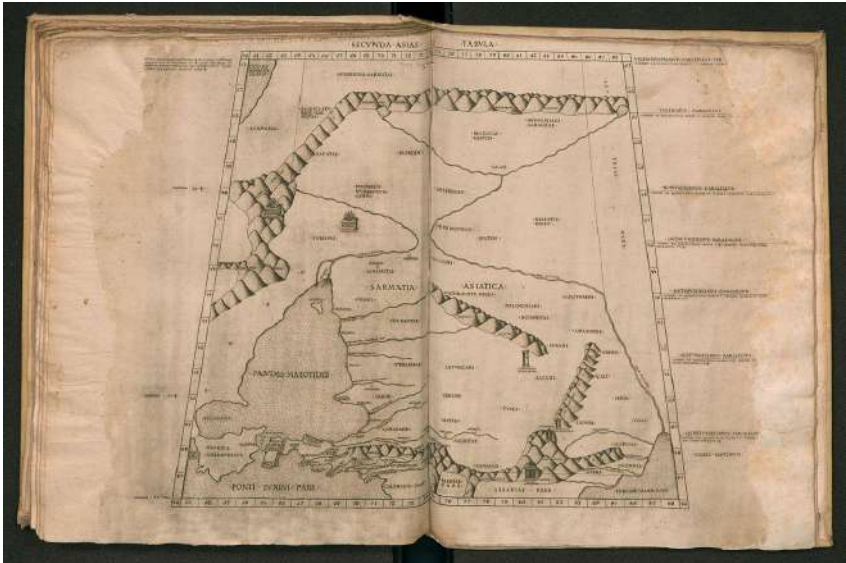

1420 р. Клавдій Птоломей

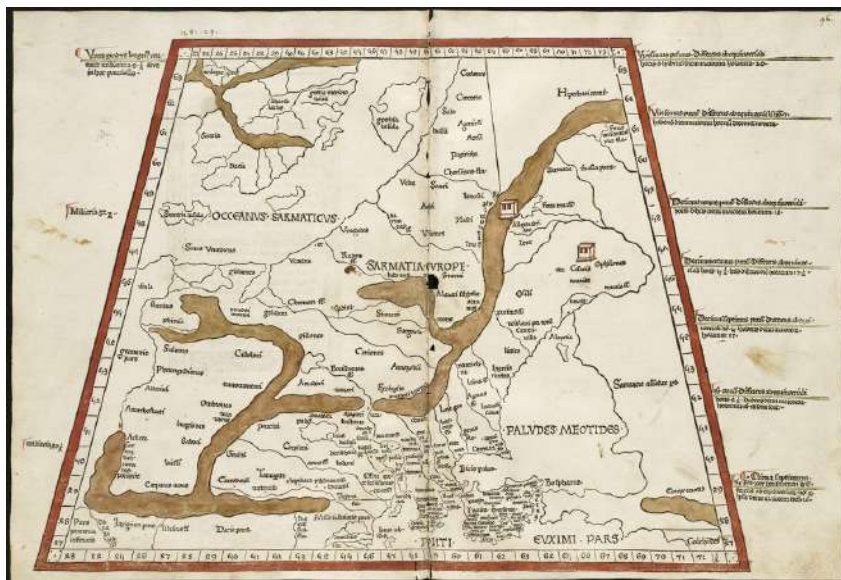
1467 р. Клавдій Птоломей. Ніколаус Германус. Карта світу

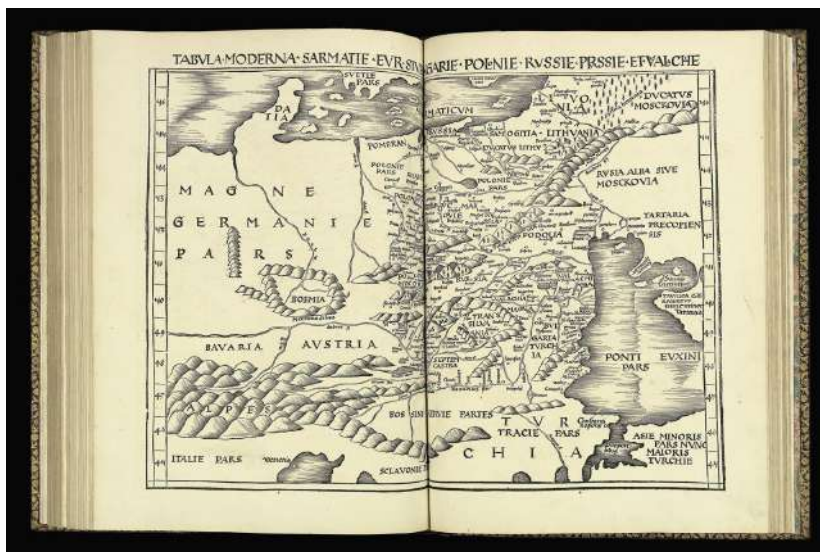
1478 р. Клавдій Птолемей. Рим. «Друга карта Азії»
(*Secunda Asiae Tabula*)
На карті напис – *Sarmatia Asiatica*

1478 р. Птолемей. Карта світу. Рим

1482 р. Клавдій Птолемей. Ніколаус Германус. Ульм.
«Восьма карта Європи» (TABVLA OCTAVA EUROPA)

1513 р. Клавдій Птолемей. Мартін Вальдземюллер. «Tabula Moderna Sarmatie, Eur, Sive, Hungarie, Polonie, Russie, Prussie, Et, Vvalachie» (Сучасна карта Європейської Сарматії або Угорщини, Польщі, Русі, Пруссії і Волощини)

РОЗДІЛ VIII. ВИННИКІВЩИНА НА ЄВРОПЕЙСЬКИХ КАРТАХ (XVIII–XX ст.)

Історичним центром Винниківщини є місто Винники. Винники – одне з найдавніших поселень біля Львова, ще у XXV тис. до н. е. людина вперше заселила околиці Винник. Місто розташоване на шляху, що споконвіку єднав два величні українські міста: Львів та Київ. Винники було засновано у другій половині XIII ст. українським королем Левом Даниловичем. До Винниківщини належать землі, які в різний історичний період входили в склад Винниківського повіту, Винниківського судового повіту та Винниківського району: Виннички, Гончари, Давидів, Черепин, Товщів, Селиська, Великі Кривчиці, Лисиничі, Підбірці, Ямпіль, Кам'янопіль, Верхня Білка, Нижня Білка, Гаї, Чижиків, Підберізці, Чишки, Дмитровичі, Глуховичі, Козельники, Пасіки Зубрицькі, Кротошин, Сихів, Зубра, Гори.

ВСТУП

Більшість карт, де зображені мальовничі Винники та околиці, знаходиться у Львівській національній науковій бібліотеці ім. Василя Стефаника НАН України. Тут міститься колекція карт і атласів, що налічує понад 20 000 примірників. Основою картографічної колекції бібліотеки послужили картографічні твори із зібрань бібліотек Наукового товариства ім. Тараса Шевченка, «Оссолінеума» (до фондів цієї наукової установи ввійшли колекції родини князів Любомирських та бібліотека Павлівовських), Народного дому.

Топографічним зніманням Австрії з військовою метою займалось спочатку **Австрійське Генеральне кватирмейстерство**, яке виконало у 1763–1785 рр. перше топографічне знімання (Йосифінське). 1806 р. воно ж розпочало роботи на основі кадастрової триангуляційної мережі з другого топографічного знімання (Францісканське), що були завершені вже Військово-географічним інститутом до 1869 р. Упродовж 1869–1887 рр. на основі оновленої триангуляційної мережі інститут проводить третє топографічне знімання (Франціскансько-Йосифінське). У результаті кожної такої зйомки територія австрійської держави разом з приєднаними краями була покрита топографічними картами [*Сосса Р. І. Історія картографування території України: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. 2007*].

Високий розвиток військового топографічного знімання Австрії (з 1867 р. – Австро-Угорщини) пов'язаний з успішною діяльністю **Кайзерівського і королівського військово-географічного інституту** (К. у. К. Militärgeographische Institut). Інститут був заснований 7 січня 1839 р. у Відні шляхом об'єднання Військово-географічного інституту в Мілані (І. Р. Istituto geografico militare) і Топографічно-літографічного закладу Генерального штабу армії Австрійської імперії. До 1888 р. інститут мав назву «К. К. Militärgeographisches Institut», після цього – «К. у. К. Militärgeographisches Institut». Він підпорядковувався шефові

Генерального штабу австрійської армії, а з 1913 р. – безпосередньо військовому міністерству. Після розпаду Австро-Угорщини в 1918 р. Військово-географічний інститут у Відні було реорганізовано: з 1919 по 1921 рр. він був розділений на Федеральне геодезичне управління Австрії і Картографічний інститут. Згодом в 1923 р. повноваження у сфері геодезії та топографії передали Федеральному відомству метрології і геодезії Австрії (BAfEuV). Після включення Австрії у 1938 р. до складу Німецького рейху Картографічний інститут був об'єднаний з BAfEuV в Hauptvermes-sungabteilung XIV in Wien, який проіснував до закінчення Другої світової війни 1945 р. [*Сосса Р. І. та ін. Каталог австрійських топографічних карт українських земель (1870–1918 рр.)*. 2012].

Українські землі у складі Австро-Угорщини (переважно до лінії Київ – Одеса) зображувалися на топографічних картах Кайзерівського і королівського військово-географічного інституту. Це були карти масштабів 1 : 750 000 (карта Європи), 1 : 576 000, 1 : 300 000, 1 : 200 000 (Генеральна карта Європи), 1 : 288 000 (карти Угорщини і Галичини), 1 : 115 200 (карти Галичини), а також 1 : 75 000 та 1 : 25 000.

На німецьких картах Україна зображувалася переважно в масштабі 1 : 100 000, 1 : 300 000 і 1 : 800 000.

Видавництвом карт у Польщі займався в основному **Військовий географічний інститут (Wojskowy Instytut Geograficzny; WIG; 1919–1949 рр.)**. Він був заснований для потреб армії та видавав карти масштабів 1 : 25 000, 1 : 100 000, 1 : 300 000, 1 : 500 000, 1 : 750 000. За основу було прийнято аркуш 1 : 100 000.

WIG в основному видавав наступні типи карт: 1 : 25 000 (Мара szczególowa – детальна карта), 1 : 100 000 (Мара taktyczna – тактична карта), 1 : 300 000 (Мара operacyjna – операційна карта). У 1923 р., були введені єдині нові топографічні знаки в польських картах.

Під час Другої світової війни WIG працював в Шотландії (Единбург).

Уперше рельєф усієї території України зображений О. А. Тілло на гіпсометричній карті Європейської Росії масштабу 1 : 252 000 (1890 р.).

У СРСР до середини 1930-х рр. перевидавали виправлені карти Російської імперії в старих верстових масштабних рядах, здебільшого масштабів 1 : 42 000 і 1 : 420 000, частково – 1 : 126 000 і 1 : 21 000. Проте з 1920-х рр. поступово вводяться метричні ряди масштабів топокарт, які остаточно були затверджені в 1934 р. (1 : 10 000, 1 : 25 000, 1 : 50 000, 1 : 100 000, 1 : 200 000, 1 : 500 000, 1 : 1 000 000). У 1928 р. було прийнято рішення про введення в СРСР єдиної системи прямокутних координат Гаусса-Крюгера.

На західноукраїнські землі тим часом були складені карти західноєвропейського зразка метричних масштабів: польські, на австрійсько-німецько-російській основі, – для Галичини, Холмщини, Підляшшя, Волині; чехословацькі, на австрійській основі, – на територію Закарпаття; румунські – для Буковини та Бессарабії.

Територія радянської України, крім того, зображувалася на всіх закордонних картах (Румунії, Польщі, Чехословаччини). Це були доповнені й перероблені видання з карт часів Першої світової війни.

Нульовий меридіан – географічний меридіан, довгота якого дорівнює нулю градусів. На даний час нульовим меридіаном заведено вважати Гринвіцький меридіан. Протягом історії в різних країнах географи обирали дуже різні меридіани, від яких вели відлік.

Меридіан Ферро – меридіан, що проходить через канарський острів Ієрро (раніше Ферро). 1634 р. у Франції довгота острова Ферро, як найзахіднішої точки Старого світу була прийнята за визначення нульового меридіана. Згідно з тодішніми обчисленнями, Париж перебував рівно на 20° на схід від острова. До Міжнародної меридіанної конференції 1884 р. разом з Паризьким меридіаном широко використовувався в якості нульового меридіана для відліку географічних довгот. Різниця між довготою щодо о. Ієрро і загальноприйнятим зараз Гринвіцьким меридіаном становить $17^\circ 39' 46''$. Гринвіцький меридіан вперше був обраний як нульовий 1851 р.

Пулковський меридіан, що проходить через центр головної будівлі обсерваторії і розташований на $30^\circ 19,6'$ на схід від Гринвіча, раніше був точкою відліку для всіх географічних карт Росії.

Радянські карти. При створенні в травні 1918 р. Всеросійського головного штабу в його складі було утворено Військово-топографічне управління. Військово-топографічне управління перейменовано від 10 жовтня 1919 р. в Управління корпусу військових топографів (УКВТ).

Зі створенням Штабу РСЧА (Робітничо-селянська Червона армія) в лютому 1921 р. УКВТ увійшло до його складу. Від 10 грудня 1923 р. УКВТ реорганізовано у Військово-топографічний відділ Штабу РСЧА. З 20 червня 1924 р. Військово-топографічний відділ Штабу РСЧА перейменовано у Військово-топографічне управління. Воно займалося аерофототопографічними та геодезичними зйомками, науково-випробувальними, астрономічними, геодезичними, топографічними і картографічними роботами за завданнями Штабу РСЧА, постачанням центральних і місцевих органів предметами геодезичного, топографічного, креслярського, картовидавничого майна. 22 липня 1926 р. Управління було передано до ГУ РСЧА (Головного управління РСЧА).

2 січня 1931 р. знову повернуто до складу Штабу РСЧА.

Від 21 червня 1931 р. Військово-топографічне управління стало називатися Управлінням військових топографів. З листопада 1934 р. Управління військових топографів стало відділом військово-топографічної служби. Разом з апаратом Штабу РСЧА увійшло до складу Генерального штабу РСЧА.

26. 09. 1935 р. Штаб РСЧА перейменований в Генеральний штаб РСЧА.

26. 07. 1940 р. Генеральний штаб РСЧА перейменований в Генеральний штаб Червоної Армії (ГШ ЧА). 03. 06. 1946 р. ГШ ЧА

перейменованих в Генеральний Штаб Збройних Сил СРСР (ГШ ЗС СРСР).

Зустрічаються карти РСЧА, видані до 1930-их рр., у яких масштаби верстові – 1 : 42 000, 1 : 84 000, 1 : 420 000. Ці карти видавалися на основі аналогічних карт Російської імперії, частково з оновленим змістом карт. Зустрічаються і не оновлені видання карт Російської імперії. Слід відзначити, що аж до Другої світової війни РСЧА видавала карти масштабу 1 : 25 000, 1 : 50 000, 1 : 100 000 на основі карт Російської імперії, частково відновивши зміст або навіть без змін.

Карти нового покоління, що видавалися після 1930-их рр., масштабу 1 : 25 000, 1 : 50 000, 1 : 100 000, 1 : 200 000, 1 : 300 000, 1 : 500 000, 1 : 1 000 000 були прикладом для інших держав.

Зміст карт нового покоління теж не однакового оновлення – від оригінальної топографічної зйомки до оновлених за доступними матеріалами карт.

Одному аркушеві карти масштабу 1 : 1 000 000 відповідають:

* чотири аркуші карти масштабу 1 : 500 000, які позначаються великими буквами А, Б, В і Г; номенклатура цих аркушів має вигляд, наприклад М-35-В;

* 9 аркушів карти масштабу 1 : 300 000, які позначаються римськими цифрами I, II, ..., IX, що пишуть перед номенклатурою аркуша мільйонної карти, наприклад IV-М-35. На відміну від карт масштабу 1 : 200 000 римська цифра ставиться перед номенклатурою мільйонного аркуша;

* 36 аркушів карти масштабу 1 : 200 000, які позначаються також римськими цифрами, приклад номенклатури аркушів цієї карти М-35-ХІХ;

* 144 аркуші масштабу 1 : 100 000, які позначаються арабськими цифрами від 1 до 144, номенклатура цих аркушів має вигляд, наприклад М-35-73.

Аркушеві карти масштабу 1 : 100 000 відповідають чотири аркуші карти масштабу 1 : 50 000, які позначаються початковими буквами російського алфавіту А, Б, В, Г і номенклатура має вигляд М-35-73-В.

Аркушеві карти масштабу 1 : 50 000 відповідають чотири аркуші карти масштабу 1 : 25 000, які позначаються малими буквами російського алфавіту а, б, в, г, наприклад М-35-73-В-в.

Аркушеві карти масштабу 1 : 25 000 відповідають чотири карти масштабу 1 : 10 000, які позначаються арабськими цифрами 1, 2, 3 і 4; приклад їх номенклатури М-35-73-В-в-3.

У СРСР при геодезичних і картографічних роботах був прийнятий еліпсоїд Красовського, розміри якого було обчислено в 1940 р.: велика піввісь – 6 378 245 км, полярне стиснення – 1 : 298,3. Назву отримав від прізвища відомого російського астронома-геодезиста Феодосія Красовського (1878–1948), під керівництвом якого вперше було обчислено цей еліпсоїд.

На території колишнього СРСР, України та ряду інших країн для великомасштабних карт використовується проекція Гауса-Крюгера. У 1825 р. Карл Фрідріх Гаус вирішив загальну задачу по зображенню однієї поверхні на іншій зі збереженням подібності в нескінченно малих частинах. Робочі формули проекції були виведені А. Крюгером в 1912 р. Ця проекція є рівнокутною, тобто зберігає кути й напрямки.

Карти, видані в СРСР починаючи з 1942 р., використовують систему координат 1942 р. (СК-42). Для цивільних цілей була введена спотворена система координат 1963 р. (СК-63) зсунутою рамкою (рамками).

В СРСР до категорії топографічних карт належали карти масштабів 1 : 1 000 000, 1 : 500 000, 1 : 300 000, 1 : 200 000, 1 : 100 000, 1 : 50 000, 1 : 25 000 та 1 : 10 000. Карти масштабів 1 : 5 000, 1 : 2 000, 1 : 1 000 і 1 : 500 вважалися топографічними планами.

Карта масштабу 1 : 1 000 000 вважалася стратегічними, а карти масштабу 1 : 500 000, 1 : 300 000 і 1 : 200 000 належали до оперативних карт. Карты масштабу 1 : 100 000, 1 : 50 000 та 1 : 25 000 складали групу тактичних карт.

Система координат 1942 р. (СК-42).

В основу номенклатури топографічних карт покладена карта масштабу 1 : 100 000 (10 км в 1 см). Вся поверхня Землі ділиться паралелями на ряди (через 4°), а меридіанами – на колони (через 6°); сторони трапеції, що утворилася, служать межами аркушів карти масштабу 1 : 1000 000. Ряди позначаються великими латинськими літерами від А до V, починаючи від екватора до обох полюсів, а колони – арабськими цифрами, починаючи від меридіана 180° із заходу на схід. Номенклатура аркуша карти складається з букви ряду і номеру колони. Наприклад, лист з містом Львів позначається М-35. Приполярні круглі області (з широтою понад 88°) позначаються літерою Z без вказівки номеру колони.

Листи мільйонних карт, розташовані між широтами 60–76°, подвоюються по довготі; так, аркуш карти масштабу 1 : 1 000 000 матиме протяжність по довготі не 6, а 12°. Вище 76° карти збільшуються вчетверо і займають 24° довготи. За 88° знаходиться лист Z, який займає всі 360°. Здвоєні аркуші мільйонної карти позначаються з зазначенням ряду (буквою) і двох відповідних колон (непарним і подальшим парним числом). Зчетверені листи утворюються схожим чином, чотири колони перераховуються через кому. Аркуші карти масштабу 1 : 100 000 утворюються поділом карти масштабу 1 : 1 000 000 на 144 аркуші з розмірами 20' по широті та 30' по довготі, які позначаються арабськими цифрами від 1 до 144. Щоб уникнути плутанини з картами масштабу 1 : 500 000 і 1 : 200 000 (для яких існують подібні альтернативні позначення), карти цього масштабу можуть позначатися тризначними арабськими цифрами без втрати початкових нулів, наприклад: ІЗ-35-073 (аркуш «Львов»).

Система координат 1963 р. (СК-63).

Вона ґрунтується на триградусних зонах. Це спеціально спотворена СК, яка базувалася на проекції Гауса-Крюгера і системі координат 1942 р. Карти системи координат 1963 р. мали той же самий розмір що і карти системи 1942 р., але на рамках були відсутні координати. Зміст карт копіювався з раніше виданих ідентичних карт (СК-42). За математичною сутністю – це та ж система Гауса-Крюгера, тільки номенклатура базових карт масштабу 1 : 100 000 побудована по-іншому.

Карти масштабу 1 : 100 000 системи координат 1963 р. позначалися за прикладом карт СК-42: листи позначені номерами рядів широти й колонок довготи. Карти масштабу 1 : 50 000 в системі координат СК-63 не видавалися.

VIII. 1. АВСТРІЙСЬКІ (АВСТРО-УГОРСЬКІ) МАПИ

Найповніша колекція австрійських топографічних карт в Україні зберігається у фондї кабінету картографії Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника.

Карти Квартирмейстерства австрійського Генерального штабу (*des österreichischen Generalquartiermeisterstabes*) були створені в 1749–1854 роках для 45 окремих австрійських коронних країв, сусідніх областей або земель. Картографами було охоплено простір Середньої Європи: на півночі – від Нідерландів, до узбережжя Північного моря і Західного Бугу в місці впадання її у Віслу; на південному сході – до Валахії (частина нинішньої Румунії); на півдні – до узбережжя Адріатичного моря, Італії та Провансу; на заході – до південно-західної Німеччини та окремих земель Франції. Всього було створено 4 685 аркушів карти, з них по Галичині та Лодомерії – 413 аркушів. Листи мають розмір близько 63 × 42 см. Масштаб карт 1 : 28 800.

1763 р. імператриця Марія-Терезія розпорядилася почати військово-топографічне картографування всієї Австрійської імперії. Але основна робота по зйомці місцевості проходила вже за часів наступного імператора Йосифа II. Тому в історії цей процес відомий більше як **Йосифінське картографування** (**Josephinische Landesaufnahme**). Отже, з 1763 р. по 1787 р. Квартирмейстерство австрійського Генерального штабу з військовою метою виконувало перше знімання (Йосифінське картографування).

Перше знімання Галичини проведено на основі триангуляції (1772–1774 рр.) під керівництвом австрійського картографа Йозефа Лізганіґа (Joseph Xaver Liesganig; 1719–1799) у масштабі 1 : 72 000. Для першого знімання була побудована триангуляційна мережа й виконані астрономічні спостереження на трьох пунктах (Львів, Ряшів, Краків). Детальне знімання виконувалась на основі геометричної мережі. **1778 р. була створена карта “Ost Galizien” на 79**

планшетах (9 листах), на яких за допомогою мензули знімалися об'єкти і подробиці місцевості. Як розвиток геометричної мережі, так і саме здійснення мензуального знімання було виконано під керівництвом цього ж Йозефа Лізганіґа. Задумана як загальна зйомка топографії для політичних і військових потреб, карта Йозефа Лізганіґа створювалася з 1772 р. і була закінчена у 1790 р. Із-за допущених неточностей вона кілька раз доповнювалася і перевидавалася.

У Галичині з 1772 р. картографування виконувалося двома паралельними групами, в результаті чого були створені дві карти – Йозефа Лізганіґа та Фрідріха фон Міґа (Friedrich von Mieg).

«Карта Королівства Галичини і Володимирії» (*Karte des Koenigreiches Galizien und Lodomerien*) або так звана «карта Міґа», створена у 1779–1782 рр. для військових потреб в рамках першого (Йосифінського) знімання території Галичини. Топографічні обміри Східної Галичини розпочалися під керівництвом фельдмаршала-генерала Зеєгера та продовжилися обер-лейтенантом Фрідріхом фон Міґом, а з 1783 р. – майором Вальдау. Один лист мапи охоплює територію $1,6 \times 2,44$ милі, або близько 4-х квадратних миль.

1783 р. Квартирмейстерство австрійського Генерального штабу підготувало по Галичині та Лодомерії 413 аркушів карти (227 аркушів по території сучасної України), але картографічні матеріали залишалися секретними й не публікувалися для загального користування. Створену карту масштабу 1 : 288 000 опубліковано у Відні в 1790 р.

Карта «Lemberg Leopold Lwow». 1783 р. Масштаб: 1 : 28 800.

Формат карти: 63 × 42 см.

Автор карти: Фрідріх фон Міґ.

Видавець: Квартирмейстерство австрійського Генерального штабу.

Опис карти «Lemberg Leopold Lwow» за Сергієм Терещенко:

Легенда:

*У лівій частині плану розташовано назву міста у трьох варіантах: «Лемберг, Леополь, Львув» (*Lemberg Leopold Lwow*).

*На плані довкола міста розміщено назви підміських сіл: Голоско Велике, Голоско Мале, Клепарів, Замарстинів, Збоїська, Малехів, Ласки, Сороки, Острів, Пруси, Каменополь, Теремчисько, Підбірці, Черовіча, Миклашів, Винники, Лусиничі, Пасіка, Дебза, Козельники, Вулька, Кульпарків, Забацова (*Holosko Weliky, Holosko Malij, Kleparow, Zamarstinow, Zboiska, Malechow, Laski, Sroki, Ostrow, Prussy, Kamionopol, Teremczyszko B., Podborce, Czerowitza B., Miklaszow, Winiki, Lesienice, Pasiaka, Debza, Kozielnikij, Wulka, Kulparkow, Zabatschowa B.*).

Характеристика карти:

*План виконано в техніці кольорової літографії.

*На плані схематично позначено конфігурацію окремих будівель та фортифікацій.

*Межі передмість не позначено.

*На плані позначено елементи гідрографії, рельєфу місцевості та особливості ландшафту (сади, ліси і таке ін.)

*Написи на карті виконані німецькою мовою.

Топоніміка карти:

Топоніміка включає близько 100 об'єктів. Більшість об'єктів позначено за допомогою спеціальних умовних позначень».

На фрагменті карти «Винники» показано: територію міста, передмістя, довкільні села (Чишки, Вулька, Сихви, Лисиничі, Підбірці, Підберізці та ін.); в Млинівцях – сім ставів; великий став – між теперішніми вул. Забава та вул. Ломоносова (вздовж сучасної вул. Франка); стави на Першій Вульці (тепер с. Волиця; стави на «Радгоспі»); «Глиняні вали» у західній частині Винник (вік III–II тис. до н. е) та вали в урочищі Діброва; замок та ін.

Особливість графічного виконання карти – деталізація рельєфу місцевості, річок, потоків, ставів. Назви поселень подано польською мовою, що ж стосується більшості топонімів – річок, потоків, гір, урочищ, також часто сіл, то стосовно них, як правило, використано місцеві українські назви.

Опис карти Йозефа Лізаніґа (1783 р.) за Михайлом Влохом:

«Східня половина мапи подає передпілля Львова на сході включно з Винниками. Тут зазначено найцікавіші для історії Винник оборонні споруди, які в археології мають назву «Глиняні вали» і датуються третім на друге тисячоріччя до Хр. Археологи, які згадують про ті вали, вже не бачили їх у другій половині XIX сторіччя, а могли знати про них тільки з переказів, бо 1787 року австрійська влада усунула їх при будові «цісарського гостинця», що переходив по лінії тих валів, правдоподібно вживаючи землю під насипи шляху. Одинокий доказовий слід тих валів зберігся на цій унікальній мапі, бо в наступному виданні мапи вже більше не зазначено їх, а тільки шлях на тім місці.

На цій мапі замкова гора у Винниках нанесена у вигляді зрізаної піраміди із стрімкими, природно оборонними боками із сходу, півдня і заходу, а тільки з півночі вона пов'язана з тереном рівної височини без природної оборони. Тому тут було насипано оборонний вал, який на заході починається поперечною запорою коло вілли нотаря В. Левицького, а закінчується на колонії коло тюрми, де помітно насип до полудня як правдоподібний залишок валу.

Другий віддільний вал зазначено вздовж західнього берега лісу «Діброва», а в південному продовженні оборонної споруди знаходяться мочари на лузі «Лазки», що їх заливали води з «Кута». Вал «Під Дібровою» має дві прірви – переїзди. На іншому місці подаємо за Семеном Магалисом переказ про цей вал. Правдоподібно в початках австрійської влади цей вал також розібрано і по нім не стало сліду, крім

знаку на мапі. Може колись археологічні розкопки розкажуть про походження цього валу. Ця мапа становить цінне доповнення до історії Винник.

При актах «Винники» у віденських архівах до мапи долучено такий військовий список:

«Мапа Винник і околиці, 1 : 28.800 виконав Аббе Ліссганіг 1783 р.

Замок – міцний мур, так само костел. Малі етапи з доброю водою до пиття для людей і худоби. В напрямі Львова багато ставків. Прилеглий ліс складається з молоді бучини. Ліворуч – мочаруваті луги. Дорога до Львова повз стави, переважно вивозом, надзвичайно погана. До Чішок іде добра дорога, так само до Миклашева дорога має твердий ґрунт. Замкова височина домінує коло Підбірців. (Підпис) Abbe Lissganig.»

Карта «General-Charte des Atlases von Galizien und Lodomerien nach der neuen Eintheilung in 19 Kreise mit dem District der Buckowina...» 1790 р. Відень. Поміщена в «Atlas des Roiaumes De Galicie Et De Lodomerie:

Consistant en une Carte générale de ces deux Roiaumes, et en 10 Cartes particulieres des 19 Cercles selon la nouvelle division, avec le District de la Bucovine = Atlas der Königreiche Galizien und Lodomerien».

Автору: Joseph-François Marie (1738–1801) та Mollo Tranquillo (1767–1837).

На карті позначені: Винники (Winiki) та довкільні села. **Винники в складі Львівського округу (№ 12 на карті).**

22 березня 1782 р. цісарева Марія Терезія видала патент, який ліквідував дистрикти. Внаслідок злиття попередніх районів Коломия і Тисмениця в округу Станіслав залишилися 18 округів (циркулів) (Бережанський, Бохенський, Вадовицький, Жешувський, Жовківський, Золочівський, Коломийський, Львівський, Перемишлянський, Самбірський, Сандецький, Станіславський, Стрийський, Сяноцький, Тарновський, Тернопільський, Чортківський і Ясловський), яких після приєднання Буковини в 1786 р. стало 19, їх склад залишався практично без змін до 1860-х років, за винятком перетворення в 1849 р. округу Буковина в окремий коронний край – Герцогство Буковина. Львівський округ утворений 1782 р. Існував до 1867 р., коли було скасовано округи та залишено лише повітовий адміністративний поділ (повіти виділені у складі округів у 1854 р.).

1820 р. Карта «**Strassenkarte von Galizien**».

Автор: Johann Blaim.

На карті позначені: Винники (Winiki), німецька колонія Унтерберген (Unterbergen) та довкільні села.

1820 р. Карта «**Karte von GALIZIEN**». Масштаб 1 : 390 000.

Аркуш «Sect VIII».

На карті позначені: Винники (Winiki); німецька колонія Вайнберген (Weinberg); німецька колонія Унтерберген (Unterbergen) та довкільні села.

1824 р. Карта «*Königreich Galizien und Lodomerien*» (Королівство Галичини та Лодомерії). Масштаб 1 : 288 000.

Аркуш «*Tab. XVII Lemberg*».

Автор: Йозеф Лізганіг.

На карті позначені: Винники (Winniki); німецька колонія Вайнберген (Oberweinbergen); німецька колонія Унтерберген (Unterbergen); Вулька Сихівська (Wulka Sichowska); поселення Pasieka (Пасіка) на захід від Млинівців та довкільні села.

У Відні було видано цю карту під назвою «*Ost Galizien*» на 9 листах у масштабі 1 : 72 000 (1778 р.). На карті зображено райони з адміністративними центрами: Тарнув, Жешув, Сянок, Дукля, Замость, Перемишль, Львів, Золочів, Тернопіль, Бережани, Стрий, Самбір, Станіславів (Івано-Франківськ), Заліщики і Чернівці. Згодом цю карту Йозеф Лізганіг зменшив до масштабу 1 : 144 000, а у 1786–1790 рр. ще зменшив австрійський картограф Йоганн Маркс фон Ліхтенштерн (1765–1828) до масштабу 1 : 288 000 та після виготовлення її мідериту Готфрід Прікснер (1746–1819) видав на 49 аркушах (31,3 × 23,4 см) під назвою «*Regna Galiciae et Lodomeriae*» (Відень, 1790 р.). Загальний формат карти 165 × 230 см.

Після цього карта вийшла ще декілька разів, зокрема у 1794 р. у Львові з покажчиком населених пунктів «*Index Locorum omnium Galiciae, Lodomeriae atque ad huius calcem adjectu Bukovinae*» окремою книгою.

Останнє видання карти під назвою «*Koenigreich Galizien und Lodomerien*» на 33 аркушах вийшло у Відні у 1824 р. На карті показано понад 10 тис. населених пунктів. Топографічні карти Галичини Й. Лізганіга 1790 р. і 1824 р. у порівнянні з попередніми рукописними картами були наступним кроком в еволюції картографування західноукраїнських земель і стали підосновою для видання подальших карт Австрійської імперії.

1806 р. Францисканське знімання.

Було розпочато роботи по другому зніманню території Австрійської імперії, які тривали до 1869 р. Знімання виконувало для військових потреб Австрійське Генеральне квартирмейстерство, а з 1839 р. – Військово-географічний інститут у Відні, який було відкрито того самого року. На основі знімальних планшетів масштабу 1 : 28 800 у 1810–1879 рр. видавали «Топографічну карту Австрійської монархії» (відома як стара спеціальна карта) в масштабі 1 : 144 000 на всю територію Австрійської імперії. Знімання проводились у масштабі в 1 віденському дюймі – 400 махових сажнів (1 : 28 800) у поперечній квадратній проекції Кассіні (міста знімались у масштабі 1 : 14 400). Геодезичною основою знімань були пункти кадастрової триангуляційної мережі. Рельєф зображувався за допомогою штрихів у видозміненій шкалі Лемана. Крайньою межею зображення пологості рельєфу при зніманні Галичини було

прийнято кут 50°, а не 45°, як у шкалі Лемана. Штрихи укладались на основі горизонталей, які у виданні не показувались.

1836 р. опублікована багатоаркушева чорно-біла карта «Львів з околицями» у масштабі 1 : 14 400 (63 × 41,7 см), яка була перевидана у 1870 р. **На карті зображено Винники.**

План «Lemberg mit seinen Umgebungen nach der Original Aufnahme des k.k. General Quartiermeisterstabes auf Stein gravirt im Jahre 1836» (Львів з його околицями на основі оригінального топографічного огляду ц.-к. Генерального квартирмейстерського штабу, літографія 1836 року). Масштаб 1 : 14 400.

Розмір карти: 63 × 42 см.

Видавець: Квартирмейстерство австрійського Генерального штабу.

План охоплює західну околицю Винник. Позначено урочище «Жупан» (Zupan), частину ставів на р. Марунька.

Фрагмент плану міста 1836 р. було використано для проектування траси залізничної колії, яка сполучила Львів з Краковом у 1861 р. План виконано для військових потреб під час другого топографічного огляду території Галичини. Червоною лінією нанесено проект майбутньої залізничної колії Львів-Краків. На плані довкола міста розміщено назви підміських сіл: Вулька, Кульпарків, Клепарів, Знесіння, Кривчиці, Пасіка, Персенківка (Wulka, Kulparkow, Kleparow, Zniesienie, Krzywczuce, Pasiaki, Persenkowka).

1846 р. Карта «Karte des Königreiches Galizien» (Карта Королівства Галичини).

Видавництво: Відень.

На карті позначені: Виники (Winiki); Чишки (Czyski); Підбірці (Podberse) та довкільні села.

1855 р. Карта «Uibersichts karte... Königreich Galizien und Lodomerien und des Herzogthums Bukowinia» (Адміністративна карта Королівства Галичини, Лодомерії та Буковини).

Мова німецька.

На карті позначені: Виники (Winiki); великі села; міста і т. д.

Мапа цікава тим, що на ній позначено Винниківський повіт (Львівський округ) та його межі. 1854 р. була проведена адміністративна реформа, згідно з якою у складі Королівства Галичини та Володимирії були утворені повіти. **Винниківський повіт** існував у період з 1854 р. до 1867 р. 1867 р. були скасовані округи, а повіти реорганізовані: частина зникла, а частина збільшилася за рахунок інших. Винниківський повіт було приєднано до Львівського.

1855–1863 pp. Карта «Uibersichts karte... Königreich Galizien und Lodomerien und des Herzogthums Bukowinia» Карта «Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien...» (Адміністративна карта Королівства Галичини та Лодомерії...). Масштаб 1 : 115 200.

Повна назва карти – «Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit dem Grossherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina in 60 Blättern, C.R. von Kummersberg».

Аркуш «21. Umgebungen von Lemberg Winniki Gliniany». 1855 р.

На карті позначені: Винники (Winniki); німецька колонія Вайнберген (Weinberg); німецька колонія Унтерберген (Unterberg); урочище Діброва (Dabrowa); р. Марунька (Marunka); р. Сихівська (Siechowska); потік Чепін (Czerpin); корчма Принада (Przenada) між Винниками та Лисиничами; Чортова Скеля 217,3 м н. р. м. (Czertowa skala); урочище Кам'яна гора (Kamienna góra) на захід від Чортової скелі; урочище Ялівець (Jalowiec) в районі сучасного дріжджзаводу; будинок мисливця («Jägerhaus») в районі урочища Млинівці; урочище На Пасіках (Na pasiekach) між Млинівцями та Ялівцем; тютюнова фабрика; урочище Двір (Dwór) з церквою (теперішнє с. Волиця); цегельня на Другій Вульці; Великий ліс (Wielki Las) між Сиховом і Винниками; урочище Вулька (Wulka); поселення – Перша Вулька, Друга Вулька, Третя Вулька, Сихівська Вулька та довкільні села.

1855–1863 рр. капітан **Карл Куммерер Ріттер фон Куммерсберг** видав «Адміністративну карту Королівства Галичини та Лодомерії...» на 60 аркушах. На окремих аркушах видані плани Кракова, Львова (аркуш №24), Чернівців. До 1857 р. було опубліковано 25 аркушів, до 1859 р. – 31 аркуш, інші – у 1860–1863 рр. Друк і наклад карти здійснений видавництвом Артарія і Коу Відні (*Artaria & Compagnie*). Компанія спеціалізувалася на виданнях та торгівлі у трьох галузях: мистецькому, музичному та картографічному. Фірма заснована у Відні 1770 р. вихідцем з Італії Джованні Артаріасом (*Giovanni Artarias*). З 1775 р. фірма розташовувалася за адресою: вул. Кохльмаркт, 9 (*Kohlmarkt*) у Відні.

1920 р. Відділ карт Артарії увійшов до складу картографічної фірми Г. Фрайтага і Берндта (*Kartographische Anstalt G. Freytag & Berndt*). 1944 р. фірму перейменовано на «*Freytag-Berndt u Artaria KG*». Існує дотепер.

1855 р. «Ethnographische Karte der oesterreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von der k.k. Direktion der administrativen Statistik» (Етнографічна карта Австрійської монархії). Масштаб 1 : 864 000. Автор: Карл Черніг (Karl Czernig).

Формат карти: 61 × 80 см.

На карті позначені: німецька колонія Вайнберген (Weinbergen) з переважанням німецького населення; Чишки й Білка – з польським населенням.

Карта була опублікована перший раз в 1855 р., друге видання 1856 р., пізніше в монографії Карла Черніга «Етнографія Австрійської монархії» (*Ethnographie der oesterr. Monarchie*; 1857). Карта перевидавалася декілька разів, зокрема і в 1868 р.

Праця Карла Черніга «Етнографія Австрійської монархії» стала фундаментом усіх подальших досліджень етнічного складу Австрійської (з 1867 р. – Австро-угорської) імперії. Карл Черніг використав найширші дані: церковного обрахунку, адміністративної статистики з етнічним походженням підданих, результатів ревізій 1843 та 1845 рр. та перепису 1850–1851 рр. За обрахунками К. Черніга, українців (русинів) в Австрійській монархії нараховувалось 2 940,1 тис. (в Галичині – 2 281,8 тис., на Буковині – 145 тис., в Угорщині (Закарпатті) – 440 тис., на Воєводині – 6,8 тис., в лавах регулярного війська – 65,9 тис.). Ці дані відповідали дійсності за виключенням Буковини, де частина українців була помилково віднесена до валахів.

1856–1859 рр. Карта «**Generalkarte des Österreichischen Kaiserstaates**» (Генеральна карта Австро-Угорської монархії). Масштаб 1 : 576 000.

Повна назва карти: «Generalkarte des österreichischen Kaiserstaates mit einem großen Theile der angrenzenden Länder». Складається з 20 аркушів.

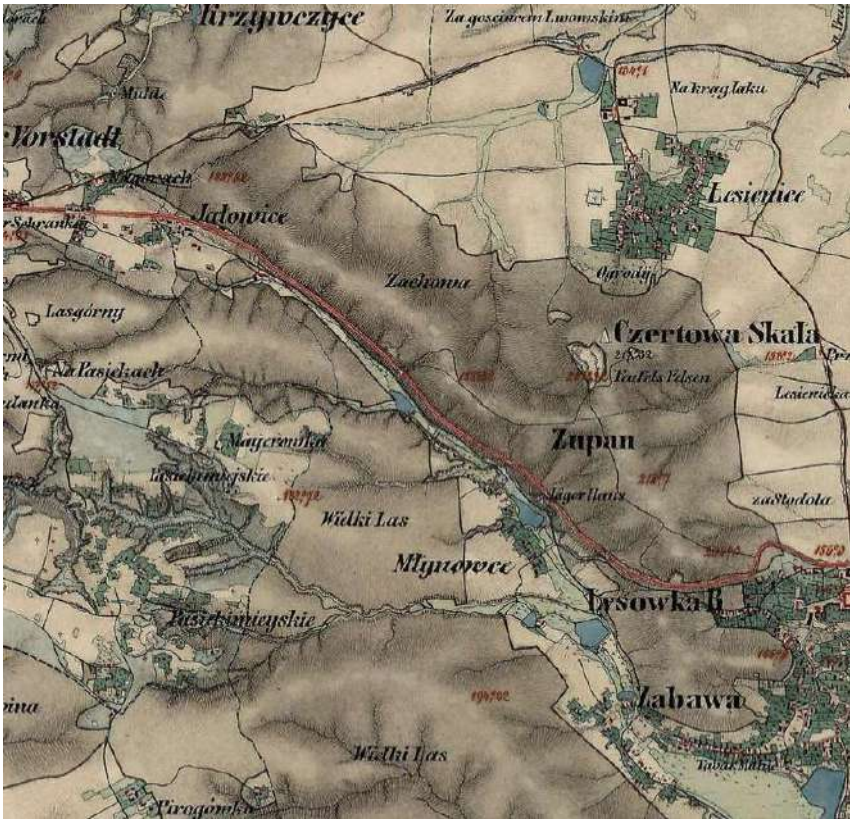
Аркуш «V Lemberg». 1856 р.

Аркуш «III-IV-V-VIII-IX-X Brünn, Krakau, Lemberg, Wien, Debreczin, Klausenburg». 1856 р.

Автор: Йозеф Шеда (1815–1888 рр.; генерал-майор, географ, картограф). Був начальником літографського відділу Військово-географічного інституту у Відні. Уклав і видав ряд карт, зокрема «Генеральну карту Європи Фердинанда I» (1845–1847).

На карті позначені: Винники (Winniki); німецька колонія Вайнберген (Weinberg); німецька колонія Унтерберген (Unterberg); р. Марунька (Marunki B.); поселення Вулька (Wulka) та довкільні села.

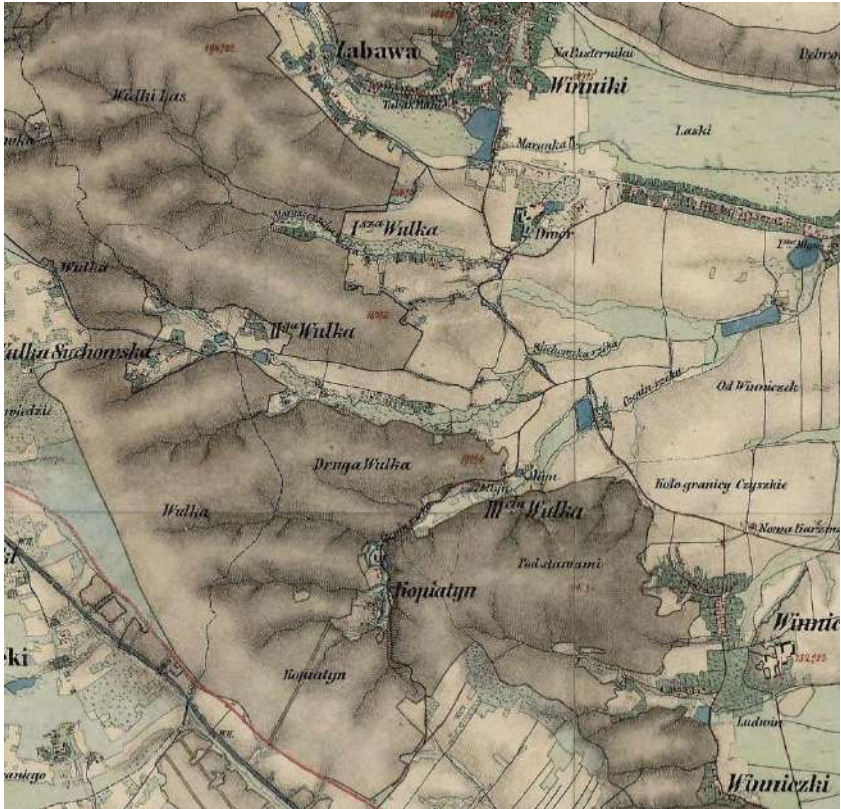
1861–1864 рр. Карта «**Franzische Landesaufnahme (Second Landesaufnahme) Galizien und Bukowina**» (Австрійська військова топографічна карта Галичини та Буковини). Масштаб: 1 : 28 800.

Видавництво: Квартирмейстерство австрійського Генерального штабу.

Формат карти: 62 × 41.5 см.

Всього відомо 2 628 аркушів цих карт, які зберігаються в австрійських державних архівах.

На карті позначені: Винники (Winniki); німецька колонія Вайнберген (Weinberg); німецька колонія Унтерберген (Unterberg); тютюнова фабрика; урочище Діброва (Debrowa); р. Марунька (Marunka); урочище На пастерніку (пасовищі) (Na Pasterniku) (територія теперішніх вул. Соборності, Незалежності, Сагайдачного та району Загороддя); урочище Лазки (Laski) між р. Марунькою та Дібровою; р. Сихівська (Siechowska); урочище Жупан (Zupan); урочище Лисівка (Lysowka); урочище За стодолю (za Stodola) (територія колишнього цегельного заводу); корчма Принада (Przenada) між Винниками та Лисиничами; Чортова Скеля 217,3 м н. р. м. (Czertowa skala); урочище Ялівець (Jalowice) в районі сучасного дріжджзаводу; урочище Майорівка (Maierowka) між Великим Лісом та урочищем На Пасіках; урочище На Пасіках (Na Pasiekach) між Майорівкою та Ялівцем; урочище Пасіки міські (Pasieki miejskie) між Великим лісом та Майорівкою; урочище Забава (Zabawa); урочище Двір (Dwór) з церквою (теперішнє с. Волиця); потік Чепін (Czerpin); цегельня на Другій Вульці; Великий ліс (Wielki Las) між Сиховом і Винниками; урочище Вулька

(Wulka); поселення – Перша Вулька (Wulka), Друга Вулька, Третя Вулька, Сихівська Вулька (Wulka Sichowska), Коп'ятун (Коп'ятин) – на південний захід від Третьої Вульки та довкільні села.

1872 р. Карта «Galicyja i Lodomeryja z ksiestwami Bukowina, Oswiecimem, Zatorem i wielkiem ksiestwem Krakowskiem dla uzytku szkól ludowych».

Автор: Wladyslaw Mieczynski.

На карті позначені: Винники (Winniki) та довкільні села.

1873–1918 рр. Карта «Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie» (Нова спеціальна карта Австро-Угорської монархії та приєднаних областей). Масштаб 1 : 75 000.

Видавництво: Військово-географічний інститут, Відень.

Карта неодноразово перевидавалася.

Аркуш «ZONE 6 COL XXX LEMBERG». 1898 р.

Аркуш «ZONE 6 COL XXX LEMBERG». 1904 р.

Аркуш «ZONE 6 KOL XXX LEMBERG». 1911 р.

Аркуш «ZONE 6 KOL XXX LEMBERG». 1912 р.

Аркуш «ZONE 6 KOL XXX LEMBERG». 1915 р.

На карті позначені: Винники (Winniki); німецька колонія Вайнберген (Weinbergen); німецька колонія Унтерберген (Unterbergen); р. Марунька (Marunka); потік Чижківський (Czyszkowski); урочище Діброва (Dabrowa); Чортова скеля 414 м (Czartowska Skala); Ліс Жупан 303 м н. р. м. (Las Zupan); урочище Приска (Pryska) в районі сучасної вул. Забава; Великий ліс (Wielki Las) між Сиховом і Винниками; урочище Млинівці (Mlynowce); урочище Ялівець (Jalowiec) в районі сучасного дріжджзаводу; «Brauhaus» (пивоварня; бровар Грунда) на території теперішнього дріжджзаводу; між Млинівцями і Ялівцем – урочище Маєрівка (Majęówka); тютюнова фабрика; тютюнові млини на р. Марунька; Ліс Вулька (Las Wólka); поселення – Перша Вулька (Wólka), Друга Вулька, Третя Вулька, Сихівська Вулька та довкільні села.

На основі другого Францисканського топографічного знімання, що виконували у масштабі 1 : 28 800 (в 1 віденському дюймі – 400 махових сажнів), було укладено «Топографічну карту Австрійської монархії» масштабу 1 : 144 000 у проекції Кассіні-Сольднера, яку видавали упродовж 1810–1879 рр. Проте, наприкінці 1860-х років ця карта (сьогодні відома як «стара спеціальна карта») уже не відповідала вимогам армії та економічного розвитку країни, які потребували точніших і докладніших карт.

Упродовж 1869–1887 рр. на основі оновленої триангуляційної мережі Військово-географічний інститут проводить третє топографічне знімання (**Францискансько-Йосифінське**). У результаті кожної такої зйомки територія Австро-Угорщини була покрита топографічними картами. Високий розвиток військового топографічного знімання Австро-Угорщини у другій половині XIX – на початку XX ст. пов'язаний насамперед з успішною діяльністю Військово-географічного інституту.

1868 р. було видано тимчасові, а в 1875 р. остаточні інструкції для наступного третього топографічного знімання у масштабі 1 : 25 000 (а в околицях великих міст – у масштабі 1 : 12 500). За матеріалами знімання масштабу 1 : 25 000 у 1873–1889 рр. було створено «Нову спеціальну карту Австро-Угорської монархії та приєднаних областей» масштабу 1 : 75 000, яка називалась ще Генеральною штабною картою.

Вся територія картографування була розділена за довготою на 35 колон і за широтою на 37 зон. Карти укладені в багатогранній проекції на еліпсоїді Бесселя, довгота від острова Ферро в Атлантичному океані. Розмір карти за широтою становив 15', за довготою – 30', тобто аркуш топокарти масштабу 1 : 75 000 укладався на основі чотирьох планшетів масштабу 1 : 25 000. Спочатку було видано 715 аркушів, пізніше додано ще 185 аркушів на територію Югославії та Румунії. Всі карти видруковані чорною фарбою, частина – п'ятьма фарбами. Зображення рельєфу окрім штрихів Леманна і відмивки (тінювання) уперше в топографічному картографуванні в Австрії було показано горизонтальними з висотою перерізу 50 м на рівнинній території та 100 м – у гірських районах. Назви окремих аркушів

спочатку означали комбінацію арабських і римських цифр (нумерація зон і колон), але після 1910 р. було прийнято нове (чотириох цифрове) позначення. Карту розмножували у Військово-географічному інституті способом мідериту. Вся територія України, що входила до складу Австро-Угорської монархії, була закартографована на 88 аркушах. Зі спеціальної карти масштабу 1 : 75 000 було виготовлено відбиток околиць Львова.

1876 р. Карта «*Królestwo Galicyi...*» (Королівство Галичина та Велике князівство Краківське).

Видавництво: Відень.

Мова польська.

На карті позначені: Винники (Winniki) та великі населені пункти.

1884–1911 pp. Атлас «*Atlas geologiczny Galicyi*» (Геологічний атлас Галичини). Масштаб 1 : 75 000.

Аркуш «Pas 5 slup XI Lwów Zeszyt 10». 1898 р.

Видавництво: Kraków: wyd. nakł. Wydziału Krajowego Królestwa Galicyi i Lodomeryi: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1898 (Wiedeń: wyk. w Zakładzie Wojskowym Geograficznym).

На карті позначені: Винники (Winniki); німецька колонія Вайнберген (Weinbergen); німецька колонія Унтерберген (Unterbergen); урочище Принада (Przenada) між Винниками та Лисиничами; урочище Луки за ставом (Lanki za stawem) в районі вул. Кільцева; урочище Коригина (Когутуна) на північ від урочища Луки за ставом; р. Марунька (Marunka); потік Чижківський (Czyszkowski); урочище Діброва (Dabrowa); Чортова скеля 418 м (Czartowska skala); Ліс Жупан 303 м н. р. м. (Las Zupan); урочище Приска (Pryska) в районі сучасної вул. Забава; Великий ліс (Wielki Las) між Сиховом і Винниками; урочище Млинівці (Młynowce); урочище Ялівець (Jalowiec) в районі сучасного дріддржавоуду; між Млинівцями і Ялівцем – урочище Маєрівка (Majerówka); тютюнова фабрика; тютюнові млини на р. Марунька; Ліс Вулька (Las Wólka); поселення – Перша Вулька (Wólka), Друга Вулька, Третя Вулька, Сихівська Вулька і т. д.

1886 р. Карта «*Galicyja i Lodomerya...*» (Галичина та Лодомерія...).

На карті позначені: Винники (Winniki) та довкільні села.

Мова польська.

1887–1918 pp. Карта «*Generalkarte von Mitteleuropa*» (Генеральна карта Середньої Європи). Масштаб 1 : 200 000.

Аркуш «42°50'. Lemberg».

На карті позначені: Винники (Winniki); німецька колонія Вайнберген (Weinbergen); німецька колонія Унтерберген (Unterbergen); урочище Млинівці (Młynówce); р. Марунька (Marunka); Чортова Скеля (Czartowska Skala 414 м н. р. м.); Перша Вулька (Wólka), Друга Вулька, Третя Вулька та довкільні села.

Карта «*Generalkarte von Mitteleuropa*» створена на основі «Спеціальної карти...» масштабу 1 : 75 000. 1887 р. Військово-

географічний інститут (Відень) розпочинає видання «Генеральної карти Середньої Європи». Карта нараховувала 265 аркушів, з яких 48 аркушів охоплюють територію сучасної України та українських етнічних земель поза її кордонами. Карта охоплює територію від 24°30' (від Ферро) на заході до 48°30' (лінія Київ – Одеса) на сході, від 53°30' на півночі до 38°30' на півдні (в Італії – до 41°30').

Укладання аркушу карти проводили на основі 8 аркушів «Спеціальної карти...». Аркуші називались за осьовими меридіаном і паралеллю та назвою найбільшого населеного пункту, наприклад «42°50' Lemberg», «44°51' Rowno» та ін. Карти видруковані у чотири фарби, неодноразово перевидавались, особливо напередодні та під час Першої світової війни у 1910-их роках.

1873–1878 рр. Карта «**General Karte von Central Europa**» (Генеральна карта Центральної Європи). Масштаб 1 : 300 000.

Аркуш «N 6 Stanislau». 1875 р.

Видавництво: Військово-географічний інститут, Відень.

Карта неодноразово перевидавалася.

На карті позначені: Винники (Winniki); німецька колонія Вайнберген (Weinberg); німецька колонія Унтерберген (Unterberg); Вулька (Wulka) та довкільні села.

Середньомасштабна топографічна карта видана Військово-географічним інститутом у 1873–1878 рр. На основі похідних картографічних матеріалів другого топографічного знімання (перевидавалась до першої половини 1880-их років). Пізніше була замінена «Генеральною картою Середньої Європи» масштабу 1 : 200 000, укладеною за матеріалами третього топографічного знімання.

«Генеральна карта Центральної Європи» видана на 207 аркушах (48 × 41,8 см), із них 22 аркуші охоплюють частини території сучасної України та українських етнічних земель поза її кордонами.

Частина карт (72 аркуші) укладена Військово-географічним інститутом за новими матеріалами генерала Й. Шеда, будучи збільшенням вищезгаданої карти, і видана у чорно-білому та триколовому варіантах під назвою «Генеральна карта Австро-Угорської монархії».

На основі «Генеральної карти Центральної Європи» у 1877–1878 рр. видається «Військово-маршрутна карта Австро-Угорської монархії, Боснії та Герцеговини» масштабу 1 : 300 000 на 56 аркушах. На карті показані шляхи, залізниці та місцевості, що є важливими для військових.

1888 р. Карта «**Die Kronlander Galizien und Bukowina**». Масштаб 1 : 400 000.

Автори: Генріх Берггаус (Berghaus Heinrich; 1797–1884), Фрідріх Хандтке (Handtke Friedrich; 1815–1879), Соґр Карл (Карл Зор).

Карта міститься в атласі. Атлас друкувався в 1888, 1891, 1892, 1894, 1895 рр. Спеціальне видання 1908 р.

На карті позначені: Винники, Лисиничі, Гаї та ін.

Подано межі повітів. Винники в складі Львівського повіту. В лівому куті карти міститься план Львова з околицями (масштаб 1 : 115 200).

1892 р. «Етнографічна карта Австро-Угорщини та Румунії». Українці на карті позначені як *Rusi* (Руси). Значну увагу автор приділив ареалу поширення німецького етносу. Зокрема, біля Львова показана німецька колонія Вайнберген (Винники).

Автор: Генріх Кіперт.

1894 р. Карта «*Mapa ścienna Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z Księstw: Oświęcimskiem i Zatorskiem*».

Автор: Станіслав Майерський (Stanisław Majerski; 1852–1926), польський географ та історик.

Видавництво: Львів (Lviv).

На карті позначені: Винники (Winniki); Чортова скеля (418); річка Марунька (Marunka) та довкільні села.

1914 р. Карта «*Operationskarte*» (**Оперативна карта**). Масштаб 1 : 400 000.

Карта неодноразово перевидавалася.

Аркуш «J 4 Lemberg». 1914 р.

Аркуш «J 4 Lemberg». 1915 р.

На карті позначені: Винники (Winniki); висота Чортової (Чатової скелі) 414 та довкільні села.

З 1912 р. по 1918 р. в картографічному інституті у Відні видавалася «Австрійська карта Європейської частини Росії» (*Operationskarte «R»*) (10 верст). Масштаб: 1 : 400 000 або в 1 см – 4 км або 10 верст в дюймі. Карта охоплює значну частину європейської частини Російської імперії, крім Балтійського регіону. Національні та провінційні кордони присутні, однак, ці регіони не вказані конкретно.

1882–1918 pp. Карта «*Übersichtskarte von Zentraleuropa*» (Оглядова карта Середньої Європи).

Масштаб 1 : 750 000.

1918 р. Аркуш «*Sekt. VI LWOW WLODZIMIERZ WOLYNSKI CZERNIOWCE*».

Аркуш «Е. 2. Tarnopol Brody Stryj Czernowitz». 1917 р.

На карті позначені: Винники (Winniki) та довкільні села.

Видана у 1882–1886 рр., спочатку на 45 (34 × 40 см), а згодом – на 54 аркушах (передавалась до 1915 р.). Друк і наклад карти здійснений видавництвом «Артарія і Ко» (*Artaria & Compagnie*) у Відні. Карта укладена Військово-географічним інститутом на основі «Генеральної карти Центральної Європи» масштабу 1 : 300 000. На 10 аркушах цієї карти зображено територію українських земель. Замінена в 1902 р. «Оглядовою картою Європи» того ж масштабу.

З 80-их років XIX ст. на теренах Галичини, у тім числі й Львівщини, розпочались роботи з геологічного знімання у масштабі 1 : 75 000. Роботи здійснювали польські геологи А. Ломницький та В. Тейсейре. Результати знімання знайшли своє відображення

у видаваному впродовж низки літ «Геологічному атласі Галичини» (1895–1912). Карти атласу виходили окремими зошитами разом з текстом і таблицями. До Першої світової війни в 1914 р. було видано 25 зошитів з 101 аркушем.

За Іваном Франком («Галицьке краєзнавство»): «Окремої згадки заслуговує цінне видання «Геологічного атласу Галичини», яке виходить на гроші краю і здійснюється молодими природознавцями Зубером і Дуніковським».

Під час складання карт «Геологічного атласу Галичини» було зроблено значний крок вперед з вивчення пліоцен-четвертинних відкладів, що в свою чергу, дало можливість використовувати ці дані для робіт з геоморфології Передкарпаття.

1894 р. 1910 р. Карта «*Mapa ścienna Królestwa Galicyi i Lodomeryi z Wielkiem Księstwem Krakowskiem z Księstw: Oświęcimskiem i Zatorskiem*». Масштаб 1 : 350 000.

Автор: Станіслав Маєрський (Stanislaw Majerski).

Видавництво: Львів. Мова польська.

На карті позначені: Винники (Winniki); Чортова скеля (418); річка Марунька (Magunka) та довкільні села.

1900 р. Карта «*Mapa Galicyi*». Мова польська.

На карті позначені: Винники (Winniki), як центр Винниківського судового повіту та довкільні села.

1903 р. Карта «*Galicyja...*» (Галичина. Адміністративна карта). Масштаб 1 : 1 055 072.

Автор: Станіслав Маєрський (Stanislaw Majerski; 1852–1926) – польський географ та історик, член ради Львова, автор першої польської гіпсометричної карти. Навчався в гімназії св. Анни в Кракові та на філософському факультеті Ягеллонського університету (1879). Потім переїхав до Львова. 1894 р. взяв участь у міжнародному географічному конгресі в Лондоні. 1894 р. опублікував першу польську гіпсометричну карту «*Mapę ścienną Królestwa Galicji i Lodomerii z Wielkim Księstwem Krakowskim z księstwami oświęcimskim i zatorskim*» (масштаб 1 : 350 000). Мова польська.

На карті позначені: Винники (Winniki) та довкільні села.

1904 р. Атлас «*Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej wydany z adnotacjami Akademii Umiejtności w Krakowie. Epoka przełomu z wieku XVI do XVII. Dział*» // «*Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej*» (Атлас історичний земель Речі Посполитої).

Автор: Олександр Яблоновський.

На карті позначені: Винники (Winniki) та довкільні села.

На Першому з'їзді польських істориків ім. Яна Длугоша у Кракові в 1880 р. Станіслав Смолька оголосив проєкт розроблення історичної мапи на підставі джерел XV–XVI ст. Вона мала включати такі елементи: кордони костьольного, політичного, судового поділу, розміщення королівських і церковних володінь. Він пропонував нанести на мапу-основу, складену на підставі карти давньої Польщі з прилеглими землями сусідніх країн з мірилом 1 : 300 000, видану генералом

Войцехом Хржановським у 1859 р. Концепція цього історичного атласу ґрунтувалася на «Zródłach dziejowych» Олександра Яблоновського і Адольфа Павінського. Згідно з первинною концепцією, атлас мав складатися з трьох частин – Пястовські землі – Велика Польща, Мала Польща, Мазовія і Підляшшя, друга частина це Руськ Землі – Червона Русь, Поділля і Наддніпрянщина без Чернігівщини та третя частина – Литва [*Ніна Весельська*].

Однак реалізованою була тільки одна частина запланованого атласу. У 1904 р. польським істориком Олександром Яблоновським було видано «Atlas historyczny Rzeczypospolitey Polskiej...». Не дивлячись на те, що запланована робота не була завершена, вона виявилася переломною в еволюції концепції історичних атласів з огляду на застосування картографічної основи з великим мірилом, а також на реконструкцію елементів історичного змісту. Його новаторство полягало в першому, в історії польської історичної картографії, відтворенні на основі з мірилом 1 : 300 000 – вказаному С. Смолькою – земельної власності, границь, поділів землі і заселення на переломі XVI і XVII ст. [*Ніна Весельська*].

На картах атласу детально відображено адміністративний устрій українських земель на зламі XVI–XVII ст. у складі Польщі. В атласі подано межі та центри воєводств, земель і повітів, волостей (гмін). Територія адміністративних одиниць виділена способом якісного фону. Атлас містить 16 аркушів карт (60 × 74,5 см) і два аркуші таблиць. Підготовку до видання і друк здійснив Військово-географічний інститут у Відні [*Ніна Весельська*].

Карта «**Österreich-Ungarische Monarchie**».

Масштаб 1 : 1 000 000.

Карта неодноразово перевидавалася.

Аркуш «Blatt 2. Nordöstlicher Theil». 1910 р.

На карті позначені: Винники (Winniki) та довкільні села.

VIII. 2. ПОЛЬСЬКІ МАПИ

1772 р. Карта «**Woiewodztwo Ruskie, część Krakowskiego, Sędomirskiego y Bełzkiego z Granicami Węgier, y Polski, ktore Gory Karpackie, Nakształt łańcucha Wyciągnięone, od Gory Wolska, aż do Talabry, wyznaczaią** (Воєводство Руське, частина Краківського, Сандомирського і Белзького з кордоном Угорщини і Польщі, вздовж якого, як витягнутий ланцюг, простягаються гори Карпати від гори Вольська до гори Талабри). На карті зображені Львівська (Ziemia Lwowska), Перемишльська (Ziemia Przemyslska), Сяноцька (Ziemia Sanocka), Жидачівська (Ziemia Zydaczewska), Галицька (Ziemia Halicka) землі.». Масштаб – приблизно 1 : 673 000.

Видавництво: Париж.

Автори: Джованні Антоніо Ризци Занноні (Giovanni Antonio Bartolomeo Rizzi Zannoni; 1736–1814) – італійський географ та картограф; Францішек Флоріан Чакі (Franciszek Florian Czaki (Csaky de Kerestszegh); ?–1772) – картограф, капітан артилерії; Ян Ендерсх (Jan Fryderyk Endersch; 1705–1769) – картограф, математик, механік.

На карті позначені: Винники (Winniki) та великі населені пункти.

Карта поміщена в атласі (перший атлас польських земель).

Назва атласу: “Carte de la Pologne: Divisée par provinces et palatinats et subdivisée par districts, construite d'après quantité d'arpentages d'observations, et de mesures prises sur les lieux” (Карта Польщі, поділена на краї та воєводства, а також на округи, відтворена за численними розмежуваннями, спостереженнями і вимірами, здійсненими на місцевості).

Карти атласу охоплюють територію сучасної України, Польщі, Литви, Білорусі та західних районів Росії. Ініціатором видання був князь, меценат Юзеф Олександр Яблоновський (*Józef Aleksander Jabłonowski*).

Робота над атласом розпочалася в 1740 р. Для цього проводилися спеціальні детальні знімання воєводств. Завершальна робота виконувалася в Парижі.

Це перший детальний великомасштабний атлас Польщі до її поділів у 1772, 1793 і 1795 рр. Карти гравійовані та ілюміновані від руки. Атлас складався з 23 карт (однієї генеральної карти «Wizerunek powszechny Polski y Litwy» та її окремих частин). На л. 21 поміщена гравюра, де крім назви атласу, вказівки автора і року видання, присвяти Ю. Яблоновському, зображені алегоричні елементи, професійні атрибути (геодезичні інструменти), жанрові сцени.

На л. 22 вказано графічний масштаб в різних величинах (англійські, французькі милі, російські версти і т. д.), умовні знаки. На аркушах 2, 5, 6 на місці акваторії Балтійського моря поміщені зображення вітрильників, що є характерним для оформлення старих карт.

Кожен аркуш карти має власну назву. Рельєф зображений рисунком та штрихуванням. Одним з важливих елементів змісту карти є державні кордони, а також кордони воєводств і повітів. Це дозволяє визначити адміністративно-територіальну приналежність населених пунктів.

Карти досить точно і детально показують місцевість, мають координатну сітку, хоча зображення окремих географічних об'єктів не позбавлене помилок і спотворень. Крім того, показані багато елементів тематичного змісту, які зазвичай відсутні на загальногеографічних картах: ліси, мости, переправи, озера, болота, трясовини, дороги, канали, млини, скляні заводи, паперові фабрики, кузні та ін.

Відзначено наявність в населених пунктах замків, фортець, адміністративне значення міст, а також ярмарки, пошти, корчми,

університети, центри архієпископств, абатств, монастирі, місцеперебування чудотворних ікон.

Місця видобутку корисних копалин: срібла, золота, олова, міді, залізних руд, сірки, солі, свинцю, купоросу, алюмінію і т. д.

1919 р. Карта «**Winniki**». Масштаб 1 : 25 000.

Видавництво: Biuro Kartograficzne Oddz. IV. Dow. Gen. Iwaszkiewicza.

На карті позначені: Винники (Winniki); німецька колонія Вайнберген (Weinberg); німецький цвинтар; німецька колонія Унтерберген (Unterberg); залізнична колія Львів-Підгайці; залізнична станція на теперішній вул. Івасюка; урочище Діброва (Dabrowa); між Вайнбергеном та Унтербергеном – урочище Під діброва (Pod dabrowa); Ліс Жупан (Las Zupan); урочище Лисівка (Lysówka); Чортова скеля 414 м н. р. м. (Czartowska Skala); урочище Млинівці (Mlynowce); залізнична станція Маріївка (Mariówka); г. Приска 360 м н. р. м. (Góra Pryska) в районі сучасної вул. Забава; Великий ліс (Wielki Las) між Сиховом і Винниками; Ліс Вулька (Las Wólka); поселення – Перша Вулька (Wólka), Друга Вулька, Сихівська Вулька (Wólka Sichowska); поселення Коп'ятин; потік Чишківський (Czyszowski), що бере початок між г. Приска та г. Копань й протікає через територію Першої Вульки; потік Чепін (Czerpin), що протікає через територію Третньої Вульки; дорога на Львів; дорога на Бібрку; дорога на Золочів та довкільні села.

1919 р. План «**Plan m. Lwowa: według stanu z listopada i grudnia 1918 r.**». Масштаб 1 : 20 000.

На карті позначені: Винники (Winniki); Ліс Жупан (Las Zupan); урочище Лисівка (Lysówka); Чортова скеля 414,2 м н. р. м. (Czartowska Skala); урочище Млинівці (Mlynowce); залізнична станція Маріївка (Mariówka); г. Приска 360 м н. р. м. (Góra Pryska) в районі сучасної вул. Забава; Великий ліс (Wielki Las) між Сиховом і Винниками; Ліс Вулька (Las Wólka); поселення – Перша Вулька (Wólka), Друга Вулька, Сихівська Вулька (Wólka Sichowska); дорога на Львів; дорога на Бібрку; дорога на Золочів; залізнична колія Львів-Підгайці та довкільні села.

1919 р. Карта «**Мара Galicyi**» (**Карта Галичини**). Масштаб 1 : 600 000. **Автор:** Kettler Julius Iwan (1852–1921).

Формат аркуша: 109 × 77 см.

Видавництво: «Nakladem Ksiegarni Polskiej Bernarda Polonieckiego», Львів.

Надрукована в літографії «Carl Flemming und C. T. Wiskott».

На карті позначені: Винники (Winniki); дорога на Бібрку; дорога на Золочів; залізнична колія Львів-Підгайці та довкільні села.

За О. В. Шишка «Картографування Львова (1918–1944)»: «Всю територію Польщі було розділено на аркуші, кожен з яких мав власне найменування за назвою найбільшого міста і код, який складався з номера колони (Slup) пояса (Pas). Аркуш Львова має код Р 49 S 38 для карт масштабу 1 : 100 000 і складається з 9 аркушів масштабу 1 : 25 000, позначених А, В, С, D, E, F, G, H, J. Територію міста охоплюють аркуші

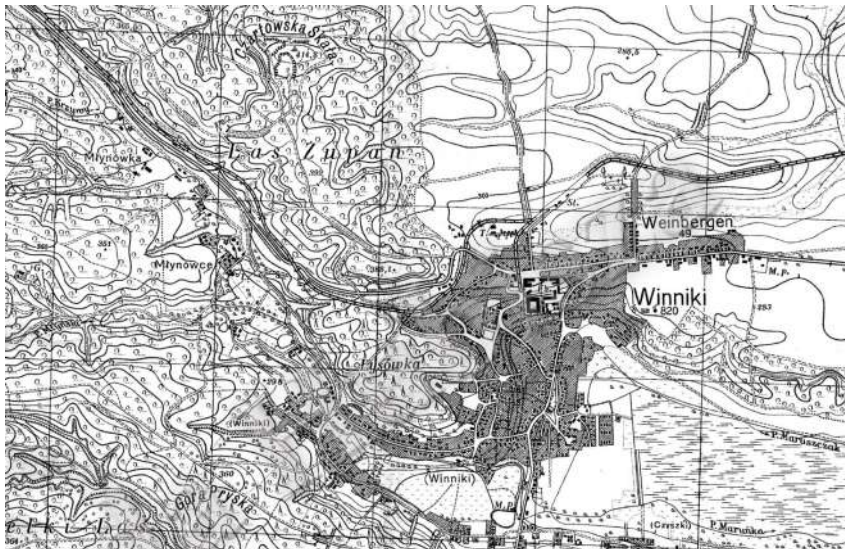
D, E, G, H. Як план міста ці карти малоцінні через дрібний масштаб. Вони радше цікаві з огляду на зображення його околиць».

1919–1939 рр. Карта «*Mapa Szczegółowa Polski*» (Детальна карта Польщі). Масштаб 1 : 25 000.

Аркуш «PAS49 SLUP38 H Lwów-Winniki». 1931 р.

Видавництво: Wojskowy Instytut Geograficzny.

Було видано аркуші: «PAS49 SLUP38 E Lwów-Dublany» (1930 р.), «PAS49 SLUP38 G Lwów-Zimna Woda» (1931 р.), «PAS49 SLUP38 D Lwów-Brzuchowice» (1931 р.).

На карті позначені: Винники (Winniki); німецька колонія Вайнберген (Weinbergen); Чортова скеля 414,2 м н. р. м. (Czartowska Skala); Ліс Жупан 392 м н. р. м. (Las Zupan); урочище Лисівка (Lysówka); урочище Млинівці (Młynowce); урочище Млинівка (Młynowka) між Млинівцями і теперішнім дріжджзаводом; р. Марунька (Marunka); потік Кривий (Krzywy); потік Марушчак (Maruszcak) вздовж Діброви; потік Млинський (Młynski) між Млинівцями та г. Приска; потік Чишківський (Czyszowski), що бере початок між г. Приска та г. Копань й протікає через територію Першої Вульки; потік Сихівський (Sichowski), що протікає через територію Другої Вульки; г. Приска 360 м н. р. м. (Góra Pryska) в районі сучасної вул. Забава; Великий ліс (Wielki Las) між Сиховом і Винниками; г. Копань 351,9 м (Góra Kopań); Ліс Вулька (Las Wólka); потік Чепін (Czerpin), що протікає через територію Третьої Вульки; поселення – Перша Вулька (Wólka), Друга Вулька, Третя Вулька, Сихівська Вулька (Wólka Sichowska), Кориатун (Коп'ятин) – на південний захід від Третьої Вульки та довкільні села.

З 1923 р., коли були введені єдині нові топографічні знаки на польських картах, до 1928 р. видавалися кольорові карти масштабу 1 : 25 000 на певні райони. Залежно від того, які карти були основою 1 : 25 000, рамка карт в цей період була 6' широти і 10' довготи (від острова Ферро) (основа німецькі карти), або 5' широти і 9' довготи (від Пулково) (основа карти Російської імперії).

Пізніші видання (після 1928 р. за ін. даними 1931 р.) карти мали розміри 5' широти і 10' довготи (від Гринвіча).

Карти видавалися за оригінальним топографічним зніманням та за оновленими старими картами (або перевидавалися старі карти під нову рамку).

На один аркуш карти 1 : 100 000 накладалися 9 карт масштабу 1 : 25 000. Отже, назву карти масштабу 1 : 25 000 позначено назвою карти масштабу 1 : 100 000, латинською буквою (А, В, С, D, E, F, G, H, I), що вказує на положення аркушу, а також за назвою найбільшого населеного пункту. Карти видавалися одноколірні, двоколірні або чотириколірні. Карти масштабу 1 : 25 000 під час Другої світової війни використовувала німецька армія. Німці видали карти на територію України, Польщі, Литви, Білорусії. Всього в період 1919–1945 рр. було видано близько 1 700 WIG карт.

1920 р. Карта «**Великий Львів**».

На карті позначені: Винники (Winniki) та довкільні села, які планувалися приєднати до Львова.

1920 р. Карта «**Карта міста Львова і гмін приміських**».

На карті позначені: Винники (Winniki), міські гміни Львова та приміські.

На початку 20-х рр. ХХ ст. Поновилося жваве обговорення проекту оновлення територіально-адміністративного та архітектурного стану Львова. Подальше збільшення міської території (ідея утворення т.зв. “Великого Львова”) мало відбуватися за рахунок приміських гмін Львівського повіту. А такі гміни, як Замарстинів, Клепарів, Кривчиці, Левандівка та інші, розташовувались у безпосередній близькості до Львова. Вони фактично були продовженням міста, так би мовити, “спальним районом” для робітників, що були задіяні у Львові або у промислових підприємствах тих гмін. На противагу іншим, більш віддаленим територіальним одиницям повіту, названі гміни були розвинуті в промисловому плані, маючи тісний як культурний, так і економічний зв'язок із містом. Природно, що розширення границь Львова та тісні зв'язки приміської зони з ним привели до появи проекту приєднання найближчих територіально гмін до міста. Плани щодо розширення меж Львова, створення проекту “Великого Львова” були відомі з др. пол. ХVІІІ ст., і час від часу поставали на порядку денному, тісно переплітаючись як із збільшенням кількості міського населення, зростаючою економічною доцільністю змін, так, і, наприклад, і з певними суспільно важливими подіями (поява залізниці). На поч. 20-х рр. ХХ ст. Процес розширення меж Львова активізується з появою

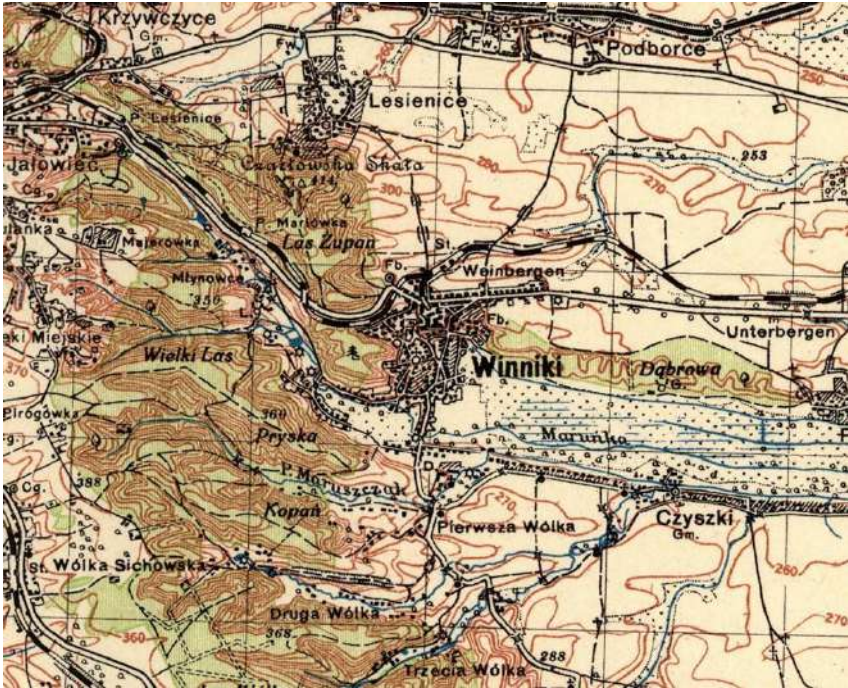
проектів перспектив розвитку Львова Ігнація Дрекслера (голови обмірнорегуляційного відділу технічного департаменту магістрату) та Тадеуша Толвінського (професора містобудування Варшавської політехніки) [Наталія Захарчин. *ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНІ ЗМІНИ У ЛЬВІВСЬКОМУ ПОВІТІ У 1920-х. – ПОЧ. 1930-х рр. ХХ ст.: ПРИЄДНАННЯ ПРИМІСЬКИХ ГМІН ДО “ВЕЛИКОГОЛЬОВОА” ТА СТАВЛЕННЯ ДО ЦЬОГО ПРОТИВНИКІВ ПРОЕКТУ. 2017*].

8 лютого 1924 р. проєктанти запропонували перспективу розвитку Львова членам ІІІсекції (громадських робіт) міської ради, регуляційної комісії [Наталія Захарчин. *ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНІ ЗМІНИ У ЛЬВІВСЬКОМУ ПОВІТІ 1920-х. – ПОЧ. 1930-х рр. ХХ ст.: ПРИЄДНАННЯ ПРИМІСЬКИХ ГМІН ДО “ВЕЛИКОГОЛЬОВОА” ТА СТАВЛЕННЯ ДО ЦЬОГО ПРОТИВНИКІВ ПРОЕКТУ. 2017*].

Як І. Дрекслер, так і Т. Толвінський пропонували приєднати приміські гміни до міста, внаслідок чого територія Львова мала зрости до 192 км² [Наталія Захарчин. *ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНІ ЗМІНИ У ЛЬВІВСЬКОМУ ПОВІТІ У 1920-х. – ПОЧ. 1930-х рр. ХХ ст.: ПРИЄДНАННЯ ПРИМІСЬКИХ ГМІН ДО “ВЕЛИКОГОЛЬОВОА” ТА СТАВЛЕННЯ ДО ЦЬОГО ПРОТИВНИКІВ ПРОЕКТУ. 2017*].

11 квітня 1930 р. дев'ять сіл (6 повністю та 3 частково) було приєднано до Львова розпорядженням Ради Міністрів.

1921–1939 рр. Карта «*Mapy Taktycznej Polski*» (Тактична карта Польщі). Масштаб 1 : 100 000.

Аркуш «А 49 В 38 (z. 6. К. XXX) Lwów» (Перший тип).

Аркуш «Pas 49 Slup 38 Lwów» (інші типи).

Видавництво: Wojskowy Instytut Geograficzny.

Аркуш «Lwów» видавався 1921 р., 1922 р., 1925 р., а також після 1927 р.; перевидавався чехословаками в 1938 р., німцями в 1941–1944 рр.

На карті позначені: Винники (Winniki); німецька колонія Вайнберген (Weinbergen); урочище Діброва (Dąbrowa); німецька колонія Унтерберген (Unterbergen); урочище Млинівці (Młynowce); урочище Ялівець (Jalowiec) в районі сучасного дріжджзаводу; між Млинівцями і Ялівцем – урочище Маєрівка (Majerówka); залізнична станція Маріївка (Mariówka); р. Марунька (Marunka); потік Марушчак (Maruszczak); Ліс Жупан (Las Zupan); Чортова скеля 414 м н. р. м. (Czartowska Skala); урочище Пріска з висотою 360 м н. р. м. (Pryska) в районі сучасної вул. Забава; Великий ліс (Wielki Las) між Сиховом і Винниками; Ліс Вулька (Las Wólka); поселення – Перша Вулька (Wólka), Друга Вулька, Третя Вулька, Сихівська Вулька (Wólka Sichowska), Коп'ятун (Коп'ятин) – на південний захід від Третьої Вульки та довкільні села.

До 1922–1923 рр. WIG в основному перевидавав карти інших держав, трансформуючи їх в карти масштабу 1 : 100 000. Використо-

увуалися австро-угорські карти масштабу 1 : 75 000, чехословацькі карти масштабу 1 : 75 000, карти Російської імперії масштабу 1 : 84 000, 1 : 126 000, німецькі карти масштабу 1 : 100 000 (карта Німеччини, карта західної Росії). Зміст карт не змінювався.

З 1922–1923 рр. до 1927 р. видавалися карти системної номенклатури (так званого Першого типу) WIG масштабу 1 : 100 000 (Мара taktuczna – тактична карта). Основа карт – рекогносцировані старі карти. Розміри карт Першого (і наступних) типу 15' широти і 30' довготи (від Ферро), що відповідає 32,0 × 27,8 см біля 55 паралелі). Назва карт позначалася номером ряду (перед ним в Першому типі буква А, в інших Pas-ряд) і номером стовпчика (перед ним в Першому типі буква В, в інших Slup-стовп).

Карти видавалися кольорові. До 1927 р. карта WIG 1 : 100 000 Першого типу була видана на 40 відсотків території тодішньої Польщі. З 1927 р. карти WIG 1 : 100 000 видавалися за оригінальним топографічним зніманням, також за старими картами. Карти (так звані Другий тип) видавалися в двох кольорах (іноді в чотирьох). Довгота рахувалася від Гринвіча, враховуючи, що різниця між Ферро і Гринвічем 17° 40'.

З 1929 р. по 1931 р. видавався так званий Третій тип карти WIG 1 : 100 000. З 1931 р. видавався четвертий (Нормальний), чотириколірний тип карт, але до Другої світової війни WIG не встиг перевидати всі карти I–III типу. Всього було видано 482 карти на території Польщі, частково Литви, Латвії, Білорусії, України, Чехословаччини.

Цікаво, що після Другої світової війни топографи вже соціалістичної Польщі видавали карти масштабу 1 : 100 000, але у WIG рамці. Карти правда були оновлені за раніше виданими РСЧА (радянськими) картами масштабу 1 : 100 000. Цікаво, що видавалися і складові карти масштабу 1 : 100 000: зустрічаються карти складені з 2 або 4 стандартних карт. Назва складових карт аналогічна звичайним – ряд позначений як Pas, стовпчик – як Slup (приклад Pas 39–40 Slup 32 Warszawa (arkusz zbiorowy)). Як бачимо, додатково додано назву об'єкта, який зображає карта.

1921 р., професор Львівського університету, **Є. Ромер заснував у Львові картографічний інститут, названий його іменем.** Головним завданням інституту стало розроблення географічних карт. 1924 р. при інституті створено акціонерне товариство «Книжниця-Атлас». 1926–1932 рр. Є. Ромер розробив серію планів та карт Львова. Однією з перших була «Спеціальна карта околиць Львова» масштабу 1 : 100 000, актуалізована на 1924 р., мабуть, на основі розробок Військового географічного інституту. Спеціальною її назвали тому, що її розмір по горизонталі 46" (стандартний аркуш має лише 30").

1924 р. Карта «**Мара specjalna okolic Lwowa**» (Спеціальна карта околиць Львова). Масштаб 1 : 100 000.

Видавництво: Książnica-Atlas.

Формат аркуша: 66 × 47,5 см. **Формат карти:** 55 × 42,5 см.

На карті позначені: Винники (Winniki); фабрика тютюнових виробів; німецька колонія Вайнберген (Weinbergen); німецька колонія Унтерберген (Unterbergen); урочище Млинівці (Młynowce); між Млинівцями і теперішнім дріжджзаводом – урочище Маєрівка (Majerówka); фабрика дріжджів; р. Марунька (Marunka); потік Чишківський (Czyszkowski); залізнична станція Маріówka (Mariówka); Чортова скеля 414 м н. р. м. (Czartowska Skala); урочище Приска (Pryska) в районі сучасної вул. Забава; Великий ліс (Wielki Las) між Сиховом і Винниками;

Ліс Вулька (Las Wólka); поселення – Перша Вулька (Wólka), Друга Вулька, Третя Вулька, Вулька Сихівська (Wólka Sichowska) та довкільні села. Гора Жупан не підписана, але вказано висоту 303 м н. р. м.; 6 млинів на річці і один млин в колонії Вайнберген та 4 ставки (млини – зубчасте коліщатко).

1926 р. Карта «**Okolice Lwowa**» (Околиці Львова).

Масштаб 1 : 150 000.

На карті позначені: Винники (Winniki); німецька колонія Вайнберген (Weinbergen); урочище Млинівці (Młynowce); р. Марунька (Marunka); потік Чишківський (Czyszkowski); Чортова скеля 414 м н. р. м. (Czartowska Skala); місцевість Вулька (Wólka) і т. д.

1919–1939 рр. Карта «**Mapa Operacyjna Polski**» (Операційна карта Польщі). Масштаб 1 : 300 000.

Аркуш «86. Lwów» (видавався 1928 р., 1937 р.).

Видавництво: Wojskowy Instytut Geograficzny.

На карті позначені: Винники (Winniki); р. Марунька (Marunka); висота 414 (Чортова скеля без підпису); залізнична колія Львів–Підгайці; дорога на Бібрку (через села Виннички та Гончари) та довкільні села.

Операційна карта на території Польщі, частково Латвії, Литви, Білорусії, Німеччини, Чехії, Словаччини видавалася з 1919 р. до 1939 р. Перші видання – передрук відповідної німецької карти 1922–1926 рр. 1927 р. введена нова нумерація карт – видавалася нова за змістом та якістю карта.

Розмір листів карти – 1° широти × 2° довготи (відлік від Гринвіча). Проекція – багатокутника. Листи карти найменовано числом і назвою найбільшого міста на аркуші карти.

У картах використані топографічні знаки і символи. Рельєф відображений горизонталями через кожні 10 м.

Карті масштабу 1 : 300 000 склалися по польських картах масштабів 1 : 25 000 та 1 : 100 000, а також по німецьких картах того ж масштабу, використовуючи новітній картографічний матеріал. Карті WIG 1 : 300 000 видавалися в шести або семи кольорах. Всього було випущено близько 100 карт цієї збірки на територію Польщі та суміжних держав.

Використовуючи карти масштабу 1 : 300 000, видавництво головного управління статистики Речі Посполитої (Польщі) підготувало та опублікувало адміністративну карту Польщі (Mapa administracyjna

Rzeczpospolitej Polski). Карта видана в два кольори: зміст чорним, а темно-червоним кольором і спеціальними символами були відзначені адміністративні одиниці. Була закартографована майже вся територія Правобережної України.

Під час Другої світової війни WIG, працюючи в Шотландії (Единбург), підготував і опублікував (перевидав) також і карти масштабу 1 : 300 000. Перевидані карти відрізнялися кольором від виданих до 1939 р. У змісті принципів відмінностей не відзначалося.

1936–1947 рр. Карта «**Mapa Polski i Krajów Ościennych**» (Карта Польщі та сусідніх держав). Масштаб 1 : 500 000.

Аркуш «M-35-III LWÓW». 1944 р.

Аркуш «M-35-III LWÓW». 1945 р.

Аркуш «M-35-C LWOW» 1953 р. (Видавництво: Sztab Generalny Wojska Polskiego).

Видавництво: Wojskowy Instytut Geograficzny.

На карті позначені: Винники (Winniki); залізнична станція Маріївка (Mariówka) між Млинівцями і теперішнім дріжджзаводом; висота 414 (Чортова скеля без підпису); залізнична колія Львів-Підгайці; дорога на Бібрку; Prusy (Ямпіль); Laszki (Сороки-Львівські); Hermanow (Тарасівка) і т. д.

«Карта Польщі та сусідніх держав» масштабу 1 : 500 000 видавалася в 1936–1947 рр. WIG у Польщі та в еміграції (Единбург; Шотландія). Кожен аркуш карти показує територію рівну 1/4 міжнародної карти масштабу 1 : 1 000 000. Назва карти масштабу 1 : 500 000 (відповідно до міжнародної карти) римськими числами (I–IV) вказує на відображення чверті.

Додатково в назві зазначене найбільше місто на аркуші. Розмір листа карти – 2° широти × 3° довготи. Довгота рахується від Гринвіча. Карті видавалися кольоровими, рельєф зображений горизонталями і кольоровою гамою.

Зміст карти представлено умовними знаками і різними кольорами. Крім умовних знаків на рамці подано адміністративний поділ, гіпсометричний вид карти (зменшений), сусідні листи, взаємоположення аркушів карт масштабів 1 : 1 000 000, 1 : 500 000, 1 : 300 000.

Відомі листи карти, видані для льотчиків – зміст на них генералізований.

Карта видавалася WIG'ом. і після Другої світової війни у 1946–1947 рр. Листи карти не збігаються з міжнародною картою і мають розмір 2° широти × 3° довготи. Довгота рахується від Гринвіча. Назва листів карти не відповідає міжнародній карті, кожен лист названо числом 1–12 і назвою найбільшого міста. Карті видавалися кольоровими, рельєф зображений горизонталями. Зміст карти представлено умовними знаками та різними кольорами.

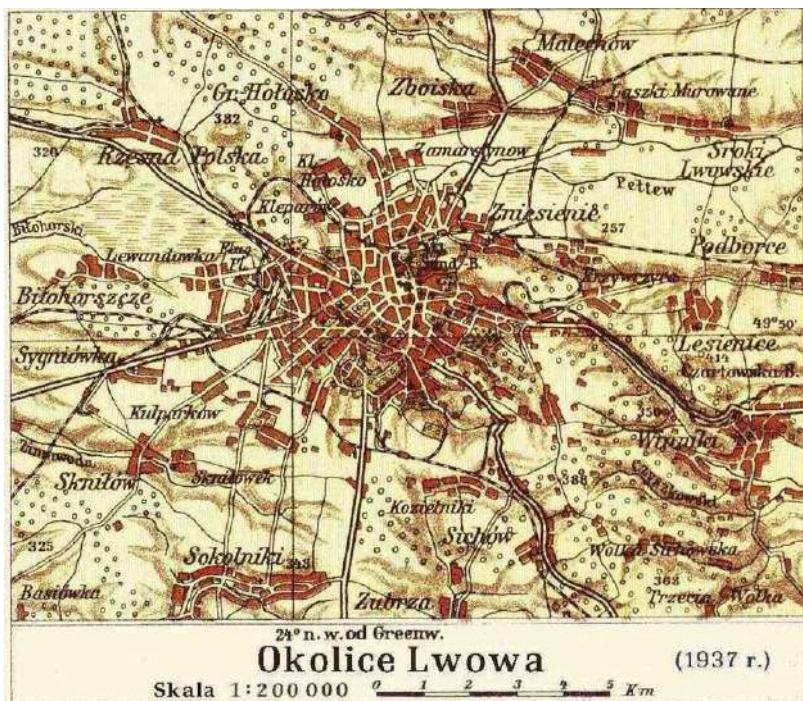
1930-ті–1940-ві рр. Карта «**Mapa Polski i Krajów Ościennych**» (Карта Польщі та сусідніх держав).

Масштаб 1 : 1 000 000.

Аркуш «Warszawa – Lwów». 1943 р.

Видавництво: Wojskowy Instytut Geograficzny.

На карті позначені: Винники (Winniki); залізнична коля Львів-Підгайці; дорога на Бібрку; гора Камула (473 м н. р. м.) і т. д.
1937 р. Карта «**Okolice Lwowa**» (Околиці Львова).
 Масштаб 1 : 200 000.

На карті позначені: Винники (Winniki); потік Чишківський (Czyszkowski) – притока р. Марунька; Чоргова скеля 414 м н. р. м. (Czartowska S.); Вулька Сихівська (Wolka Sichowska), Третя Вулька, Сихів та ін. довкільні села.

VIII. 3. НІМЕЦЬКІ МАПИ

Карта «Galizien, Ungarn und Nebenländer» (складена в 1858 р.).

Автор: Генріх Кіперт (Heinrich Kiepert; 1818–1899) – німецький географ і картограф, член Пруської та Австрійської академії наук.

Формат карти: 45 × 54 см.

Поміщена карта в атласі «Neuer Handatlas über alle Theile der Erde».

На карті позначені: Винники (Winniki) та інші великі населенні пункти.

На карті показані: Королівство Угорщина, Велике князівство Трансільванія, Королівство Хорватія, Королівство Славонія, Королівство Далмація та Королівство Галичина.

Генріх Кіперт протягом 1860–1865 рр. видав атлас «Hand-Atlas»; друге видання «Hand-Atlas» – 1871–1891 рр.; третє видання – «Kiepert's Grosser Hand-Atlas» – 1892–1900 рр. В цих атласах теж поміщена карта «Galizien, Ungarn und Nebenländer».

Генріх Кіперт склав атлас стародавньої Греції, атлас античного світу та ряд інших карт, що були видані Пруською академією наук. Розселення українського народу було відображено на його дрібномасштабній «Етнографічній карті Російської імперії» (Этнографическая карта Российской империи). Титул розташовано у верхній частині по центру, легенду – у правому нижньому куті. Видана в Берліні 1862 р. Перевидавалася в Парижі, в Росії і т. д. На мапі автор виділяє один етнос – Russes (русів). До Russes (русів) відносить великорусів, малорусів (українців), білорусів, сибіряків та козаків. Ареал розселення українців проходить значно північніше від сучасного українсько-білоруського кордону. Вся Слобожанщина (майже до Курська), а також рівнинний Крим позначені як райони, що заселені українцями.

Карта «Karte des Deutschen Reiches». 1878–1945 рр.

Масштаб 1 : 100 000. Аркуш «393 Lemberg (Lwów)». 1944 р.

Аркуш «393 Lemberg (Lwów)» видавали 1941 р. та 1944 р. (складається з польських аркушів Рава Руська, Жовква, Городок Ягеллонський та Львів).

На карті позначені: Винники (Winniki); німецька колонія Вайнберген (Weinbergen); урочище Діброва (Dabrowa); німецька колонія Унтерберген (Unterbergen); урочище Млинівці (Mlynowce); урочище Ялівець (Jalowiec) в районі сучасного дріжджзаводу; між Млинівцями і Ялівцем – урочище Маєрівка (Majerowka); залізнична станція Маріївка (Mariówka); р. Марунька (Marunka); потік Маруцзак (Maruszczak); Ліс Жупан (Las Zupan); Чортова скеля 414 м н. р. м. (Czartowska Skala); урочище Приска (Pryska) в районі сучасної вул. Забава; Великий ліс (Wielki Las) між Сиховом і Винниками; Ліс Вулька (Las Wólka); поселення – Перша Вулька (Wólka), Друга Вулька, Третя Вулька, Сихівська Вулька і т. д.

Топографічне знімання проводилося з 1878 р. по 1904 р.

Військові топографічні карти Німеччини видавалися (1940–1945 рр.) в масштабі 1 : 100 000 у вигляді так званих «Grossblat» (Великі аркуші), які об'єднували 4 довоєнних польських аркуші аналогічного масштабу, що були видані Військовим географічним інститутом Польщі. Основним матеріалом для складання цих карт були: Карта Німеччини масштабу 1 : 100 000, карти зі збірки «Karte des westlichen

Russlands» масштабу 1 : 100 000, польські карти WIG масштабу 1 : 100 000, латвійські карти масштабу 1 : 75 000, литовські карти масштабу 1 : 100 000. Протяжність аркушу: по широті (по вертикалі) 15', по довготі (по горизонталі) 30'; відлік від Гринвіча; проекція – Гауса-Крюгера. Карти цієї збірки повністю або частково покривали територію України, Польщі, Литви, Латвії, Білорусії, Східної Пруссії. Карти мають велику і детальну легенду, що розташована в правій частині картки. Всі позначення зроблені німецькою мовою.

Використовуючи карти масштабу 1 : 100 000 німецькі топографи підготували і видали Геологічну карту Східних територій (оригінальна назва «Wehrgeologische Stellungsbaukarte Ost», видавець генеральний штаб армії). Карти з цього набору охоплювали території заходу Литви і частину Польщі.

Використовуючи карти масштабу 1 : 100 000, до закінчення Другої світової війни було виготовлено і видано набір карт «Panzerkarte» (Танкові карти). Карти з цього набору охоплюють лише територію Польщі.

Під час Другої світової війни німецька армія в рамках збірника «Ostland» 1 : 100 000 видавала карти масштабу 1 : 100 000 на територію Естонії, Латвії, Литви та західної Білорусії. Карти збірника «Ostland» видавалися на основі естонських, латвійських, литовських карт масштабів 1 : 25 000, 1 : 50 000, 1 : 100 000, 1 : 200 000, РСЧА карт масштабів 1 : 50 000, 1 : 100 000. Рамка карт збірника «Ostland» – 20' широти і 30' довготи, відлік від Гринвіча.

Карти видавалися кольорові. Аналогічно карти зі збірника «Russland» 1 : 100 000 видавалися на територію Російської федерації, великої частини Білорусії та інших сусідніх держав. Карти видавалися на основі РСЧА карт різного масштабу, використовувалося аерофотознімання.

Карта «Reymann's topographische Special-Karte von Central Europa» (Спеціальна топографічна карта Центральної Європи). 1806–1917 рр.

Масштаб 1 : 200 000. Аркуш «405 Lemberg».

На карті позначені: Винники (Winniki); німецька колонія Вайнберген (Weinbergen); німецька колонія Унтерберген (Unterbergen) та довільні села.

Серія карт масштабу 1 : 200 000 на територію Центральної Європи, відома як карта Рейманна (Reymann's Karte, Reymann'sche Karte). Видавалася в 1806–1908 рр. (перевидання до 1917 р.) у збірниках «Спеціальна топографічна карта Німеччини» (Topographische Special-Karte von Deutschland), «Спеціальна топографічна карта Центральної Європи» (Topographische Spezialkarte von Mitteleuropa).

Серія карт названа за ім'ям інспектора Депо карт Пруської армії Даниеля Рейманна (Daniel Gottlob Reymann; 1759–1837 рр.), який почав видання карт збірника. Карти Рейманна видавали: D. H. Reuman (1806–1836 рр.), Heinrich Berghaus (1836–1846 рр.), Carl Flemming (1846–1874 рр.), генеральний штаб Пруської армії (1876–1908 рр.).

Карти Рейманна масштабу 1 : 200 000 охоплювали територію 68 × 48 км. Листи карти – форми прямокутника, розміри рамки 34 × 23 см. Карти складені в конічній проекції, довгота від – Ферро.

Карти друкувалася одним кольором. На основі карти Рейманна, напередодні Першої світової війни, видавалася кольорова карта масштабу 1 : 200 000 для льотчиків – «Feldmassig hergestellte Fliegerkarte». Карти цієї збірки видавалися не тільки на територію Німеччини, але й на території України, Польщі, Білорусії (приблизно до Мінська), Латвії, Литви. Карти Рейманна використовувалися і при розробці деяких карт масштабу 1 : 100 000 зі збірки «Karte des westlichen Russlands» (карта Західної Росії) в 1912–1917 рр.

Карти масштабу 1 : 200 000 із серії «Topographische Übersichtskarte des Deutschen Reiches» (Оглядова топографічна карта Німеччини) видавалися виключно на тодішню територію Німеччини. Розмір карт із серії «Topographische Übersichtskarte des Deutschen Reiches» – 60' × 30'. Карти видавалися в кольорі. Проекція конічна, довгота – від Ферро.

Карта «Übersichtskarte von Mitteleuropa» (Середня Європа). 1890–1944 рр.

Масштаб 1 : 300 000. Аркуш «S 50 Lemberg (Lwów)».

Аркуш «S 50 Lemberg (Lwów)» видавався в 1938 р., 1940 р., 1944 р., передрук з польської карти 1937 р. (масштаб 1 : 300 000), **аркуш «86 Lwów (Lemberg)»**. Назва збірки карт під час окупації – «Osteuropa». Збірка карт «Osteuropa» охоплювала територію Середньої та Східної Європи від Варшави до Уралу, від Північно-Льодовитого океану до Чорного моря.

Більшу частину Європи охоплює збірка карта Середньої Європи в масштабі 1 : 300 000 («Übersichtskarte von Mitteleuropa»), східну частину Європи – збірка «Osteuropa 1 : 300 000», північну частину – «Nordeuropa 1 : 300 000». Деякі території були охоплені двома різними збірками (наприклад, Вільнюс (Vilnius) був покритий картою «T55 Vilno» зі збірок «Osteuropa» та «Übersichtskarte von Mitteleuropa»). Крім згаданих вище збірок було підготовлено й опубліковано безліч німецьких карт в масштабі 1 : 300 000 у збірках: «Europa 1 : 300 000», «Mitteleuropa 1 : 300 000», «Karte de Europäischen Russland 1 : 300 000»), «Finnland 1 : 300 000», «Norway 1 : 300 000» і т. д.

Аркуш 1944 р. мав назву «S 50 Lemberg» (без Lwow).

На карті позначені: Винники (Winniki); німецька колонія Унтерберген (Unterbergen); залізнична колія «Львів-Підгайці»; залізнична станція Маріївка (Marjówka); р. Марунька (Marunka); Чортова скеля 414 м н. р. м. (Czartowska Skala); дорога на Бібрку (через Виннички); поселення – Перша Вулька (Wólka), Друга Вулька, Третя Вулька і т. д.

Карта перший раз видавалася у 1890–1917 рр. в конічній проекції Кауперта (східні листи) та в проекції багатогранника (західні листи). Величина карт – 2° довготи і 1° широти; довгота – від острова Ферро. Траплялися й об'єднані (по 4 або 6) листи (Zusammendrück). Карта

видавалася в 6 кольорах. У 1893 р. і 1914 р. було видано аркуш «S 50 Lemberg (Lwow)».

У часи Другої світової війни карта неодноразово перевидавалась (видання німецького генштабу Люфтваффе (Generalstabes der Luftwaffe). Німецькі топографи використовували старий картографічний матеріал (набір карт Середньої Європи в масштабі 1 : 300 000 (Ubersichtskarte von Mitteleuropa), нове топографування (території Німеччини), найновіший картографічний матеріал із сусідніх країн (наприклад, польські WIG карти в масштабі 1 : 300 000, естонські, латвійські карти в масштабі 1 : 200 000, чехо-словацькі карти масштабом 1 : 200 000, російські карти (РСЧА) в масштабі 1 : 100 000–500 000). Карты мають розмір – 2° довготи і 1° широти. Довгота рахується від Гринвіча. Технічні характеристики проєкції карти – СК: Deutsche Heeresgitter (DHR) в системі Гауса-Крюгера (поперечної проєкції Меркатора). Масштабний фактор = 1; ширина смуги = 6°; еліпс Бесселя. Східні листи в конічній проєкції Кауперта. Карта видавалася в 5 кольорах.

Траплялися комбіновані (з 4 або 6) листи (Zusammendruck). На рамках подана додаткова інформація: скорочення, переклад скорочень, знаки й символи, масштаб, ім'я листа, інформація з якого картографічного матеріалу карта виготовлена, адміністративний поділ та інша інформація. Карты, які покривали територію сходу Росії були убогими в елементах: показані тільки основні дороги, населені пункти, гідрографія.

Карта «Deutsche Weltkarte 1 : 500 000». 1936–1945 pp.

Масштаб 1 : 500 000. Аркуш «M-35-SW Lemberg». 1944 р.

Аркуш «M-34-SO Przemysl». 1943 р.

Аркуш «M-34-SO Przemysl». 1944 р.

Аркуш «M-35-SW TSCHERNOWIZ». 1941 р.

Аркуш «M-35-SW TSCHERNOWIZ». 1944 р.

Аркуш «N. M. 35 SW Cernauti». 1940 р.

На карті позначені: Винники (Winniki), залізнична колія «Львів-Підгайці» та довкільні села

Готуючись до Другої світової війни й під час війни німецькі картографи видавали карти масштабу 1 : 500 000 в збірках: «Vogels karte von Mitteleuropa», «Vogels karte von Mitteleuropa Fliegerkarte», «Fliegerkarte», «Deutsche Heereskarte Europa», «Deutsche Weltkarte 1 : 500000», «Deutsche Heereskarte Europa Fliegerausgabe». При складанні карт використовувався весь доступний картографічний матеріал. Зазвичай, в одну Міжнародну карту масштабу 1 : 1 000 000 поміщалися чотири карти масштабу 1 : 500 000. Карти нумерувалися за картою масштабу 1 : 1 000 000, буквами (NW, NO, SW, SO) які вказували положення листа. Траплялися й складові (по 2, 4, 6) листи.

Номенклатура аркушів карти масштабу 1 : 500 000 відрізняється від радянської тільки тим, що замість літер А, Б, В і Г ставилися літери NW, NO, SW, SO (північний захід, північний схід, південний захід або південний схід) що вказують, в якій чверті аркуша карти масштабу 1 : 1 000 000 розташований даний лист масштабу 1 : 500 000. На деяких листах замість цих літер ставилися римські цифри: I, II, III і IV. Так, наприклад, лист з містом Берлін має номенклатуру NN-33-NO або NN-33-II.

Карта «Deutsche Heereskarte 1 : 1 000 000». 1930-ті-1940-ві рр.

Масштаб 1 : 1 000 000. Аркуш «M-35 Ausg.3 Lemberg». 1944 р.

На карті позначені: Винники (Winniki), залізнична колія «Львів-ПідПідгайці» та довкільні села.

VIII. 4. ФРАНЦУЗЬКІ МАПИ

Карта «Carte Nouvelle des Royaumes de Galizie et Lodomerie, avec le District de Bukowine» (Нова карта королівства Галичини й Лодомерії з дистриктом Буковина). 1776 р.

Автори: Тобіас Конрад Лоттер (Tobias Conrad Lotter; 1717–1777; гравер та видавець мап) та його син **Маттіас Альбрехт Лоттер** (1741–1810), який відновив та видав велику частину батькових мап. Тобіас Конрад Лоттер жив і працював у Аугсбурзі (Німеччина). Родинний картографічний бізнес він успадкував у 1756 р. від свого тестя Маттіаса Зойттера. Лоттер видавав атласи і різноманітні листові мапи.

На карті позначені: Винники (Winniki) та довкільні села.

Дана мапа видана в м. Аугсбург. Масштаб в милях. Мова – французька, частково латинська. Це мапа з фондів Нью-Йоркської публічної бібліотеки. Мапа цікава тим, що на ній подано адміністративно-територіальний устрій Галичини, Лодомерії та Буковини в період 1775–1782 рр. **Винники в цей період належали до дистрикту Жовква.**

Історична довідка. Наприкінці 1773 р. територію Галичини було поділено на 6 циркулів (округів, крайсів): Львів, Галич, Белз (центр – Замостя), Самбір, Величка, Пільзно (центр – Ряшів). Циркули ділилися на 59 дистриктів (нім. *distrikt*), кожен з яких мав свій номер (дистрикти проіснували до 1782 р.). Їхніми центрами ставали міста, містечка і навіть великі села. До складу Львівського циркулу входило десять дистриктів: Рава, Жовква, Броди I, Броди II, Городок, Бібрка, Золочів, Зборів, Бережани, Теревовля. Територія Львівського циркулу (округу) відповідала приблизно Львівському і Теревовлянському повітам Руського воєводства з невеликою прикордонною частиною Белзького воєводства (Рава) та частиною Кременецького і Луцького повітів Волинського воєводства. 11 жовтня 1774 р. львівський губернатор представив проект нового адміністративного поділу, затверджений 14 березня 1775 р. Число й розміри циркулів не змінилися, число дистриктів зменшено до 19. Змінилися лише деякі назви циркулів (Галич – Станіслав, Величка – Казімеж). Проект нового адміністративно територіального поділу був уведений в дію 1777 р. Відповідно до нього, Львівський циркул розділено на дистрикти з центрами у Жовкві, Бродях і Бережанах.

Карта «Lemberg. Carte de la Roumanie et pays limitrophes».
1916 р.

Масштаб 1 : 500 000.

Видавництво: Service Géographique de l'Armée.

На карті позначені: Винники (Winniki) та довкільні села.

VIII. 5. МОСКОВСЬКІ (РОСІЙСЬКІ) ТА РАДЯНСЬКІ МАПИ

1853 р. Карта «*Специальная карта Западной России*».

Масштаб: 1 : 420 000 (10 верст). Аркуш: «XXXIX Краков».

Формат карти: 75 × 50 см. Автор: Ф. Шуберт.

Це перша російська карта де зображено м. Винники.

На карті позначені: Винники; німецькі колонії Вайнберген та Унтерберген; р. Марунька (без підпису); поселення – Сихівська Вулька та довкільні села.

Повна назва карти – «Специальная карта Западной части Российской Империи, составленная и гравированная в 1/420000 долю настоящей величины при Военно-Топографическом Депо, во время управления генерал квартирмейстера Нейдгарта под руководством генерал-лейтенанта Шуберта». Так звана «Десятиверстовка Шуберта» – повне видання 1832 р. на 62 аркушах з додатковим листом умовних позначень. Ця карта була основною капітальною працею Військово-Топографічного Депо після видання в 1804–1816 рр. «Стоаркушевої» карти.

Середня паралель: 54° 30' північної широти.

Середній меридіан: 50° 30' від Ферро.

1821 р. під керівництвом генерала-лейтенанта Ф. Шуберта було розпочато складання «Специальной карты Западной России» (Спеціальної карти Західної Росії). Праця над картою тривала до 1840 р. Свою назву карта отримала від прізвища головного керівника робіт Ф. Ф. Шуберта (1789–1865) – першого директора Корпусу військових топографів. Карту укладено в довільній проекції Бонна.

За попереднім планом передбачалося «Спеціальну карту» видати на 57 аркушах і 13 клапанах. Але через нестачу офіцерів-укладачів, роботи по складанню «Спеціальної карти» просувалися надзвичайно повільно. Тому в 1824 р. роботи над картою було припинено. Між тим потреба у Спеціальній «десятиверстовій» карті була настільки значна, що в 1826 р. знову приступили одночасно і до продовження складання і до початку гравірувальних робіт мапи Шуберта. Не дивлячись на те, що з 1826 р. по 1840 р. «Спеціальна карта» Шуберта була основною і найголовнішою працею Військово-Топографічного Депо, але вона так і не була доведена до кінця. За детальністю і точністю вона значно переважала «Стоаркушеву» карту. Її перевидавали до кінця 1860-х років. На територію України припадає 20 аркушів карти Шуберта, правда частина території Закарпаття і Прикарпаття на них відсутня. Масштаб карти Шуберта – 10 верст в англійському дюймі, що відповідає масштабу 1 : 420 000 (1 см = 4,2 км). Розмір листа 75 × 50 см, що відповідає 315 × 210 км місцевості.

До середини XIX ст. «Спеціальна карта» Шуберта була найдокладнішою картою на територію заходу Російської імперії. Але тому, що точність її була не дуже високою, то вже в 1863 р. під керівництвом І. А. Стрельбицького була розпочата робота по створенню «Нової спеціальної карти Європейської Росії».

З 1830-х років російські військові топографи розпочали знімання і видання «триверстової» (М 1 : 126 000) карти західних прикордонних територій і «десятиверстової» (М 1 : 420 000) карти Європейської Росії. З 1845 р. роботи із складання «триверстової» карти поширилися на всю територію Європейської Росії, а «десятиверстова» Спеціальна карта Європейської Росії І. Стрельбицького була завершена в 1865–1871 рр. «Триверстова» карта мала детальне зображення рельєфу штрихами, була детальною і наочною, неодноразово перевидавалась і була найпоширенішою у вжитку на ті часи. Львів (в т. ч. і Винники) не увійшов до даної збірки карт.

1903 р. Карта «**Специальная карта Европейской России**».

Масштаб 1 : 420 000 (10 верст). *Формат:* 52 × 66 см.

Автор: І. Стрельбицький. **Видавництво:** Военно-Топографическое Управления Генерального Штаба.

На карті позначені: Винники; німецькі колонії Вайнберген та Унтерберген; поселення Млинівці (Млиновець) в районі теперішнього Винниківського озера; залізнична колія «Львів-Підгайці»; р. Марунька (без підпису); поселення – Перша Вулька (Волька), Друга Вулька, Третя Вулька та довкільні села.

Під керівництвом військового картографа І. П. Стрельбицького (1828–1900), українця, уродженця Полтавської губернії, протягом 1865–1871 рр. було укладено на 152 аркушах і в 1871 р. видано перші аркуші «Специальной карты Европейской России» (Спеціальної карти Європейської Росії із прилеглою до неї частиною Західної Європи та Малої Азії) масштабу 1 : 420 000 (10 верст в одному дюймі). Всього було видано 178 листів, що покривали простори Європейської частини Росії, включаючи Фінляндію і нинішні території України, Балтійських країн, Білорусі та Молдови, а також частину азіатської Російської імперії аж до Оренбурга та Уфі. На півночі карта І. Стрельбицького охоплювала узбережжя Льодовитого океану, а на півдні покривала весь Кавказ і місцевість аж до південного узбережжя Чорного та Каспійського морів. Карта охоплювала не лише Європейську Росію, а й значну частину Німеччини, Австро-Угорської імперії, Балкан та Малої Азії. Західна частина Центральної України була покрита «Военно-топографической картой» у масштабі 1 : 84 000. У 1914 р. її видано як «Секретную карту Западного приграничного пространства» на 200 аркушах (Волинська, Київська, Подільська, Мінська губернії).

В основу створеної «десятиверстової» карти покладено оригінали «триверстової» військово-топографічної карти. Друкувалася карта в 4 фарби: методом гравірування на мідь наносилася чорна фарба, що показує всі контури і назви та коричнева (показує рельєф). На камені гравірували лісові масиви та водоймища, забарвлюючи їх у зелений і синій кольори відповідно.

На аркуші нанесена сітка в Пулковській системі координат. Проекція карти: рівнокутна конічна проекція Ламберта (Lambert Conformal Conic – широта 1: 45°, широта 2: 59°); центральний меридіан:

10° на схід від Пулково або 40°19'30.00"E від Гринвіча; оригінальна широта: 52°30'00.00"N.

З особливою повнотою на карті зображені гідрографія та населені пункти. Крім цього вказані церкви та храми, заводи, фабрики та інші великі споруди. Рельєф позначений штрихами із зазначенням окремих улоговин, рівнин, гір та гірських хребтів. З інших елементів змісту показані шляхи сполучення, кордони, ліси, піски, болота.

На територію України припадає 21 аркуш. Карта постійно оновлювалась і неодноразово перевидавалась (останнє видання було здійснене в 1925–1934 рр.). 1903 р. вона складалась із 167 аркушів.

«Десятиверстова» карта І. О. Стрельбицького була видатним твором російської військової картографії XIX ст. За її редактування І. Стрельбицькому в 1872 р. була призначена довічна пенсія, у 1875 р. на Міжнародному конгресі в Парижі присуджена медаль. Практична цінність «Специальной карты Европейской России» зберігалась до 1930-х років. Вона служила основою для багатьох тематичних карт Європейської Росії, у тому числі геологічної карти. У радянський період карта була використана при укладанні гіпсометричної карти європейської частини СРСР масштабу 1 : 1 500 000.

1903 р. Карта «Европейская Россия».

Масштаб 1 : 2 000 000.

Видавництво: Картографическое заведение товарищества А. Ф. Маркса, Петроград.

На карті позначені: Винники та великі населені пункти.

Карта поміщена в атласі «Новый настольный атлас А. Ф. Маркса».

Великий всесвітній настільний Атлас Маркса був задуманий Марксом Адольфом Федоровичем. Складений за редакцією професора Петрі Едуарда Юлійовича та Шокальського Юлія Михайловича. Атлас містить 62 головні й 160 додаткові карти, додаток пояснювального тексту до 8 карт з кліматології, складених професором В. Беббером і В. Кеппенем, і алфавітний покажчик географічних назв. Всього було 12 видань Великого всесвітнього настільного Атласу Маркса (деякі видання доповнені й виправлені). Атлас видано в твердих обкладинках розміром 44 см × 30 см × 6 см. Атлас Маркса є найбільшим російським атласом, виданим до виходу в світ «Великого радянського атласу світу». За якістю своїх карт і оформленням він не поступається кращим закордонним атласам. Але слід врахувати, що цей атлас видавався при безпосередньому зв'язку з лейпцизькими німецькими картовидавництвами, і більшість його карт є точним відтворенням готових карт з німецького «Нового атласу всіх частин світу Дебеса» (Neuer Handatlas fiber alle Teile der Erde», Leipzig, Wagner u. Debes, 1895), лише з перекладом на російську мову назв і деякою коректурою.

Шокальський Юлій Михайлович (1856–1940) – російський географ, океанограф, картограф, почесний член АН СРСР, чл.-кор. ряду інших АН, президент Географічного товариства з 1917 р. по 1931 р.

Займався практичними питаннями метеорології та гідрології. У 1923–27 рр. керував експедицією з комплексного вивчення Чорного моря.

Петрі Едуард Юлійович (1854–1899) – російський географ, етнограф, антрополог, радник, дворянин, віце-голова Російського антропологічного товариства. У 1887–1899 роках очолював кафедру географії та етнографії на природничому відділенні фізико-математичного факультету Петербурзького університету (був запрошений на цю посаду міністром народної освіти).

1903 р. Карта «**Европейская Россия**».

Е. Ю. Петрі став першим в російській науковій літературі використовувати термін «біосфера», проводив археологічні та антрополого-географічні експедиції. Основні праці: Навчальний географічний атлас, виданий А. Ф. Марксом (1898 р., пізніше багаторазово перевидавався), Основи антропології (1890), Соматична антропологія (1895–1897), Методи і принципи географії (1892), Критичний огляд іноземних посібників при викладанні та вивченні географії (1897), Великий всесвітній настільний Атлас Маркса, під редакцією Е. Ю. Петрі і Ю. М. Шокальського (1903).

1915 р. «**Карта Восточной Галиции**».

Масштаб 10 верст в англійському дюймі.

Автор: Г. Скловський. **Видавництво:** Фр. Карповича, Варшава. **Формат карти:** 72 × 57 см.

На карті позначені: Винники; залізнична колія «Львів-Підгайці» та довкільні села.

1916 р. Карта «**Великая европейская война. Специальная карта западного (Русского) театра войны**».

Масштаб 1 : 2 000 000. Масштаб 50 верст в дюймі.

Автор: під редакцією Ю. М. Шокальського.

Формат: карта на двох аркушах по 65 × 107 см.

Видавництво: Картографическое заведение товарищества А. Ф. Маркса, Петроград.

Опублікована в безкоштовному додатку до журналу «Нева».

На карті позначені: Винники та великі населені пункти.

Карта охоплює території: Україна, західна частина Європейської Росії, Білорусь, Молдова, Литва, Естонія, Латвія, Польща, Словаччина, Угорщина, Румунія, частина Фінляндії та Швеції.

Висоти і глибини виражені в метрах. На карті показано кордони держав у 1916 р. (розпал Першої світової війни). Також позначені: фортеці, форти, сторожові пости, монастирі, церкви, каплиці, ярмарки, фабрики, заводи, поштово-телеграфні станції, поштові станції, телеграфні лінії, залізничні дороги зі станціями, шосейні дороги, поштові дороги, польові дороги, перевали, гавані, пароплавні пристані, пароплавні лінії, маяки, плавучі маяки, канали, канали для осушення, болота.

До середини 1930-х рр. топографічне картографування в Росії, а пізніше і в СРСР проводилось в старих верстових масштабних рядах. Проте з 1920-х рр. поступово вводяться метричні ряди масштабів

топокарт, які остаточно були затверджені в 1934 р. (1 : 10 000, 1 : 25 000, 1 : 50 000, 1 : 100 000, 1 : 200 000, 1 : 500 000, 1 : 1 000 000). 1928 р. було прийнято рішення про введення в СРСР єдиної системи прямокутних координат Гаусса-Крюгера.

1916 р. Карта «Австро-Венгрия. ЛЬВОВЬ».

Масштаб 1 : 75 000. Аркуш 6 лист XXX.

Ця карта є копією австро-угорської карти «Spezialkarte der österreichisch-ungarischen Monarchie» (Нова спеціальна карта Австро-Угорської монархії та приєднаних областей). 1873–1918 рр. Масштаб 1 : 75 000. Видавництво: Військово-географічний інститут, Відень. Аркуш «ZONE 6 COL XXX LEMBERG».

На карті позначені: Винники; німецька колонія Вайнберген; німецька колонія Унтерберген; р. Марунька; потік Чишківський; урочище Діброва (Домброва); Чортова скеля 414 м (Чартовска скала); Ліс Жупан (303 м н. р. м); урочище Приска (360 м н. р. м.) в районі сучасної вул. Забава; Великий ліс між Сиховом і Винниками; урочище Млинівці; урочище Ялівець в районі сучасного дріжджзаводу; пивоварня (на території теперішнього дріжджзаводу); між Млинівцями і Ялівцем – урочище Маєрівка (Маєрувка); тютюнова фабрика; тютюнові млини на р. Марунька; Ліс Вулька; поселення – Перша Вулька, Друга Вулька, Третя Вулька, Сихівська Вулька та довкільні села.

Карти РККА (РСЧА; Робітничо-селянська Червона армія).

Рік випуску: 1918–1945 рр.

Радянські карти. Рік випуску: 1945–1991 рр.

Карта «ПЛАН Г. ЛЬВОВ». 1944 р. Масштаб 1 : 15 000.

На карті позначені: Ліс Жупан (Ляс Жупан) 368, 5 м н. р. м; урочище Млинівці (Млынувце); залізнична станція Маріївка (Марьювка); урочище Ялівець (Яловец) в районі сучасного дріжджзаводу; між Млинівцями і Ялівцем – урочище Маєрівка (Маєрувка); урочище Великий Ліс і т. д.

Карта «Бланковая карта СССР». 1946 р.

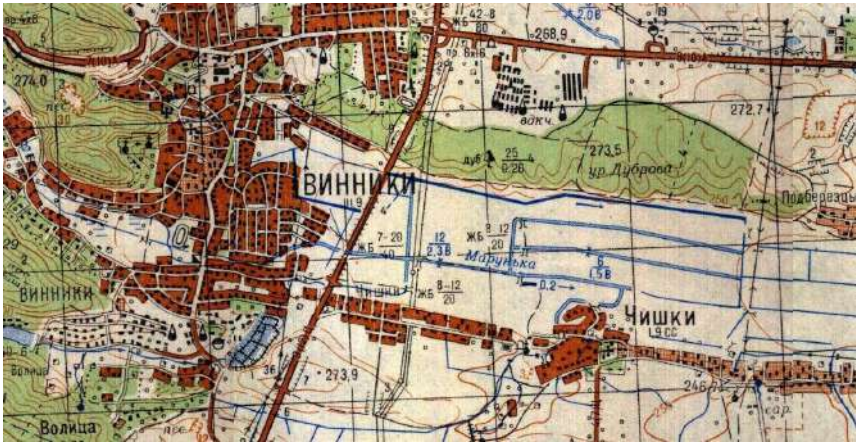
Масштаб 1 : 2 500 000.

Автор: під редакцією І. П. Заруцької. *Видавництво:* Картографічна фабрика №6.

На карті позначені: Винники та великі населені пункти.

«Бланкова карта СРСР» була надрукована на 32 аркушах. Складена картфабриками і науково-редакційною картчастиною ГУДК при Раді Міністрів СРСР у 1944–1945 рр., в конічній рівнопроміжній проекції. Карта складалася під загальним керівництвом інженера Ларіна Д. А. та відповідального редактора карти Заруцької І. П. Технічний редактор Лазуткіна Н. А. Тираж 5 000 примірників. Поряд з «Державною картою СРСР в масштабі 1 : 1 000 000», це перша післявоєнна цивільна карта всього Радянського Союзу та найближчих прикордонних країн. На її основі згодом буде створено безліч різних атласів СРСР, наприклад атлас 1947 р. Карта із-за невеликого тиражу поширювалася в основному в університетські та інститутські бібліотеки.

Карта «Тактична карта. Масштаб 1 : 50 000».

Аркуш «Винники ІЗ-35-073-3 М-35-73-В». 1985 р.

Видавництво: Генеральний штаб Червоної Армії. Генеральний штаб СРСР.

На карті позначені: Винники; Чижки; Волиця (Волиця); Бережани (Бережаны); Соснівка (Сосновка); г. Чортова Скеля (Чертовая Скала 401, 4 м н. р. м.); р. Марушка; урочище Діброва (Дуброва); Комсомольське озеро; ліс Вулька (між Бережанами і Пасіками-Зубрицькими); урочище Великий Ліс (між Комсомольським (Винниківським) озером і Пирогівкою), озеро «Електрон» на Вульці (не підписано), стави радгоспні на Вульці (не підписані) та довкільні села.

Карта складена за картою масштабу 1 : 25 000, що була створена за матеріалами зйомки 1948, 1949 рр. і оновлена в 1984 р. Стан місцевості на 1984 р. Суцільні горизонталі через 10 м.

Карти РСЧА масштабу 1 : 50 000 видавалися з початку 1930-их рр. РСЧА карти масштабу 1 : 50 000 склалися, використовуючи старі карти Німеччини масштабу 1 : 25 000, карти Російської імперії масштабу 1 : 42 000, 1 : 21 000 (0,5 і 1-верстова топографічна зйомка), оригінальну топографічну зйомку. Карти більш пізнього видання були оновлені за доступними картографічними матеріалами (польськими, естонськими, латвійськими, литовським топографічними картами), рекогносцировкою місцевості. РСЧА карти масштабу 1 : 50 000 складені в системі координат 1931 р.

Координати розраховані в шести градусних зонах проекції Гауса-Крюгера, використані параметри еліпсоїда Бесселя. Протяжність аркушу: по широті (по вертикалі) 10' (бл. 19 км), по довготі (по горизонталі) 15' (до 28 км); відлік від Гринвіча. Зустрічалися складові карти, рамки яких мали розміри 10' широти і 30' довготи. На картах

викреслена кілометрова сітка, мінутна рамка. Рельєф зображений горизонталями через кожні 10 м.

Генеральний штаб Червоної Армії до Другої світової війни підготував і видав перше видання карт масштабу 1 : 50 000 на територію України. Друге видання карт масштабу 1 : 50 000 підготовлені й опубліковані в 1947–1950 рр. з використанням змісту новопідготовлених карт масштабу 1 : 25 000. Друге і наступні видання карт масштабу 1 : 50 000 (після Другої світової війни) були видані тільки в системі координат 1942 р. Карти масштабу 1 : 50 000 єдині, що не видавалися в системі координат 1963 р. На картах починаючи з другого видання в рамках було позначено магнітне схилення.

Третє видання карт масштабу 1 : 50 000 опубліковано в кінці 1950-их рр. Карти підготовлені з використанням нових карт 1 : 25 000 або з аерофотозйомки. Всього до 1990 р. карти масштабу 1 : 50 000 були видані 5–7 виданнями.

Рельєф на картах показаний горизонталями через кожних 10 м, глибина (починаючи з 1950 р.) – ізобатами, через кожних 2, 5, 10, 20 м. Однак, до 1980 р. карти масштабу 1 : 50 000 готувалися і видавалися тільки Генеральним штабом, починаючи 1980 р. цивільні інституції працювали разом з Генштабом при підготовці та оновленні карт.

Карта «**Тактична карта.** Масштаб 1 : 100 000».

Аркуш «Львов ІЗ-35-073 М-35-73». 1985 р.

Видавництво: Генеральний штаб Червоної Армії. Генеральний штаб СРСР.

На карті позначені: Винники; Чишки; Волиця (Волиця); Бережани (Бережаны); Соснівка (Сосновка); г. Чортова Скеля (Чертовая Скала 401, 4 м н. р. м.); р. Марушка, г. Богдана Хмельницького (289,3 м н. р. м., на північ від с. Підгірне) та довкільні села.

Територію України відображає 539 карт. Карта складена за картою масштабу 1 : 50 000, що була створена за матеріалами зйомки 1948, 1949, 1957, 1959 рр., і оновлена в 1984 р. Стан місцевості на 1984 р. Суцільні горизонталі – через 20 м.

Кожні 6–12 років карта масштабу 1 : 100 000 оновлювалася і перевидавалася. Останнє видання – 1985 р.

Карти РСЧА масштабу 1 : 100 000 видавалися з початку 1930-их років. До кінця Другої світової війни РСЧА картами масштабу 1 : 100 000 були покриті території від Волги до Західної Європи. Карти охоплюють сучасні території України, Європейської частини Росії (включаючи Калінінградську область), Білорусі, Латвії, Литви, Естонії, Молдови, і частини територій Фінляндії, Швеції, Норвегії, Польщі, Словаччини, Угорщини, Сербії та Румунії. Карти використовувалися в період Другої світової війни радянськими командирами з'єднань і частин, а також розвідкою для тактичних цілей, звітних карт положень військ Червоної армії та армії ворога. На основі даних карт створювалися німецькі військові карти й американські військові карти Східної Європи, включаючи СРСР.

Карти складені в системі координат 1931 р. Координати розраховані в шестиградусних зонах проекції Гауса-Крюгера, використані параметри еліпсоїда Бесселя. Протяжність аркушу: по широті (по вертикалі) 20' (бл. 37 км), по довготі (по горизонталі) 30' (до 56 км); відлік від Гринвіча. На картах викреслена кілометрова сітка, мінутна рамка. Рельєф зображений горизонталями через кожні 20 м. Карти друкувалися чотирма кольорами, під час війни одним кольором.

Карта **«Оперативна карта. Масштаб 1 : 200 000»**.

Аркуш «Львов М-35-I, II, VII, VIII». 1943 р.

Аркуш «Львов, Тарнополь – 4 М-35-XIII, XVI, XIX, XX». 1944 р.

Аркуш «Львов m35-19». 1944 р. Аркуш «Львов М-35-XIX». 1986 р.

Видавництво: Генеральний штаб Червоної Армії. Генеральний штаб СРСР.

На картах 1943 р. та 1944 р. позначені: Винники; Лисиничі (Лесенице); Чишки; Третья Вулька (Тшецья Вулька); Сихів (Сихув); залізнична колія «Львів-Підгайці»; урочище Майорівка (Маєрувка); р. Марунька та довкільні села. Назва г. Чортова Скеля не підписана, але вказана висота 414 м н. р. м.

Назви населених пунктів подано в дослівному перекладі з польської мови.

На карті (1986 р.) позначені: Винники; Чишки; Волиця (Волиця); Бережани (Бережаны); Соснівка (Сосновка); урочище Майорівка (Майоровка) та довкільні села.

Назва г. Чортова Скеля не підписана, але вказана висота 401 м н. р. м.

Стан місцевості на 1976–1984 рр.

Карти РСЧА масштабу 1 : 200 000 видавалися листами з різною величиною (3 основних типи). Карти першого типу масштабу 1 : 200 000 видавалися на територію, рівну 1/36 території, яку відображає міжнародна карта масштабу 1 : 1000 000. Відповідно приклад назви карти масштабу 1 : 200 000 – М-36-XX.

Карти РСЧА другого типу масштабу 1 : 200 000 видавалися на територію, рівну 1/18 території, яку відображає міжнародна карта масштабу 1 : 1000 000. Ширина карти цього типу вдвічі більше першого. Відповідно приклад назви карти масштабу 1 : 200 000 – М-36-Х.

Карти РСЧА третього типу масштабу 1 : 200 000 видавалися на територію, рівну 1/9 території, яку відображає міжнародна карта масштабу 1 : 1000 000. Карти цього типу в чотири рази більше першого. Відповідно приклад назви карти масштабу 1 : 200 000 – КИЇВ М-36-(4). Дужки щоб не переплутати з картою масштабу 1 : 100 000. Поруч використовувалося назву М-36-XIII, XIV, XIX, XX (всіх складових листів).

Карти масштабу 1 : 200 000 між 60° і 76° здвоєні: римські цифри розділяють комою. Наприклад, R-38-XXXI, XXXII. За 76° карти потроєні, і аркуші також перелічують через кому: U-40-XXXI, XXXII, XXXIII.

Протяжність аркушу: по широті (по вертикалі) 40' (бл. 83 км), по довготі (по горизонталі) 1° (до 111 км); відлік від Гринвіча.

Рельєф зображений горизонталями через кожні 20 м.

На карті кожні 2 см зображена координатна сітка. На рамках представлена інформація: назва карти, видавець, адміністративний поділ, масштаб, деклінація та її зміна, координатна система, дати творення й видання, головні умовні знаки та скорочення, примітки

Карта «**Оперативна карта. Масштаб 1 : 300 000**».

Видавництво: Генеральний штаб СРСР.

На карті позначені: Винники та довкільні села.

Мапа видавалася з 1947 р. За детальністю наближається до сотисячних карт. Друкувалася тільки для територій СРСР, території суміжних держав – білі плями.

Протяжність аркушу: по широті (по вертикалі) 1°20' (бл. 166 км), по довготі (по горизонталі) 2° (до 222 км); відлік від Гринвіча.

Рельєф зображений горизонталями через кожні 20 м. На рамці карти представлені умовні знаки та скорочення, адміністративний поділ, масштаб, примітки.

Карта «**Оперативна карта. Масштаб 1 : 500 000**».

Аркуш «Львов М-35-В УССР, Бессарабия, Румыния и Венгрия, Карпатская Украина». 1939 р. Аркуш «Львов ІЗ-35-З М-35-В». 1989 р.

Видавництво: Генеральний штаб Червоної Армії. Генеральний штаб СРСР.

На карті позначені: Винники; Чишки; Виннички; Миклашів і т. д.

На аркуші «**Львов М-35-В УССР, Бессарабия, Румыния и Венгрия, Карпатская Украина. 1939 р.**» назви населених пунктів подано в дослівному перекладі з польської мови. Наприклад: Подборце (Підбірці), Миклашув (Миклашів), Подберезце (Підберізіці), Чыжыкув (Чижиків), Сихув (Сихів), Ляшки Крулевские (Верхня Білка) і т. д. **На рамці карти написи:** «**Венгрия, Карпатская Украина**».

Протяжність аркушу: по широті (по вертикалі) 2° (бл. 222 км), по довготі (по горизонталі) 3° (до 334 км); відлік від Гринвіча.

Аркуші карти мають форму трапеції. На аркушах карти проведена мережа через кожні 30' широти і 20' довготи. Рельєф зображений горизонталями через кожні 50 м. Аркуші карти пронумеровані відповідно до міжнародної мапи масштабу 1 : 1 000 000 додаючи букву А, Б, В, Г, що вказує положення аркушу і назву найбільшого населеного пункту на карті. Приклад назви: М-35-В Львів. Паралельно застосовувалася назва карт де замість букви, що вказує положення листа використовували цифру 1-4, наприклад для аркуша Львів – N-35-3.

Історична довідка. Карпатська Україна (до 26 жовтня 1938 р. Підкарпатська Русь) – автономна республіка у складі Чехо-Словаччини в 1938–1939 рр., Українська незалежна держава – в основному на гірській частині території Закарпаття з 15 березня до кінця травня 1939 р. Назва неофіційно вживалася і до 1938 р. для означення більшої частини території нинішнього Закарпаття.

10 березня 1939 р. на XVIII з'їзді ВКП(б) Сталін іронізував над Карпатською Україною, сказавши, що це – «комашка, яка хоче прилучити до себе слона». На повідомлення західної преси та дипломатів, що нібито існують плани приєднання до Карпатської України Радянської України, Й. Сталін назвав такі вигадки «підозрілим шумом», мета якого спровокувати конфлікт СРСР з Третім Рейхом без наявних на те підстав.

Карта «Стратегічна карта. Масштаб 1 : 1 000 000».

Аркуш «Львов ІЗ-35 М-35». 1983 р.

Видавництво: Генеральний штаб СРСР.

На карті позначені: Винники, Давидів, Куровичі, Борщовичі й т. д.

Протяжність аркушу: по широті (по вертикалі) 4° (бл. 445 км), по довготі (по горизонталі) 6 (до 668 км); відлік від Гринвіча.

Листи карти пронумеровані одним римським і одним арабським числами, що вказують ряд і положення листа в ряду відповідно. Додатково в назві зазначено назву найбільшого населеного пункту (наприклад V-5 Київ). Рельєф зображений різними кольоровими відтінками. На рамці представлена додаткова інформація: умовні знаки, назва листа, дата випуску і т. д.

VIII. 6. ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ МАПИ

1938 р. Карта «Lwów».

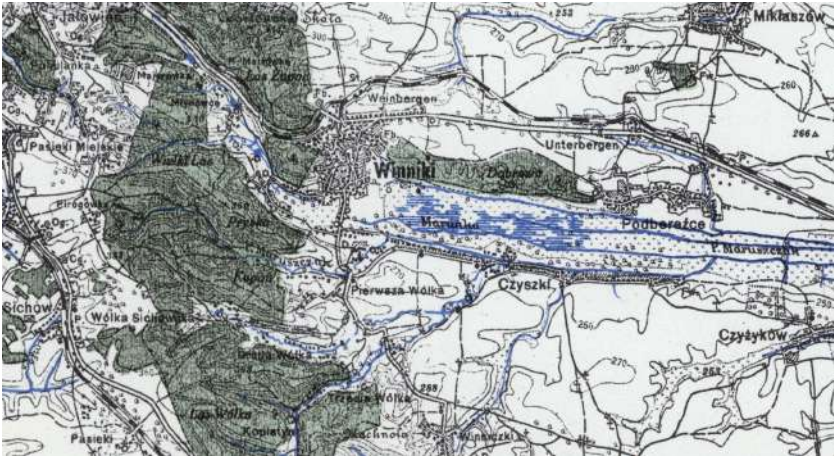
Масштаб 1 : 100 000.

Аркуш «А 49 В 38 (з. 6. К. XXX) Lwów»).

Видавництво: Vojenský zeměpisný ústav.

Це копія польської карти, що видавалася «Wojskowy Instytut Geograficzny» протягом 1921–1939 рр.

На карті позначені: Винники (Winniki); німецька колонія Вайнберген (Weinbergen); урочище Діброва (Dabrowa); німецька колонія Унтерберген (Unterbergen); урочище Млинівці (Mlynowce); урочище Ялівець (Jalowiec) в районі сучасного дріжджзаводу; між Млинівцями і Ялівцем – урочище Маєрівка (Majerówka); залізнична станція Маріївка (Mariówka); р. Марулька (Marunka); потік Марущак (Maruszczak); Ліс Жупан (Las Zupan); Чортова скеля 414 м н. р. м. (Czartowska Skala); урочище Пріска з висотою 360 м н. р. м. (Pryska) в районі сучасної вул. Забава; Великий ліс (Wielki Las) між Сиховом і Винниками; Ліс Вулька (Las Wólka); поселення – Перша Вулька (Wólka), Друга Вулька, Третя Вулька, Сихівська Вулька (Wólka Sichowska), Коп'ятун (Коп'ятин) – на південний захід від Третьої Вульки та довкільні села.

VIII. 7. ІТАЛІЙСЬКІ МАПИ

1833 р. Карта «**Regno di Galizia e Lodomeria**».

Масштаб 1 : 1 750 000.

Автор: Giovanni Marieni.

Видавництво: Мілан.

На карті позначені: Винники (Winniki) та довкільні села.

ЛІТЕРАТУРА

- *Античная география. Составитель проф. М. С. Боднарский. Москва, 1953.
- *Атлас України й сумежних країв / підзаг. ред. В. Кубійовича ; Наукове Товариство ім. Шевченка. – Львів : Український Видавничий Інститут, 1937. – XLVIII с., 66 арк. карт.
- *Атласи картографічної фірми Блау – найвище досягнення голландського атласного картографування XVII ст. // Картографія та історія України : [збірник наукових праць]. – Львів ; Київ ; Нью-Йорк, 2000. – С. 40–45.
- *Байцар А. Історія походження та використання назви «Карпати» / А.Байцар // Вісник Львів. ун-ту серія географ. Вип. 50. – Львів, 2016, с. 22-33.
- *Байцар А. Географія Криму: навч.-метод. посібник. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. – с. 301.
- *Байцар А. Етнічні карти українських земель у працях західноєвропейських учених XIX ст./ А.Байцар // Вісник Львів. ун-ту серія географ. Вип. 52. – Львів, 2018, с. 3-14.
- *Байцар А. Назви «Русь», «Червона Русь» на картах Європи XIV–XVIII ст./ А.Байцар, І. Байцар // Вісник Львів. ун-ту серія географ. Вип. 52. – Львів, 2018, с. 3-12.
- *Байцар А. ЕТНІЧНІ КАРТИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПРАЦЯХ УКРАЇНСЬКИХ ТА РОСІЙСЬКИХ ВЧЕНИХ (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.) / А.Байцар // Вісник Львів. ун-ту серія географ. Вип. 53. – Львів, 2019, с. 3-12.
- *Байцар А. Географія та картографія Винниківщини. Наукове видання / А. Л. Байцар. – Винники; Львів: ЗУКЦ, 2020. – 640 с.
- *Білінський В. «Україна-Русь». Книга перша: «Споконвічна земля». – К. : Видавництво Олени Теліги, 2013. – 384 с. – ISBN 978-966-355-109-8.
- *Бойко Я., Данилова Н. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII – XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1992. – Н 9. – С. 54 –65.
- *Бронштэн В. А. Клавдий Птолемей. Отв. ред. А. А. Гурштейн. – М.: Наука, 1988. – 239 с.
- *Буковина – її минуле і сучасне / Під редакцією Д. Квітковського, Т. Бриндзана, А. Жуковського. – Париж, Філадельфія, Дітройт: Зелена Буковина, 1956. – 965 с
- *Вавричин М. Комплекс карт України Г. Боплана та їх збереження в бібліотеках Європи // Картографія та історія України : Зб. наук. праць. – Львів; Київ; Нью-Йорк: Видавництво М. П. Коць, 2000. – С. 20.
- *Вавричин М. Матеріали до історії картографії України у XVI ст. у фондах ЛНБ АН УРСР / М. Г. Вавричин // Бібліотека і науково-технічний прогрес. – Львів, 1975. – С. 101–109.
- *Вавричин М. Україна на стародавніх картах (кінець XV – перша половина XVII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович // К.: ДНВП “Картографія”, 2004. – 208 с.
- *Вавричин М. Україна на стародавніх картах (середина XVII – друга половина XVIII ст. / М. Вавричин, Я. Дашкевич, У. Кришталович // К.: ДНВП “Картографія”, 2009. – 224 с.
- *Величко Г. Народописна карта українсько-руського народу. – 1 : 1 680 000.– Львів: Просвіта, 1896.
- *Витвицький Софрон. Історичний нарис про гуцулів./Переклад, передмова, примітки Миколи Васильчука – Коломия: Вид. „Світ”, 1993 – 94 ст.
- *Влох М. Винники, Звенигород, Унів та довкільні села: Історико-краєзнавчий збірник. – Чикаго, 1970.– 526 с.

*Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб., 1848–1858. – Т.1–17.

*Воллан де Г. А. Этнографическая карта Венгрии. – 1 : 1 584 000. – СПб., 1878.

*Галушко К. Україна на карті Європи: Україна та українці у картографії від Античності до ХХ століття: науково-популярне видання / К. Галушко. – К., 2013. – 143 с.

*Географія українських і сумежних земель / опрацював і зредагував Володимир Кубійович. – Львів : Український Видавничий Інститут, 1938. – Т. 1 : Загальна частина. – 512 с.

*Географическо-статистический словарь Российской империи. – СПб., 1863–1885. – Т.І–V.

*Геренчук К. Природа Львівської області. – Львів: ЛДУ ім. І. Франка, 1972. – 149 с.

*Гордеев, А. Ю. Карти-портолани XIII–XVII ст.:особливості та роль у розвитку картографії / А.Ю. Гордеев. – К.: Обрії, 2009. – 408 с.

*Гнесь Л. Німецькі колонії Галичини в різних соціально-економічних формаціях // Архітектура: (збірник наукових праць). – Львів: «Львівська політехніка», 2004. – С. 174–178.

*Головацький Я. Этнографическая карта русского народонаселения в Галичинѣ, сѣверовосточной Угрии и Буковинѣ. – 1 : 1 600 000. – Вѣна: Ф. Кёке, [1875].

*Головацький Я. Народныя пісні Галицкой и Угорской Руси. – Москва, 1878. – Ч. І. – [4] с., С. 557-747, 368 с., карта.

*Головацький Я. Географическій словарь западнославянскихъ и югославянскихъ земель и прилежащихъ странъ. – Вильна, 1884. – 372 с., карта.

*Дашкевич Я. Р. Територія України на картах XIII–XVII ст. / Я. Р. Дашкевич // Історичні дослідження : Вітчизняна історія. – К., 1981. – Вип. 7. – С. 88–93.

*Дашкевич Я.Р. Середньовічні карти України в дослідженнях кінця XVIII – початку ХХ ст. / Я.Р. Дашкевич // Історичні дослідження. Вітчизняна історія : республ. міжвідомчий зб. наук. праць. – К. : Наук. думка, 1985. – Вип. 11. – С. 85–90.

*Дашкевич Я. Р. Україна на картах XIV–XVI ст.: Стан і проблема дослідження / Я. Р. Шашкевич // Історико-географічне вивчення природних та соціально-економічних процесів на Україні. – К., 1988. – С. 94–100.

*Дашкевич Я.Д. Східне Поділля на картах XVI ст. // Географічний фактор в історичному процесі. – 1990. – С. 155-169.

*Дашкевич Я. Р. Поділля: виникнення і значення назви // VIII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція історії дожовтневого періоду): Тези доповідей. – Кам'янець-Подільський, 1990. – С. 58 – 60.

*Дашкевич Я. Р. Східне Поділля на картах XVI ст. Флора, анотації та іконографія (джерелознавче значення) // Історико-географічні дослідження в Україні. – 1992. – 2. – С. 13–21.

*Денись зъ Покуття. [Льницький В.] Вѣсти про землю і дні русиновъ. Львовъ, 1869. – Кн. 1. – С. 4.

*Дмитрієнко М. Історичний Атлас України Володимира Кубійовича / М. Дмитрієнко // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр. – 2004. – Вип. 7. – С. 384-389.

*Дністрянський М. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. Львів: Світ, 1992.

*Дністрянський М. Україна в політико-географічному вимірі. Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2000.

*Дністрянський М. Картографічна спадщина Володимира Кубійовича як джерело пізнання історичних етногеографічних процесів / М. Дністрянський // Історичне картознавство України : зб. наук. пр. / НАНУкраїни, Ін-т укр. Археографії та джерелознав. ім. М. Грушевського, Львів. від-ня; Брандон. ун-т, Манітоба. Канада. – Львів; Київ ; Нью-Йорк : Вид-воМ. П. Коць, 2004. – С. 292-296.

*Дністрянський М Етногеографія України : навч. посіб. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2008. – 230, с. : карти, табл.

*Дурново Н. Н., Соколов Н. Н., Ушаков Д. Н. Опыт диалектологической карты русского языка в Европе с приложением очерка русской диалектологии. – М., 1915. – 132 с.

*Енциклопедія українознавства. Т 10. Львів, 1993. – 2000 рр.

*Сфіменко Г. Г., Кульчицький С. В. КОРДОНИ ДЕРЖАВНИ УКРАЇНИ, принципи та історична практика їх визначень [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 5: Кон - Кю / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2008. – 568 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kordoni_Derzhavni_Ukraini

*Этнографическая карта Европейской России, составленная Петром Кеппеном. – Репринтное издание 1851 г. – СПб.: Альфарет, 2008. – 18 л.: 1 к. (16 л.), цв.

*Этнографическая карта славянскихъ народностей: съ 1-го издания 1867-го года М. Ф. Мирковича, дополненная А. Ф. Риттихомъ / Издание С.Петербургскаго отдѣла Славянскаго Благотворительнаго комитета; Гравироваль на камнѣ С. Емчениновъ. – СПб., 1874.

*Этнографический атлас Европейской России, составленный Петром Кеппеном. – Факсимильное издание 1848 г. – СПб.: Альфарет, 2008. – 82 л.: 77 л. карт.

*Этнографический атлас западнорусских губерний и соседних областей [Карты] / составлен Р. Ф. Эркертом. – Санкт-Петербург, 1863.

*Заклинський Р. Географія Русі.– Львовь: Просвѣта, 1887.– Ч. I: Русь галицка, буковиньска и угорска.– 150 с., карта.– Обкладинка, анонс нових видань.

*Захарчин. Н. ТЕРИТОРІАЛЬНО-АДМІНІСТРАТИВНІ ЗМІНИ У ЛЬВІВСЬКОМУ ПОВІТІ У 1920-х. – ПОЧ. 1930-х рр. XX ст.: ПРИЄДНАННЯ ПРИМІСЬКИХ ГМІН ДО “ВЕЛИКОГО ЛЬВОВА” ТА СТАВЛЕННЯ ДО ЦЬОГО ПРОТИВНИКІВ ПРОЕКТУ. 2017.

*Зілинський І. Границі бойківського говору (зкартою) / І. Зілинський. – Самбір : [б. в.], 1938. – 13 с. – Відбитка з “Літопису Бойківщини”, ч. 10.

*Зілинський І. Діалектологічна карта Лемківщини й сумежних говорів / І. Зілинський. – 1 : 400 000 //

*Зілинський І. Питання про лемківсько-бойківську мовну границю // Lud słowiański : pismo poświęcone dialektologii i etnografii słowian. – Kraków : Gebethner i Wolff, 1937. – Т. IV. – Zeszyt 1. – Dział A: Dialektologia. – S. A 75-A 101.

*Зілинський І. До питання про діалектологічну класифікацію українських говорів / Іван Зілинський. – У Львові : Накладом Наук. Тов-ва ім. Шевченка, 1926. – 19 с. – (Ювілейний збірник Наукового Товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття основання. 1873–1923). – Відбитка.

*Зілинський І. Карта українських говорів з поясненнями / І. Зілинський. – 1 : 4 000 000 // Праці Українського Наукового Інституту. – Варшава : Український Науковий Інститут, 1933. – Т. XIV : Серія фільольогічна. – Кн. 3. – 20 с.

*Зілинський І. Проба упорядкованя українських говорів / Іван Зілинський // Привіт Іванови Франкови вс орокліте його письменської праці 1874–1914 : літ.-наук. зб. – Львів : Накладом Ювілейного комітету, 1914.

*Зуев Н. (сост.). Подробный атлас Российской Империи С. Петербург: Типография И.И. Глазунова и Комп., 1860. – 39 с.

*Ильин А. Подробный атлас Российской империи с планами главных городов. – Факсимильное издание 1876 г. – СПб.: Альфарет, 2007. – 6 с., 72 л. карт.

*Глиницький В. Карта малорусского народа // *Денись зь Покутья*. Вхсти про землю і дни русиновъ.– Львовъ, 1869.– Кн. 1.– 76 с., карта.

*Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. ЛЬВІВСЬКА ОБЛАСТЬ / Ред. кол. тому: Маланчук В. Ю. (гол. редкол.), Гнидюк М. Я., Дудикевич Б. К., Івасюта М. К., Крип'якевич І. П., Огоновський В. П., Олексюк М. М., Пастер П. І. (відп. секр. редкол.), Сісецький А. Г., Смішко М. Ю., Челак П. П., Чугайов В. П. АН УРСР. Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1968. – 998 с.

*Історія української географії : [всеукраїнський науково-теоретичний часопис] / [редкол.: О. І. Шаблій (шеф-ред.) ... та ін. ; Укр. геогр. тов-во, Тернопіль. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, Геогр. Комісія Наук. тов-ва ім. Шевченка]. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2001. – Вип. 3. – 86 с.

*Історія української географії і картографії : матеріали наук. конф., привяч. 95-річчю від дня народж. проф. Володимира Кубійовича, Тернопіль, 25–26 грудня 1995 р. / [редкол.: Олег Шаблій (голова)] ; Тернопіль. держ. педагог. ін-т. – Тернопіль : [б. в.], 1995. – 275 с.

*Історичне картознавство України: [збірник наукових праць]. – Львів-Київ-Нью-Йорк, 2004. – 518 с.

*Капраль М. Демографія Львова XV – першої половини XVI ст. // Львів. Історичні нариси / Упор. Я. Ісаєвич, Ф. Стеблій, М. Литвин. – Львів: Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України, 1996. – С. 67–81.

*Капраль М. Національні громади Львова XVI–XVIII ст. (соціально-правові взаємини). – Львів: ЛНУ ім. І. Франка, Львівське відділення Ін-ту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2003. – 440 с.

*Кардаш Т. В. Етнічні карти території України у праці П. П. Чубинського «Праці етнографічно-статистичної експедиції в Західно-Руський край» / Т. В. Кардаш // Часопис картографії. – 2013. – Вип. 6. – С. 232-241. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ktvsh_2013_6_25.

*Клавдий Птолемей. Руководство по географии. («Античная география», составитель проф. М. Боднарский, Государственное издательство географической литературы, Москва – 1953) [<http://hbar.phys.msu.ru/gorm/almagest/geogr.htm>]

*Колодій Г. Картографія / Г. Колодій // Енциклопедія українознавства: словникова частина / Голов. ред. проф. д-р Володимир Кубійович; Наукове Товариство ім. Шевченка. – [Мюнхен] : Молоде життя, [1955]. – Т. 3. – С. 977-982.

*Коновалова И. Г. Ал-Идриси о странах и народах Восточной Европы: текст, перевод, коментар. М., 2006.

*Константин Багрянородный. Об управлении империей. Текст, перевод, комментарии, под ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосильцева. – 1991.

*Кордт В. А. Материалы по истории русской картографии / В. А. Кордт. – К., 1899. – Вип. 1: Карты всей России и южных ее областей до половины XVII в. – 15 с.; XXXII на 42 л. карт.

*Кордт В. А. Материалы по истории русской картографии / В. А. Кордт. – К., 1910. – Вып. II: Карты всей России и Западных ее областей до конца XVII в. – 31 с.; XLV на 56 л. карт.

*Кордт В. О. Матеріали до історії картографії України / В.О. Кордт. – К., 1931. – Ч. 1. – 198 с.

*Кордуба М. Географічний атлас [Карті]. – Коломия: Галицька накладня Я. Орендштайна, 1912.

*Коссак М. Карта Етнографічна Малоруси. – Львовъ: Инст. Ставр., 1861 // Львовянинъ: Приручний и господарскій Мнѣсясословъ на рокъ звычайный 1862. – Львовъ: Накладомъ М. Н. Косака, 1862. – 108 с.

*Крип'якевич І. П. Історична картографія у Західній Україні (до 1939 р.) / І. П. Крип'якевич // Історичні джерела та їх використання. – К. : Наук. думка, 1964. – Вып. 1. – С. 263-267.

*Кубійович В. Етнічні групи Південно-Західної України (Галичини) на 1.1. 1939. Національна статистика Галичини. – Весбаден, 1983.

*Купчинський О. Микола Кулицький – визначний український картограф 30-х – 40-х років ХХ століття / О. Купчинський // Історичне картознавство України : зб. наук. пр. / НАНУ України, Ін-ту кр. Археології та джерелозн. ім. М. Грушевського, Львів від-ня; Брандон. ун-т, Манітоба, Канада. – Львів ; Київ ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коця, 2004. – С. 297-317. 35.

*Купчинський О. Причинки до історії української картографії 1930–1940-х років. Микола Кулицький / О. Купчинський // *Marra mundi* : зб. наук. пр. напощану Ярослава Дашкевича з нагоди 70-річчя. – Львів ; Київ ; Нью-Йорк : Вид-во М. П. Коця, 1996. – С. 789-808. 36.

*Купчинський О. Славетний український географ і картограф Микола Кулицький / О. Купчинський // Питання історії, української і слов'янських мов та культури : зб. доп. іповід. – Львів : Наук. т-во ім. Шевченка, 1997. – С. 149-161. – (Праці секцій, конференцій, симпозіумів, круглих столів НТШ / Наук. т-во ім. Шевченка ; т. 5).

*Лабінська Г. Топоніміка [Книга] : навч. Посібник. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2016. – 271, [5] с. : іл., табл. – ISBN 978-617-10-0273-9.

*Лебедкин М. О племенном составе народонаселения Западного края // Записки Русского географического общества. – СПб., 1861. – Кн. XIII. – С.131–160.

*Лозинський Р. Етнічний склад населення Львова. – Л.: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2005. – 344 с.

*Ломницька Леся. Англomовні праці академіка Рудницького – Режим доступу: <http://meest-online.com/history/achievement/anhlomovni-pratsi-akademika-rudnytskoho/>

*Лукич Василь. [Повідомлення про карту Кимаковича / Рожанського "Русь-Україна і Біла Русь"] // Зоря. – 1893. – Ч. 12. – С. 243.

*Люта Т. Україна на старожитніх мапах / Т. Люта // Пам'ятки України : історія та культура. – К., 1996. – № 2. – С. 51–56.

*Ляскоронский В. Иностранные карты и атласы XVI и XVII вв., относящиеся к Южной России / В. Ляскоронский // Чтения Исторического общества Нестора Летописца. – К., 1898. – Кн. 12. – С. 97–137.

*Маржецкий К. Л. Карта еврейского населения Юго-Западного края / сост. К. Л. Маржецкий, руководитель П. П. Чубинский. – 1 : 1 260 000, 30 верств в дюйме. – [СПб]: Литогр. и хромолит. А. И Траншеля, [187?]. – 1 к.: 3 цв., печать, штемпель; 45×57 см.

*Маржецкий К. Л. Карта католиков, а в том числе и поляков Юго-Западного края / сост. К. Л. Маржецкий, руководитель П. П. Чубинский. –

1: 1 260 000, 30 верст в дюйме. – [СПб]: Тип. и хромолит А. И. Траншеля, [187?]. – 1 к.: 3 цв.; 45×578 см.

*Митин, М. Белая Русь. Хроника употребления термина / Михаил Митин. – Рига : ИБИК, 2017. – 416 с. : илл.

*Михальчук К. П. Карта южно-русских наречий и говоров / сост. К. Л. Маржецкий, конс.: П. П. Чубинский, К. П. Михальчук. – 1: 2 520 000, 60 верст в дюйме. – [СПб]: Типогр. А. Траншеля, 1871. – 1к.: цв., штемпель; 61×78 см.

*Мирковичъ М. Ф. Этнографическая Карта Славянскихъ Народностей.– СПб., 1867.

*Морозова А. В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2005.

*Назаренко А. В. Глава І. Имя «Русь» в древнейшей западноевропейской языковой традиции (IX–XII века) // Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. – М.: Языки русской культуры, 2001. – 784 с.

*Наливайко Д. Очима Заходу: Реценсія України в Західній Європі ХІ–ХVІІІ ст. / Д. С. Наливайко. – Київ : Основи, 1998. – 578 с.

*Об этнографической карте Европейской России, составленной Петром Кепшеном. – Репринтное издание 1853 г. – СПб.: Альфарет, 2008. – 46 с., 1 л. табл.

*Оксенич М. Загальна карта Європейської частини Російської імперії 1788 р. із зібрання Національного музею історії України як зразок компілятивної історіографії / М. Оксенич // Історико-географічні дослідження в Україні : Зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 10. – С. 108-122.

*Осталецька О. І. Видання провідних європейських картографічних закладів ХVІ–ХVІІІ ст. у фондах сектора картографічних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського /О. Осталецька // Вісник Львівського університету. Серія книгозн. бібліот. інф. технол. – 2010. Вип. 5. – С. 130-136.

*Осталецька О. І. АТЛАСИ І КАРТИ ВИДАВНИЦТВА Й. Б. ГОМАННА ТА ЙОГО СПАДКОЄМЦІВ У ФОНДІ СЕКТОРУ КАРТОГРАФІЧНИХ ВИДАНЬ НБУВ. 2014.

*Падюка Н. В. Етнокартографічні праці С. Рудницького [Текст] // Національне картографування: стан, проблеми та перспективи розвитку; зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 2. – С. 222-227.

*Падюка Н. “Народописна карта українсько-руського народу” Г. Величка: історія створення і наукове значення // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.– Львів, 2005.– Вип. 13.– С. 430-444.

*Падюка Н. Українці на «Етнографічній карті Австрійської монархії» К. Черніга // Історична топографія і соціотопографія України : Зб. наук. пр. – Львів, 2006. – С. 299–315.

*Падюка Н. Початки української етнокартографії (друга половина ХІХ ст.) / Падюка Н. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/zlnb/2008_1/pdf/rozdil-4/Padyuka.pdf

*Падюка Н. УКРАЇНСЬКА ЕТНОКАРТОГРАФІЯ ГАЛИЧИНИ 30-х років ХХ ст. / Падюка Н. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Z/Z2009/JRN/PDF/36.pdf>

*Падюка Н. КАРТИ Й АТЛАСИ АМСТЕРДАМСЬКОГО ВИДАВНИЦТВА ГОНДТІВ-ЯНСОНІВ (ХVІІ ст.) У ФОНДІ КАБІНЕТУ КАРТОГРАФІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. СТЕФАНИКА. 2016 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.lsl.lviv.ua/wp-content/uploads/Z/Z2016/JRN/PDF/13.pdf>

*Пачев С. И. Болгарские колонии Северного Приазовья (1861–1917 гг.): комплексное исследование: автореферат дис. кандидата исторических наук: 07.00.01. – Запорожье, 1996. – 19 с.

*Подосинов А. В. Восточная Европа в римской картографической традиции: тексты, перевод, комментарий / А. В. Подосинов. – М.: Индрик, 2002. – 488 с.; 16 илл. – (Серия «Древнейшие источники по истории Восточной Европы»).

*Подробный атлас Российской империи съ планами главныхъ городовъ», Картографическое заведение А. Ильина, С-Петербургъ, 1871.

*Політична географія України [Текст] / Упорядк. та вст. стаття П. Штойка. – Л., 1998. – 280 с. + к.

*Риттихъ А. Ф. Атлас народонаселения Западно-Русского края по исповеданиям / Сост. при М-ве внутр. дел в Канцелярии зав. устройством православ. церквей в зап. губерниях. – 2-е изд., испр. и доп. – СПб., 1864. – 2 с., 9 л. : табл., карт.

*Риттихъ А. Ф. Этнографическая карта Европейской Россіи.– 1 : 2 520 000, 60 версть въ англ. дюйме.– СПб.: Картогр. заведение А. А. Ильина, 1875.

*Риттихъ А. Ф. Племенной состав контингентов русской армии и мужского населения Европейской России. – СПб., 1875.

*Риттихъ А. Ф. Карта западныхъ и южныхъ славянъ.– 60 версть въ англ. дюйме.– СПб.: Картогр. заведение А. А. Ильина, 1885.

*Ровенчак І. Фактори та джерела видання Г. Величком “Народописної карти українсько-руського народу” в 1896 р. // Картографія та історія України: Зб. наук. пр.– Львів; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М. П. Коць, 2000.– С.109-118.

*Ровенчак І. Передумови видання Г. Величком “Народописної карти українсько-руського народу” // Вісник геодезії та картографії.– 2001.– № 1 (20). – С. 51.

*Ровенчак І. І., Симутіна А. Л. Перші етнічні карти українських земель ХІХ століття: (За матеріалами картогр. Фонду ЛНБ ім. В. Стефаніка АН УРСР) // Бібліотека – науці : Зб. наук. ст. –К.: Наук. думка, 1990. – С. 69–77.

*Руденко В., Пирогівська А. «Етнографічна карта (Мапа) Буковини» як історико-географічний твір / В. Руденко, А. Пирогівська // Науковий вісник Чернівецького університету. Географія. – 2015. – Вип. 762-763. – С. 198-201. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchnu_2015_762-763_37

*Рудницький, С. Рец. на: Кордуба М. Географічний атлас [Містить 24 карти головних і 11 побічних]. – Коломия: Галицька накладня Якова Орендштайна // Наша школа. – Л.; Чернівці, 1912. – Кн. 4–5. – С. 62-66.

*Симутіна А. Л. Перші українські етнічні карти // Записки Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка.– Київ: Наук. думка, 1993.– Вип. 2.– С. 23-34.

*Сиряміна Н. Замок у Винниках – давній форпост на підступах до Львова // Записки Львівського історичного музею, 1996 р., т. 5, № 1, с. 118–129.

*Сосса Р. І. Дослідження з історії картографії України / Р.І. Сосса // Укр. іст. журн. – 2008. – № 3. – С. 176-202.

*Сосса Р. І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. // Р.І. Сосса. – К. : Наук. думка, 2000. – 248 с.

*Сосса Р. І. Історія картографування території України: підручник / Р. І. Сосса. – К. : Либідь, 2007. – 336 с.

*Сосса Р. І. Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи / Ростислав Сосса. – К. : Наук. думка, 2005. – 292 с., 56 іл.

*Сосса Р. І. Каталог австрійських топографічних карт українських земель (1870–1918 pp) / Р. Сосса, Н. Падука, Т. Огородник // Історико-географічні

дослідження в Україні : Зб. наук. пр. / Упоряд. С.Б. Хведченя; відп. ред. Г. В. Боряк. – К. : Ін-т історії України НАНУ, 2012. – Число 12. – С. 155-162.

*Сосса Р. І. Основні етапи картографування терену України до 1920 р. / Р.І. Сосса // Вісник геодезії та картографії. – 1999. – № 2. – С. 38-49.

*Сосса Р. І. Становлення української національної картографії / Р.І. Сосса // Пам'ятки України: історія та культура. – 1996. – № 2. – С. 93-96.

*Спасько С. К. Історія України написана у V ст. до нашої ери Геродотом. – К.: Фенікс, 2007.

*Спеціальний і докладний план України з належними до неї воеводствами, округами і провінціями, для загального добра зроблений Гійомом Левассером де Бопланом... Гданськ, року божого 1650 / Подорож Гійома Левассера де Боплана [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://boplan.pereplut.net/>.

*Справозданє зь діяльности центрального Виділу Товариства “Просвѣта” за рокъ 1887.– Львовъ, 1888.– С. 12.

*Таранець В. Г. Українці: етнос і мова : монографія / В.Г.Таранець. – Одеса : ОРІДУ НАДУ, 2013. – 364 с.

*Теребенев Нестор. Карта России и племен её населяющих. Издание М. Л. Свешникова. – С. - Петербург, 1886.

*Томашівський С. Етнографічна карта Угорської Руси. – 1:300 000. – Санкт-Петербург, 1906.

*Трубчанинов С.В. Историко-географічні дослідження / С. В. Трубчанинов. – Кам'янець Подільський : Оіом, 2008.

*Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ / Юго-Западный Отдѣль. Матеріалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ.– С.-Петербургъ, 1872–1879.– Т. I-VII.

*Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ / Юго-Западный Отдѣль. Матеріалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ.– С.-Петербургъ, 1872.– Т. I.– С. VIII.

*Тутківський П. Матеріали для бібліографії мапознавства України (Мапи, плани, атласи, альбоми, мапознавча література). – К., 1924. – 63 с.

*Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. – Кн. 1 / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бачинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), О. Гуржій, В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2018. – 610 с.

*Український Гетьманат: нариси історії національного державотворення XVII–XVIII ст. У 2 кн. – Кн. 2 / Ред. кол.: В. Смолій (відп. ред.), О. Бачинська, В. Горобець (заст. відп. ред.), О. Гуржій, В. Матях (відп. секр.), Ю. Мицик, В. Степанков, Я. Федорук, Т. Чухліб (заст. відп. ред.). НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2018. – 580 с.

*Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687) / Упорядк. Іван Бутич, В'ячеслав Риневич, Ігор Тесленко. – Київ-Львів: НТШ у Львові, 2004. – 1085 с.

*Цюцюра Л. Ю. Оглядова карта українських земель Степана Рудницького: особливості розроблення та видання (1914–1921 рр.) / Л. Ю. Цюцюра // Вісник геодезії та картографії. – 2010. – № 5. – С. 42-47. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vgtk_2010_5_10

*Чекин Л. С. Картография христианского Средневековья VIII–XIII ст. Тексты, перевод, комментарии. М., 1999.

*Чубинський П. П., Маржецький К. Л. Карта єврейського населення Юго-Западного края.– Въ англ. доймѣ 30 верстѣ или 1 : 1 260 000.– [СПб.], [1871].

*Чубинський П. П., Маржецький К. Л. Карта католиків, а въ томъ числѣ и поляковъ, Юго-Западного края.– Въ англ. доймѣ 30 верстѣ или 1 : 1 260 000.– [СПб.], [1871].

*Шаблій, О. Академік Степан Рудницький – основоположник української картографії // Пам'ятки України. – К., 1996. – № 2. – С. 106-109.

*Шаблій, О. Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Л.; Мюнхен: Ред. вид. відділ ЛДУ, 1993. – 223 с.

*Шаблій О. Володимир Кубійович : енциклопедія життя і творення / О. Шаблій. – Париж ; Львів : Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – 704 с.

*Шаблій О. Володимир Кубійович і становлення та розвиток української картографії / О. Шаблій // Історія української географії : [всеукраїнський науково-теоретичний часопис] / [редкол.: О. І. Шаблій (шеф-ред.) та ін. ; Укр. геогр. тов-во, Тернопіль. держ. пед. ун-т ім. В. Гнатюка, Геогр. Комісія Наук. тов-ва ім. Шевченка]. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2001. – Вип. 3. – С. 52-58.

*Шаблій О. Володимир Кубійович як картограф / О. Шаблій // Пам'ятки України : історія і культура. – 1996. – Чис. 2. – С. 117-126.

*Шаблій О. Дослідження Володимиром Кубійовичем етнічної структури населення України та її регіонів / О. Шаблій // Демографічні дослідження : міжвід. зб. наук. праць / НАН України, Ін-т економіки. – Київ, 2000. – Вип. 22. – С. 247-258.

*Шаблій О. Григорій Величко – перший український доктор географії / Шаблій О. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://mykolayiv.org/media/files>

*Шахматов Алексей. О государственных задачах русского народа в связи с национальными задачами племен, населяющих Россию. – Режим доступу: <http://www.mosjour.ru/index.php?id=922>

*Шевченко В., Володченко А. Доісторичні карти України // Україна та глобальні процеси: географічний вимір: Зб. наук. пр.: У 3 т. – Київ; Луцьк: Вежа, 2000. – Т.2. – С. 367-368.

*Шелухин С. Назва України: з картами / С. Шелухин – Відень: тов. «Франко син і спілка», 1921. – 30 с.

*Шелухин С. Україна – назва нашої землі з найдавніших часів [Текст] / Сергій Шелухин. – Репр. вид. кн. 1936/7 р. – Дрогобич: Бескид, 1992. – 249 с.

*Штойко, П. Проблеми картографії доби Української Народної Республіки // Картографія та історія України: зб. наук. пр. – Л.; К.; Нью-Йорк, 2000. – С. 123-132.

*Штойко, П. Степан Рудницький (1877–1937): життєписно-бібліогр. нарис. – Л.: НТШ, 1997. – 184 с.

*Яковенко Наталя. Вибір імені VERSUS вибір шляху (Назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.). [Міжкультурний діалог. Т. 1: Ідентичність. – К.: Дух і літера, 2009. – С. 57-95.

*Anonymi Belae regis notarii. Gestis Hungarorum / Ed. S. L. Endlicher // Rerum Hungaricarum. Monumenta Arpadiana. – Sangalli: Scheitlin & Zollikofer, 1849.

*Krasny Piotr. Kościół parafialny p.w. Wniebowzięcia Najświętszej Panny Marii w Winnikach // Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa ruskiego. Praca zbiorowa. Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, Drukarnia narodowa, 1996, tom. 4. 211 s., 402 il. seria: Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. ISBN 83-85739-34-3.

*Atlas Ethnographique des provinces habitées en totalité ou en partie par des Polonais [Карты] / par R. d'Erkert. – St. Petersbourg, 1863.

*Berghaus H. Ethnographische Karte von Europa / Auf F. v. Stulpnagels geogr. Zeichnung zusammengestellt v. H. B[erghaus] im Marz 1845, in Stich vollendet November 1846.– 1 : 6 000 000.– Gotha: Bei Justus Perthes, 1847 // Dr. Berghaus' Physikalischer Atlas.– Bd. 2.– Abth. 8: Ethnographie.– № 5–8.– Gotha: Verlag v. Justus Perthes, 1848.

*Berghaus H. Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie / Nach Bernardi, Šafařík, und eigenen Untersuchungen von HBgs. [H. Berghaus]. Febr. 1845.– [Без м-бу].– Gotha: Bei J. Perthes, 1846 // Dr. Berghaus' Physikalischer Atlas.– Bd. 2.– Abth. 8. Ethnographie.– Арк. 10.– Gotha: Verlag v. Justus Perthes, 1848.

*Gazaria et Moscovia[Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.raremaps.com/gallery/detail/21436/Gazaria_et_Moscovia/Heyns.html.

*Gorshenina, Svetlana. L'invention de l'Asie centrale: histoire du concept de la Tartarie à l'Eurasie. – Droz, 2014. – 702 p.

*Grosser Hand-Atlas uber alle Theile der Erde in 170 Karten. Herausgegeben von J. Meyer. Hildburghausen Verlag des Bibliographischen Instituts. 1860.

*Łoziński W. Prawem i lewem. Obyczaje na Czerwonej Rusi w pierwszej połowie XVII wieku. – Lwów : nakładem księgarni H. Altenberga, 1904. – T. 2.

*Marek Bartosiewicz. Czyski koło Lwowa: historia w dokumentach i wspomnieniach 1350–2008. – F.P.U.H. «Offset», 2009. – 448 s.

*Niesiecki Kasper. Korona Polska przy Złotej Wolności Starożytnemi Wszystkich Kathedr, Prowincyi y Rycerstwa Kleynotami Heroicznym Męstwem y odwagą, Naywyższemi Honorami a naypierwey Cnotą, Pobożnością y Świątobliwością Ozdobiona... – Lwów: w drukarni Collegium Lwowskiego Societatis Jesu, 1728–1743. – T. 1–4.

*Csaplovics J. Ethnographische Karte des Konigreichs Ungern sammt Croatien, Slavonien, der ungrischen Militargrenze und der Seekuste / Nach Lipszky.– Без м-бу.– [Leipzig], 1829.

*Czoernig K. F. v. Ethnographische Karte der Oesterreichischen Monarchie: in vier Blaettern.– 1 : 864 000.– Wien, 1855.

*Maps of Ukraine / Barry Lawrence Ruderman Antique Maps Inc.[Электронный ресурс]. – 3 с. – Режим доступа: <http://www.raremaps.com/gallery/browse/category/Europe/Ukraine/>.

*Physisch - Statistisch und Politischer Atlas von Europa ... in 6 Karten gross Format, schon illuminirt, mit erklärendem Text am Rand. Verfertigt zum Selbst Studium und der Tugend gewidmet von C. Desjardins ... Wien 1837. Zu haben bei dem Verfasser, Haarmarkt No. 731, und in allen soliden Kunst - und Buchhandlungen Deutschlands.

*Raffelsperger F. Volker und Sprachenkarte der Oestereichischen Staaten mit genauer Angabe der Provinz- und Begrenzung, so wie der kleinen Sprachgebiete und der gemischten Kreis- und Ortsbevölkerung.– Wien, 1849.

*Russe Carte Ethnografique, 1852.

*Šafařík P. J. Slovansky Narodopis.– Praha, 1842.

*Šafařík P. J. Slovansky zeměvid / V. Merklas ryl.– [М-б у георг. мильях].– Praha, 1842.

Народився Андрій Байцар 1 вересня 1966 р. у Винниках. 1973–

1983 рр. – навчався у Львівській СШ № 47, після закінчення вступив у ЛДУ ім. І. Франка на географічний факультет. Закінчив навчання з відзнакою (1988). Протягом 1987–1991 рр. брав участь у щорічних міжвузівських студентських наукових зимових експедиціях: 1987 р. – Малий Кавказ (Туапсе); 1988 р. – Грузія (Оні); 1989 р. – Таджикистан (Гісарський хребет), 1990 р. – Грузія (Марткопі); 1991 р. – Карпати. Працював старшим лаборантом кафедри фізичної географії (з 1988 р.). 1991–1996 рр. асистент кафедри фізичної географії. 1994 р. захистив кандидатську дисертацію на тему «Верхня межа лісу в ландшафтних комплексах Українських Карпат». З 1996 р. – доцент кафедри географії України.

Напрямки наукової діяльності: фізична географія, ландшафтознавство, географічна термінологія, географія та історія Криму, природа та історія Винник.

Автор понад 500 наукових і науково-краєзнавчих праць, а також – понад 200 статей до української Вікіпедії.

Андрієм Байцаром написано біля десяти навчальних і навчально-методичних посібників.

Наприкінці 1980-их рр. Андрій Байцар активно включився у громадське і культурно-просвітницьке життя рідного університету. Був одним з організаторів і керівників Товариства української мови ім. Т. Шевченка та Народного Руху України (географічний факультет). Після багаторічного забуття, у березні 1990 р. разом зі своїми товаришами (викладачами й працівниками географічного факультету) організував вечір пам'яті Т. Шевченка.

У часи національно-культурного піднесення, бере активну участь у перших мітингах і демонстраціях, що відбувалися у Львові та Винниках наприкінці 1980-их та на початку 1990-их рр.

2010 р. (листопад) – 2015 р. (жовтень) – депутат ВМР і голова постійної депутатської комісії з питань освіти, культури, спорту, молодіжної політики, охорони здоров'я, екології та соціального захисту населення.

24 серпня 2013 р., за активну участь у громадському житті м. Винники й з нагоди святкування 22-ї річниці Незалежності України, нагороджено дипломом Винниківської міської ради.

24 серпня 2016 р., за вагомий внесок у культурно-просвітницьке життя м. Винники та активну громадську діяльність і з нагоди святкування 25-ї річниці Незалежності України та Дня міста, нагороджено грамотою Винниківської міської ради.

Навчальні посібники й монографії:

1. *Байцар А.* (у співавторстві). Чорногірський географічний стаціонар. Навчальний посібник. – Львів: Вид-во Львів. ун-ту, 2003. – 132 с.
2. *Байцар А.* Практикум з «Фізичної географії України». – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 50 с.
3. *Байцар А.* Крим. Нариси історичної, природничої і суспільної географії. Навчальний посібник. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 224 с.
4. *Байцар А.* Фізична географія України. Навчальний посібник. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – 172 с.
5. *Байцар А.* Фізична географія України. Навчально-методичний посібник. – Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2012. – 354 с.
6. *Байцар А.* Видатні винниківчани: Науково-краєзнавче видання / А. Л. Байцар. – Львів; Винники, 2012. – 88 с.
7. *Байцар А.* Винники: Науково-популярне краєзнавче видання / А. Л. Байцар. – Львів; Винники: Друксервіс, 2015. – 100 с.
8. *Байцар А.* Винники туристичні: Науково-краєзнавче видання / А. Л. Байцар. – Винники: Друксервіс, 2016. – 312 с.
9. *Байцар А.* Географія Криму: навч.-метод. посібник / А. Л. Байцар. – Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2017. – с. 301.
10. *Байцар А.* Історія Винник в особах: Науково-краєзнавче видання / А. Л. Байцар. – Винники; Львів: ЗУКЦ, 2017. – 180 с.
11. *Байцар А.* Географія та картографія Винниківщини. Наукове видання / А. Л. Байцар. – Винники; Львів: ЗУКЦ, 2020. – 640 с.
12. *Байцар А.* Природа та історія м. Винники й околиць. Наукове видання / А. Л. Байцар. – Винники; Львів: ЗУКЦ, 2020. – 420 с.

ЗМІСТ

ВСТУПНЕ СЛОВО	3
РОЗДІЛ I. КАРПИ, БАСТАРНИ, ПЕВКІНИ – РАНЬОІСТОРИЧНІ СЛОВ'ЯНСЬКІ НАРОДИ (ПРАУКРАЇНЦІ). КАРТИ XV–XIX ст.	6
РОЗДІЛ II. БЛІП ХОРВАТИ (РУСІНИ) ТА БІЛА ХОРВАТІЯ (ПРАУКРАЇНСЬКА ДЕРЖАВА) НА КАРТАХ XVIII–XX ст.	22
РОЗДІЛ III. РУСЬ – СПОКОНВІЧНА УКРАЇНСЬКА ЗЕМЛЯ: ІСТОРИЧНІ ДОКУМЕНТИ ТА ГЕОГРАФІЧНІ КАРТИ	52
РОЗДІЛ IV. ЕТНОГРАФІЧНІ КАРТИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У ПРАЦЯХ ВІТЧИЗНЯНИХ ТА ЗАКОРДОННИХ ВЧЕНИХ	66
IV. 1. ЕТНОГРАФІЧНІ КАРТИ XVIII ст. – XIX ст.	68
IV. 2. ЕТНОГРАФІЧНІ КАРТИ 1900 р. – 1922 р.	124
IV. 3. ЕТНОГРАФІЧНІ КАРТИ 1923 р. – 1950-ті рр.	170
РОЗДІЛ V. НОВГОРОДЦІ (ПІВНІЧНОРУСЬКИЙ НАРОД) НА ЕТНОГРАФІЧНИХ КАРТАХ XIX ст.	209
РОЗДІЛ VI. УКРАЇНА – НЕ ОКРАЇНА. КАРТИ XVII–XVIII ст.	212
VI. 1. ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ «УКРАЇНА»: ДОКУМЕНТИ ТА ГЕОГРАФІЧНІ КАРТИ	212
VI. 2. КАРТУШІ КАРТ З НАЗВОЮ «УКРАЇНА»	224
VI. 3. УКРАЇНА – НЕ ОКРАЇНА. ОКРАЇНА (московсько-татарське, або українсько-татарське прикордоння) НА КАРТАХ XVII–XVIII ст.	238
РОЗДІЛ VII. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА КАРТАХ КЛАВДІЯ ПТОЛЕМЕЯ	248
РОЗДІЛ VIII. ВИННИКІВЩИНА НА ЄВРОПЕЙСЬКИХ КАРТАХ (XVIII–XX ст.)	264
VIII. 1. АВСТРІЙСЬКІ (АВСТРО-УГОРСЬКІ) МАПИ	269
VIII. 2. ПОЛЬСЬКІ МАПИ	285
VIII. 3. НІМЕЦЬКІ МАПИ	295
VIII. 4. ФРАНЦУЗЬКІ МАПИ	301
VIII. 5. МОСКОВСЬКІ (РОСІЙСЬКІ) ТА РАДЯНСЬКІ МАПИ	303
VIII. 6. ЧЕХОСЛОВАЦЬКІ МАПИ	312
VIII. 7. ІТАЛІЙСЬКІ МАПИ	313
ЛІТЕРАТУРА	314

Наукове видання

Байцар Андрій Любомирович

**УКРАЇНА ТА УКРАЇНЦІ
НА ЄВРОПЕЙСЬКИХ
ЕТНОГРАФІЧНИХ КАРТАХ**

Монографія

Формат 60×90/16.
Папір офс. Друк офс.
Ум. друк. арк.
Наклад – 300 прим.

Друк ТзОВ «ЗУКЦ»,
79011, м. Львів, вул. Вітовського, 25/10
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 408 від 09.04.2001
Тел.: (032) 297-06-76